

JEGYZETEK

A JEGYZETEK BEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

- Abafi 1878 Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Aigner, Bp. 1878.
- Abdi Tarihi F. R. Unat, 1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, Abdi tarihi (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından II. Seri — No 10). Ankara 1943.
- Acta H Acta Historica
- Angyal Sz 1905 Angyal Dávid: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. Századok 1905, 197—222. l.
- Angyal TT 1905 Angyal Dávid: Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigráció történetéről. Történelmi Tár 1905, 112—142. és 185—222. l.
- Apor MHH 11 Altorjai B. Apor Péter munkái. Közli Kazinczy Gábor. Monumenta Hungariae Historica 11. Scriptoros. MTA kiad. Bp. 1863.
- Apor MHH 36 Apor Péter Verses művei és levelei 1676—1752. I. k. Szerk. Szádeczky Lajos. Monumenta Hungariae Historica 36. MTA kiad. Bp. 1903.
- Archívum R Archívum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I—XII. k. 1873—1935. MTA Tört. biz. kiad.
- Bandello Matteo Bandello: Le novelle. Vol. I—V. A cura di Gioachino Brognoligo. Bari 1910—12, Laterza.
- Bárczi Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Egyet. ny., Bp. 1941.
- Bartók Bartók Béla: A magyar népdal. Bp. 1924.
- Bartók—Kodály Bartók Béla—Kodály Zoltán: Erdélyi magyar népdalok. Bp. 1923.
- Bayle Pierre Bayle: Dictionnaire historique et critique. I—IV. 1730. — 1741. [Mindkét kiadást idézzük.] — [Első kiad. Rotterdam 1694.]
- Beniczky Beniczky Gáspár naplója 1707—1710. Rákóczi Tár I. k. Szerk. Thaly Kálmán. Lauffer, Pest 1866, 1—232. l.
- Benkő Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1960.
- Benkő—Lőrincze Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949. Bp. 1951. [Háromszék megye 80—85. l. Maros-Torda megye 110—115. l.]
- NyelvjBibl
- Berrár TörtMondt Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Tankönyvkiadó, Bp. 1957.
- Bethlen Kata Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata Grófnő írásai és levelezése 1700—1759. I. k. Kiadta

- Szádeczky Kardoss Lajos. Grill könyvesbolt, Bp. 1922.
- Bethlen Miklós Bethlen Miklós Önéletírása I—II. k. Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1955.
- Bisztray—Barta Mikes Kelemen Törökországi Levelek. Sajtó alá rend. Bisztray Gyula. — Bev. és jegyzetek Barta Jánostól. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1958. [Az egyes levelek számára (1—207) utalunk.]
- BK Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely)
- Bod : Hilarius Bod Péter: Szent Hilarius. Sajtó alá rend. Incze Gábor. Egyetemi Nyomda, Bp. 1943. [Első kiad. 1760.]
- Bornemisza Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Sajtó alá rend. Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. [Első kiad. 1578.]
- BpNapló Budapesti Napló
- BpSz Budapesti Szemle
- Brantôme Dames illustres. Memoires de messire Pierre de Bourdeille seigneur de Brantome contenant les vies des dames illustres de son temps. Paris 1858—95, 13 vol. Par Prosper Merimée et Louis Lacour. [Első kiad. Leyde 1665—66, 8 vol.]
- Bussy Rabutin— Mme de Sévigné Lettres de Messire Roger de Rabutin comte de Bussy ... avec les Réponses. Nouv. éd., où l'on a inséré les trois Volumes de Nouvelles Lettres publiés en 1709, et rangé toutes les Lettres selon l'ordre Chronologique. Tome I—V^e, Paris 1721, Chez Florentin Delanne. [Első kiad. 1697.]
- Byz-turc Gy. Moravcsik: Byzantino-turcica, I—II (Berliner Byzantinische Arbeiten, Bd. 11). Berlin 1958.
- Calepinus Calepinus Latin—magyar szótára 1585-ből. Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rend. Melich János. MTA kiad. Bp. 1912.
- Cernovodeanu Paul Cernovodeanu: Istoria Bucureștilor prin călătorii străini. Vol. II. București 1958, p. 215—218. [Kézirat. A Mikesre vonatkozó rész kivonata az MTA Irodalomtörténeti Intézetének Archívumában, erre utalunk.]
- Chomel Noël Chomel: Dictionnaire oeconomique. Lyon 1709. — Paris et Lyon 1718, 2 vol. in-fol. [Mindkét kiadást idézzük.]
- Confessio Confessio peccatoris et aspirationes principis Christiani. II. Rákóczi Ferenc önéletrajza. Egy keresztény fejedelem áhításai. A párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból közli Thaly Kálmán. MTA kiad. 1876. [A Confessio évek óta előkészítés alatt álló kritikai kiadásának szövegét még nem használhattam.]
- Cserei Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1662—1711. Emich, Pesten 1852.

CzF	Czuczor Gergely és Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest 1862—1874.
Danişmend	İ. H. Danişmend: İzahl Osmanlı tarihi kronolojisi, I—IV, İstanbul 1947—1955.
D'Ohsson	Tableau général de l'Empire Othoman. Paris 1788—1824.
EK	Egyetemi Könyvtár
EM — ErdMúz	Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
Emlékkiadás	Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. A Magyar Királyi kormány támogatásával, II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás. Sajtó alá rend. Miklós Ferenc. Franklin, Bp. 1906.
EnzIsl	Enzyklopaedie des Islam I—IV, Leiden—Leipzig 1913—1934.
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny
Erdélyi	Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Kozma ny., Pest 1851. [Mikes Levelei: ML jelzéssel a források között.]
Erdélyi: Népdalok és mondák	Erdélyi János: Népdalok és mondák. I—III. Pest 1846—1848.
Erdély öröksége VII, VIII	Erdély öröksége. Szerk. Makkai László. Erdélyi emlékirók Erdélyről. — VII. k. Bev. Tolnai Gábor. — VIII. k. Bev. Jancsó Elemér. Franklin, Bp. é. n. [1942]
Eren, H.	Eren, H.: Szarhora. Magyar Nyelv 1942, 47—49. l.
Eródi	Eródi Béla: Török elem a Törökországi Levelekben. — Mikes-emlékkiadás. Sajtó alá rend. Miklós Ferenc. Franklin, Bp. 1906. LXV—LXXIII. l.
Értekezések	Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből. Szerk. Gyulai Pál. MTA kiad. Bp.
ÉrtSz	Értelmező Szótár. A magyar nyelv értelmező szótára. (Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete.) I—VII. k. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959—1962.
Espion turc	L'espion dans les Cours des Princes Chrétiens ou Lettres et Memoires d'un Envoyé secret de la Porte ... avec une Dissertation curieuse de leurs Forces, Politique et Religion. Trad. de l'anglais. 14. éd. Cologne 1715—16
Esze 1955	Esze Tamás: Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703—1712). — Zenetudományi Tanulmányok a magyar zene történetéből. IV. k. (Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes) Akadémiai Kiadó, Bp. 1955, 51—97. l.
Ethn	Ethnográfia
EtSz	Gombocz Zoltán—Melich János: Magyar Etymologiai Szótár. Bp. 1914—1944.
Eszterházy	Galántai gróf Eszterházy Miklós munkái. Szerk. Toldy Ferenc. Emich, Pest 1852.
Fekete	Fekete Lajos: Budapest a török korban (Budapest története III). Budapest 1944.
FK	Filológiai Közlöny
Fleury HistEccl	l'Abbé Claude Fleury: Histoire ecclésiastique. 28 tomes.

- Bruxelles 1715. — Paris 1722. [Mindkét kiadást idézzük.]
FővLapok Fővárosi Lapok
Goldoni Carlo Goldoni emlékezései. Ford. Gera György. Gondolat K. Bp. 1963. (Mémoires de M. Goldoni pour servir à l'histoire de sa vie, et celle de son théâtre . . . Paris 1787.)
- HadtörtKözl** Hadtörténeti Közlemények
Halasi Kun Tibor Halasi Kun Tibor: Oszmánli jövevényszavaink hangtanához. Magyar Nyelv 1938, 297—306. l.
- Hammer** J. Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches. Pest 1827—1835. [A vonatkozó VII. kötet 1831-ben látott napvilágot.]
- Hermányi** Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. [Kézsült 1759—1762.] Sajtó -alá rend. és az utószót írta Klaniczay Tibor. Magvető Kiadó, Bp. 1960. [Utalásaink az 1-től 339-ig terjedő számozott anekdotákra vonatkoznak.]
- It** Irodalomtörténet
ItK Irodalomtörténeti Közlemények
- Journées** Madeleine-Angélique Poisson, Madame de Gomez: Journées amusantes. 6 tomes en 8 vol. Paris G. Sangrain (V^o Guillaume C. Le Clerc) 1—2. vol. 1722, 3—4. vol. 1724, 5—6. vol. 1730, 7—8. vol. 1731. [Első teljes kiadás.] — 1736 Paris 1754. [Mindegyik kiadást idézzük.]
- Kakuk** N. Kakuk Zsuzsa: Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből (kandidátusi disszertáció — kézirat). Budapest 1954. (MTAK kézír. — Disszertációk 151/vegyes).
- Káldi** Szent Biblia. Az Egész Kereszténységben bévött Régi Deák bötüből. Magyarra fordította . . . Káldi György Pap. Nyomtatta Béchben a' Koloniali Udvarban, Formika Máté. 1626 Esztendőben.
- Karácson** Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717—1803. MTA kiad. Bp. 1911.
- Károli** Károli Gáspár: Szent Biblia az az Istennek ó és új Testamentomában foglaltatott egész Szent Irás. Ultrajectom 1794, Altheer János.
- Károlyi Sándor** Gr. Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. I—II. Kiad. Szalay László. Magyar Történelmi Emlékek IV—V. Heckenast, Pest 1865.
- Kassai** Kassai József: Magyar—diák szókönyv. I—V. Pesten 1833—35.
- KathSz** Katholikus Szemle
Kemény János Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Kiad. Szalay László. Heckenast, Pest 1856. [Új kiadása 1959-ben V. Windisch Évától. Szépirod. Kiadó, Bp.]
- Kertész Nyr 1905** Kertész Manó: Analógia a mondatszerkesztésben. Nyr 1905, 11—21, 57—70, 120—130, 169—176, 281—292. l. [Hivatkozások Mikes Törökországi Levelaire.]

Király 1909	Király György: A Törökországi Levelek forrásaihoz. EPhK 1909, 257—277. és 334—345. l.
Király 1912	Király György: Mikes Kelemen fordításai. EPhK 1912, 21—28. l.
Király 1913	Király György: Mikes Kelemen levélformája. Irodalomtörténet 1913, 260—271. l.
Klemm TörtMondt	Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. MTA kiad. Bp. 1928. [Példák, idézetek Mikes Leveleskönyvéből.] Különlenyomat
Klny.	
Kniezsa SzLjöv	Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I—II. rész. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955.
Kniezsa HelyesírTört	Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.
Komáromi	Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Tököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja és experientiája [készült 1697—1705.] Közl Nagy Iván. Ráth Mór, Bp. 1887.
Konsza	Háromszéki magyar népköltészet. Konsza Samu gyűjteménye. Szerk. és a bevezetőt írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely 1958.
HáromszNépkölt	
Kosáry I, II, III	Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Közoktatásügyi K. Bp. 1951. — II. Művelt Nép K. 1954. — III. (Kiegészítések és névmutató) Bibliotheca K. 1958.
Köpeczi	Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Bibliotheca Kiadó, Bp. 1958.
Köpeczi— Várkonyi	Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1955 [A III. A bujdosó Rákóczi c. részt Köpeczi írta.]
Kőváry	Kőváry László: A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. 1860, Pesten Ráth Mór — Kolozsvárott Stein J. bizományára.
Kriza	Kriza János: Erdélyi tájszótár. Megjelent Vadrózsák I—III. Kolozsvár 1863, 489—524. l. E tájszótár kiadása: NépkGyűjt XII. 1911, 208—285. l. — A Kisfaludy Társaság kiadványának szövegével nyomtatva, Erdélyi tájszótár. Révai kiadás, Bp. 1926.
KSz	Keleti Szemle
KTL	Kolozsvári Történeti Levéltár (a volt Erdélyi Múzeum kéziratára)
Kulcsár Nyr 1899	Kulcsár Endre: Magyar nyelvészek. Mikes Kelemen. Magyar Nyelvőr 1899, 385—395. l.
Kultsár 1794	Kultsár István: Török országi Levelek ... Szombathelyen 1794, Siess Antal József ny.
Lettres édifiantes	Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique. 17 tomes. 8° Paris éd. 1707—15.
levt.	levéltár
LevtKözl	Levéltári Közlemények

Lokotsch	K. Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg 1927.
Lukinich	Lukinich Imre: Az MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése. MTA kiad. Bp. 1935.
MA	Molnar Szenciensis Albertus: Lexicon latino—graeco—ungaricum item dictionarium ungaro—latinum. Heidelbergae, 1621.
Madácsy	Ladislas Madácsy: Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Mikes Törökországi Leveleinek forrásaihoz. Szeged 1937, Études françaises 16.
Magyarország története II.	1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv, szerk. H. Balázs Éva és Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. MTA Történettudományi Intézete.
Margalits	Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai, Bp. 1897. [Mikestől 66 közmondás ML jelzéssel.]
Márki	Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. III. k. Magyar Tört. Társulat kiadása, Bp. 1910.
MF	Marosvásárhelyi Füzetek
mft.	mikrofilmtár
MH	Magyar Hírmondó
MHH	Monumenta Hungariae Historica
Mikes Kelemen	Az idő jóll el töltésének Mődgya Minden féle rendben. Idegen országban idegen nyelvből fordítatott magyarra. (én.) OSzK Quart. Hung. 1091.
Catechismus I, II.	Catechismus Formájára való közönséges Oktatások I, II. Szakasz. Rodosto (1744). OSzK Quart. Hung. 1092. (Újabb átdolgozása (én.) OSzK. Quart. Hung. 1093.)
Epistolák I, II, III, IV.	Az Epistoláknak és Az Evangéliumoknak Esztendő által való vasárnapokra és leg fővebb Innepekre rendeltetett, Kérdésekkel, és Feleletekkel való Magyarázattya. I—IV. Szakasz. 1741. Quart. Hung. 1090.
Gondolatok	Keresztényi Gondolatok . . . A holnapnak minden napjaira. (1747). OSzK Quart. Hung. 1095.
IzraélitákSzok Kalauz	Az Izraéliták szokásáról (én.) OSzK Quart. Hung. 1098. Az iffjaknak kalauza . . . Ött Szakaszra osztva. (Rodosto 1724) 1744. Egyetemi Könyvtár kézír. A 241. (Újabb átdolgozása: 1751. OSzK Quart. Hung. 1099.)
Keresztények-Szok	A Keresztények szokásairól (én.) OSzK Quart. Hung. 1098.
KeresztKirUtja	Keresztnek királyi utja. 1747. Dés I. sz. hétosztályos iskola könyvtárában. Filmmásolata az MTAK mikrofilmtárában.
KJÉHist	A Kristus Jézus Életének Historiaja. 1748. OSzK Quart. Hung. 1096.

- Mulattságos napok-MulNap 1094. Mulattságos napok. Rodosto 1745. OSzK Quart. Hung.
- SidokÚjTest-Hist A sidok és az új Testámentumnak Historiája. (6n.) OSzK Quart. Hung. 1100.
- Tükör A Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749 Rodosto. OSzK Quart. Hung. 1097.
- MKBR Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Sajtó alá rend. Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Szépirodalmi K. Bp. 1953.
- MKsz Magyar Könyvszemle
- MLev Tár II Magyar hölgyek levelei 1515—1709. Magyar Leveles Tár II. k. Közli Deák Farkas. MTA kiad. Bp. 1879.
- MM Magyar Múzeum
- MMNyR I, II A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I, II. Akadémiai tanácsadó Pais Dezső. Szerk. Tompa József. Akadémiai K. Bp. 1961, 1962. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében.
- MNT A Magyar Népzene Tára, az MTA megbízásából szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán. II. k. Jeles napok. Sajtó alá rend. Kerényi György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. — III/A. Lakodalom. Sajtó alá rend. Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955.
- MNy Magyar Nyelv
- Montesquieu Lettres persanes. Introd. par Émile Faguet. Paris sn. Nelson, Éditeurs. [Első kiad. 1721]
- Moréri Louis Moréri: Le grand dictionnaire historique. 2e éd. 1681, Lyon 2 vol. — 13e éd. 1712, 5 vol. [Mindkét kiadást idézzük.] — [Első kiad. Lyon 1674, in-fol.]
- MTAK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
- MTsz Szinnyei József: Magyar Tájszótár I. 1893—96, II. 1897—1901, Bp.
- MTud Magyar Tudomány
- NRH Nouvelle Revue de Hongrie
- NyK Nyelvtudományi Közlemények
- Nyr Nyelvőr
- NySz Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I—III. Hornyánszky, Bp. 1890—93.
- NyÚSz Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. I—II. Bp. 1902—1908.
- I. OK A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei
- Oklsz Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906.
- OL Országos Levéltár
- O. Nagy: O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Gondolat Kiadó, Bp. 1957.
- Mi fán terem?
- OSzK Országos Széchényi Könyvtár
- Ottlyk Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663—

	1719. Közli Thaly Kálmán. Monumenta Hungariae Historica 27. MTA kiad. Bp. 1875.
Pakalin	M. Z. Pakalin: Osmanlı tarihi deyimleri ve terimleri sözlüğü, I—III. İstanbul 1946—1954.
PÁ	Ötödfélszáz énekek Pálóczy Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. (Krit. kiad. jegyzetekkel.) Sajtó alá rend. Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953.
Pápai	Pápai János törökországi naplói. Válogatta, sajtó alá rend. előszóval és jegyzetekkel ellátta Benda Kálmán. Szépirodalmi K. Bp. 1963. (Magyar Századok)
PHirlap	Pesti Hirlap
Pillias	Émile Pillias: Études sur François II. Rákóczi Prince de Transylvanie. Ernest Leroux, Paris 1939.
Plutarchos	Vitae parallelae. Vol. I—V. Lipsiae 1908, ed. Carolus Sintesis. — Párhuzamos életrajzok. I—IV. k. 1894—1900, Bp. Ford. Kacs Kovics Kálmán.
PNapló	Pesti Napló
PP	Franciscus Pariz Pápai Dictionarium hungarico—latinum. Leutschoviae 1708.
PP1	Franciscus Pariz Pápai Dictionarium latino—hungaricum. Leutschoviae 1708.
Prohászka	Prohászka János: Csíkszentdomokoson járatos szólások és közmondások. Nyelvőr 1962, 203—208. l.
SzólásokKözm	
Ráday Pál iratai I, II.	Ráday Pál iratai I. 1703—1706. Sajtó alá rend. Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László. Akadémiai K. Bp. 1955, Magyar Történelmi Társulat. — Ráday Pál iratai II. 1707—1708. Sajtó alá rend. Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Akadémiai K. Bp. 1961.
Rákóczi	II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Ford. Vas István. Szépirod. Kiadó, Bp. 1951. — A korábról idézett kiad. Ráth Károly és Thaly Kálmán közlésében: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól végéig. Pest 1866. [A francia kiadás alapján, Memoires La Haye 1739.]
Emlékiratok	
Rákóczi-	Rákóczi-Emlékkönyv (halálának kétszázéves fordulójára)
Emlékkönyv	I—II. Szerk. Lukinich Imre. Franklin, Bp. 1935.
Redhouse	J. W. Redhouse: A Turkish and English Lexicon. Constantinople 1921.
Regestrum	Másolatja a Zabolai Méltóságos Groff Mikes familia Leveleiről az 1804 ^{dik} Esztendőben készült Eredeti Laistromnak. Regestrum Litteralium Instrumentorum Illustrissimae Comitum Mikes de Zabola per Stephanum Bosnyák Cancellistam Regio-Gubernialem, penes legitimam Exmissionem in ordinem redactorum Anno 1804. Claudiopoli confectum. ST Székely Muzeum. [Az eredetiről készült gépelt másolat egy példánya megvan a KTL-ben is.]

- Rettegi, Hazánk Rettegi György emlékiratai: 1718—1767. Közli Torma Károly. Hazánk 1884 I, 126—147, 212—227, 281—302, 362—383; II, 54—61, 226—239, 315—320, 373—385; III, 65—75, 119—129, 206—216, 283—292, 345—354.
- Réthei Prikkel Réthei Prikkel Marian: A magyar táncnyelv. Nyelvészeti és néprajzi tanulmány. Hornyánszky, Bp. 1906. [Közmondások és közmondásszerű szólások, tánc-példabeszédek Mikestől is.]
- Révai II, III. Elaboratio Grammatica Hungarica... Studio et opera Joannis Nicolai Révai. Vol. sec. Trattner Pestini 1806. — Vol. tert. Edidit S. Simonyi Budapestini 1908. [Révai első feldolgozója a Törökországi Leveleknek. Példáira utalunk.]
- RH Revue de Hongrie
- RHC Revue d'Histoire Comparée
- Ricaut Ricaut, Paul Chevalier de, Tableau de l'Empire ottoman p. 1—90. — Histoire de L'Empire Ottoman. Tom. III. La Haye 1709, T. Johnson, p. 355 + 90.
- RLC Revue de Littérature Comparée
- RMKtár Régi Magyar Könyvtár I—III. Szabó Károly—Hellebrant Árpád. MTA kiad. Bp. 1879—1898.
- RMKT Régi Magyar Költők Tára XVII. szd. (Szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla) 1. kötet. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete. Sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla. (A dallamokat összeáll. Cs. Tóth Kálmán.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. — 3. kötet. Szerelmi és lakodalmi versek. Sajtó alá rend. Stoll Béla. Akad. Kiadó, Bp. 1961.
- Saussure De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből, a fejedelem utolsó éveiről, haláláról, végrendeletéről és emlékiratairól. Közli Thaly Kálmán. MTA kiad. Bp. 1909 [Vö. Király György szövegkritikai megjegyzéseit. It 1913, 266.]
- Simonyi Kötészők I Simonyi Zsigmond: A magyar kötetők. I. A mellérendelő kötetők. MTA-kiad. Bp. 1881. [Simonyi itt jelzett munkáiban feldolgozta példatárában Mikes Leveleskönyvét is. A Mikes-vonatkozásokra utalunk.]
- Simonyi Kötészők II Simonyi Zsigmond: A magyar kötetők. II. Az alárendelő kötetők. A főnévi mellémondatok kötetőszavai. MTA-kiad. Bp. 1882.
- Simonyi Kötészők III Simonyi Zsigmond: A magyar kötetők. III. Az alárendelő kötetők. A határozó mondatok kötetőszavai. MTA-kiad. Bp. 1883.
- Simonyi Határozók I Simonyi Zsigmond: A magyar határozók. I. A névrágok használata. MTA-kiad. Bp. 1888.
- Simonyi Határozók II. A névutók

- Határozók II használata. A határozó igeelvek. A határozó szók. Bp. 1892.
- Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány. MTA-kiad. Bp. 1914.
- Simonyi Zsigmond: A magyar szórend. Nyr 1902, 57—61, 121—129, 180—186, 234—241, 289—301, 359—379, 424—441, 473—496. l.
- Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Engel, Pécs 1890. [Mikes Levelei a források között; 41 szemelvény Mikestől betűrendben.]
- Soltész Igekötők J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. [A szerző feldolgozta a Törökországi Levelek igekötő-anyagát is.]
- Spectateur Addison and Steele: The Spectator 1711—1712. — Francia fordítása: Le Spectateur, ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Moeurs de ce Siècle. Traduit de l'anglais. I—VI. tome. Amsterdam et Leipzig 1741. — 1746. [Mindkét kiadást idézzük.] — [Első kiad. I. k. 1714. II. 1716. III. 1718. IV. 1720. V. 1721. VI. 1726.]
- StilVázl Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp. 1958.
- STSzékelyMúzeum Sepsiszentgyörgyi Tartományi Székely Múzeum
- Suetonius Suetonius: Caesarok élete. Európa Kiadó, Bp. 1961. Ford. Kiss Ferencé.
- Sz Századok
- Szabédi Szabédi László: Nyelv és irodalom. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1956.
- Szabolcsi Szabolcsi Bence: Vers- és dallam-émlék a Törökországi Levelek-ben. (Adalék a régi magyar próza ritmikájához.) Magyarisztudomány 1942, 225—234. l. — Újra: Vers és dallam. (Tanulmánykötet.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1959.
- Szalárdi Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája kilenc könyvei. Kiad. Kemény Zsigmond. Pest 1853.
- Szathmári Szathmári István (sajtó alá rend. a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította): A magyar stilisztika útja. Gondolat K. Bp. 1961.
- MStilÚtja Szathmári Király Ádám Napló-Könyve 1711—1717. Esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc Fejedelemből Bujdosásáról. Rákóczi Tár I. k. Szerk. Thaly Kálmán. Lauffer, Pest 1866, 233—396. l.
- Szathmáry Szathmáry Király Ádám Napló-Könyve 1711—1717. Esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc Fejedelemből Bujdosásáról. Rákóczi Tár I. k. Szerk. Thaly Kálmán. Lauffer, Pest 1866, 233—396. l.
- SzékOk Székely Oklevél Tár VII. k. 1696—1750. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvárt 1898. [Az I. k. 1872-ben jelent meg Szabó Károly szerkesztésében.]
- Székfü Székfü Gyula: A száműzött Rákóczi 1715—35. MTA kiad. Bp. 1913.
- Szigeti Mikes Kelemen Törökországi Levelek. Szerk. és bev. Szigeti József. Bukarest—Budapest [1955]. Állami Iro-

	dalmi és Művészeti Kiadó. [Az egyes levelek (1—207) jegyzetére utalunk.]
Szily	Szily Kálmán: Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból. — Mikes-émlékkiadás. Sajtó alá rend. Miklós Ferenc. Franklin, Bp. 1906. LVII—LXIII. l. [Az itt közölt szójegyzék ábécé rendben van, erre utalunk.]
SzófSz	Ld. Bárczi
Teleki és Pápai MHH 27	Gr. Teleki Mihály és Pápai János Nándor-Fejérvári követségének diariuma. Történelmi naplók 1663—1719. Közli Thaly Kálmán. Monumenta Hungariae Historica 27. MTA kiad. Bp. 1875.
Testament	Testament politique et moral du Prince Rakoczi. Tom. I—II. Chez Scheurleer, A La Haye 1751.
Thaly 1866	Thaly Kálmán: Rákóczi Tár I. k. Rákóczi imádsága. Beniczky Gáspár, Szathmáry Király Ádám, és Ráday Pál naplók. A szécsényi országgyűlés diariuma és törvény-cikkei. Lauffer, Pest 1866.
Thaly 1885 Tanulmányok	Thaly Kálmán: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Ráth M. Bp. 1885.
Thaly Bercsényi	Thaly Kálmán: A székesi gróf Bercsényi család. II. k. 1689—1703 és III. k. 1703—1706. Eredeti, kézirati kútfőkből. MTA kiad. Bp. 1887, 1892.
Thaly 1893	Thaly Kálmán: Rákóczi-émlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak feltalálása. Bp. 1893.
Thaly Ocskay, I, II	Thaly Kálmán: Ocskay László Rákóczi Ferenc fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok, 1703—1710. I. II. k. Bp. 1905.
TK	Teleki Könyvtár (Marosvásárhely)
Toldy	Toldy Ferenc: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. I—II. k. Életrajzi értekezéssel. Heckenast, Pest 1861.
Tóth:	Tóth Béla: Szájru! szájru! A magyarság szálló igéi. Gyűjtötte és magyarázta — Athenaeum, Bp. 1895.
TT	Történelmi Tár
TörLev	Törökországi Levelek
Török Nyr 1896	Török Konstant: A tárgyias ige alkalmazása Mikesnél. Magyar Nyelvőr 1896, 176—177. l.
Török—magyar- Oktár	Török—magyar oklevéltár 1533—1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította néhai Karácson Imre. Szerk. Thallóczy Lajos, Krcsmárik János és Szekfű Gyula. Stephaneum ny. Bp. 1914. [A Rákóczi-emigrációra vonatkozólag lásd. a 368—384. sz. iratokat.]
TudGyűjt	Tudományos Gyűjtemény
Valerius Maximus	Valerius Maximus opera cum variorum notis quibus suas adjecit Salvini de Lennemas. Vol. I. II. Lib. I—IX. Parisiis 1845, Excudunt Plon Fratres.

- Vall — Vallomások Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből ford. Domján Elek. Miskolc 1903. [A fordítást — jobb híján s hibái ellenére — Révész Imre akadémikusnak, a Fessio készül új kiadása egyik előkészítőjének szíves tanácsai alapján használtam.]
- Vas Nyr 1905 Vas János: Egy-két sajátosság Mikes stílusában. Magyar Nyelvőr 1905, 433—435. l.
- Vaumorière Lettres sur toutes sortes de sujets, avec des avis sur la maniere de les écrire, et des réponses sur chaque espece de Lettres. Par feu Monsieur de Vaumorière. Augmentées depuis la mort de l'Auteur, d'un grand nombre de Preceptes et de Lettres. 5. éd. Tome I—II. A Paris 1714, Chez Cl. Robustel. p. 408, 468. [Volt egy példány belőle Rákóczi bécsújhelyi könyvtárában.]
- VF Világirodalmi Figyelő
- VU Vasárnapi Ujság
- Vulgata Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V. et Clementis Pont. Max. auctoritate recognita. 5. ed. 1—2. tom. Venetiis 1758, Remondinianus.
- Zolnai 1916 Zolnai Béla: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPhK 1916, 7—23 és 90—106. l.
- Zolnai 1921—22 Zolnai Béla: Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921, 39—43, 90—104 és 1922, 25—32. l.
- Zolnai 1924—25 Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva 1924, 66—97, 1925, 10—40 és 129—164. l.
- Zolnai 1926 Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. Kny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Egyet. ny. 27 l.
- Zolnai 1930 Zolnai Béla: Mikes Kelemen. — Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. — Minerva 1930, 53—79. és 165—198. l.
- Zolnai 1937 Zolnai Béla: Mikes eszményei. Minerva 1937, 3—55. l.
- Zolnai 1960 Zolnai Béla: Über Frühaufklärung in Ungarn. Sonderdruck aus Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa. — Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropa Band VII. Erschienen im Akademie-Verlag, GmbH Berlin 1960, p. 154—176.
- Zsoldos Zsoldos Jenő: A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar Zsidó Szemle 1930, 109—123, 184—202; 1931, 19—42. l. Neuwald ny. Kny Bp. 1931, 82 l.
- ZsSz Zsidó Szemle
- A jegyzetekben Bonnac és D'Andrezel marquis, konstantinápolyi francia követeknek az Archives Nationales-ban, továbbá Virmond és Talmann konstantinápolyi osztrák követeknek a volt bécsi udvari és áll. levéltárban található levelezését Angyal Dávid, Émile Pillias, Szekfü Gyula és Thaly Kálmán közlése alapján, a Rákóczi-emigrációra vonatkozó török okmányokat Fekete Lajos és Karácson Imre közlése alapján ismertetjük.

A magyar helyesírás szabályai (Bp. 1954, 73—75.) rövidítés-jegyzékében közölt, valódi és gyakrabban előforduló állandó rövidítéseket nem vettük föl.

A bibliai vonatkozások idézésével kapcsolatos rövidítések a bibliai könyvek szokásos latin jelölésének megfelelői. — Káldi György: A szent biblia könyveinek száma és rendi (1626).

Az ószövetség könyveiből:

Gen	Genesis vagy Mózes I.
Exod	Exodus — Mózes II.
Num	Numeri — Mózes IV.
Deut	Deuteronomium — Mózes V.
Ios	Iosue — Jozsue
Iudic	Iudicum — Bírák
I. Reg	I. Regum — Királyok vagy Sámuel I.
II. Reg	II. Regum — Királyok vagy Sámuel II.
IV. Reg	IV. Regum — Királyok IV.
I. Par	I. Paralipomenon — Királyi Krónikának I.
Esth	Esther — Eszter
Iob	Iob — Jób
Ps	Psalter. Davidic. — Dávid zsoltárai
Prov	Parabolaesue Proverbia — Példabeszédek
Eccles	Ecclesiastes — Prédikátor könyve
Cant	Canticum Canticorum — Salamon Énekinek Éneke
Ececli	Ecclesiasticus — Jézus Sirák fia könyve
Isai	Isaias — Izaiás prófétálása
Ier	Ieremias cum Baruch — Jeremiás prófétálása Bárukkal
Dan	Daniel — Dániel prófétálása
Ion	Ionas — Jónás prófétálása
Habac	Habacuc — Habakuk prófétálása
Malach	Malachias — Malakiás

Az újszövetség könyveiből:

Matth	Matthaeum Evangelium secundum — Máté evangéliuma
Marc	Marcum Evang. sec. — Márk evang.
Luc	Lucam Evang. sec. — Lukács evang.
Ioan	Ioannem Evang. sec. — János evang.
ActAp	Acta Apostolorum — Apostolok cselekedetei
Rom	Ad Romanos, epistola Pauli — Pál levele a Rómaiakhoz
I. Cor	I. Ad Corinthios ... — ... Korinthusiakhoz. I.
Galat	Ad Galatas ... — ... Galateiaiakhoz
II. Thess	II. Ad Thessalonicenses ... — ... Tesszalonikiakhoz II.
Tit	Ad Titum ... — ... Tituszhoz
Hebr	Ad Hebraeos ... — ... Zsidókhöz
I. Pet	Epistola ... I. Petri — Péter I. levele
Iudae	Epistola ... Judae — Judás levele
Apocal	Apocalypsis Ioannis — János Jelenése

BEVEZETÉS MIKES KELEMEN ÖSSZES MŰVEINEK KIADÁSÁHOZ

Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának munkálatai jó néhány éve kezdődtek el az MTA Irodalomtörténeti Intézetében. A marxista filológia művelőinek a jelen esetben is olyan szövegkritikai és kiadási feladatokat kell elvégezniük, amelyeket a pozitívista korszak filológusainak már a múlt században meg kellett volna alapozniuk. Ismeretes, hogy az író kéziratának túlnyomó része kiadatlanul állt napjainkig. Kulcsár István (1794), Aranka György (1798) és Toldy Ferenc (1861) kezdeményezése után, a polgári kutatás többször is tervbe vette a Mikes-kéziratok kiadását, megvalósítani azonban nem tudta. Emlékezetre méltók P. Szathmáry Károlynak, Abafi Lajosnak, Pulszky Ferencnek, Dézsi Lajosnak és Király Györgynek, az ügy szorgalmazóinak, valamint Zolnai Bélának, a teljes Mikes-kiadás sürgetőjének érdemes törekvései. A most megindult, több kötetre tervezett szövegkiadás, amely az összes, a több mint 200 éve kéziratban maradt Mikes-kéziratokat is felöleli, a magyar irodalomtörténeti kutatás egyik nagy adóságát hivatott törleszteni.

Az író összes művei kritikai szövegkiadásának a tudományos kutatások szemszögéből alapos indokai vannak. A Rákóczi-szabadságharc utáni időszak, a magyar felvilágosodást megelőző periódus barokk és rokokó irodalma a legelhanyagoltabb területek közé tartozik. Tanulmányozását a nacionalista szemléletű polgári irodalomtörténetírás elhanyagolta, rendszerezését megolthatlanul hagyta. Ennek a kornak alapos föltárására és vizsgálatára a marxista irodalomtudomány, de általában a hazai marxista tudományosság eddig kevés erőt tudott fordítani. Így az a feladat hárul a tudományágunkon belül folyó kutatásra, hogy a föltáró és értékelő munkát néhány általános érdekű, központi jelenség köré tömörítse.

Mikes mintegy fél évszázadot átfogó írói munkássága alkalmasnak minősült egy ilyen kutatási pont kialakítására. A korai magyar felvilágosodás szép-prózájának művészileg ő a leghatásosabb képviselője. Gazdag életműve, amely számos ponton érintkezik Rákóczi irodalmi munkásságával, nincs megnyugtatóan feldolgozva és beállítva a XVIII. századi magyar irodalom barokk és rokokó korszakának fejlődésmenetébe. Nyelvi újdonsága és stílus-történeti jelentősége ma sincs tudományos erejű nyelvészeti elemzésekkel megfelelően alátámasztva. Az összehasonlító, műfaji, tárgy-történeti, forráskritikai stb. jellegű vizsgálatok lehetőségeit az egész Mikes-kérdés rendezetlen volta, egy megbízható kiadás hiánya, nagymértékben gátolta.

Főművének ideológiai vonatkozású értékelésében, ha nem is megfelelően árnyalt, de kézzelfogható, új eredmények születtek. Mikes *Leveleskönyve* a szabadsághősök tragikus életét örökíti meg 1717 után; mély emberi dokumentumot nyújt a törökországi, rodostói száműzetésről, Rákóczi és bujdosótársai életéről, haláláról. A dolgos, önzetlen hazaszeretet és a hazához való hűség

legmeghatóbb művészi megnyilatkozása a régi magyar irodalomban: Mikes Kelemen *Leveleskönyve*. A magyar levélíró lelki-érzelmi világának művészi ábrázolása szerencsésen párosul az európai műfaji hagyományt sajátos módon tovább fejlesztő *Törökországi Levelek* egyetemes tárgykörével, az egész egzotikus keleti, milieu szubjektív rajzával.

Elsőrendű feladatnak érezzük Mikes írói hagyatékának közzétételét a mai nemzedék részére. Klasszikus irodalmi örökségünk ma is élő és időszerű hagyományának gondozásával szocialista kultúránk csak gazdagodni fog.

A kritikai kiadás megvalósulásával lehetőség nyílik Mikes irodalmi munkássága egészének áttekintésére. Korszerű írói arcképének megrajzolásához elengedhetetlen feladat Mikes nagyszabású fordítói teljesítményének önálló értékelése, valamint a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvi, tárgyi és eszmei összefüggéseinek részletes elemzése. Művészi szempontból különösen fontos Mikes nyelvének, stílusának és írásmódjának tüzetes vizsgálata, nemcsak az író oeuvre-jén belül, hanem a Mikes halálát követő évtized után kibontakozó magyar nyelvújító mozgalom szemszögéből is. Ezeknek a vizsgálatoknak támaszt kell nyújtaniuk Mikes és a vele összefüggésbe hozott ízlésirányok problémájának tisztázásához. A régi magyar széppróza egyik legnagyobb alakjának kiadásra kerülő összes művei új vitákra és sokoldalú (nyelvészeti, néprajzi, történeti, összehasonlító, stílustörténeti, műfaji stb.) tanulmányokra adnak alkalmat, amelyek megvetik a Mikes-kutatások tudományos szintézisének szilárd alapját.

A KIADÁS MÓDSZERÉRŐL

Mikes Kelemen összes műveinek kritikai kiadása a Magyar Tudományos Akadémiának a Magyar Klasszikusok kritikai kiadására vonatkozó (I. OK V, 239—41) szabályzata, valamint a Szövegkiadási Bizottság által elfogadott (1961) újabb tervzet előírásai szerint készül.

Az akadémiai szabályzat az 1832 előtti írók műveinek kiadása esetében nem állapította meg a szövegközlés módjának és a jegyzetelés mikéntjének alapelveit. A szabályzat szerint ezeket a problémákat minden esetben külön kell eldönteni. A Mikes-kiadással kapcsolatban fölmerült részletkérdések az MTA Irodalomtörténeti Intézete régi magyar osztályának és szövegkiadási csoportjának megbeszélésein kerültek megvitatásra és tisztázásra.

A szövegeket az író autográf kézíratai alapján közöljük (kivéve a másolatban fennmaradt misszilisek szövegét). Az egyes kötetek anyagának csoportosítása a végleges szövegek, szerzői tisztázatok időrendjén alapul. Néhány kézirat keletkezésének ideje nem állapítható meg, ezek együtt az utolsó kötetbe kerülnek. Ha az írói tisztázat mellett rendelkezésünkre áll az írói fogalmazvány példánya is, úgy erre a szöveggkritikai jegyzetekben mint variánusra hivatkozunk. Mikes kézíratszerkesztő technikáját az egyes kötetek kézirat-leírásakor jellemezzük. Összefoglalólag elmondható, hogy az írónak fejlett kézírattrendező érzéke volt. Fogalmazványai, másolatai, tisztázatai általában gondosságra és a sokat író szerző biztonságára vallanak. Formai, technikai téren, a kivitelezés tekintetében hasonlóság mutatható ki Rákóczi és Mikes kézíratai között (vö. ItK 1963, 270).

Kiadásunk betűhív szövege megőrzi Mikes írásmódjának (helyesírás, központosás, ékezés) sajátos vonásait, korabeli állapotát. Több mint 6000 negyedréthű kéziratoldalt kitevő hagyatéka (*Leveleskönyve*, misszilis levelei, fordításai) nyelv és írásmód szempontjából általános érdekű, mivel 1717-től 1761-ig tükrözi az író nyelvállapotát. Mikes nyelvéről és írásmódjáról még nem készült egész munkásságára kiterjedő, nyelvjárási sajátosságait, régieségeit nyelvtörténeti szempontból is összefoglaló tanulmány, így annak részletes jellemzésétől most el kellett tekintenünk. De az egyes kötetek jegyzeteinek bevezetésében, a kiadás szöveg munkálatai közben szerzett erre vonatkozó tapasztalatainkat minden esetben röviden összefoglaljuk.

Az író betűtípusaitól egy esetben térünk el: az általa változtatva használt *s* és hosszú *f* betűt, a *lz*, *sz*, *ls*, *ss*, *lzlz* betűket a szövegben egységesen a ma szokásos kerek *s*, *sz*, *ss*, *szsz* betűvel adjuk. Az *ÿ-t* meghagyjuk, mivel csak néhány esetben, főként dátumok írásában (pl. Martÿ) fordul elő; hangértéke nincs, pusztán régi írástechnikai sajátosság. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a *c-tz-cz*, a *ts-cs*, *zs-s* váltakozása. A *ts-cs* jelölésében az előbbi, a *zs-s* írásában túlyomórész az utóbbi a gyakoribb. A szövegkritikai jegyzetek, segítségével kimutatható, hogy Mikes a *cs* jelöléséről fokozatosan áttért a *ts* írására. A szóvégi rövidítés-jeleket föloldjuk, a rövidített szövegrészt minden esetben lapalji jegyzetbe tesszük.

A kiadás szövege az eredetitől csak azokban az esetekben tér el, amikor — általunk helyreigazított — kétségtelen elírásról vagy értelemzavaró ékeztetéstől, tollhibáról van szó. Ilyenkor a kézirati szövegrész mindig lapalji jegyzetbe kerül. Az elírásokkal, íráshibákkal és tollhibákkal, kihagyásokkal, törlésekkel, beszúrásokkal, egyéb javításokkal s általában a fő szöveg alakításával kapcsolatos mindennemű megjegyzés a lapalji jegyzetekben található meg. A lapalji szövegjegyzetekben maximális tömörségre törekszünk, ugyanakkor minden hibára és a legkisebb szövegeltérésre igyekszünk fölhívni a figyelmet. A szövegkritikai jegyzetek készítésekor az RMKT XVII. századi, eddig megjelent köteteiben (Bp. 1959, 1961, 1962) bevált módszert tartjuk szem előtt. — A szerző szövegtörlései hegyes < > zárójelbe téve kerülnek lapalji jegyzetbe. Bizonytalan, kétséges olvasat esetén [?] jelet teszünk melléje. Ha a törlés-javítás a folyamatos írás közben történt, nem fűzünk hozzá megjegyzést; ha pedig a törlést az író alá vagy fölé írás, átírás, beszúrás kíséretében eszközölte, ezt a jegyzetben is megjegyezzük. Ha a javítás törlés nélkül, beszúrással történt, ezt külön föltüntetjük a megfelelő szó vagy szövegrész kíséretében. A gyakori sor fölötti beszúrás egyszerűen [Beszúrás] alakban jelöljük. Ritkán előforduló sor alatti beszúrás esetében [Sor alatti beszúrás] áll a jegyzetben. A szövegjegyzetekben saját szavainkat szögletes [] zárójelbe tesszük.

Szögletes zárójelbe kerülnek a fő szövegben a kézirat-levél számának jelzésére szolgáló, kéziratári levélszámozást rögzítő levélszámok, a kézirat-levél rectó- és versójának jelölésére szolgáló a vagy b betűvel, pl. [75a:] és [75b:]. A betűt követő kettőspont a kézirat-levél szövegének paginakezdetére mutat.

A központosás kritikai nyomon követését gyakorlatilag mellőzhetők művelnek tekintjük. Mikes központosása annyira változatos képet mutat, hogy ennek egységesítése aligha lenne megoldható, de ez nem is látszik szükségesnek. A legfőbb nehézség az, hogy gyakran nem lehet az író kézírataiban meg-

különböztetni, pontot vagy vesszőt akart-e írni. A mondat végén pontot és vesszőt, pontosvesszőt, vízszintesen elhelyezett pont és vesszőt váltakozva használ, vagy nem tesz ki semmiféle jelet. Egyfajta következetes központozás végigvitele a kiadáson elkerülhetetlenül az egyéni ízlés befolyásához, önkényeskedéshez vezetne; ugyanakkor beláthatatlanul nagy mértékben megnövelné a szövegjegyzetek számát és terjedelmét. A lektorokkal való eszmecsere és alapos megfontolás után döntöttünk az alkalmazott eljárás mellett. Ebben a vonatkozásban is igyekszünk fölhasználni azokat a tanulságokat, amelyeket a legújabb szövegkiadásokból leszűrhetünk, ideértve a történeti forráskiadványokat is (vö. Bárczi Géza: Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez. MNy 1961, 413—418; Klaniczay Tibor: A textológiai munka problémái. I. OK XIX, 1962, 339—49).

A kis- és nagybetűk használatában is az író által követett írásmódot rögzítjük. Mikes gyakran ír kisbetűt nagybetű helyett, de az is előfordul, hogy váltakozva használja őket a tulajdonnevek, helynevek írásában. Az írásjelek, ékezetek használatában is a kéziratot követjük. Mikes az ékezeteket általában kiteszi, de számos példa mutat az ékezetek elhanyagolására vagy hanyag fölrakására.

Mint általában a XVII. századi és a XVIII. század első felében író szerzők, Mikes sem jelöli az ö és ü hangok hosszúságát. Mivel az író a rövid ö, ü és a hosszú ő, ű hangokat rendszerint megkülönböztetés nélkül (egyaránt sietős, vízszintes vonalú ékezzettel) írja, azért ilyen esetekben nem teszünk különbséget rövid ö, ü és hosszú ő, ű között; mindegyiket a rövid változat betűjével közöljük. \Rightarrow Hasonlóképpen járunk el a -ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről ragsor esetében is. Nem fordul elő hosszú í, ú, ű-zés hangsúlyos szótagban sem; Mikes kézírataira a rövid i, u, ü-zés a jellemző. Szóvégen is rövid u, ü-zés a szokásos; ritkán hosszú i-zés (pl. pedig, leveli). Ez utóbbi előfordulását természetesen hosszú i-vel jelöljük.

A mássalhangzók hosszúságának és rövidegének jelzésében is a szerzőt követjük: pl. a határozószók szóközépi, szóvégi időtartamának jelölésében; az -lly írása egyes szavakban, szóvégen, névmások tővégi időtartamának jelölésében; a rendszerint rövid hangok utáni -lly, -tty, -tts, -ttz, -nny írásában; az olyan kettős mássalhangzók változó használatában, mint a múlt idő, középfok, múlt idejű melléknévi igenév, -tt helyrag, -val, -vel, -vá, -vé határozóragok; a -t tárgyrag rövid és betűkettőzéssel -tt-vel való jelölésében; a kétagú -s képzős melléknévek írásában; az -s végű melléknévek minden felmerülő formánsos helyzetben (-n, -k, -bb stb. toldalékok előtt); a -ság, -ség, -ttség -ttség képzők esetében és általában a fonetikus írásmódot követő esetekben, mint a -t -ty -d -gy -n -ny -l + j birtokrag, valamint a -t -d -gy -n -ny -l + j igerag írásakor és végül összefoglalólag a t -tt, l -ll, m -mm, ly -lly, s -ss, g -gg, k -kk (ökk, ök; leg, legg) mássalhangzók váltakozó írásmódjában. A kettős mássalhangzók jelölése szó belsejében általában szabályszerűen mondható, szó végén következtelen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzójel gyakoribb, mint a betűkettőzés.

Az egybeírást és különírást — többnyire a névelőt, az igekötőt, kötőszót, a leg (legg) felsőfok jelét érintő — írásmódot is Mikes kézírása után adjuk. Gyakran írja egybe az utána következő szóval az a névelőt, az előtte levő szóval az is kötőszót. Rendszerint külön írja az igétől az igekötőt, és az alapszótól a leg- felsőfok jelét. De itt is tapasztalható következtelenség, mint az

összetett szavak egybe vagy külön írásában. A névelő és mutató névmás használatában legtöbbször a z nélküli alakot írja, hol külön, hol egybeírva a következő szóval. ↑ 369

A fenti típusok jellemzésére, Mikes írásmódjának fejlődésére az egyes kötetek jegyzeteinek bevezetőjében térünk ki.

A szövegeket követő tárgyi jegyzetekben, a szöveg megértését célzó jegyzetelési módszerrel igyekeztünk összefoglalni mindazt, ami az író megértéséhez a legszükségesebbnek látszik. Az előforduló régiességek, székely sajátosságok, a ma már nehezen érthető vagy megváltozott értelemben, árnyalataiban használt szavak szűkszavú magyarázatát is fontosnak tartjuk. Ha lehet, utalunk az író stílusával, szókinccsével, mondatszerkesztésének sajátos vonásaival kapcsolatos, főleg a nyelvészeti szakirodalomban elszórtan található megfigyelésekre és megállapításokra, egyes szakszerű földolgozások részleteredményeire, az NySz-nek a *Leveleskönyvre* és a *Mulatságos napokra* kiterjedő gyűjtésére. A tárgyi jegyzetekben idézett Mikes-szövegrészeket betűhíven, kurzív szedéssel adjuk.)

*

A Mikes-kiadás betűhív volta, a szövegkritikai jegyzetapparátus és a Mikesre vonatkozó nyelvészeti szakirodalom földolgozása a további részletvizsgálatokat hivatott szolgálni, s a nyelvtudomány művelőinek igényét is törekszik kielégíteni. A kiadásra kerülő forrásanyag jelentősen kiterjeszti a Mikes irodalmi munkásságára vonatkozó vizsgálatok tárgyi alapjait. Mikes irodalmi újdonsága nagymértékben összefügg prózájának korához mért nyelvi újdonságával. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az irodalmi nyelv nem azonos a szépirodalom nyelvével, hanem a közérdekű, tudományos, vallási, közigazgatási stb. irodalmat is magában foglalja, Mikes sokfelé ágazó fordításai nyelvi szempontból nagyobb jelentőséget kapnak. Az erre vonatkozó kutatásoknak a magyar irodalmi nyelv történeti folyamatát feltáró vizsgálatokba kell torkollniuk. A nyelvi változatok kiegyenlítődésének, normává sűrűsödésének folyamata, amely a hangtan, a helyesírás, a szókinccs, az alaktan és a mondattan, valamint a stilisztikai formák területén megy végbe (vö. Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv, I. OK IV, 1953, 425—26), Mikes több évtizedet átfogó írói oeuvre-jében is megfigyelhető. Sajnos, keveset tudunk erről, mert az irodalomtörténet hosszú ideig elhanyagolta ennek a kornak, az egyes írók stílusának sokoldalú vizsgálatát. Hogy milyen általános érdeklődéseket meríthetünk olyan megalapozott vizsgálódások eredményeiből, amilyeneket pl. Benkő Loránd könyve (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában) nyújtott, arról már az irodalomtörténetés közvélemény is meggyőződött. Benkő módszerének tanulságai kiterjeszthetők a felvilágosodást megelőző évtizedek irodalmi írásbeliségének tanulmányozására is.

Az irodalmi nyelv fejlődéséhez, e korszak irodalmi nyelvi normájának alakulásához formai (helyesírási, hangtani) téren Mikes szövegei elsődrendű tanulságokat nyújtanak. A döntő nyelvi jelenségek, az ún. „kulcs”-jelenségek összegyűjtése rávilágíthat Mikes műveiben is a kialakuló és terjedő egységes irodalmi nyelvi normának és a nyelvi provincializmusoknak a küzdelmére. Egy ilyen vizsgálat elvégzésénél szem előtt kell tartanunk az irodalmi nyelvnek

a nyelvjárásokkal való kapcsolatát, s azt a tényt, hogy nálunk nem egyetlen nyelvjárás vált irodalmivá (mint pl. Franciaországban a párizsi, Olaszországban a toscanai, Spanyolországban a kasztíliai stb.), hanem több nyelvjárás ötvöződött egybe. (Vö. Bárczi: Bevezetés a nyelvtudományba. Bp. 1957³). „Az egységesülés irányába tett legnagyobb lépés abban áll, hogy alapjában véve két területi norma marad meg, a nyugati és az északi-keleti, amelyeken belül ugyan kisebb színeződések lényegtelen eltérő változatokat is elő idéznek. Sőt az északi-keleti normán belül egy külön erdélyi változat kezd kialakulni; Erdélyben ugyanis a fejedelmi udvarban, úgy látszik, éj már egy nyelvjárás föltti beszélt köznyelv, s ezt néhány, nem éppen lényeges, de jellegzetesen erdélyi sajátosság jellemzi.” (Vö. Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp. 1963, 421.) A XVIII. század folyamán a táji érvényű normák fokozatosan közeledtek egymáshoz. A felvilágosodás küszöbén már csak a nyugati és az északkeleti-keleti-erdélyi normák állanak egymással szemben. A korábbi három (nyugati, középső v. északi és keleti) táji nyelvváltozat küzdelméből a felvilágosodás hajnalán az északi-keleti változatoknak van győzelmi esélye. A háromszéki Mikes nyelve a keleti-erdélyi (székely) nyelvváltozat szférájába tartozott. De az író egyéni írásgyakorlatában mutatkozó tendenciából úgy látszik, hogy írásmódja a nyelvi egységesülésre jellemző észak-keleti típus felé mutat. Ez a tendencia egyáltalán nem meglepő, de érdekes, mivel Mikes számosan erdélyi provinciális nyelvjárású írónak vélték, s mert Benkő meggyőző vizsgálódásai szerint éppen a keleti terület mutatkozik később is leginkább provinciális jellegűnek. A nyelvi tények arra vallanak, hogy Mikes formai tekintetben elszakadt a háromszéki táji nyelvi kötöttségektől és az ország északi-keleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott. (Vö. a Mikes nyelvét is érintő vitát, nyelvjárásban írt-e Mikes; Bárczi: MNY 1951, 134. — Deme: MNY 1950, 210—22. — Pais: I. OK IV, 1953, 446, 448. A XVIII. századi irodalmi nyelv kialakultságának kérdését azonban, a kutatások elégtelen volta miatt, a szakirodalom tanúsága szerint nem egészen egyértelműen fogják föl.)

A legújabb nyelvészeti kutatások megmutatták, hogy nálunk még a XVIII. században is több tekintetben bizonytalan, elmosódott, sőt részben kialakulatlan az ún. nyelvi eszmény körül mind a nyelvi tudat, mind a nyelvi gyakorlat. (Vö. Benkő: 44.) Mivel az irodalmi nyelv kifejlődése nagymértékben kapcsolatban van az ún. nyelvi eszmény kialakulásával, következésképpen „a nyelvi eszmény igen nagy mértékben a nyelvi igényesség szülötte, ezért bizonyos magasabbrendűsége, esztétikai igényre törekvő nyelvhasználat a legfőbb táplálója. Magától értetődő tehát, hogy a nyelvhasználatnak azokon a területein bontakozott ki és lendült előre, amelyek magasabb rendű nyelvi formát igényeltek; így az írott nyelven belül főként az irodalmi célú és igényű írásbeliségben kapott erőre, a beszélt nyelv síkján pedig elsősorban a magasabb szintű társalgásban (pl. az udvari életben) talált megfelelő táptalajra.” (Benkő: 40.) Ha figyelembe vesszük, hogy Mikes tizenhét éves korában (1707) került Rákóczi udvarába, és ezután évtizedeket töltött a fejedelem személye mellett és kancelláriája közvetlen közelében, a fönti szempontnak Mikes esetében komoly jelentőséget kell tulajdonítanunk. A Benkő által hangsúlyozott nyelvfejlesztő igényeknek a jelentősége csak növekedett a nemzeti nyelv kialakulásának Mikes-korabeli szakaszában. Az háromszéki Mikes

nyelvi fejlődésének folyamata a kolozsvári diákevekben indult meg és Rákóczi fejedelmi udvarában folytatódott. Itt szerzett nyelvi-stilisztikai igényessége, a művelt társalgás eszménye Párizsban a francia klasszicizmus nyelvének megismerése következtében, Rodostón pedig újabb olvasmányai majd fordításai során egy fejlettebb stíluseszménnyel párosult. Az erdélyi társalgási nyelv állapotára vonatkozólag [alább idézzük Pais Dezső megállapítását; Szily Kálmánnak a Mikes-émlékiadás bevezetésében (1906, LVII) kifejtett, évtizedekig irányadó, de ma már több vonatkozásban módosításra szoruló nézete helyett egyelőre Pais helyesebb, részletesebb és átfogóbb véleményét kell alapul vennünk Mikes nyelvi fejlődésének lemérésekor.]

„Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részében eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter kifejezőeszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. Irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztése, hogy Mikes munkái általában nem jutottak idején nyilvánosságra, illetőleg amikor, 1794-ben a *Törökországi Levelek* közönség elé került, akkor sem egészen az írója adta hiteles formáival jelentkezhetett. A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.” (I. OK IV, 1953, 448.) Pais Dezső megállapítása nagy figyelmet érdemel a XVIII. századi irodalmi nyelv szempontjából. Megvizsgálandó az ún. provinciális nyelvtípusok (provinciális köznyelvek — provinciális irodalmi nyelvek) egymáshoz való viszonya. Benkő meghatározása (97) szerint a XVIII. század 2. felében, amikor már van országosan ható magyar irodalmi nyelv, de még nincs országosan ható magyar köznyelv, a provinciális irodalmi nyelvek az irodalmi nyelv határain belül esnek. Mikes nyelvében és írásmódjában — az irodalmi nyelv elemeinek fejlődésmenete — formai téren (a helyesírás és a hangtanon át) könnyebben és elsősorban lesz lemérhető. Az ezt követő tartalmi jellegű vizsgálatok értékes új eredményeket hozhatnak. Az írónak mint egyénnek a szerepe az irodalmi nyelv életében nagy jelentőséget nyer Mikes életművében. Az írók nyelve, mint ismeretes, ebben a korban túlnyomórészt nem volt megállapodott, hanem többé-kevésbé változott. E változás leméréseben döntő tényező, igazodott-e az író más nyelvi eszményhez, pl. a székely nyelvjárásból kinövő Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez. Milyen hatása tapasztalható ennek formai (hangtani, helyesírási) nyelvtani szerkezeti (alak- és mondattani) szóképzési norma területén? Ezekre a kérdésekre ma még nem tudunk kielégítő feleletet adni, a választ a további kutatásoktól és tanulmányunktól várjuk.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK JEGYZETEI

Kézirathagyomány

Mikes kéziratának címe: *Constantinapoly Groff P E írot levellé M . . . K* A kéziratnak külön címlapja nincs. A *Törökországi Levelek* címet Kulcsár István, a Mikes-levelek első kiadója adta a *Leveleskönyvek*. Mikes sem az egyes leveleket, sem az oldalakat nem számozta. A kéziratári számozás szerint a negyedréti alakú kézirat 223 írott és számozott + 6 számozatlan üres kéziratlevelet tartalmaz. Lelőhelye: Egri Érseki Könyvtár; itt őrzik az OSzK kéziratárának szakmai felügyelete mellett.

A *Leveleskönyv* bőrkötésének belső támlájára ragasztott papírra Toldy Ferenc sajátkezűleg beírta: „Mikes Kelemen Törökországi levelei. A szerző sajátkezű példánya. Toldy Ferencé 1858.” Alatta „Toldy Ferencz Urtol megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek.”

A kézirat utolsó írott oldalán Mikes szövege alatt a budai cenzor nyomási engedélye olvasható: „Imprimatur. Mathias Rietaller Cens. Libr. ad Exc. Cons. R. Ltle. Hung. Omissis quae deleta sunt. Budae 10 July 1792. Loco Mscripti mittatur Explar. impressum ad Officium Cens. Libr.” (Kinyomható. Rietaller Mátyás könyvcenzor a m. kir. helytartótanácsnál. A törölt részek mellőzendők. Buda 1792. július 10. A kézirat helyett egy nyomtatott példány küldendő a könyvcenzori hivatalnak.) A Mikes által írt 203. levél szövegének egy részét (ld. pontosan e levél jegyzetében) a cenzor ceruzával áthúzta. — Az egyes kézirat-koncok elején és végén ceruzával (talán Kulcsár által) teleírt betűk és számok vannak, amelyek a követendő rendet jelölhették a nyomdásnak, esetleg a könyvkötőnek.

A kézirat üresen maradt lapjai után valaki, valószínűleg Toldy, beiktatta a kötéstábla belső feléhez ragasztva az író 1759. február 5-i Mikes Istvánhoz szóló missziós levele első oldalának és a Mikes aláírását tartalmazó befejező részének szalmapapírra eszközölt hasonmását.

Az egész kézirat 11 nem egyenlő vastagságú konc-papírból áll; a 7. koncha utólag két kéziratlevélnyi szöveget illesztett, a 8.-hoz pedig két levélnyi toldalékot csatolt a szerző. A papír Abafi vizsgálatai szerint (Bp. 1878, 101) nyolcféle vízjegyet mutat. Mikes más kézírataihoz viszonyítva a kézírás és főleg a tintaszín egyik munkájában sem látszik annyira különbözni, mint ebben a kéziratában. Lehet, hogy ennek a különféle papír, helyenként a gyarlóbb tinta is oka, de az alapvető ok mégis az, hogy a kézirat nem egyszerre, egyhuzamban, hanem különböző, nagyobb időközökben, több évtized alatt készült. A kézirat külalakja az író más munkáinak fogalmazványához és szerzői tisztázatahoz képest átmeneti állapotot mutat. A nagyszámú másolási hibának minősíthető íráshiba arra vall, hogy a szerző a kéziratot az első fogalmazványokról készített nem végleges tisztázatnak szánta. Abafinak az egyes másolási szakaszok időpontjának meghatározására irányuló kísérletét (i. m. 100—106) nem tartjuk meggyőzőnek. Mikes helyesírásának, írás-

módjának az összes műveire kiterjedő alapos elemzése biztosabb fogódzót nyújthatna a kézirat keletkezésének kikövetkeztethető időpontjaira vonatkozólag.

A kézirat szerzői másolat voltát bizonyítja, hogy pl. a 4. konetól a 9-ig mindegyik rész új levéllel kezdődik, és hogy az előző konc utolsó oldalának végén az író egyes esetekben apró betűkkel igyekszik a levél szövegét oda beszorítani. A legtöbb konc így egész leveleket tartalmazó töredéket alkot. A 7. konc utolsó, Rákóczi József érkezéséről szóló levele (1736. dec. 6) egész apró betűvel van írva (122. lev.), Mikes legrövidebb leveleinek egyike. A 8. konc elején már ez áll: „Rákóczy Josef fejedelemnek ebben az országban érkezéséről való levelek”; a 123. levél dátuma 1737. január 2. A 8. konc végéhez csatolt két kéziratlevél arra szolgál, hogy a félig leírt levelet a toldalékon folytassa (újabb konc elkezdése nélkül). Mikes tehát önálló teljes koncek kialakítására törekedett a másolások alkalmával. A 7. koncba való betoldást az egész konc lemásolása után végezte, a konc papírjától elütő papíron. 117. levelét egy rövid bekezdéssel még megtoldta a lap alján és beiktatta II. Rákóczi Ferencnek „A fényes porta fő vezérjének, Ali pasának, halála előtt írott bucsuzó levelének párjára”-t.

A kézirat sorsa

Már Kulesár 1794-es Mikes-kiadásának bírálóját izgatta a kézirat ügye: „Salynállani kell a’ Tudós Magyarságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszerűs mind azon útát és módot, melly által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltoztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s-szükszölködő litteratúránkat több derék munkákkal gazdagithatnánk.” (Bibliotheca [Bécs] 1795, 39. Szerk. Pántzél Dániel. Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

Kulesárnak bizonyára oka volt, hogy a kézirat közvetlen történetére nem tett célzást! Nem feszegették ezt a kérdést a Magyar Hirmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek volt a címe) szerkesztői, a kiadás első ismertetői (MH 1794. márc. 25. 428—29) sem, akik, mint alább kiderül, nagyon is jól ismerték a kézirat fölbukkanásának hátterét.

Toldy kísérlete meg első ízben, hogy világosságot derítsen a *Leveleskönyv* hazakerülésének útjára. Erre vonatkozó, 1861. évi Mikes-kiadásában előadott föltevését néhány biztosnak vélt — de vitatható, sőt cáfolható — adatra építette. Kellőképpen nem bizonyított föltevését az utódok, Toldy tudós tekintélye révén, közhellyé merevítették, miközben fontos tényezők maradtak megvizsgálatlanul.

Az 1861. évi Mikes-kiadáshoz csatolt életrajzi értekezésében mondja Toldy, Mikes Kelemennek gr. Mikes Istvánhoz írt levelére hivatkozva: „S ez utolsó tényleges nyoma Mikes életben-létének. Mindazonáltal úgy látszik, hogy még három évig élt. Ugyanis, »Tót Ferenc generális bizonyítása szerint⁸⁷ — írja Kulesár István Mikes Levelői első kiadása előtt — már 1762-ben, az ő halála után az egész bujdosó társaság eloszlott.« Szabatosan ez előadásból a halál évét nem tudjuk. De a magyar irodalom jó anyaga úgy akarta, hogy munkája fennmaradjon. Tán nem csalódom, ha hiszem, hogy a kézirat azon uton jött Kulesár kezeibe, amelyen e hír, t. i. maga báró Tót Ferenc által, ki 1762-ben

mint francia tüzértiszt Konstantinápolyban megfordulván, azt szerencsésen megmenthette. T. i. hazájában visszatérvén, Tarcsán, Vasvármegyében lakott, hol a szomszédos Szombathelyen tanárkodó Kulcsár István vele megismerkedett, s Tót halála után⁵⁸ a kéziratot azonnal sajtó alá adta.”⁵⁹ (Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei II. k. 1861, 245—46.)

Toldy jegyzetei:⁵⁷ „Fia Tót Andrásnak, Bercesényi tisztjének, ki atyjáról e fontos sorokat írja: «Feu mon Père avait suivi (Rodostóba, helyesben Törökországba) ce Prince, et en était parti l'année 1717. pour venir servir en France. Les différentes commissions, qu'il eut, le mirent souvent à portée de revoir ses anciens camarades, au milieu desquels il vint mourir en 1757. Le comte Tczaky ne lui survécut que huit jours, et cessa de parler en apprenant sa mort.» Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1785. II. partie 1. 1.” —⁵⁸ „sept. 22. 1793.” —⁵⁹ „Előszava költ febr. 18. 1794.”

Vegyük szemügyre Toldy tényszerű állításait. Mikes Kelemen életbenlétének utolsó tényleges nyoma nem 1759-ből, hanem 1761-ből való. Mentovich Ferenc és Szabó Sámuel 1860-ban adta ki (MF 1860, 425—35) Mikes 1760. március 25-i Huszár (Boér) Józsefhez írt levelét. Abafi pedig 1877-ben közölte Mikes utolsóinak ismert misszilisét, amelyet szintén féltestvérének írt 1761. március 19-én. (A Petőfi Társaság Lapja 1877, 12—13. sz.)

Mikes halálának Toldy által bizonytalanul 1762-vel jelzett évszámát később Thaly a rodostói r. kath. anyakönyv halotti bejegyzéseiből helyesbítette, és hitelesen 1761. október 2-ben állapította meg. Megjegyzendő, hogy Toldy Mikes halálának évét 1868-ban — a rodostói halotti anyakönyv bejegyzésének hibás közlése és Kubinyi Ferenc téves olvasata alapján — 1762. okt. 2-ben jelölte meg (Összegyűjtött munkái II. k. Pest 1868, Ráth Mór, 31). Ezzel szemben Thaly közlése világos: „Anno Dni 1761. Die 29. 7-bris confessus, sanctissimaeque Eucharistiae Sancto [Sacramento] refectus, eodem Die tactus peste, sensibusque pariter destitutus, Dnus Generalis Miques [Mikes Kelemen] mortuus est 2. 8-bris, et a me sepultus in cemeterio Armenorum. D. Antonio Luvári, Missionarius Apostolicus.” (Rodostó és a bujdosók sírjai. Athenaeum, Bp. 1889, 73.) Egy évtized múltán Szádeczky Lajos közölte a rodostói halotti anyakönyvi kivonat fotokópiáját is (VU 1903. 51. sz.). — (Téves évszámok azóta is előfordulnak: a Zágonban 1958-ban felállított új emlékműre 1762 került; az 1958-ban megjelent Mikes-kiadásban pedig 1761. szept. 29. áll. Mikes halálának helyesen és tévesen írt dátuma máig váltakozva fordul elő a szakirodalomban.)

Téves Toldynak a rodostói bujdosó társaság „eloszlásáról” szóló, Kulcsártól átvett, Tóth Ferenc generálistól származó híre is. Már Thaly cáfolta (i. m. 89), Karácson Imre pedig török okmányokból mutatta ki, hogy a básbugi méltóság Mikes halála után is öröklődött, 1803-ig! Eddig fizetett a Porta Rákóczi nevéért és emlékéért a rodostói emigránsoknak tartásdíjat. Feltűnő, hogy az 1762-ben Törökországban járt Tóth Ferenc nem tudott egyetlen pontos adatot sem szolgáltatni Kulcsárnak Mikes életével, halálával s a *Törökországi Levelek* kéziratával kapcsolatban. Rodostóba ekkor talán nem is látogatott el, Konstantinápolyban értesülhetett a magyarok előjáróinak, köztük Csályk tábornoknak az elhunytáról.

Tóth közlése csak egy szempontból magyarázható. A Mikes után következő új básbug kinevezésekor megállapított napidíj arra enged következtetni,

hogy a Porta a régi Rákóczi-emigráció létét befejezettnek tekintette. Mikes halálával az „utolsó Rákóczi Tábournok” terhes örökségétől szabadult meg a török kincstár. Ebben az értelemben, a Rákóczi közvetlen környezetéből való rangos nemes emigránsok „eloszlására” elfogadható Tóth sommás értesülése. Csáky gróf halála után, akinek básbugi ellátása napi 360 ákce volt, Zay báró 300 ákcesét kapott. Mikes tartásdíja 240 ákcesére szállt le, s az ő halála után, 1761 október elején básbuggá kinevezett Pápa Anton (Pápai Antal) már csak napi 30 ákce ellátmányt élvezett. Ennyit kapott utána Szakmári András és a helyébe lépő utolsó magyar básbug, Szakmári János is. A legutolsó fizetési jegyzék 1803. április 23-án kelt. (Karácson: i. m. CLXVII, CLXIX, CLXXI, CLXXII, CLXXIV. Szeráj levéltára.)

A Mikes-kézirat megőrzésére vonatkozólag érthető Toldy gondolatmenete, hogy Tóthnak sikerült volna a *Leveleskönyv* kéziratát a telep főloszlásakor, 1762-ben megmentenie. A fentiek alapján azonban bizonyos, hogy az emigráns telep ekkor nem számolódott föl. Lényeges változás sem következett be az ottaniak életében, csak a nemesi, főtisztai rangot tisztelő Porta szemében vált végleg semmivé, bár a csökkentett anyagi terheket még évtizedekig viselte a kincstár.

Nem is valószínű, hogy a kéziratot, vagy kéziratokat Tóthnak adták volna át, hogy Magyarországra vigye, aki Franciaországból érkezett mint „Frantzia Pattantjus Hadnagy”, s Törökországból Franciaországba tért vissza. Mikes misszilis leveleiből nyilvánvaló, hogy könyveit, legalábbis fordításait, a már ismert úton szándékozott hazaküldeni rokonainak. „Hogy ha pedig az urnak ötsem uramnak tettik énnékem válaszolni, a károly várában lévő trinitariusok által meg lehet; mivelök az itt lévő trinitariusoknak el küldik.” — írja 1759-ben zabolai Mikes Istvánnak. Ezt az utat ajánlotta Huszár (Boér) Józsefnek is. 1760 márciusában a konstantinápolyi követen keresztül hazaküldi egyik fordításának kéziratát féltestvérének, 1761 márciusában pedig a többi kézirat hazaküldését tervezi: „ha ked szabadságot ad réá én azokat bé küldeném, ide gyakorta jönnek Szebeni Kereskedők, . . . azon ügyekezem, hogy a' Kereskedőktől el-küldhesem a' Követ engedelmével, hogy a' fő uton vehesse Ötsém Uram, de akár mikor légyen a' bé-küldés, tsak azon kérem Ötsém Uramot, hogy adig tartsa meg mind őket a' mig nem irok Ötsém Uramnak, hogy melyiket kinek adgya.” (Másolatból.)

Ha hirtelen halála előtt Mikes nem rendelkezhetett a kéziratok sorsáról, leghívebb emberei tudhattak szándékáról és az otthoniakkal való levelezés módozatairól. Biztosabb és egyenesebb út is kínálkozott volna Mikes írásainak hazaküldésére, mint a francia földön élő emigráns általi. Tóth Ferenc abban az időben szintén nem számított Ausztria hú alattvalói közé. Csak később, külön engedély alapján — mint Kulcsár írja: „a királyhoz való hívségétől viseltetvén” — jöhetett haza 1792 végén. Egy közlemény azt állítja, hogy „Tót Ferenc számára a vasmegyei tarcsai uradalom gazdája, Battyányi Tivadar gróf eszközölte ki a hazatérési engedélyt 1792-ben” (Szántó György: Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek megmentője. Csillag 1953, 1354. — Ld. még Palóczy Edgár: B. Tóth Ferenc (1723—1793) 1916, Athenaeum, Bp. 185—193, 237—241.)

Tóth Ferenc személyét és a *Leveleskönyv* hazakerülésének kérdését Toldy fűzte egybe. Kulcsár nem a kézirat hazahozatalával kapcsolatban említi

Tóth generálist, hanem tanúként. Vele mint egyetlen élő tanúval próbálja bizonyítani, hogy Mikes nem sokáig viselhetette a *Levelekből* ismert básbugi tisztséget, hiszen 1762-ben valószínűleg már nem élt, mivel az emigrációs telep akkor már fől szlott. A kiadó tanúkat keresett, hogy megbizonyosodjék a Mikes által leírt dolgok hiteléről és az író személyéről. A külföldet járt idős generállissal való találkozás gondolata kapóra jött neki, s mint szemtanú szava sokat jelentett volna. Kulcsár előszavából azonban kiderül, hogy Tóth a bujdosók társaságának 1762-ben vélt fől szlálásán kívül semmit sem tudott Mikesről. Pedig róla még harminc év múltán is tudnia kellett volna valamit, ha valóban Tóth hozta volna el az író majdnem 20 kötet kéziratát. Kulcsárnak meg kellett elégednie a történeti hitelességgel, ti. azzal, hogy valóban létezett Rodostóban II. Rákóczi Ferenc életében és fia, Rákóczi József halála után az a bujdosó kolónia, amelyről Mikes *Leveleskönyvében* 1758-ig tudóstit.

De a lelkiismeretes kiadó ezzel nem érte be. Nemrég került elő egy 1794-ből írt levélnek dokumentuma a Mikes-familia iratai regestrumának 111. fasciculusából (KTL), melyben a következő fontos sorok olvashatók:

„1794. Kulcsár Istvánnak (:Magyar Országat Sabariaba:) Szombathelyen (:Királyi Gimnasiumbéli Rhetorices Professornak:) G. Mikes Jánoshoz küldött Levele: melyben kéri abbéli tudóstitást: hogy Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tiszttye vala, hol és mitsoda Atyáktól származott? Vannak é most-is élő Atyafiai? Ó maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből álló kéz-írást, akar ki nyomtattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei Nevezete alatt — az említett Történeteknek Iroja Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű.”

Ez a levél arról tanúskodik, hogy Kulcsár Mikesről csak annyit tudott, ami a *Törökországi Levelek* kéziratából kiolvasható volt. A választ Erdélyből vagy nem küldték el neki, vagy későn kapta meg, mert az előszóban semmi nyoma nincs a kért adatoknak. Kulcsár levele és előszava arra vall, hogy Tóth Ferenc azt sem tudta, hogy Mikes mikor halt meg Rodostóban. Megjegyzendő, hogy a generális a Toldy által idézett Mémoires-ban sem említi Mikes Kelelent, akkor sem, amikor megemlékezik atyja, Tóth András és Csáky tábornok haláláról.

Mi vezette Toldyt Tóthtal kapcsolatos föltevésében? Az a tény, hogy akadt egy szavahihető ember, aki ott járt a Mikes halála körüli években, s aki éppen a kiadás előtti esztendőben, 1793-ban találkozott Kulcsárral. Toldy véleményt alkotott abból a kevés adatból, ami kézzelfogható volt, vagy ami annak látszott. Nézete így is csak valószínűsítésen nyugodott. Ezt óvatos fogalmazása is elárulja: „Tán nem csalódom, ha hiszem...”

Toldy föltevése azzal fejeződik be, hogy Kulcsár a kéziratot Tóth halála után azonnal sajtó alá adta; mintegy összefüggést teremtve a kiadás és a generális halála között. Toldynak ez az elietett ítélete sem helytálló. Mintha Kulcsár Tóth halálára várt volna, hogy a *Leveleket* kiadhassa. A kettő között semmi összefüggés nincs. A kézirat, s ezt Toldy is tudhatta, már 1792 júliusában a budai cenzornál volt. A nyomdai munkálatokat 1793-ban végezték el. A könyv 1794 februárjában látott napvilágot; márciusban már ismertetés jelent meg róla Bécsben. Úgy látszik, hogy Kulcsár az előszó megírását érthetően a munka végére hagyta. A fiatal tudós professzor közben anyagot

gyűjtött a korábban hivatalosan tiltott, később nem jó szemmel nézett téma tárgyszerű, de óvatos beállításához.

Toldy egyébként túlságosan is egyszerűen intézte el a kiadás ügyét, Kulesár egyedüli tevékenységére korlátozva. Holott az akkori időben, az 1790—92—94-es években, ez egyáltalán nem lehetett könnyű, gyors és egyszerű vállalkozás. Jancsó Elemérnek, Szauder és Waldapfel Józsefnek a kilencvenes évekre vonatkozó kutatásaiból kitűnik, hogy nemzeti irodalmunk történetének egyik különösen nehéz korszakát élte.

„Szinte csodaszámba menne — írja Waldapfel —, hogy 1794-ben Mikes levelei Török Országi levelek mellyekben a II-dik Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak címen megjelenhettek, ha ott nem állana a címlap hátlapján a még 1792. július 10-én kelt engedély: Imprimatur. Budae 10 Julii 1792. Mathias Rietaler mp. Cens. Libr. ad Ex. Cons. R. Loc. Hung. Ez világosan mutatja, hogy e könyv még a József császár halálát követő szabadabb mozgás utolsó eredményei közé tartozik. 1794-ben már semmi esetre sem nyerhetett volna engedélyt. Az előbeszéd, mely Rákóczi életrajzát is magában foglalja, »1794. Bőjt Előhavának 18-dik napján« kelt, s így nyilvánvalóan engedély nélkül jelent meg. 1793-ban megjelent külföldi forrást is idéz, tehát nemcsak keletzése való közvetlen kinyomatás körüli időből.» (Rákóczi emlékének történetéből [1935]. Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1957, 170.)

A lelet valóban tanulságos. A fiatal szombathelyi tanárnak azonban aligha lehetett olyan tekintélye és összeköttetése, hogy saját erejéből egymaga adjon ki egy olyan könyvet, amelyben Magyarországon először támad föl az uralkodóház által befeketített kuruc fejedelem rokonszenves emberi alakja. Szüksége volt segítségre és talált is támogatókat, hiszen az általa *Törökországi Leveleknek* elkeresztelt *Leveleskönyv* nemcsak előadásával, nyelvével és stílusával illet bele a magyar széppróza fejlődésmenetébe. Mint irodalmi téma merész, váratlanul új és vonzó volt a Rákóczi-hagyomány föléledéséről és terjedéséről tanúskodó időszakban. Kulesár bátor vállalkozása nem egyéni tett volt, hanem többek közös erőfeszítése! A kéziratot kiadás előtt többen is olvashatták, hogy a megjelenés mikéntjét és lehetőségét eldöntsék. A *Levelek* kiadásának első lépései nem 1792-ben történtek meg.

Toldy föltevésének helyessége önmagában vizsgálva is kétségszű. Egy ideig mégis fenntartás nélkül elfogadták, pl. Thaly, Gyulai Pál stb. A hetvenes években Thaly olyan adatokra hívta föl a figyelmet, amelyek vitássá tették Toldy nézetét.

Thaly új véleménye a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-i érdekes hírére alapult. A magyarbarát Szelim travniki basa halálával kapcsolatos hírt a szerkesztő, Görög Demeter irodalomtörténeti érdekű újsággal folytatja: „Addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, róka-torkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1786-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbe, egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről [vásárlásokra] 20 000 frtnál ... A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros

nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is meg-mutassuk, éránta való háládatosságunkat, mellyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor egy igen ritka, magyarul írott Könyvel ajándékozott meg, mellyet ő Tekerdárból* hozott ki, s a'mint bizonyította, néhai Rákóczy Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, a'ki azt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám, [hibásan Kelemen helyett] a' Rákóczy Társa írta volna." (I. h. 553—554. A Tekerdárhoz írott jegyzet: „Ezt másképpen Rodostónak is hívják, és ezen a'néven vagyon, az általunk meg-küldött kis Mappán is fel-téve. Kereskedő Város Ruméliában. Fekszik a' Marmora Tenger partján. Jó ki-kötő helye vagyon. Itt lakott Rákóczy Ferentz, Hazájából lett ki-költözése után, s itt is holt meg 1735. Apr. 8. napján.” — Közli újra Thaly: Ki hozta vissza a hazába Mikes Kelemen kéziratait? Századok 1875, 573.)

Thaly a közleményhez csatolt jegyzetében erősen megingatja a Tóth Ferenc szerepére vonatkozó föltevéseket: „Noha Tóthnak Franciaországot, mint royalistának, szökve kelle odahagynia, s holmiit a forradalmiak le-foglalták, elkobozták. Kérdés tehát: elhozhatta-e ő magával ily körülmények között Mikes kéziratait?” Thaly szerint Toldy „gyánítása” ugyan lehetséges-nek tűnik, új adatát mégis Mikes munkáinak sajtó alá rendezői figyelmébe ajánlja. Nem is vitatkozik Toldy nézetével, egyszerűen közli a legkorábbi Mikesre vonatkozó irodalmi tudósítást, megjegyezve, hogy eszerint az 1780-as években is léteztek Mikes-kéziratok Rodostóban.

Vannak-e olyan tények, amelyek alátámasztják a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőinek közleményét? Thaly későbbi rodostói kutatásai megnyugtató választ adnak erre a kérdésre. Az ősz Horváth személyére vonatkozólag újabb adatokat hoz: Horváth István a halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1799. szept. 12-én halt meg Rodostóban. „A. D. 1799. Die 12. Sept. Stefanus [Horváth] Hungarus, vulgo dictus graeco idiomate: Ojeros Stefanus [Szent-István], unus ex illis Hungaris, qui venerunt cum Principe Francisco [Rákóczy], hujus Rodostianensis Ecclesiae fundatore, unius anni infirmitate, in communione S. Matris Ecclesiae obiit Die 11. praedicti mensis et anni, hora prima post mediam noctem, aetatis suae centum viginti [a viginti szó keresztülhúzza s helyére igazítva, de helytelenül]: decem annorum, mihi infrascripto confessus, sanctissimo viatico refectus et extrema unione munitus a me; sepultus est in cimiterio Cattolicorum [vagyis a „magyarok temetőjében”]. P. Joseph Ambrosius Belletti, Miss. Apost. — Alább: Corripe — „unus ex illis Ungharis, qui venerunt cum principe,” — dic: unus ex illis Ungaris, qui post mortem Principis venerunt in hanc civitatem, captivus in bello et emptus a Rev. Dno Antonio Luvari, Missionario ac ejusdem Principis Capellano. Belletti.” (Rodostó és a bujdosók sírjai. Bp. 1889, 76.) — A Liber Matrimoniorum pro Ecclesia Rodostiensis föltünteteti Horváth elsőszülött leányának esküdjét is: „1759. Monsieur Darnex et Maria Horvát . . . Testis Dnus Generalis Miques et Agnes Szat-máry.” A kiadó násznagy maga a bujdosók básbugja, Mikes Kelemen volt (Thaly: i. m. 79).

Ezenkívül Thaly idézi a bécsi Magyar Mercurius 1794. aug. 8-i (63. sz.) tudósítását, amelyet a szerkesztő egy július 30-án Kassán kelt levél alapján közölt. Ebben a correspondens, egy név szerint meg nem nevezett, magát a levél végén D. W.-nek író, „szeretett barátjának, egy Magyar Orvos Doctor”-

nak, Konstantinápolyból 1794. június 12-én hozzá intézett levelét közli szóról szóra. Az orvos-doctor 1794 májusában jutott el Rodostóba, s a város leírása, Bercsényi, Eszterházy és Sibrik síremlékeinek stb. említése közben ezt mondja: „Innen [Drinápoly] mentem Tekirda nevezetű Várasba, mely deákul Rodostonak nevezetik; ez a' Város esik a' Fehér tenger partján nagy Város, hegy oldalban fekszik. Ez az a' Város, a' hol ki bujdosván Rákóczy Magyar Országból, a' Török Tsászárral engedelmevel le telepedett. Adott néki a' Tsászárral egy egész útszát, ebben az útszában voltam szálva egy öreg Magyaránál, a' ki 116 esztendő, Horváth Istvánnak hívják, jól tud még most is magyarul, egészséges ember”. Az illető orvosi szemmel is érdeklődve nézte az öreg Horváthot. Az évek számára vonatkozó jegyzése egyezik Belletti eredeti anyakönyvi beírásával, mely szerint a matuzsálemi kort megért Horváth István 120 éves korában halt meg.

A bujdosók körében tiszteletnek örvendő, a jelek szerint Mikes bizalmát is élvező Horváth István őrizte Mikes hátrahagyott kéziratait. Talán Mikes bízta rá féltett kincseit, a nála tíz évvel idősebb társára, aki 1761-ben megérte 80. életévét.

Rendezve az összegyűjtött adalékokat, a Hadi és Más Nevezetes Történetek tudósítására hivatkozva Thaly megállapítja: „Ime, a közvetlen adatból világos, hogy Mikes kéziratai — legalább a Törökországi Levelek — nem, mint Toldy Ferenczel egy ideig magunk is véltük, b. Tóth Ferencz révén: hanem a rodostói öreg Horváth István által Mészárosról hazajuttatva kerültek hozzánk s illetőleg nyilvánosságra. Görög Demeter ugyanis a nagybecsű ajándékot, — melyet ő, mint idézett sorai mutatják, méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-ben közzé tevő. Ezek után valószínű, hogy Mikesnek többi munkái kéziratait is e szőlőki Mészáros hozá el a hazába, urának Szelim pasának halála után, s megőrzés végett ismerőseinél tette le.” (Thaly: i. m. 107.)

Mérlegre téve Thaly kutatásait, tényként fogadható el a Hadi és Más Nevezetes Történetek híradása egy Mikes-kézirat fölbukkanásáról. Thalynak a többi kézirat hazakerülésére vonatkozó megjegyzése még bizonytalan, de valószínűbb, mint Toldy föltevése.

Ezek után fölmerül a kérdés, melyik Mikes-kéziratról lehet szó az említett közleményben? Ezt Thaly is fölvetette, de 1875-ben egyértelműen nem válaszolt rá. Talán az is befolyásolta, hogy az előző évben hozta nyilvánosságra fölfedezését Pulszky Ferenc a Farkas Lajos hagyatékában (OSzK) talált 16 kötet ismeretlen Mikes-kéziratról. Várható volt, hogy az esetleg újabbán előkerülő kéziratokkal együtt, azok hazakerülésének útja is megvilágosodik. 1877-ben elő is került a *Kalauz* első átdolgozása, majd 1881-ben a *Keresztnek királyi útja* c. kötet másolata.

Föltételezve, hogy a Bécsben fölbukkant kötet az ismert Mikes-kéziratok egyike, a kutatás eddigi tényeit és összefüggéseit szem előtt tartva, meghatározható a kérdéses Mikes-mű.

* *

A *Keresztnek királyi útja* c. munka nem Bécsen keresztül érkezett, mivel annak hazaküldéséről maga Mikes ír 1760-i misszilis levelében; majd 1761 márciusában arról, hogy a könyv eljutott Huszár (Boér) József kezéhez.

Teljesen valószínűtlen, hogy az „egy igen ritka, magyarul írott könyv” *Az iffjak kalauza az Isten uttyában* (1724/1744) c. kézirat (EK) lett volna Pázmány kalauza után egyáltalán nem ment ritkaságszámba az ilyen erkölcsi célzatú magyar nyelvű munka. Éppen nem 1789-ben, a bécsi magyar írók körében, a felvilágosodás eszmei harcainak időszakában.

Vonatkozik ez az együtt levő többi kéziraatra is, amelyekhez ez utóbbi kétség kívül hozzátartozott. Ezek a művek bármilyen becsek is az irodalomtörténet számára, témájukat, nyelvüket és általános jellegüket tekintve alattamardnak annak a kötetnek, amely méltán és egyedül válthatta ki az anyanyelvűségért, a magyar irodalmi nyelv győzelméért vívott nemzeti küzdelem bécsi résztvevőinek csodálatát.

Csak egy műről lehet szó, s ennek a legjellegzetesebb mikesi műnek kell lennie; a témájával, nyelvével és műfajával a 18. század végén kiemelkedő *Leveleskönyvek*: Rákóczi ismeretlen törökországi élete valóban igen ritka, hiteles magyar tanújának. A szálak kétségtelenül a bécsi magyar irodalmi társaság jól ismert tagjaihoz, Kerekes Sámuel és Görög Demeter szerkesztőkhöz vezetnek.

A Hadi és Más Nevezetes Történetek c. újság 1789 júliusában indult meg. A Mikessel kapcsolatos tudósítás még ez év november 27-én megjelent. Ennek az újságnak jelentőségét Kókay György tömör jellemzése méltatta. „E lap (mely 1792-től kezdve felvette az első magyar újság nevét: ez is Magyar Hirmondó lett) élénken bekapcsolódott a nemesi ellenzéki mozgalomba és nagy érdemeket szerzett a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése terén. Szerkesztői Görög Demeter és Kerekes Sámuel Bécsben egész kis társaságot hoztak létre az újság körül; és az országban elszórtan élő írókat is össze kívánták fogni lapjuk által. Bár elsősorban politikai hírekről tudósítottak, igen gyakran közöltek irodalmi jellegű cikkeket is: beszámoltak munkáikról, közölték műveiket, és mindent elkövettek annak érdekében, hogy munkásságukat minél szélesebb körben megismertessék és támogassák.” (ItK 1959, 476. Kazinczy és az első magyar újságok.) Így került közlésre a Mikessel kapcsolatos hír is.

Az újság a 80-as évek második felében és 1790-ben kibontakozó nemesi nemzeti mozgalom irodalmi szócsöveként a nemzeti nyelv szeretetét oltotta közel másfélezer előfizetőjébe. A szerkesztőket s az általuk tartott irodalmi összejöveteleket a Bécsbe látogató magyar írók nem mulasztották el fölkeresni; még Kazinczynek is szüksége volt ott Görög Demeter támogatására. Mikes *Leveleskönyvének* előkerülésével és kiadásával kapcsolatban néhány olyan személyről, akik hozzátartoztak ehhez az irodalmi társasághoz, külön is meg kell emlékeznünk.

A rendkívül művelt, fiatal Kulcsár István 1788–89-ben a komáromi gimnázium tanára volt. 1789–96 között Szombathelyen az ékesszólás tanára. Élénken érdeklődött az irodalmi és politikai események iránt, s már pályája elején két műve jelent meg nyomtatásban. Megfordult Bécsben, érintkezésbe került az ottani irodalmi élet író, szerkesztő képviselőivel. Szívvel-leléssel kapcsolódott bele a nemzeti irodalmi mozgalomba. Ő is tanúja a közállapotoknak; Komárom megye azok között van, amelyek tiltakoznak a német nyelv behozatala ellen; a karok és rendek, fölháborodásuk jeléül, a pátenseket el-égetik. A hazafias lelkületű s a nyelvi-esztétikai kérdések iránt fogékony

lelkes szombathelyi tanárnak, amint azt a *Törökországi Levelek* előszava mutatja, nem sok buzdítás kellett ahhoz, hogy a Mikes-kéziratot kiadja.

Minden valószínűség amellet szól, hogy a kézirat Görög-től került Kulcsár-hoz. Még a II. József bukását követő engedékenyebb légkörben sem vállalkozhatott Mikes művének kiadására Görög Demeter, aki előkelő bécsi körökben nevelésködött és későbbi pályafutása is az udvarhoz fűződő lojális szálakról tanúskodott. Nem vállalhatta a kiadást Görög Demeter szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel sem, aki a Teréziánium magyar tanára volt, s a lapban egy időben az írás és szerkesztés nagyobb részét végezte.

Ők tűztek ki pályátételt az első magyar tudományos nyelvtanra (1789), támogatták Révait Bessenyei Jámбор szándékának bécsi kiadásában (1790), de a Rákóczi-emigráció hiteles, Habsburg-ellenes kirohanásokkal vegyes magyar nyelvű leírását helyzetüknél fogva nem adhatták ki. Mikes *Leveles-könyve* csak Magyarországon és csak ekkor jelenhetett meg. Kazinczynak Aranka Györgyhöz intézett 1793. jan. 5-én kelt levele már fölpanaszolja, hogy az újságokat „nagyon megerlík a censorok. Azért olly rossz mostan a Keresés. Magam láttam a Deákban, mint töröl ki a Budai Censor a Custine humanitásának igen ártatlan emlékezetét. S mikor ennyire megyen a dolog, el vész a kedvem újságokat hordatni.” (Kazinczy levelezése. Bp. 1891, MTA II. k. 286.)

A politikai élet hullámzásait jól ismerő szerkesztők az egyetlen és járható megoldást választották, átadták a kézirat kiadásra egy Bécshez közel lakó ismerősnek. Mikes kéziratának megjelentetését fontosnak tartották. Az 1786 óta tartogatott hírt, újságjuk megindulása után már az első hónapokban közzétették. Tudósításuk befejező, Rodostóra vonatkozó mondatának hangsúlyozott pontos adatát, ti. „Itt lakott Rákóczi Ferentz, Hazájából lett ki-költözése után, s itt-is holt meg 1735. Ápr. 8. napján.” — a hitelesnek tartott *Leveles-könyvből* írhatták ki. Kulcsárral való együttműködésre enged következtetni az is, hogy az 1794. febr. 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelek*-ről Görög és Kerekes újságja elsőként, már márciusban ismertetést közöl. Az új könyvekről szóló hírek között is elsőként említi a Mikes-kiadást, s az 1789-es közleményhez hasonlóan méltatja — mondván — „ritkán olvastunk Magyar Könyvet nagyobb gyönyörűséggel”.

Kulcsár szerepe a kiadás körül ma már világosabb, mint Toldy idejében volt.

Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100. évfordulója után néhány évvel, Kulcsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek. Ezen elsőben Csokonai verseit mutatták be, majd többen méltatták a *Törökországi Levelek* íróját. Kulcsár tudósítása a Mikes-levelek fogadtatásának pillanatát örökölte meg. Íme a Mikesről szóló tudósítás szövege:

„... Rodostóban egy tsendes sirhant felett borong el a képzelem, mondá Rátz Bálint, a' Budai Fő Iskola nemes professora, érdemében magasztalván az író Török Országi Leveleit és örömmel tudósítá, hogy a Selmeczi és N. Várdi académiák tudós professorai lelkes tisztelettel tevék az ifjuság előtt tudomány tárgyává ama szentséges reménkedéseket, hív magyar gondolatokat, amellyek Mikes Kelemen szívét valamint elméjét foglalkoztaták a Marmora nyugodalmat adó sátorának tsendes magányosságában és ama gondolatbéli kellemeket, amellyekhez méltót tsak az Albionbeli Pop irt verses Idylliumában.

Vitkovits kellemetes formában felolvasá a gyülekezet előtt Mikes LXVII-dik levelét, melyben Bertsényi halálát olly hívsséggel elsiratytya.

A Déli idő elmúltával T. Nádasdi István al ispán Ur tisztelt Házánál a diszes öltözékű Asszonyi Rend társaságában simposion tartaték, ahol is a remekbe öntett bronzból való orros sűrű forgása mellett, a köz' örömben, mivel szókban történének lelkesedő emlékezések u. v. Mikes Kelemenről.

Egyidőn az Orsola apátság templomi tsarnokában a Fő Tisztelendő Papság által szent Isteni Tisztelet tartaték, belefoglaltatva minden imádságba a Mikes lelkének idvességéért való buzgó fohászkodás.

Kelemen László, a Budai Magyar Théatrum minden Jó irányában hiv vezére is készüle néminemü inneségekre Théatrumában, de elbotla a jó szándék ama együgyü dolgon, hogy éppen I hétnek előtte pártolás hiányában széjjel züllöde az actorok nemes Társasága.

Nem okoz gondot a körülmény hogy tsak születése idejének száz esztendőre fordulása után hat esztendő'el innepeltetik meg az idő, hogy élete a' Magyar Hazának adatott, mert legalább könyvbe adott leveleiből ma már ismeri, elméjének, gondolkodásának érdemét a mivel magyar honi societias.

Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban, hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei." (Mados György: Mikes Kelemen centenariuma 1796-ban. Nemzeti Ujság 1925, 20. sz. — Mados ráakadt Kulcsárnak a pozsonyi könyvnyomtató műhelyben készült füzetére, s a fenti részletet ebből közölte. — A Magyar Honi képek c. füzethez ez ideig nem tudtam hozzáférni egyik hazai és szlovákiai könyvtárban sem.)

Kulcsár ünnepélyes beszámolója tovább bőviti az első Mikes-kiadásban résztvevők körét.

Révai Miklós tíz évvel volt idősebb Kulcsárnál. Hányatott és mozgalmas életének munkában és erőfeszítéseiben gazdag szakasza a 90-es évek körüli periódus. Győri tanárkodása mellett a nyelvművelésért kifejtett lázas tevékenysége, az Akadémia felállításáért való szüntelen fáradozása közben Bécsben, Pozsonyban, Budán tűnik föl. Korábban a Szombathelyen levő kéziratokból Faludi munkáit rendezte sajtó alá nem kis nehézségekkel. A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőinek anyagi támogatásával kiadja Bessenyei röpiratát. Sok irányú munkája közben Révai — még az esztergomi közös tanárkodásuk előtt — kapcsolatba került Kulcsárral.

Mint tapasztaltabb, s a II. József utáni és I. Ferenc föllépte közötti időszakban tekintélyes szerepet játszó professzor, fölhívhatta a bécsi szerkesztők figyelmét a tehetséges Kulcsárra. Elláthatta tanácsokkal az anyagi gondokkal küzdő sajtó alá rendezőt. Közbenjárhatott, vagy kapcsolatai révén sikerre vihette a kiadás ügyét a budai cenzornál. A „vitézi módra” segítés annak a jele, hogy a kiadás munkálatai nem folytak zavartalanul. A kiadói viszonyokat és a politikai élet tüneteit ismerve, Kulcsárnak Révai személyére való hivatkozása a bécsi magyar irodalmi társaságot állítja a *Törökországi Levelek* kiadásának hátterébe.

Meg kell emlékeznünk egy közvetett szereplőről, Kisfaludy Sándorról is. Róla Horváth János szolt egyetemi előadásában a Mikes-levelekre kitérve. „Néhány, Bécsben nevelősködő vagy lapszerkesztő magyar íróval — Kerekes Sámuellel, Görög Demeterrel, Sándor Istvánnal — kötött barátság erős

nemzeti érzésű, különösen a nyelv ügyét felkaroló körbe vezette. Ahhoz tartozott régi jó barátja, Péteri Takáts is, valamint a Bécsben akkor csak rövid időre megfordult Bacsfányi, meg Révai. Görögöt, ekkor herceg Eszterházy Pál nevelőjét, különösen nagyra becsülte, később a költészetben ösztönzőjének vallja; az ő útján ismerkedett meg Mikessel; a Törökországi Levelek kézírata ui., mint tudjuk, Görög kezén fordult meg, mielőtt Kulcsár István 1794-ben kiadta. E kiadás megvolt Kisfaludy könyvtárában is, s bizonyára ez lett egyik ösztönzője, részben mintája, Naplója megírásához.” (Kisfaludy Sándor. Bp. 1936, 14.) A Kisfaludy könyvtárára vonatkozó bizonyítékok Császár Elemér tette közzé. A mintegy száz könyvet magába foglaló Verzeichniss meiner Bücher 20. pontja jelzi a *Törökországi Leveleket*. (Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. MKsz 1908, 314.) A részletes könyvjegyzék 1794 ősze és 96 tavasza között, valószínűleg 1795 első felében készült. Kisfaludy a szerkesztőkkel való kapcsolata révén hamar hozzájutott a Mikes-kiadáshoz. Eszerint Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek megjelenését Gálos Rezső azt is föltételezi, hogy Kisfaludy a kéziratot is olvasta. (Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái, Győr 1931, Kiszf. Irod. Kör, 9.) Ez azonban nem valószínű, mert a kézirat már 1792-ben a budai cenzornál volt, és Kisfaludy 1793-ban került Bécsbe.

Magyarázatra szorul Kulcsár hallgatása arról, hogyan jutott a kézirathoz. Az átmeneti engedékenység után bekövetkező elnyomásnak, a cenzúra kíméletlenségének s az 1794 utáni irodalmi élet megbénulásának jeleit a kiadó az előző keltezése időpontjában már tapasztalta. Elegendő megemlíteni Batsányi esetét. A franciaországi változásokra c. versét Novák István kassai cenzor 1790 májusában imprimálta. Az MM II. kötetében 1790-ben kinyomtatott számot a szerkesztő 1792-ben küldte szét. Batsányi 1792. ápr. 13-án Arankához írott levelében már azt panasolja, hogy verse miatt „fel akarják adni”. 1792 decemberében csakugyan följelentték őt a helytartótanácsnál. A kötetet 1793. jan. 15-én Rietaller Mátyás, exjezsuita, budai cenzor kapta meg véleményezésre. Rietaller — mint tudjuk, ő volt a Mikes-kézirat cenzora — javaslata alapján elkobozták a szóban forgó számot és vizsgálatot indítottak, hogy cenzori jóváhagyás alapján jelent-e meg. (Keresztury Dezső és Tarnai Andor: Batsányi János összes művei I. k. Akad. Kiadó, Bp. 1953, 303, 360. — Ld. még Levél, Szentjóni Szabó Dávidhoz c. vers cenzurájának történetét. — Továbbá Kókay: Batsányi és a magyar újságírás kezdetei. ItK 1962, 693—719.) Ilyen körülmények között elővigyázatlanság lett volna Kulcsártól éppen Görögöt és Kerekest, a bécsi magyar irodalmi élet fő támaszait megnevezni. A Martinovics-per megmutatta, hogy az udvar nem tesz személyi különbséget, ha a gyanú árnyéka valakire rávetődik.

Kulcsár, aki filológiai utalásaiban hét forrásműre hivatkozik háromlappal előszavában, a fontos személyi forrásközlést nyomós okok híján aligha mulasztotta volna el. 1791—92 közepéig talán még elmondhatta volna a Mikes-kézirat történetét is az előszóban. Nem ok nélkül változtatta Kulcsár a kiadás eredetileg tervezett címét — Rákóczi Ferenz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei — a Rákóczi nevét elfedő *Törökországi Levelekre*. A kiadó eljárását igazolja az a tény, hogy felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jó néven Mikes *Leveleinek* megjelenését. (Vö. Hindy Árpád: Ellenőr 1878, 161. sz. — ErdMuz 1894, 643—48.)

Véleményünket alátámasztja Kulcsár levele, amelyet a kiadással kapcsolatban Festetics Györgyhez írt. Ezáltal vált ismertté, hogy a *Leveleskönyv* kiadásának anyagi fedezetét gr. Festetics György bocsátotta rendelkezésére. „Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a setetésből napfényre segített kegyelmével. Méltóztassék őket oly kegyességgel fogadni, mely buzgó hálaadással nyújtom bé Méltóságodnak. Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismértetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Miglen tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejtethetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, 's a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. ... 1794. március 17.” (Kostyál István: Kulcsár István levele Festetics Györgyhez. ItK 1960, 475.)

Sokatmondó Kulcsár levelének ez a része. A Mikes-kiadás ajánlása szándékos elhagyásából következtetni lehet a kézirat sorsára vonatkozó mély hallgatásának okára is. Kulcsár levele óvatos, de félreérthetetlen. Gondoljunk arra, hogy négy hónappal később már letartóztatják Martinovicsot és társait.

A kiadó és a bécsi magyar írók jól ismerték Festetics hazafiúi érzelmeit. A nem túlságosan lojális főúr 1790-ben tagja volt annak a magyar tisztii társaságnak, amely folyamodványt nyújtott be az országgyűléshez, hogy a magyar ezredeket állítsák teljesen magyar lábra. Lépését Bécsben nem jó szemmel nézték, s ez is közrejátszott, hogy az őt hűtlenség gyanújával terhelő politikai légkörben kilépett a hadi szolgálatból, és keszthelyi birtokaira vonult vissza. A korábbi kapcsolatok folyamánaképpen került ide Kulcsár a 90-es évek végén nevelőnek Festetics László mellé.

Úgy véljük, hogy a *Törökországi Levelek* kézírata hazakerülésének és első kiadásának története a fentiek alapján lényegében megoldottnak tekinthető. Lehetséges, hogy a korabeli kiadatlan forrásokból, a bécsi levéltári kutatásokból és a Kulcsár-hagyatékból előkerülnek még további bizonyító erejű dokumentumok. Arra azonban az eddigiek is elegendőek, hogy Toldy elképzelését félretéve, egyértelműen tisztázzuk a *Leveleskönyv* kéziratának történetét megjelenéséig.

A kézirat útjának egyetlen homályos szakasza vár még vizsgálatra, hogyan került a kézirat Kulcsártól Toldyhoz. Ismeretes Toldy saját kezű bejegyzése a *Leveleskönyv* kötésének címlapján: „Mikes Kelemen Törökországi levelei. A szerző sajátkezű példánya. Toldy Ferencé 1858.”

Toldynak egy nemrég előkerült, korábban ismeretlen leveléből kiténik, hogy a kézirat, a bejegyzésnek megfelelően, 1858-ban az év vége felé került a kezébe. A levél német nyelvű fogalmazvány; Heckenasthoz írta Toldy 1859. jan. 12-én. (MTAK kézír. Levelezés 4—r. 138 XVII. 4.)

Lieber Freund,

Unser gemeinschaftlicher Fr. v Hajnik theilt mir die angenehme Nachricht mit, dasz Sie bereit sind in die Reihe Ihrer Ungr-Classiker (Ausgabe) im

Aranyformat, auch Mikes aufzunehmen. Mikes war, wie Ihnen jeder Kenner sagen wird, <war> so lang er zu haben gewesen ist, eines der aller beliebtesten Bücher, <und> sein Ruhm hat nicht abgetan zwar mit Recht; auch <must> wird sich der Reiz seiner vortrages wieder bewahren und als einzige Quelle für die Geschichte Rákóczis in dessen <seinen> freundlichen türkischen Exil und <seiner> der übrigen ihm anhaengenden Emigranten, behält er für immer seinen Wert.

Lange dachte ich an eine neue Auflage. Jetzt kann ich die Originalhandschrift acquiriren, wodurch meine Ausgabe eine Original-Ausg. wird. Ich besorge sie Ihnen gern <wenn Sie> ohne weiteres Honorar, wenn Sie mir sogleich die 50f. zur Disp. stellen, die ich zu<r> dieser acquisition brauche. Nur bitte ich davon nicht zusprechen, da ich sonst befürchten müsste mir ratkommen der kostbare Fang, auf den <ich> ein eigentlichster Raritäten-sammler Jagd macht. Ist der Kauf ein fait accompli, so bleibt uns nichts übrig, als wenn Sie eben wollen, auch sogleich den Druck zu beginnen. Die erste Ausg. (unsere wird etwas completer) hat in Mitteloctav 490 5., somit, gaebe das Ganze 2 schöne Bohlen à la Arany KKölt. Man könnte 2 Portraits dazugeben, einen fingirten Mikes und einen Rákóci, nach Kupeczky's wunderschönem Bild. Gegen das Buch selbst hat die Censur garnichts eingewandt.

Ihrem gefaelligen Ultimato entgegen<d> sehend (die Hschr. ist bei mir — ich fürchte, sie wird mir abverlangt) zeichne ich mit Achtung.

Ihr ergehenster

12/I. 59.

Fr.

A *Leveleskönyv* kéziratának lelőhelye nem derül ki Toldy leveléből. Az említett „eigentlichster“ régiséggyűjtő talán éppen Farkas Lajos, aki a többi kéziratnak már ekkor birtokában volt, és „vadászott” a *Leveleskönyvre* is. A kezdeti gyors lépések megtörténte után bizonyára nem várt nehézségek (anyagi gondok, a cenzori engedély megszerzése stb.) jöttek közbe, s így húzódott át a megjelenés időpontja 1861-re. Erre céloz Toldy Mikóhoz írt levelében 1859. dec. 2-án: „Mely szerencse, hogy én Excádhoz folyamodtam ama kérdéssel és kéréssel; mely szerencse hogy késtem Mikes kiadásával!”

A szóban forgó 50 f.-ra vonatkozólag érdekes Toldynak egy másik, Szabó Károlyhoz 1862. jan. 31-én írt levele, amely a kézirat továbbadásának szándékát árulja el. A levél befejező része:

„... Barátom Uj Muzeuma hézagait szerencsém lesz pótolni azon csomóban, mely e héten indul. Abban egy Mikes is lesz. Bsz. számára, egy gr. Mikó, egy az Erd Muz ktára számára, a gr. Mikó által velem közlött némi levelekkel együtt.

Éz juttat valamit eszembe. Én birom Mikes Törökországi Leveli autograph ép és szép példányát, melyből azt ki is adtam. Nekem 30 ftomban van. Eleinte nagy passziom volt benne; van most is, de megvallom az árát jobban szeretném. Az Erd Muz ktárába nagyon illenék. Valódi Transylvanicum. Tudja meg Kd valami finom módon megszereznék-e ott?” (KTL Szabó Károly személyi lev.)

Ezek után nem valószínű, hogy Toldy elajándékozta volna, mint azt korábban vélték. Mikes kézírata nem került az Erdélyi Múzeumba, Toldy tulajdonában maradt 1867-ig.

A kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek”. A bejegyzés az érsek saját kezeírása. Az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert főpap Toldy egyik egri útja alkalmával figyelhetett föl a kézíratra, s bizonyára vétel és nem ajándékozás útján jutott hozzá. Ettől kezdve a *Leveleskönyvet* az Egri Érseki Könyvtár őrzi.

Néhány szó a kiadásról

E kiadás a *Leveleskönyv* kéziratának és az író autográf, ill. másolatban fennmaradt misszilis leveleinek betűhív szövegét tartalmazza. Mikes *Leveleskönyvének* (1717—1758) és öt misszilis levelének (1759—1761) együtt való közlése azért is indokolt, mivel ez utóbbik időrendben is mintegy folytatását jelentik az 1758-ban abbamaradt *Leveleskönyvnek*; a fiktiiv és misszilis levelek írói, művészi, műfaji szempontból is összetartoznak.

A betűalakok írásával kapcsolatosan a kéziratból annyi szűrhető le, hogy az / betű csaknem kizárólag szó elején, elválasztások vagy jellegzetes betűkapcsolatokban jelentkezik. Az ű, ö, ü, ő betűk írásánál ebben a kéziratban nem tapasztaltunk következetességet, legföljebb annyit, hogy a beszurrt részekben ritka az ű, ő írásváltozat; ilyenkor az író leggyakrabban kirakja a pontos ékezeteket. — Néhány olyan esetben, amikor a *Leveleskönyv* kéziratában ő betűt találtunk, ezt a kiadás szövegében is meghagytuk.

A *Leveleskönyv* kézírata nem egységes írásmódot tükröz. Mikes első fiktiiv leveleit 1717-ben írta, az utolsókat 1758-ban. Nem tudni, mikor és hányszor másolta le a már elkészült részeket. A kézirat írássajátságainak — a fordítások kézíratainak beható elemzésével és vizsgálatával együtt — fontos szerepük lesz a Mikes-művek kronológiájának pontosabb megállapításában. Különös gondot kíván tehát olyan részletek kezelése, amelyek más szerzőknél kevésbé jelentősek. Sajnos, a *Levelek* írásmódjáról megbízható nyelvészeti tanulmány még nem áll rendelkezésünkre. Ezért ennek jellemzésekor többnyire a kiadás szövegmunkálatainak tapasztalataira vagyunk utalva. Az író helyesírásának bemutatásakor erősen támaszkodtunk Kelemen Józsefnek a lektori jelentésben rögzített megfigyeléseire és értékes megjegyzéseire (ld. az Irodalomtörténeti Intézet Archivumában).

← A nyelvi szempontú lektori jelentés különösen három területen: központosítás, kis és nagy kezdőbetűk, egybeírás és különírás problémáinak megoldásához nyújtott segítséget.

A központosításra vonatkozólag a *Leveleskönyv* kéziratában a legváltozatosabb képet találjuk: pont, vessző, „hosszabb pont” (pont és vessző közötti átmenet), rövid vízszintes vonalka, pont és vessző (.), vessző és pont (.,), két vessző (.,), pontosvessző (;), kettőspont (:), kérdőjel (?), vessző, ill. pont és kérdőjel (? ill. .?), felkiáltójel (!), vessző és felkiáltójel (.,!). A jól fölismerhető pontot és vesszőt ugyanúgy megtartottuk. A „hosszabb pontot”, amely inkább pontnak, mint vesszőnek látszik, általában pontnak írtuk át Kelemen

A munk és annak közzétételének

József javaslatára. Ebben ugyanis inkább a lúdtoll megcsúszásával vagy hajlásával keletkezett pontot, mint vesszőt kell látnunk. A rövid vízszintes vonalkát ugyanilyen alapon szintén pontnak írjuk át, mert nem a vessző irányát mutatja, s elcsúszott pontként fogható föl. A többi írásjelet változtatlanul megtartottuk. Azt ugyan mérlegeltük, hogy a pontot és a vesszőt (.), pontosvesszőt (;), vesszőt és pontot (,), két vesszőt (,,), ne adjuk-e egységesen pontosvesszővel. Ez azonban mondattani szempontból legtöbbször nem látszott indokoltnak, mivel funkciójuk — szerintiünk — inkább a ponté-
nak, ill. a vesszőének felelt meg. Jelentős részük talán inkább a toll forgatásá-
nak, tollhasználat következményének tudható be. Mivel ezeknek a külön-
ségeknek a megtartása a nyomdát sem terheli meg, és az olvasót sem zavarja, megőrzésüket véltük tanácsosabbnak. — Külön problémaként merült föl, adjon-e a kiadás pontot a mondat végén olyankor, amikor a kéziratban nincs semmiféle írásjel. Ha belefogtunk volna a mondatvég-jelölésbe ilyen helyze-
tekben, jogosan merült volna föl, miért nem tesszük ugyanezt más részletekre vonatkozóan is. Menthetetlenül belebonyolódtunk volna az író központoszá-
sának revíziójába, aminek veszélyére előjáróban utaltunk. Ezt a műveletet csak akkor tartjuk elvégezhetőnek, ha alapos nyelvészeti vizsgálatok támaszt
adnak Mikes mondatípusainak meghatározásához, a mikési mondatyszerkesz-
tés jellemző vonásainak pontosabb körvonalazásához. 02 (350 + 0)

350 A kis és nagy kezdőbetűket Mikes részint fogalmi kiemelésre (köznévben, tulajdonnévben, akár egyéb jellegű szóban) használja, részint más — ma még megmagyarázhatatlan — szempontok alapján. Ezen a téren legtöbb problé-
mát a cs írása jelent. Ezt az író gyakran szembetűnően nagyobb alakban írja szó elején olyankor is, amikor a föloldás problematikus lehet; nemritkán átmeneti alakot találunk a kis cs és nagy Cs vagy CS közt, Az esetek több-
ségében megtartottuk a Cs-t és CS-t, mert főleg a Császár szóban jelentkezik, tehát olyan szóban, amelynek nagy kezdőbetűs írása nem ment ritkaság-
számba.

194! Az egybeírás és különírás kérdése vetette föl a legtöbb problémát mind a szöveg előkészítése, mind a lektorálás során. Mikes sokszor ír egybe olyan szókapcsolatokat, amelyeknek egybeírását sem a kortársak, sem a későbbi íráshagyomány gyakorlata nem támogatja; máskor pedig a kortársaknál egybeírt szavakat és szórészeket is külön ír. Nem igazít el ebben a kérdésben a szavak, szórészek közti hézag nagysága sem. Ezért olyan kompromisszumos megoldást kellett választanunk, amely egyszerűsíti a vonalvezetés folyamatosságán, másrészt a korabeli helyesírási gyakorlat nem ingadozó elemein alapul. Ha pl. Mikes a határozott névelőt egységes vonalvezetéssel egy szóba írja a következő főnévvel vagy egyéb szóval, azt a kiadás szövegében is egybeírtuk. Ha ugyanilyen helyzetben megszakad a vonal vagy a távolság számottevő, két szóba írtuk. Ugyanígy tettünk az aki-, amely-, ahol-féle vonatkozó név-
mások és határozószók esetében. A -hat, -het igeképzős, a -ság, -ség főnév-
képzős származékokat viszont egybeírva adtuk, tekintet nélkül arra, hogy Mikes hol írja egybe, hol írja külön a képzőt, mert az efféle képzett szavak az író korában már egységes szóként élnek a nyelvben, s Mikesnél is egybeírt alakjukban fordulnak elő túlnyomóan. A kicsoda — mi csoda ingadozást egységesen kicsoda alakban tartottuk meg, mert Mikes az önállóan használt 'csoda' szót következetesen u-val (csuda, tsuda alakban) írja, tehát nem

tekinthető laza kapcsolatú összetett szónak, még kevésbé szókapcsolatnak.

Ha belemertünk volna a Mikes-kézirat egybe- és különírásának szolgai utánzásába, akkor nem ritkán tőszavakat is két szóra kellene „bontani” (pl. a szony — ’asszony’), vagy egy szót néha három-négy részben kellene közölnünk. Az ilyenfajta különírás Mikesnél legtöbbször csak annak következménye lehet, hogy közben fölemlelte a tollat, s nem kapcsolta össze az új vonalat a megszakított vonallal.

Az igekötők általában külön állnak az igétől. Egybeírt szónak csak akkor tekintettük az igekötős igét, ha a vonalvezetés folyamatossága kétségtelenül támogatta az egybeírást. Ez egyébként rendkívül ritkán fordul elő a *Leveleskönyv* kéziratában.

Egyéb összetett szókban is célszerűbbnek látszott a vonalvezetés folytonosságát s — ha egy-két soron belüli analógiák támogatják a megkülönböztetést — a „szóközök” kicsiny, ill. nagy voltát alapul venni. Az utóbbi szempont alkalmazásában azonban óvatosak voltunk, mert a zsúfolt és levegős sorokban való előfordulástól is függ a szóközök nagysága s a különbség gyakran elmosódó.

Az íráshibák közlésében egységes eljárást alakítottunk ki. Minden kiigazításra szoruló helyet kijavítottunk a fő szövegben és a hibás szövegrészeket minden esetben lapalji jegyzetbe tettük. Olyan esetben, amikor nem lehetett pontosan eldönteni, hogy íráshibáról vagy valamilyen egyéni írássajátosságról van-e szó, akkor a fő szöveget változatlanul hagytuk, de a szövegrészletben vagylagos megjegyzést fűztünk a kérdéses helyhez. Ugyanígy jártunk el az író által kihagyott szövegrész esetében is, amikor a mondat értelméből sem sikerült a hiányzó szót vagy a mondatot befejező szövegrészt megállapítani. Említettük, hogy Mikes a *Leveleskönyv* kéziratát lemásolta fogalmazványairól, mikor és hányszor, nem tudható. Javítástípusai keverednek szembetűnő másolási hibákkal.

Az író egyes javítástípusai különösen (funkcionális) stilisztikai szempontból, Mikes egyéni stílusának alakulása szemszögéből érdemelnek figyelmet. Az író javítás-módszere valóban stilisztikai gyakorlat, mert a nyelvhasználat módjára enged következtetni. Vagyis arra, hogy a birtokában levő nyelvi rendszer egyes elemeiből szándékának és az írás változó körülményeinek megfelelően az író melyeket tart jobbnak, hatásosabbnak mondanivalója kifejezésére. A különféle javításoknak és másolási hibáknak az alábbi típusai különböztethetők meg ebben a kéziratban:

1. Kifelejtett vagy javítási céllal kieserült szavaknak közvetlenül a másolás után való átnézésekor vagy a későbbi idők folyamán történt utólagos beszúrása. Túlnyomórészt sor fölötti, egész ritkán sor alatti, de sorközi (betű) beszúrása is előfordul. Itt a beszúrások egyik jellegzetessége a kifelejtett, elhagyott a névelő gyakori utólagos kitétele.

2. A tollhibából vagy másolási hibából származó elírások, betűk, szótagok, szavak javíthatása. Ha az író figyelmetlenségéből betűt téveszt, sokszor nyomban áthúzza vagy kijavítja, esetleg újraolvasáskor helyreigazítja; ha nem veszi észre — s ez sem ritkaság —, benne hagyja a hibát.

3. Jellegzetesek a kiejtés után leírt és nyomban kijavított (ritkábban úgy hagyott) zöngés-zöngétlen mássalhangzók (g—k). A leírandó szó után következő szó kezdőbetűjének elkezdése vagy leírása, ennek a leírandó szó kezdő-

betűjére való javítása, vagy otthagynása és a leírandó szó újra kezdése a másolási hibának fölfogható betűjel után. Ugyanez megismétlődik egyes szavakkal vagy szócsoportokkal is. Ilyenkor Mikes többnyire áthúzza a később következő — tévedésből előrehozott — szövegrészt.

4. Betűket, szótagokat hagy „tollban” folyamatos írás közben, s nemegyszer javítás nélkül átsiklik fölöttük. A szótag elhagyása leggyakrabban sorvégi elválasztáskor fordul elő, amikor az új sor megkezdésekor az író elfelejti leírni az átviendő befejező szótagot, esetleg szótagokat. Ugyanez megismétlődik lapvégen is, amikor a következő lap elején feledkezik meg az elválasztással átkerülő szótagról.

5. Ennek az ellenkezője, amikor a sorvégen leírt szó, gyakrabban szótag ismétlődik a következő sor elején. Ha az író észreveszi, áthúzza a fölösleges részeket, de ezek legtöbbször benne maradnak a szövegben. Szóismétlés, szókapcsolatok ismétlése is előfordul folyamatos írás közben, hol áthúzza, hol nem.

6. Az író tudatos alakító, stilizáló tevékenységének egyik jellemző vonása, amikor esztragonokat megváltoztat, szavakat töröl és helyettesít, ritkább esetekben egész kifejezéseket módosít. Itt is keverednek a folyamatos írás közbeni és az utólagosnak fölfogható, azonos és eltérő, sötétebb tintaszínnel eszközölt javítások.

7. Gyakori az ékezetek elhagyása, ritkább esetben azok pontatlan fölrakása. Így pl. az á vagy é ékezte néha nem arra a szótagra kerül, amelyre kellene.

Számos javítás arra enged következtetni, hogy a szerző java részüket írás közben vagy a napi másolási adag elvégzése után, esetleg a következő másolási rész megkezdése előtt végezte el. A sötétebb, sötétbarna tintaszín sem föltétlen vall mindig utólagos, sokkal (évtizedekkel) későbbi javításra; lehet az egy-egy erősebb vonás, a toll új bemártásának következménye is.

A tárgyi jegyzetekben az egyes levelek (1—207) sorszámát, mint a föl szövegben, szögletes [] zárójelben közöljük. A török szómagyarázatokot (szavak, személy- és helynevek szakszerű magyarázatait) Hazai György turkológus készítette. Összefoglaló jellegű, több levelet érintő megjegyzéseinket igyekeztünk az első előfordulásnál megadni, amikor a későbbi előfordulásokra is utalunk. Ha az egyes példák kapcsán további levélszámokra hivatkozunk (pl. ld. még a 3, 7, 68, 149. lev.), akkor ez az illető levelek szövegében található további példákra vonatkozik. Ha pedig más levél vagy levelek jegyzetére is utalunk, akkor azt külön is megjelöljük (pl. vö. a 25. lev. jegyz.), vagy még közelebről (78. lev. jegyz. 12. s.), s.—sor. A jegyzetekben a jelzett helyen megadjuk a szakirodalom megfelelő bibliográfiai adatát, lapszámot, ahol a kérdéses példák Mikes-idézetek formájában föl vannak sorolva.

A Mikes-levelekkel kapcsolatos nyelvészeti, néprajzi, történeti szakirodalmat igyekeztünk feldolgozni és összegezni a jegyzetekben. Bizonyára sok értékes megjegyzéssel egészíthetők ki ezek a teljesség igényét távolról sem kielégítő tárgyi jegyzetek. Nyelvészeti vonatkozásban fontosabb esetekben idéztünk, vagy röviden összefoglaltunk egyes nyelvi jelenségeket érintő, Mikesre hivatkozó megállapításokat, máskor bibliográfiai utalással megadtuk a rávonatkozó irodalmat. A gyakrabban idézett műveket fölvtettük a rövidítés-jegyzékbe. — Mivel a Mikesre foglalkozó nyelvészeti tanulmányok, kézikönyvek, cikkek stb. jelentős része már több évtizede, néhány közülük a

századforduló táján készült, az egyes jelenségek értelmezéséhez szükségesnek tartottuk a Leíró nyelvtanra való utalásokat, noha a jelzett helyeken (A mai magyar nyelv rendszere I, II) Mikestől példát nem idéznek.

Az NySz-ben földolgozott szóállományra külön is ki kell térnünk. Ismeretes, hogy Könyve Nándor és Szarvas Gábor a *Törökországi Levelek* szó- és szólás-állományát (a szöveg helyesség szempontjából erősen kifogásolható) Kulcsár István Mikes-kiadásából gyűjtötte össze. A *Leveleskönyvből* vett, általuk földolgozott szóanyag több százra rúg. Ismeretes, hogy az NySz állományának gyűjtése és válogatása azoknak a szempontoknak az alapján történt, amelyeket a Hunfalvy és Gyulai által készített Utasítások, ill. a szerkesztők, Szarvas és Simonyi által írt Bevezetés tartalmaz. Általános követelményként jelölték meg, hogy a szótárnak a) a szókra, b) főalakjuk változataira, c) mindenféle jelentésükre és különböző használatukra nézve teljességre, + valamint d) első előfordulásuk biztos megállapítására kell törekednie. + Ami a teljesség és a szavak első előfordulása biztos megállapításának követelményét illeti, a *Törökországi Levelek* földolgozásában is sok kívánnivalót hagyott. A Mikestől gyűjtött anyag ellenőrzésekor kiderült a gyűjtés elégtelensége, számos pontatlansága, s ezért eltekintettünk eredeti szándékunktól, hogy kiadásunkban az NySz Mikestől gyűjtött teljes szóállományát jelöljük. Csak a Mikestől idézett szólásokat vettük föl teljes egészében; továbbá a NySz által csak Mikestől idézett összes szavakat vagy szókapcsolatokat, kiegészítve és helyesbítve Szily Kálmán lajstromát. A Szily által idézett esetekben rögzítettük az ő megfigyeléseit is. Gyakran nem a szó régiessége, újdonsága vagy ritkasága, mikési különlegessége az oka annak, hogy az NySz egyedül a *Törökországi Levelekből* idézi, hanem az NySz gyűjtésének elégtelensége, hiányossága. Különösen áll ez Szilynek egyes Mikes szavaival kapcsolatos „a NySz-ből kimaradt” megjegyzésére. Óvatosságra int bennünket az NySz megjelenése óta föltárt, az MTA Nyelvtudományi Intézetében összegyűjtött hatalmas szóanyag is (Nagyszótár gyűjtése, Új Magyar Tájéztató).

Jegyzeteinkben az NySz jelzés az illető szónak a szótárban az illető címszó alatti föltüntetését jelenti. Olyan esetben, amikor a szócsaládot képviselő címszót is, az összetételt vagy a származékot is idézzük a jegyzetben — a kettőspont előtti szó a szócsalád (szóbokor) címszava, a kettőspont utáni szó a Mikes szövegrészletének megfelelő címszó a szócsaládon belül. Igyekeztünk rámutatni azokra a tanulságokra, amelyek az NySz és a segédszótárakkal való összehasonlításból meríthetők. Több régies vagy elavult szó, szóalak, jelentés Mikesnél még él, viszont másokra vonatkozólag Mikes adata korábbi előfordulást igazol a segédszótárakból nyert adatoknál.

Jegyzeteinkben számos esetben támaszkodtunk Zolnai Bélának Mikes prózájával, stílusával, szépírói vonásaival kapcsolatos megfigyeléseire, amelyeket lektori jelentésében rögzített és önzetlenül följajánlott a jegyzetek kiegészítéséhez. De Zolnainak nem egy értékes — a tárgyi jegyzetek keretéből kikívánczó — megjegyzése maradt földolgozatlanul. Sok tanulságot nyújtó lektori jelentése az MTA Irodalomtörténeti Intézetének archívumában található.

A tárgyi jegyzetekben igyekeztünk rámutatni Mikes többi munkáiban (olvasmányaiban) föllelhető párhuzamokra, bizonyos gondolati azonosságra, forrásszámba menő részletekre, átvételekre. Ugyancsak szem előtt tartottuk

Rákóczi műveit, a szabadságharc politikai irodalmát, a rodostói könyvtár föltehető szellemi hatását és alkalmankint utaltunk ezekre. Többek között Zolnai Béla, Esze Tamás, Köpeczi Béla és Benda Kálmán erre vonatkozó tanulmányaira, továbbá a párizsi Bibliothèque Nationale-ban s a troyesi Városi Könyvtárban végzett saját kutatásainkra támaszkodtunk.

Nyomtatott kiadások

Mikes *Leveleskönyve* csak az író halála után néhány évtizeddel látott napvilágot. Első kiadása (1794) után a második több mint fél évszázadot váratott magára. Megjelentetéséhez még ekkor is (1861) cenzori engedélyre volt szükség. Az első kettő után még a negyedik (1905) és a hatodik (1906-os emlékkiadás) készült az autográf kézirat alapján. — A leg gondosabb és legjobb a Mikes-emlékkiadás szövege. Emellett a Császár által kiadott kötet volt közhít szerint a leg használatóbb, pedig ennek komoly fogyatékoságai vannak. Az első, Kulcsár István Mikes-kiadása — a cenzor törlése miatt — csonka volt, amellett meglehetősen hibás szövegű; Toldy pedig teljessége ellenére sem sokban múlta felül elődjét.

Az összes többi kiadások a kézirat mellőzésével készültek. Abafié (1880) Toldy kiadásának egyszerű lenyomata; a Magyar Klasszikusok sorozatában legutóbb (1958) megjelent kötet pedig Császár Mikes-kiadásának a lenyomata. Más kiadások szövege (Erődi 1906, Új Idők 1944, Szigeti 1955) több kiadás alapján készült keverékszöveg.

Egy Mikes kritikai kiadás hiánya rányomta bélyegét a népszerű kiadások szövegére. Nemcsak a fent említettekére, hanem a szemelvényes kiadásokéra is. A különféle népszerű sorozatokban 1882 óta több kiadásban is megjelent szemelvényes kótetek szövegagyományá, a legutóbbi (1953) szemelvényes kiadásig, meglehetősen szomorú képet mutat. Kihagyások, szövegtorzulások, betoldások és félreértések, önkényes szövegalkítások stb. egyaránt jellemzik a teljes és szemelvényes népszerű Mikes-kiadásokat.

A *Leveleskönyv* kiadásai a következő időrendben jelentek meg:

1. Török országi Levelek, melyekben A II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eládatnak. Irta Mikes Kelemen Az említett Fejedelemnek néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta Kultsár István Az Ékesszóllásnak Tanítója. Szombathelyen 1794, Siess Antal József ny. 490 l.

A 203. levél egy része a budai cenzor, Rietaller Mátyás kananok által törölve. A nyomtatási engedély kelte 1792. júl. 10. Az olvasóhoz c. előszó kelte 1794. febr. 18. „A kézírásban nagy különbözést találván” Kulcsár „a maga módja” szerint adta ki a Mikes-leveleket. Téves lapszám: 80. l. helyett 60. l. — A 442. l. után újra kezdve 416-tól a 442-ig, innen folytatva 443 stb. A 304. l. után 350-nel folytatódik a számozás. Vannak benne bőven nyomdahibák, elírások és önkényes szövegváltoztatások is.

2. Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Leveli I—II. k. A szerző saját kéziratából, életrajzi értekezéssel kiadta: Toldy Ferenc, (Magyar Klasszikusok) Heckenast, Pest 1861, 224; 246 l.

A *Leveleskönyv* első teljes kiadása az autográf kézirat alapján. A szövegben másolási hibák, önkényes változtatások, kihagyások és betoldások fordulnak elő. — 1862².

3. Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Kiadta: Abafi Lajos (Nemzeti Könyvtár 10. Mikes Kelemen művei 2.) Aigner, Bp. 1880, 346 l.

A kiadási eljárásra vonatkozó megjegyzés nélkül; névmutatóval ellátva. Toldy Mikes-kiadása szövegének pusztá lenyomata, tele sajtóhibával, szöveg-eltérésekkel; átírva a kiadó helyesírása szerint.

4. Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Elemér. (Remekírók Képes Könyvtára) Lampel, Bp. 1905, XXII + 12 tb. 312 l. — Újból Franklin, Bp. [1905] Bev. XXII + Szómagyarázatok XXIII + 310 l.

Az autográf kézirat alapján készült, de nem betűhíven. Császár a szöveget modern helyesírással közli; a hangérték megőrzésére, hitelességre törekedett. Nem mentes a hibáktól, pontatlanságtól; betoldás, átírás, szavak, sőt mondatok elhagyása is előfordul benne.

5. Mikes Kelemen Törökországi levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Erődi Béla. (Magyar Remekírók 5. kötet). Franklin, Bp. 1906, 378 l.

Toldy Mikes-kiadásának szövege alapján készült, összevetve a Császár által kiadott szöveggel és Miklós Ferenc kiadás előtt álló kéziratának szövegével; modern helyesírással átírt keverékszöveg.

6. Miklós Ferenc: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás. (A bevezető tanulmányokat írták: Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán, Erődi Béla, Miklós Ferenc; Edvi Illés Aladár képeivel.) Franklin, Bp. 1906, LXXX + 233 l.

Miklós kiadása az autográf kézirat alapján készült, szövege a Mikes-kiadások közül a legjobb, de nem betűhív. Az 1, 117, 207. levél hasonmása közölve; a függelékben számottevő bibliográfia 1789-től 1906-ig. — Az 1906-os emlékkiadás szövegének előkészítését Császár alapul vett Mikes-kiadásának szövegén végezte Miklós, azt az autográf kézirat alapján javította.

Vö. Miklós Ferenc: Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Az eredeti kézirat szerint pontosan kijavította. — Bp. 1905, Nyomt. 8—r. 304 szám, 1. sajtó kezű javítások. MTAK kéziratára RUL 8—r 78.

7. Mikes Kelemen Törökországi levelei. Benedek Elek bevezető tanulmányával. Új Idők Irodalmi Intézet, Bp. 1944, 332 l.

A kiadó előszava szerint Miklós Ferenc Mikes-kiadása nyomán, az Erődi-féle kiadás szövegének és magyarázó jegyzeteinek felhasználásával készült. — Benedek Elek (1859—1929) a bevezető cikket még a 20-as évek előtt írta.

8. Mikes Kelemen: Türkiye mektuplari (Törökországi levelek). Ceviren: Sadettin Karatay tarafından tercüme edilmiştir. Ankara 1944—1945, Maarif Matbaası 8° Vol. 2, 224, 268 p. (Dünya edebiyatından tercümeler. „Macar Klasikleri” 1.)

Mikes *Leveleskönyv*ének kétkötetes török kiadása, rövid összefoglalóval a könyv török vonatkozásainak érdekességeiről. A fordítás Toldy Mikes-kiadásának alapján készült.

9. Mikes Kelemen Törökországi levelek. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Szigeti József. (Haladó hagyományaink c. sorozat.) Állami

Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest [1955], 453 l. Megjelent a Magyar Népköltészet és a Román Népköltészet közös kiadásában. — Újra megjelent 1963-ban.

A szövegközlés alapja Császár Mikés-kiadása, összevetve Erődi és Miklós Mikés-kiadásának szövegével; a szerkesztő e kiadások jegyzetanyagát is fölhasználta.

10. Mikés Kelemen Törökországi Levelek. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Barta János. (Magyar Klasszikusok sorozat.) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1958, 387 l.

A szöveg Császár Mikés-kiadása alapján készült, átvéve hibáit és erőnyeit. *Szemelvényes kiadások* :

1. Zágoni Mikés Kelemen válogatott Törökországi Levelei. Összeállította és jegyzetekkel kísérte Erődi Béla. (Jeles Írók Iskolai Tára 17.) Franklin, Bp. 1882, 158 l.

106 levél közlése, 387 jegyzettel. Új kiadása 1910².

2. Mikés Kelemen Válogatott Törökországi Levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánóczy József. (Magyar Könyvtár 196.) Lampel, Bp. 1900, XV + 90 l.

50 levél közlése néhány lapalji jegyzettel. — További kiadásai 1911², 1919³, 1930⁴, 1940⁵.

3. Mikés Kelemen válogatott Törökországi levelek. Bevezetéssel és jegyzetekkel magyarázta Jaskovics Ferenc. (Segédkönyvek a magyar irodalom oktatásához 5.) Traub és Társa, Szeged 1902, 132 l.

56 levél közlése a *Leveleskönyv* keletkezésére vonatkozó tudnivalókkal.

4. Mikés Kelemen Törökországi levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Perényi János. (Magyar Jövő Toldy-könyvtára 3.) Bp. 1922, Arany J. (1924²) ny. 56 l.

Általános jellegű méltatás; 26 levél közlése. Újra kiadva: 1924².

5. Mikés Kelemen Válogatott törökországi levelei. (A Magyar nép irodalmi könyvtára 3.) MTA Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Cluj-Kolozsvár, Bp. 1930, 46 l.

Tudnivalók Mikesről az első lapon; 29 levél szövege.

6. Mikés Kelemen Törökországi leveleiből. A bevezetést írta Pintér Jenő. (Élő könyvek. Magyar Klasszikusok.) Franklin, Bp. [1934] XI + 221 l.

Általános méltatás 137 levél közlésével.

7. Szentimrei Jenő: Mikés Kelemen élete és néhány válogatott levele. Bev. Tamási Áron: Levél édesanyámhoz Mikes Kelemenről. (Hasznos Könyvtár 6.) Agisz, Braşov-Brassó 1936, 64 l.

14 levél szövege. Szentimrei rövid előszóban méltatja Mikes irodalmi jelentőségét.

8. Zágoni Mikés Kelemen Törökországi leveleiből való „A mi urunknak haláláról” szóló hat levél. Kner ny. Gyoma 1939, 8 lev.

Díszes kiadás; a Rákóczi haláláról szóló leveleket közli.

9. Mikés Kelemen. Bev. írta és szemelvényeket válogatta Kuthy Zoltán. Az *Írtekezések* c. füzet sorozatban. Egyetemi ny. Bp. 1941, 82 l.

12 levél közlése elbeszélő jellegű előadás kíséretében.

10. Mikés Kelemen Törökországi levelei. A bevezetést írta Vajthó László. (Magyar Klasszikusok.) Magyar Népművelési Társaság, Bp. 1941, 96 l.

100 levél szövegének közlése jegyzetekkel és rövid bevezetővel.

11. Mikes Kelemen. — Levelek a száműzetésből. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Lukácsi Sándor. Ifjúsági Kiadó, Bp. 1953, 163 l.

80 levél szövege jegyzetekkel, népszerű bevezetéssel.

Toldy álláspontja a műveik világában

Keletkezéstörténet

azonal egyjárt
csatlakozás

10
2
0
3

Mikes irodalmi becsü „leveleinek” fölfedezése a magyar nemzeti irodalomtörténetírás kialakulásának időszakára esett. Ekkor vették szemügyre tüzetesebben a *Törökországi Levelek* keletkezésének kérdését is. A *Leveleskönyv* első (1794) kiadása után eltelt évtizedekben általános volt az a nézet, hogy a Mikes-levelek misszilizsek gyűjteménye. Akadtak olyanok is, akik Franciaországban írt leveleket is föltételeztek. Mások úgy vélték, hogy Mikes „néjje”-nek leveleit valahol Erdélyben őrzik. A Mikes-levelek elküldöttségét valló meglehetősen bizonytalanul megfogalmazott nézeteknek a legszínvonalasabb képviselői: Erdélyi János (Mikes Kelemen. P.Napló 1854, 251. sz.), Szilágyi Sándor (Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára. BpSz 1859, 5. k. 52, 54) és Arany János (A magyar irodalom története rövid kivonatban. — Arany János összes művei. Prózai művek. Franklin, Bp. é. n. 1462). Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy egy ideig Toldy Ferenc is közel állott az ilyen föltevésekhez (MTAK kézír. Történel. 4—r. 24. sz. IV. k. Toldy Ferenc jegyzetei és gyűjtése).

A *Leveleskönyv* keletkezését a misszilitáshoz kötő ingatag nézetekkel szemben Toldy fogalmaz meg új és határozottabb álláspontot a *Törökországi Levelek* második (1861) kiadását kísérő tanulmányában (Életrajzi értekezés 219—246). Meggyőzően magukkal a levelekkel, e „levelezés” különös, szokatlan módjával érvelt azok misszilis volta ellen.

De a misszilitás elfogadható cáfolata után kifejtett véleményének bizonyítására már nem fordít ilyen gondot. Ha nem elküldött levelekről van szó, Mikes kézírata csak levélalakban írt mű lehet: „Egy tervszerű egész látunk magunk előtt, melyhez egy, negyven év alatt, különböző alkalmak s lelki állapotok között, s nem egyforma levélírói kedvvel írt levelek gyűjteménye nem hasonlít. Azon belső fejlődés, mely a nézetek, érzések és kifejezőmódban találni állítatik, amennyiben megvan, más feltételtől függhet, mint a levelezéstől: t. i. én oly egyöntetű alkotást ismerek fel abban, mely, igen is, rég gyűlt anyagokból, de azonagy hangulat sugallata alatt, valódi műszándék-ból készült.” (242). Toldy az emlékiratírás általános szabályait szem előtt tartva úgy véli, hogy Mikes „kétségkívül rodostói élete második szakában elhatározta magát nyomot hagyni” életéről, hazája iránti szeretetéről. „S kétségen kívül e második rodostói idejében keletkezett azon avúlhatatlan szépségű munka . . .” (241) „talán éppen vég éveiben” (244).

A kézirat egyöntetűnek tetsző külalakja, azonos kézjegyű írásának folytonosságot keltő látszata is befolyásolta Toldyt egy rövid idő alatt megírt, tervszerűen szerkesztett, egységes emlékirat megalkotásának föltételezésében. Saját korábbi benyomásai, valamint Erdélyi és Szilágyi (az egyes leveleknek a keltezéssel való egyidejűsége mellett szóló) kitűnő lélektani megfigyelései

reálisnak látszó megoldásban kerültek a *Törökországi Levelek* keletkezését tovább bonyolító áltételbe. Eszerint Mikes eredetileg naplózott, élete végén pedig „a közvetlen, a perc benyomásait” fölidézni tudó veszendő élményanyagból memoárokat szerkesztett, „még pedig levélalakban, mire példákat az előtte jól ismert francia irodalom szám nélkül nyujta” (244). Így kerekedett ki a Mikes-levelek keletkezésének Toldy alkotta elmélete, Toldy különösen Mikes szerkesztői erényeit hangsúlyozta, föltételezve az írónak Franciaországban szerzett kultúráját és irodalmi műveltségét: „A francia irodalom oly ismerője, mint ő, felfoghatta az ily »Correspondance« vonzó becsét” (243) — írja Toldy.

Toldy keletkeztörténeti elgondolásának hitelét a kor irodalmi-történeti szemléletébe beleillő fejtegetése és nem kevésbé tudós tekintélye biztosította. Életrajzi értekezésében a *Leveleskönyv* elemzésével, az általa jelzett memoárműfaj és a Mikes-levelek stílusbeli, szerkezeti, műfaji sajátosságainak összetetésével és a *Levelek* keletkeztörténetének számos más tényezőjével (kézirat, írásmód, források, életkörülmények stb.) nem foglalkozott.

Szilágyi Sándor szállt szembe először a Toldy által kifejtett keletkezés-koncepcióval (Mikes Kelemen. Koszoru 1863, 12, 13. sz.); Toldy néhány tárgyi tévedését kiigazítva erőteljesen figyelmeztet a *Leveleskönyv* legfőbb művészi jellegzetességére, arra, hogy az kiterjed az író változó lelkiállapotának festésére. Az egyes levelek „tisztán érezhető hangulati különbségei”-nek okát Szilágyi a keltezéssel való egyidejűségükben látja és Mikes epizodaira művészetét dicséri. A „tervszerű egész” elmélete ellen fölhozott helyes észrevételeit azonban nem tudta megfelelő műfaji keretbe foglalni.

Az első reális ok a Toldy alkotta keletkezés-elmélet módosítására akkor merült föl, amikor Mikes többi munkái előkerültek (1874). A meglepő fölfedezés következtében az író egész munkássága új megvilágításba került. Pulszky Ferenc az újabb Mikes-kéziratokon előforduló dátumok pusztá fölsorolásából arra következtetett, hogy a *Leveleskönyv* keletkezése és a fordítások létrejötte között összefüggés áll fenn (Mikes Kelemen ismeretlen kéziratairól. A Kisfaludy-Társaság Évtlapjai, Új folyam X. k. 1874/75, 154—60). Pulszky úgy látta, hogy a *Leveleskönyv* a negyvenes évek után bizonyos fokig átalakul, és Mikes írói munkásságának súlyja a fordításokra helyeződik át. Leveleinek hervadásával párhuzamosan halad lefordított műveinek sora: 1741, 1744, 1745, 1747, 1748, 1749, 1751 stb. Fölvetődik tehát a kérdés, hogy Mikes valóban életének ebben a szakaszában fogott-e hozzá a *Leveleskönyv* megírásához?

Abafi Lajos elfogadható érvet hozott föl az író élete végén, egyfolytában írt memoár keletkezésével szemben (Mikes Kelemen. 1878, 90). A kézirat vízjegyeinek, tintaszíneinek vizsgálata után hitelt érdemlően megállapította, hogy az különböző, nagyobb időközökben keletkezett. Az íráshibák és javítás-típusok alapján azt bizonyította, hogy a *Leveleskönyv* kézírata másolatjellegű: „Igenis ez naplójának másolata, melyet maga Mikes eszközölt időnként. Hogy ez alkalommal bővítette naplója szövegét, és talán az adoma félék egy részével ekkor toldotta meg, az igen valószínű.” (I. m. 106.) Abafi tehát — Toldy ötletét fölhasználva és a naplózás gondolatát továbbfejlesztve — összekapcsolta a másolás folyamatát a „naplólevelek” csoportonkénti átdolgozásával. Az egyes levélkoncok vízjegyeit a fordítások kézíratainak víz-

jegyeivel összevetve, a koncok leírásának éveit is igyekezett, bár kevés hitellel, meghatározni. (Az első 1717-től 1737-ig terjedő rész, amely szintén kisebb időszakokban készült volna, közvetlenül Rákóczi halála utáni évekre esnék. — A második 1737—1758 közötti rész négy szakaszra oszlana: 1737—38; 1738—49; 1749—56; 1756—58.) Abafi Franciaországban írt naplót is föltételez, s állítja, hogy Mikes „hivatalosan”, Rákóczi megbízásából vezetete naplóját. 132-33

Gyulai Pál kitünő esztétikai érzékével határozottan ellene mondott Abafi napló-elméletének, amelyet egyébként a kritika sem fogadott helyesléssel. Abafi vizsgálódásait nem is a keletkezés kérdését előbbre vivő eredményeieért tartja fontosnak. Olyan nyomot vél találni nála, amelynek segítségével „csaknem biztosan” megoldható a *Leveleskönyv* keletkezésének rejtélye. A Mikes-levelek hangulata Gyulai fölfogásában a goethei három időszakra: az ifjúkorra, a férfi- és öregkorra utal; a három uralkodó hangulat csaknem összeesik azzal a három szakasszal, amelyet a kézirat papirosa mutat. Mindhárom más időpontban íratott. „Megállapíthatjuk e szerint, hogy Mikes Törökországi Levelei sem egyfolytában írott emlékirat, sem misszilis levél, sem rendszeres napló, hanem tisztán levélalakban írt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett.” (Emlékbeszédék. Buda-Pest 1879, 267—73.) Az első szakaszt az íróvá érő ifjú 1727 körül írta volna meg. megjegyzés 1733-34.

A *Törökországi Levelek* keletkezésének vitájához Császár Elemér szolt hozzá a század végén. Kiindulásképpen három érintkező pontot keres a főbb álláspontok között. „Olyan nézetet kell felállítani, amely a négy (Szilágyi, Toldy, Abafi, Gyulai) vélemény cáfoló nézeteivel nem ellenkezik; egyetlen kétségen kívül álló bizonyíték sem mond neki ellent” — jelöli meg jellegzetesen pozitivistá módszerét, amelyet elemző, analitikus eljárásnak nevez. Saját tételének megfogalmazásakor ő is a bűvös körön belül marad, de helyesen erősíti meg a keletkezés folyamatosságának elvét: „Mikes Törökországi Levelei oly irodalmi munka, melyen Mikes hosszú időn, éveken, évtizedeken dolgozott. Nem egyszerre készült, nem is három részben, nem leveleknek kell tekintenünk, még kevésbé naplónak, hanem annak, a mi, önálló műbecsel bíró munkának.” (Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése. ItK 1895, 426.) Császár lehetségesnek tartja, hogy Mikes ezt a munkát eredetileg is levélformában írta, sőt föltételezi, hogy előzményét már Franciaországban elkezdte. Néhány változatos csoport megkülönböztetése szerinte is lehetséges, de merev határok nélkül (1717—21, 1721—29, 1729—35, 1735—37, 1737—39, 1739 és 1740 után nagy változás). A csoporton belül is érzékeltetni kívánja, hogy az egyes hasonló jellegű levelek is gyakran elütnek egymástól, híven fejezve ki az alakuló, változó érzésvilágot. „A levelek egyszerre nem keletkezettek, hanem több alkalommal kellett Mikesnek egyes részeit megírni. Egyes összefüggőbb részeit egyszerre készíthette, mások külön-külön, a behatás ereje által kényszerítve nem sokkal az események megtörténte után” (i. m. 434). Erőteljesen érzékelhető hangváltást 1735-ben, 1739-ben és 1748-ban fedez föl. 135

Miklós Ferenc, a Mikes-émlékkiadás sajtó alá rendezője, a századforduló után vállalkozott a vita folytatására. Ő is a folyamatos keletkezés fölfogásának híve. A látszólag az ellen szóló összes addig fölhozott „anachronizmusokat”

136 A
mérlegeli. Történeti forrásokkal elfogadhatóan bizonyítja, hogy három (101, 167, 205. lev.) eset kivételével nem hozhatók föl ellenérvül az egyes levelek folyamatos keltezése ellen. Mikes „levelezését éppen az teszi alkalmoszerűvé, hogy nem vonja bele a múltat, mint a memoire-író”. Miklós azonban a misszilitás fenntartás nélküli vallása következtében, az összes ellenvélemények sikertelen cáfolására kényszerül. A kézirat korábbi értelemben vett másolat voltát is kétségbe vonja, mert az nem más, mint az Erdélyben is szokásos leveleskönyv, az elküldött levelek füzetekbe gyűjtött másolata. Mint mondja, Mikes irodalmi, fordítói elfoglaltsága miatt nem tartotta valamennyi levelét lemásolásra érdemesnek és a házagok innen adódnak. — Miklós fejtegetései azt példázzák, hogy a *Törökországi Levelek* keletkezésének megítélésében éppen az vált a bizonytalanság forrásává, hogy Mikes a megtévesztésig utánozni tudta a misszilis levélfarmát. 136 C

137 A Mikes-émlékiadás bevezetőinek írói a korábbi véleményekhez képest bizonyos óvatosságot tanúsítanak. Thaly Abafi napló-elméletét módosítandó helyesen írja, hogy ennek a „történelmi vonatkozásokkal is bíró szépirodalmi alkotás”-nak a szerzője nem mélyedt bele saját kora történetének tárgyalásába, „de, hogy ezt szándékosan mellőzte, hogy ő a jelen művében nem kívánta a Rákóczi-emigráció vagy legalább a rodostói magyar telep történetét megírni — szinte biztosra vehető” (XXXIII). — Négyesy László *Levelek* keletkezésére vonatkozólag annyit szűr le, hogy általában nem tartják egyszerre készült műnek, sem missziliseknek (XIX.) 137 B

Beöthy Zsolt, aki egyik korábbi írásában (BpSz 1880, 225—42) nem bocsátkozott bele a *Leveleskönyv* keletkezésének vitájába, most véleményét összefoglalva ezt mondja: „Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével, s a francia irodalom némely ismert divatos termékének hatása alatt levelekké, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplót írta össze könyvében. Ezek a levelek, amint előttünk állnak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésül, azok után az élmények után, a melyek változatos tartalmukat képezik. Ennek föltevésnek egyiként ellene mondanak épp úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége” (XLIV). Némely egészen laza „egységet” mutató időrendben következő kisebb csoport megkülönböztetését Beöthy is lehetségesnek tartja: 1—36. levél, 37—51. lev., 52—99. lev., 100—122. lev., 123—156. lev., 157—207. lev. 138 A minifaj mondhat...

138 B Riedl Frigyes foglalja össze mindazt, amit a kutatás a Mikes-levelek keletkezésére vonatkozólag a század első évtizedéig fölszínre hozott. A különféle álláspontok rövid ismertetése után így ír: „A Törökországi Levelek Mikes Kelemennek törökországi tartózkodása alatt évtizedek folyamán írt feljegyzései fiktív levélalakban eseményekről, hangulatokról, olvasmányokról. Úgy gondolom, a kutatás mai állapotában más pozitív eredményt nem lehet mondani” (Mikes Kelemen. A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. 1908, kiadott jegyzet, 250—301; idézet a 295. lapon). A bő. tárgyalást követő, túlságosan is óvatos állásfoglalás jelezte, hogy a keletkezés vitában még mindig nem alakult ki egy részleteiben is kidolgozott és elfogadott vélemény, ill. ami kialakult, az a *Leveleskönyv* keletkezésének folytonossága irányába mutatott, s a nem nyilvános és kellemetlen levelezés...

138 C
indult. Riedl Nachweise... 138 C

24
25
139
139
170
Király György is Riedlhez hasonló tárgyilagossággal kezdte a keletkezés kérdését új irányba vivő tanulmányát (Mikes levélformája. It 1913, 260—71). Szigorúan tudományos szempontból nem ismert el végleges eredményt, mivel elengedő adatok híján a kutatás csak többé-kevésbé biztos következtetésekre támaszkodhat (260). Egy váratlan ötlet azonban kizökentette ebből az ebből az ebből a szigorú kritikus magatartásból. Az 1909-ben Thaly által César de Saussure Törökországi Levelek címen kiadott töredékmunkájában Királyt elhamarkodott ítéletre készítette. A „fölfedezés” lázában nemcsak bizonyos rokon vonásokat vélt találni Mikes és Saussure írása között, hanem olyan formai és tárgyi azonosságot is, ami szerinte Saussure hatását, mint indítóókot, kétségtelemné teszi. A „legnagyobb valószínűség” szerint Saussure-t tartva Mikes közvetlen elődjének, Király kimondja az időpontot is, amely előtt Mikes könyve „mai redakciójában” nem jöhetett létre: 1733, vagyis Saussure Rákóczi rodostói udvarába kerülésének éve. Tételét Abafi által is támogatva érzi, aki a kézirat ún. első részének keletkezését 1737-re tette. Király teljes egészében vitatható végkövetkeztetésének nagy része van a *Leveleskönyv* keletkezéséről máig vallott fölfogás kialakításában (ld. erről részletesebben I. OK XV, 1—2. sz. 1960, 139—144).

141
142
B
Király nézeteit Zolnai Béla részben megerősítette, részben vitatta (Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPHK 1916, 7—23, 90—106; Mikes és a francia szellemi élet. EPHK 1921, 39—43, 90—104; 1922, 25—33). A Mikes-levelek keletkezése szempontjából rendkívül fontos tényezőnek, az egész műfaj-problematikának elemzése után Zolnai hitelt érdemlően jegyzi meg: „Általában más megvilágításban kell látnunk Mikes párizsi tartózkodását, mint ahogy — adatok hiányában — későbbi fejlődésére nézve jelentéktelennek képzelte a forráskutató pozitívizmus”. Az irodalmi levelek folyamatos keletkezését megerősítendő kifejti, hogy levélíróvá, a szónak társadalmi és literátus értelmében csak Párizsban lehetett Mikes. Úgy írni, ahogy beszélünk, ezt csak a virágzó irodalmiság és magas színvonalú társalgási nyelv, a klasszicista levélkultúra városában tanulhatta meg. Zolnai nem zárja ki a későbbi, törökországi ösztönzéseket, de a döntő hatás forrása, amely a „levelezés” elkezdéséhez vezetett, Párizs. Vizsgálatait nem tartja teljesen lezártnak, s leszögezi, hogy a *Levelek* keletkezésének kérdésében még nincs kimondva az utolsó szó (Mikes Kelemen. Minerva 1930, 53—79, 165—198).

142 C
A látókörében leszűkülő pozitívizmus évtizedeiben, amikor az egész Mikes-kutatásban bizonyos megtorpanás tapasztalható, Gálos Rezső tanulmányával (Mikes Kelemen műveltségi forrásai. ItK 1930, 17—33, 129—42. — Újra: Mikes Kelemen Törökországi Levelei címmel, Irodalomtörténeti Füzetek 1930, 37. sz.) a keletkezéskérdés vitája zsákutcába jutott. Gálos összepárosítja Abafi, Gyulai és Király elképzelését, alapos egyéni részletkutatások híján a vélemények között válogat, és az ellentéteket a „valószínűség” irányába igyekszik elsimítani. A fokozatosan kiszélesülő (1724, 1733) naplózás hagyományát eleveníti föl, hogy a kezdetleges naplórés a harmincas évek után, Saussure hatására öltön Mikesnél irodalmi formát. Szerinte Mikes irodalmi műveltségéről Törökországba érkeztek aligha beszélhetünk, a párizsi hatás ugyan nagy, de nem döntő. Helyébe Gálos a francia követ felesége, Bonnacné „szalonja” irodalmi légkörét és Saussure

55

hatását teszi. (Bonnac 1716—1724 között volt követ Konstantinápolyban; Mikes 1718 szeptemberében írja, hogy találkozott velük többször a közeli bújúkderei nyaralójukban; 1719 májusában Jenikőben jegyezte föl, hogy a tengerparti villában meglátogatta őket.) Így jut el Gálos a Mikes-levelek ún. első csoportjának feldolgozásáig (1736) és a *Leveleskönyv* kéziratának befejezéséről szóló naiv fejtegetéséig. Az elavult pozitivistva eljárással konstruált fölfogás továbbéléséhez hozzájárult Gálos későbbi Mikes-könyve, amely népszerű igényvel foglalta össze a Mikesről szóló „modern” tudnivalókat. (Mikes Kelemen. Bp. 1954, Nagy Magyar Írók, 139 l.) Ez a „modern” Mikes-kép azonban korábbi konzervatív szemléletű dolgozata alapján készült, föntartva a *Levelek* keletkezéséről vallott nézeteit is.

A kritika ha nem is fogadta föntartással Gálos összefoglalását, éppen a so kat vitatott keletkezés kérdésében tett ellenvetéseket. Wéber Antal is céloz erre, bár úgy véli, hogy Gálos összegezése „rendkívül meggyőző módon teremt rendet különböző találgatások halmazában” (ItK 1955, 130—131). Baróti Dezső viszont erőteljesen hangsúlyozza: „Vitatható részek ebben a fejezetben is bőven akadnak, ezenfelül a Mikes-kérdés ismerőjét sokszor zavarja, a kérdésben tájékozatlanokat pedig megtéveszti az, hogy egy-egy távolról sem megnyugtatóan eldöntött kérdést úgy tárgyal, mintha az irodalomtörténetírásunk lezárt kérdése lenne. . . . Csakhogy száraz és mesterkéltn filológiai spekulációkon kívül egyelőre semmi sem szól amellett, hogy Mikes a leveleket csak 1735-ben kezdte el s addig legfeljebb a későbbi levelek alapjául szolgáló naplójegyzeteket írt.” (It 1955, 205.) A keletkezés problémáival összefüggő egyes részletek (franciaországi tartózkodás és a francia levélkultúra hatása, Mikes íróvá érésének képe) vitathatóságára Wéber is rámutatott, míg Baróti a Saussure-nek és Bonnacenak tulajdonított hatás kérdésében óvatosságra intett.

Amíg a felszabadulás előtti szakirodalomban a *Levelek* keletkezésének a kérdéséről megoszlottak a vélemények, az ötvenes évektől a Gálosra visszavezethető nézetek honosodtak meg. A régi magyar irodalmat összefoglaló, marxista igényű kísérletekben főleg eszmei, történeti szempontból került sor a polgári korszak kutatásainak bírálatára (Klaniczay—Szauder: A magyar irodalom a felvilágosodásig. 1951—52. Egyetemi jegyzet. Mikes Kelemen fejezet. — Klaniczay Tibor: A régi magyar irodalom II. rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1953, 399—419. — Bóka—Pándi (szerk.) A magyar irodalom története 1849-ig. Bibliotheca, Bp. 1957, 176—81. Bán Imre: Mikes Kelemen. — Klaniczay—Szauder—Szabolcsi: Kis magyar irodalomtörténet. Bp. 1961, 80—82, 87—88, Mikes Kelemen).

(Szigei József kolozsvári irodalomtörténész) az általa sajtó alá rendezett Mikes-kiadás bevezetőjében egy rövid fejezetben foglalkozik a *Leveleskönyv* keletkezésével. Bár ő maga is „máig vitatott”-nak tartja ezt a kérdést, mégis valamilyen „általánosabb”-nak vélt álláspont alapján csupán Király és Gálos nézetei nyomán fejti ki erről véleményét (i. m. 1955, 34—37).

Barta János szintén Abafi—Király—Gálos nyomán jár bevezető tanulmányában; bár kitűnő esztétikai elemzése számos ponton ellene mondanak a Gálos-féle elképzelésnek (Bisztray—Barta 7—41).

Az előbbi Mikes-kiadások ismertetése kapcsán bírálatunkban (ItK 1957, 458—64) a Mikes-kérdés általános érvényű (revíziójának) a szükségességét

11 143

38

39

40

38

41

45

A Magyar Klaniczay-kötetben történt és tovább kiadott Mikes-kötetben a leveleskönyv „általános igény” keretében rögzít

hangsúlyoztuk; ennek az igénynek a jogosságát későbbi bírálatunkban is (ItK 1960, 100—105) megerősítettük, és a *Törökországi Levelek* műfaji problémáival kapcsolatos vitát újra megindítottuk (I. OK XIV, 1960, 129—152).

*

Véleményünk szerint a századforduló után a még vitatott álláspontok közül, egy többféle nézetből valószínűsített, de tudományosan be nem bizonyított föltevés merevedett meg és terjedt el a szakirodalomban, ami bizonyos hipotézisek tényként való elfogadásához, a vizsgálódás leszűkítéséhez s a Mikes-levelek keletkezésének egyoldalú beállításához vezetett.

Mindenekelőtt arról a régóta ismert tendenciáról van szó, hogy az irodalmi levelek keletkezésének folyamatossága helyett egy jóval későbbi időpontot tételezzenek föl egy vélt napló átdolgozására, a levélforma kialakítására, egy csoportokban keletkező mű igazolására. Ennek a föltételezésnek számos mellékhatására itt nem térhetünk ki.

Tudnivaló, hogy kiindulásképpen Beöthy, de még Király is a vagylagosság lehetőségét hangoztatta, hogy ti. Mikes már eredetileg is levélformában írt, vagy naplójegyzeteit dolgozta át levélalakban. Gyulai, Négyesy, Császár, Riedl, akiknél a keletkezés kérdése más és más megoldásban került megfogalmazásra, a naplózást, ill. a naplójegyzetek átdolgozásának tényét nem erősítették meg és nem is véglegesítették. Ez a föltevés Toldytól indult ki, azután némi módosításokkal, Abafi és Király cikkei után, Gálos közvetítése révén kezdett az ötvenes években ún. „általánosabb” álláspontnak látszani. Számos fontos tanulmány nem osztja ezt a bizonyos „általánosabb”-nak mondott álláspontot.

Mivel a Mikes-levelek keletkezése kérdésének megoldása elválaszthatatlan a *Leveleskönyv* műfaji mibenlétének tisztázásától és az ezzel összefüggő részlet-problémák alapos vizsgálatától, a keletkezéstörténet tisztázása a Mikes-monográfia feladata lesz. A korábbi nézetek közül mint bizonyított tényre csupán a következőkre támaszkodhatunk: 1. a levelek fiktív voltak elismerésére; 2. a kézirat szerzői másolat (nem végleges tisztázat) voltak elfogadására; 3. a kézirat-másolat több szakaszban való készülésének tényére. — Következésképpen a kézirat-másolat keletkezésének kérdését nem szabad azonosítani a Mikes-levelek egésze keletkezésének időpont-problémáival.

Eddigi kutatásaink alapján, az életrajzi-történeti mozzanatokat s a műfaji problémákat figyelembe véve és a Mikes-szakirodalom tanulságait szem előtt tartva röviden a következőkben foglalhatjuk össze a *Leveleskönyv* keletkezésével kapcsolatos véleményünket.

A *Törökországi Levelek* írója 27 éves volt képzelt levelezésének elkezdésekor. Előtte tíz esztendő telt Rákóczi fejedelem legszűkebb környezetében. Rákóczi mellett élte át a győzelmes csaták és a vereségek napjait, az országgyűlések viharait, a kuruc szabadságharc lehanyatlásának esztendeit. 1707-től 1711-ig a hazában szolgálta urát. Vele volt Lengyelországban (1711—1712) és Franciaországban (1713—1717) is. Mikes azok közé az erdélyi nemes ifjak közé tartozott, akiket Rákóczi nevelt udvarában, hogy nemzetépítő munkájában támaszai legyenek. A háromszéki fiatal nemes a fejedelem szeme előtt érett művelt, világlátott férfiúvá. Amikor 1715-ben a hazai országgyűlés őt is

TA levélírás elméletéből
a kolozsvári kollégiumban

fő- és jószágvesztésre ítélte, sorsa és boldogulása végleg számkivetésben élő fejedelméhez kötötte. Bizakodva ment vele Törökországba, főként azért, hogy Rákóczi terveinek megvalósításával, az osztrákokat a törökök segítségé-
vel legyőzve, visszatérhessen szülőhazájába, Erdélybe.

Mikes az átmenetinek vélt törökországi tartózkodás megörökítésére, török földre lépve kezdett írásba. Hogy korábban írt-e, nem tudható. Az bizonyos, hogy jártas volt a fejedelmi kancellárián, és szükség esetén ő is részt vett a munkában, mint többi apródtársai. A gyakorlati levélírás mesterségét Mikes Rákóczi udvarában sajátította el. Mint belső udvari ember jól tudta, hogy Rákóczi környezetében többen (Ráday Pál, Pápai János stb.) írtak diáriumot, Beniczky diáriumot vezetett Rákóczi napjairól (1707—1710). Mikes apródtársa, Szathmáry Király Ádám is követte naplójában Rákóczi életét attól a naptól kezdve, hogy lengyel földre léptek, egészen a franciaországi évek utolsó hónapjaiig (1711—1717). A kor nemesi tudatát, udvari szokását tekintve, Rákóczi személye, élete méltó volt az udvariak szemében arra, hogy a fejedelem napjait megörökítsék. Ezáltal saját személyük is jobban előtérbe került. Mivel Szathmáry 1717 első felében hazatért Franciaországból, úgy látszik, Mikes vállalkozott arra, hogy megörökítse a Törökországba való érkezés pillanatát és azokat a napokat, amelyeket hazájába való visszatérése előtt ebben az egzotikus országban töltenek. A török téma egyébként irodalmi csemege volt nyugaton az angol és a francia irodalomban s a keleti világ érdekességeiről a Párizsban eltöltött évek alatt Mikesnek bő alkalm volt megismerni különféle levélformájú utirajzokat.

Első leveleinek írásakor az ifjú Mikes aligha gondolt arra, hogy élete végéig kell a „levélírást” Törökországban, nehéz bujdosásban folytatnia. 1717 októberében még a közeli hazatérés, a hadakozás reménye töltötte el. Erre alapot adott Rákóczi végső elhatározása, aki mindent föltett erre a vállalkozására.

A bujdosók reményeinek lehervadását Mikes egyes leveleiben erős érzelmi kitörések, hullámlások kísérik, miközben írja, folytatta leveleskönyvvé növekvő képzelte levelezését. A honvágy, házasságának tovatűnő reménye, szegénységének nyomasztó érzése, a gondviselésre hagyatkozó hite gyönyörű lírai sorokat fakaszt tollából. Hol nagy kedvvel, hol kedvetlenül játszott a kiszámíthatatlanul hosszúra nyúló szerepét. S ha folytatta, önszórakoztató módon, magát biztatva, mulattatva, az idő múlását siettetve, irodalmi igénnyel tette, teljesen beleélve magát a „nénjével” való levelező szerepébe (a néneire vonatkozólag ld. az 1. lev. jegyz.).

Mikes harci kedve már 1718-ban lelohadt, amikor Rákóczi után ő is fölismerzte a törökországi vállalkozás kudarcát. A kezdetben oly élénk kedélye, világias szelleme, a dolgok fonákjába kapó humora a hosszú évek múltán lecsillapul és resignációvá mélyül. Fokozatosan kialakul benne a bujdosás tudata, ami megkülönböztethető lelki tartalommal és átmenetekkel jelenik meg a későbbi leveleiben és csak az első évek eltelte után válik sokat emlegetett motívummá. Az író személyes hangja, az „aktuális líra” megőrizte változó kedélyvilágának frissességét és természetességét.

Mikes az írást, a képzelte levelezést egyedeiben élvezte, levelenként. Ez hordozza alkotásának műfaji jellegzetességét, prózájának originális vonásait. Ő a legtudatosabb magyar levélíró. Írói öntudata fiatalos ambíciójából és sok

esztendő írói gyakorlatában nő ki, alakul, rétegeződik; írói tudata éppen ezért nem homogén.

Leveleit kezdetben egy nagyobb szabású „művi” elképzelés tudata nélkül kezdte írni és csak későbbi, másodlagos írói élményként jelentkezett a levelek növekvő együttese, Másodlagos, de nem jelentéktelen élményként. Valódi leveleket utánzó képzelt levelekről lévén szó, a gazdag magyar és francia levélíró hagyomány, az író rendkívüli találékonysága és hallatlan fordulatossága, stílusbeli ötletessége egy ideig biztosította a levelek élet-szerűségét. De az életkörülmények kedvezőtlen alakulása folytán be kellett következnie az élmények elszegényedésével járó tartalmi változásnak. A spontán és természetes hangú, képeletszülte leveleket, a familiáris levélhangot fokozatosan fölváltotta egy tudatosabb levélszerkesztő módszer. Ha nem volt mit írnia, olvasmányainak részleteit szötte leveleibe. A levélíró most már a leveleskönyvvé váló képzelt levelezés fenntartására törekedett. De ennek a folyamatnak is vannak hullámvölgyei. Amikor beletemetkezett fordításába, „nénje” leveleiről néha évekig is megfeledkezett. 29. oldal helyett

1717 októberében megkezdett „levelezése” 1758 decemberéig tartott. Az első hónapokban sokat, később egyre kevesebb levelet írt. 1721—22-ben már csak hármát-négyet. Aztán egy időre újra nekilendül, de 1730 körül ismét hanyatlik levélírói kedve. A Rákóczi halála körüli hónapokban termékenyebbnek látszik; elboruló kedélye, sorsának kilátástalansága szomorú hangú levelek írására inspirálja. 1737-ben a Rodostóból való távozás még egyszer fölkelti levélírói szenvedélyét. A Konstantinápoly—Bukarest—Jassi—Rodosto útvonal Mikes másodszori nagy lélegzetvétele a kötetlen levélíráshoz. Erdély közelségének lélektani hatása fölmérhetetlen. Utoljára 1718-ban írt annyi levelet, mint 1739-ben. De Rodostóba visszatérve, a negyvenes évek után a *Leveleskönyv* már csak nagy hézagokkal folytatódik.)

Az alkalmoszerűen írt levelekből álló *Leveleskönyv*nek nincsenek kompozíciós erényei. A levelek számának eloszlása, tartalmi tarkasága, az éves szünetek aránytalansága semmiféle tervszerű elrendeződést nem mutat. Mintegy az első ötven levélben szövegszerűen kimutatható betéteknek, forrásoknak nincs nyoma. Az élménypótló betétanyag fokozatosan szűmkedik be az első átmeneti megrekedés után, kb. 1723-tól kezdődően. A műfaj is elbírja, Mikes műveltsége és olvasottsága megfelelőnek bizonyul az irodalmi levelek táplálására. A forrásanyag elhelyezkedése a Mikes-levelek folyamatos keletkezése mellett szól. Az a nagy mennyiségű és sokrétű forrásanyag, amely eleinte mértéktelenen keveredik egy levélben belül az élménylevél típusával, hovatovább elárasztja a *Leveleskönyvet*. 1727—1730 tájban már úgy látszik, hogy Mikes ráunt az ilyen forrásokkal agyonzsúfolt levelek szerkesztésére. A Rákóczi halála körüli években s későbbi útlevelei között aligha akadunk élménypótló olvasmánybetétekre. Viszont az átmeneti (1741—1747) visszaesés után, a 172—192. levélig terjedő részben (1748—1754) új mozaiként a törökországi szokások összefüggő leírása helyezkedik el, amelyről Király György mutatta ki, hogy alapanyagát Ricaut egyik angolról franciára fordított könyvének a kivonata alkotja. Mikes maga is jelzi, hogy ennek a résznek levélírása elűt eddigi módszerétől (172. lev.). *Leveleskönyv*én belül levélformába öltöztet egy általa lefordított könyvet. Ez után a kiterő

172. levél után
175. után
12
után a megszokott mederbe terelődik a levélírás, egészen addig, amíg a 70. éve felé közelgő levélíró utolsóinak marad a rangos nemes bujdosók közül.

Mikes *Leveleskönyvének* utolsó darabja 1758. december 20-án kelt. Ezután kapott engedélyt a konstantinápolyi osztrák követtől, hogy levelet írhasson háromszéki atyafiságának. 1759 januárjában egyszerre két levelet is ír, az egyiket unokatestvérének, zabolai gr. Mikes Istvánnak, a másikat mostohafivérének, br. Huszár (Boér) Józsefnek. A válasz vétele után hosszú, familiáris hangú leveleket küld a Huszár-családnak, egyet 1760-ban, egy másikat pedig 1761 márciusában.

A misszilis levelezés megindulása óta a fiktív levélíró nem folytatja a több mint négy évtizeddel azelőtt elkezdett képzelt levelezését. Mintha az élő erélyi atyafiság jelentkezése kizorította volna a sokáig őrzött „néne”-képzletkört. A minden gondolatával szülőföldje felé forduló Mikes szokatlan hévvel és nagy kedvvel vetette bele magát a régen áhított valódi családias hangú levélírás igazi gyönyörűségébe. Teljes írói fegyverzetével, művészi levéltíjlével, fesztelen kiművelt nyelvezetével tért át az oly régóta utánzott misszilis levél írására.

Úgy látszik, hogy nem zárta le előre kiterelve fiktív leveleinek sorát, csak folytatásuk szakadt meg, mert írói kedve és társalgó hajlama egy megújult levélírói magatartásban öltött formát, nyert természetes kifejezést és új funkcióit. A *Leveleskönyvben* megnyilatkozó írói célzatot maradéktalanul képviselik a misszilisek is. Közöttük tárgyi, írói-módszerbeli rokonság áll fenn. Fiktív leveleiből álló *Leveleskönyve* lényegében az irodalmi szintű misszilis levélforma élethűnek induló, mesteri utánzatainak gyűjteménye; misszilis levelei viszont a *Leveleskönyv* évtizedes írása folyamán kialakult levélírói gyakorlat jegyeit viselik magukon. Mikes fiktív és misszilis levelei azonos irodalmi műfaj változatai.

▷ Misszilisai a „lettre familière” kitűnő levéltípusai, tárgy, stílus és műforma tekintetében szervesen illeszkednek az abamaradt *Leveleskönyvhöz*. Ennek utolsó részével nemcsak időben egykorúak, hanem művészi jelleg szempontjából is egymásba fűződnek. Mikes életének utolsó három éve levélírói munkásságának folytatását, irodalmi tevékenységének befejező szakaszát jelenti. (Vö. Mikes Kelemen utolsó levelei. ItK 1961, 517—31.)

Ami a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezésével illeti, egyelőre kevés biztos fogódzónk van. A tizenegyféle papírkonc 8 féle vízjegye kétségkívül több évtizedre vall, arra, hogy a kézirat nem egyhuzamban, hanem különböző időközökben keletkezett. A kézirat külalakja és a nagyszámú másolási hibának minősíthető íráshiba — Mikes többi kéziratához viszonyítva — nem végleges szerzői tisztázatra, másolatra enged következtetni. Arra a kérdésre még nem tudunk elfogadható választ adni, hogy közelebről mikor, ill. milyen időközökben történt a koncok másolása. Abafi több vonatkozásban kifogásolható vízjegyvizsgálata nem ad elegendő hitelt következtetéseiének. De a vízjegyek vizsgálata az időpontok föltehető megjelölésére még nem bizonyíték. Biztosabb fogódzót nyújt Mikes írásmódjának az író összes műveire kiterjedő elemzése. A *Kalauz* első változata 1724-ben, az *Epistolák* 1741-ben, a *Kalauz* tisztázata, ill. második átdolgozása 1751-ben készült. 1740 és 1750 között egy sor kézirat áll rendelkezésünkre az összehasonlító vizsgálathoz. Ezen a téren számítunk Kelemen József eredményeire, aki már

megkezdte a vízjegyek vizsgálatának revízióját, és a Mikes írásmódjáról készítenő nagyobb tanulmányában előreláthatólag újabb eredményeket hoz a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezésével kapcsolatosan is.

Arra nézve, hogy a *Leveleskönyv* kézírata a Mikes-levelek új redakciója, tehát egy korábbi napló vagy pedig a korábbi levelek átdolgozása lenne, semmiféle bizonyíték nincs. De nem volt azoknak sem, akik ezt annak idején hangoztatták. A másolások során természetesen elképzelhető kisebb-nagyobb alakítás, stílusigazítás. A szövegkritikai jegyzetek igen sok stilisztikai értékű javításról tanúskodnak. De olyan méretű átdolgozásra, amilyenre Toldy, Abafi és Király gondolt, a kézirat nem szolgál bizonyítékokkal. A másolási hibák tömege pedig ennek a föltevésnek egyenesen ellene mond. De az egyes levelek lírai és lélektani jellege is ellene szól egy ilyen föltevésnek. Legjobb példáját ennek maga Toldy szolgáltatta, *Kéziratok jegyzeteiben* (MFAK kézír. Történi. 4-r. 24. sz. IV. k. Toldy Ferenc jegyzetei és gyűjtése) az 1735. április 8-i, a Rákóczi halálát tudató levélhez ezt a meglepő megjegyzést fűzte: „Lehetetlen, hogy ne in flagranti iratott volna”.

A ránk maradt kézirat a legnagyobb valószínűség szerint úgy jött létre, hogy az író bizonyos időközökben lemásolta (különálló) összegyűlt leveleit, mint a költő a verseit. Hogy erre hányszor és mikor került sor, ma még nem állapítható meg. Csak további kutatások adhatnak választ ezekre a kérdésekre. Nem tartjuk valószínűtlennek, hogy Mikes írói hagyatékából maradtak még olyan kéziratok dokumentumok Törökországban, amelyek előkerülésük esetén döntő mértékben hozzájárulhatnak a keletkezéstörténet tisztázásához.

Török vonatkozások

Mikes *Leveleskönyve* a törökországi Rákóczi-emigráció becses irodalmi dokumentuma. Történeti vonatkozásban a XVIII. századi magyar—török kapcsolatok, a Rákóczi-emigráció törökországi története egykorú szépirodalmi forrásának kell tekintenünk. A török történelemhez ez a szépírói igénnyel készült munka nem újíthat sok új adatot. Mikes török földre való kerülése után egyre jobban eltávolodott a török politikai élet zajlásától; jobban mondva, csak annak visszhangját tudta felfogni. Az író egyéni véleménye viszont Rákóczi udvarába eljutott értesülésekre támaszkodik, s így tükrözi a közvélemény hangulatát is. Az általa feljegyzett események, Törökország kül- és belpolitikai helyzetének változásai hatással voltak életükre, a Rákóczi-emigráció sorsára is. *Levelei* török történeti vonatkozásainak megértéséhez a történeti háttér megvilágítását célzó rövid összefoglalást adunk.

A Rákóczi-emigráció törökországi szakasza egybeesik az oszmán-török birodalom korábban megindult hanyatlásának és a XVIII. századi sikertelen török háborúk évtizedeivel. A XV—XVI. századi sikeres hódítások nyomán az Északnyugat-Afrikától a Kaukázusig és Egyiptomtól Magyarorszáig terjedő világbirodalomnak a karlócai békétől (1699) a Kücsük Kajnardzsai békéig (1774) terjedő periódusra egyre inkább a visszavonulás jellemző.

A birodalom hanyatlásának okait részint belső, gazdasági és politikai tényezőkben, részint pedig a nemzetközi helyzet megváltozásában kell keresnünk.

A középkori oszmán-török állam gazdasági ereje az erős központi katonai hatalom által megszervezett feudális jellegű földbirtokon, továbbá a szerény keretek között fejlődő kézműves termelésen, ill. az annak termékeit értékesítő kereskedelmen nyugodott.

A gazdasági élet minden szektorát ellenőrzés alatt tartó oszmán-török állam sajátos rendszerével azonban a fejlődés bizonyos pontján a további haladás, a kapitalista fejlődés gátolójává válik. A céhgazdaság színvonalán álló kézműves termelés nem lesz egy új gazdasági fejlődés kiindulópontja, s a kereskedelmi tőke sem tesz kísérletet — éppen a fenti körülmények miatt — a kézműves gazdaságba való behatolásra. Az állami jövedelemből csupán a roskadozó birodalom hadi stb. kiadásainak fedezésére telik. A mezőgazdaságot is gúzsba kötő katonai feudalizmus, a szpáhi-gazdaság s a földbirtok többi formái gátolják a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását s. Mind a városi kézműves gazdaságban, mind pedig a falusi gazdaságban azonos, az általános európai haladás irányától eltérő, színvonalától elmaradó fejlődés figyelhető meg.

Ugyanakkor, amikor Nyugat-Európa egyre határozottabban a kapitalista gazdasági fejlődés útjára lép, s ez egyben a feudális anarchia maradványainak felszámolását, a központi hatalom mind gazdasági, mind pedig politikai, ill. katonai megszilárdulását eredményezi, az oszmán-török birodalom élete a hagyományos keretekben zajlik tovább. Az oszmán-török állam, amely a korábbi századokban bizonyos értelemben magas fokú szervezettséget, erős centralizált katonai erőt tudott szembeállítani a feudális széttagoltsággal küzdő Európával, hátrányos helyzetbe kerül azokkal az államokkal szemben, amelyek a nemzetközi gazdasági fejlődés főszereplőivé válnak.

A birodalom belső szervezetében is bizonyos lazulás, bomlás figyelhető meg. A korábban viszonylag rövidebb időre elnyert tisztségek — különösen a tartományi kormányzóságok — hosszabb időre, gyakran egész életre szólóan kerülnek egyes személyek birtokába. Ez a folyamat, amely a XVIII—XIX. század fordulójára bontakozik ki a maga teljességében, az örökítésre való törekvés bizonyos megfigyelhető tendenciáival együtt a birodalom kormányzási s egyben katonai rendjének gyengülését jelenti.

A szervezett katonai erők gyengülése, a birodalom egykori támaszának számító janicsárok fegyelmeinek lazulása, a katonai ütőképesség csökkenése komoly problémát jelent a központi hatalom számára, amely a hadsereg nem egy lázadásával kényszerül szembenézni. Hiányzik a katonai erő megfelelő utánpótlása is. A népvándorlás utolsó hullámainak tekinthető népmozgalmak, amelyek Kelet-Anatólia felől a birodalom vérkeringésébe új, sokszor jelentős lélekszámú népes csoportokat sodortak, nyugvóponttra jutnak.

Mindehhez járul a politikai irányító hatalom fokozatos hanyatlása, a gyenge szultánok egész sorának fellépése, akiket a politikai és katonai hatalom aktív gyakorlásától való fokozatos visszavonulás, a hatalomnak bizonyos udvari körök számára való átengedése jellemez. Az udvari intrika, a különböző csoportosulások keresztüzében kormányzó nagyvezérek gyorsan váltják egymást s nemegyszer a hadsereg elégedetlensége miatt kell tisztjükből távozniuk.

A birodalom különböző tartományaiban — Egyiptomtól a Balkánig — megélenkül a harc az oszmánli uralom, az idegen hódítók ellen, s ez szintén korhasztja, gyengíti a birodalom épületét.

III. Ahmet uralkodása, különösen pedig széles látókörű nagyvezérének kormányzása alatt bizonyos reformtörekvések érvényesülnek ugyan, de ezek mélyreható változásokat nem eredményeznek. A török állapotok elmaradottságát érző Ibráhím nagyvezér megkísérli a hadsereg megreformálását, bevezeti a könyvnyomtatást, s más síkon is megkísérli az előrehaladást. Törekvéseit azonban számos ellenerő keresztezi. Bizonyos udvari, főleg egyházi körök ellenzik a reformokat. A szultán közvetlen környezete csak a reformtörekvések könnyebb oldalát látja meg és teszi magáévá. A pazarló udvari életmód, a tudományok és művészetek bőkezű pártfogása további gondokat okoz az államháztartásnak, s végül a nép elégedetlenségét és haragját zúditja Ibráhím nagyvezér uralmára. A katonai reformtörekvésekkel amúgy is elégedetlen janicsárok, akik az udvar gazdasági csődjét, az államkassza kiürülését mindig leghamarabb vették észre, a népharag szószólóivá, s végül fegyveres harcosaivá váltak: az 1730-as felkelésben a reformtörekvésekkel együtt elsöpörték III. Ahmetnek és nagyvezérének, Ibráhím pasának uralmát, s véget vetettek az ún. tulipánkorszaknak. Ibráhím pasa életével fizetett mindezekért: a janicsárok haragjának áldozata lett.

A reformtörekvéseknek komoly társadalmi bázis nélkül — hiszen itt nem volt az ilyen törekvéseket támogató polgári erő — el kellett bukniuk. A reformtörekvések ezzel hosszú időre le is kerültek a török élet napirendjéről.

Az egyre nagyobb gazdasági nehézségekkel küzdő oszmán-török államnak, amely a meglévő és egyre elégtelenebbnek bizonyuló forrásokra támaszkodva megkísérli katonai erőinek fokozását, több, a birodalom peremtartományait fenyegető támadással kell szembenéznie.

A katonai nehézségek fokozatosan jelentkeznek. A súlyos karlócai békét (1699), amely véget vetett a magyarországi török uralomnak és az Erdély feletti befolyásnak, hamarosan az orosz—török háború követi. Ennek során a birodalomnak krími tartományait, a Fekete-tenger török beltenger jellegét kell megvédelmeznie. Ez, XII. Károly svéd királlyal szövetségben, sikerül is, s a háború menete, majd az azt követő békekötés még a török erőfölényt jelzik. Az 1714-ben Velencével kirobbanó háború is sikerrel indul, de végül a szerencsétlen kimenetelű 1716—1718-as osztrák háborúba torkollik, amely — a pozsareváci békekötéssel (1718) megpecsételve a hadihelyzetet — véglegesen a Duna mögé szorítja a törököt, sőt még Belgrád feladását is kikényszeríti. 1735-ben újabb orosz támadással kell a birodalomnak szembe néznie, amelynek nehézségeit Ausztriának a háborúba való belépése fokozza. A háború, amelyben a török fegyverek csak Ausztriával szemben érnek el sikereket, végül a francia diplomácia közbelépésével ér véget: a törökök számára nyereség ugyan Belgrád visszavétele, továbbá krími pozíciójuk megerősítése, de a közvetítő szolgálatok fejében Franciaországot a keleti keresztyének protektorának kell elismerniük (belgrádi béke: 1739). Ez években állandó harcok folynak az erős ellenfélnek számító Perzsiával is, amelyek során a birodalom elveszíti Tebrizt és Hamadánt.

A birodalomra 1746-tal hosszabb békeperiódus köszönt. A béke azonban nem nekik, hanem az ellenfeleknek kedvez, s az 1768-as orosz—török háború bizonyítja, hogy a korábbi katonai sikerek vagy kicsikart megalkuvások milyen csalóka értékűek: a megrozant oszmán-török birodalom valójában már csak árnya önmagának.

Az orosz csapatok átkelnek a Dunán és mélyen behatolnak Bulgáriába. A Kücsük Kajnardzsa-i békében Törökország elveszíti Krímet, kaukázusi tartományainak egy részét, elismeri Oroszország dunai befolyását és szabad átjárást biztosít hajói számára a szorosokon. A birodalom gyengeségét mutatja, hogy komolyan felmerül a török Európából való teljes kiűzésének gondolata is. Ettől azonban az egyensúlyra törekvő nagyhatalmi politika, elsősorban az Oroszország földközi-tengeri hatalmától tartó Anglia menti meg a birodalmat. Mindez már annak a XIX. századi politikának előjátéka, amelyben a teljesen védekezésbe szorult Törökország a nagyhatalmak függvényévé válik, s balkáni tartományainak még egy évszázadig való megtartását lényegében ennek az egyensúlypolitikának köszönheti.

A Rákóczi-emigráció politikai súlya és helyzete nagymértékben függvénye a fent vázoltaknak. A porta, amely a század első évtizedeiben még bizonyos katonai erő birtokában van, és ezzel meg is kísérl európai pozícióit megszilárdítani, Ausztria elleni törekvéseiben szeretne II. Rákóczi Ferencre támaszkodni. Rákóczi és társai, akikkel a porta már korábban érintkezésbe lépett, 1717 őszén érkeznek Törökországba, de a gyorsan véget érő háború sem a törökök, sem Rákócziék reményét nem váltja be. A pozsareváci békekötéssel Rákócziék első törökországi szereplése véget is ér, s az emigránsok kis csoportja kénytelen — osztrák nyomásra — Isztambul mellől is távozni és a porta által kijelölt félreeső helyen, Rodostóban (török nevén Tekirdağban) letelepedni. A Rákóczi-emigráció második szereplésére csak a fejedelem halála után, 1737-ben kerül sor. Rákóczi József előnytelenebb feltételek mellett, hátrányos szerződés megkötése után vállalkozik a háborúban való részvételre. Az újabb nemzetközi konfliktus irányában táplált remények azonban hiábavalóknak bizonyulnak. A porta, amely Rákóczi József halála után az emigrációt már nem tekintí politikai tényezőnek, hű marad a korábbi megállapodásokhoz: az emigráció tagjai visszatérhetnek Rodostóba, ahol továbbra is a török állam gondoskodik róluk. A beköszöntő hosszabb békeperiódus megpecsételi az emigráció sorsát: a porta nem szán többé a bujdosóknak politikai szerepet, jómaguk is lemondtak már arról, hogy ilyen irányban reményeket tápláljanak.

*

Mikes — a török történeti vonatkozásokat illetően — csak az uralkodó szultánokról, ill. a hatalmon levő vezérekről, ezek változásairól számol be következetes rendszerességgel. Ez érthető is, hiszen az udvarban bekövetkező egyéb személyi változásokról, azok okairól és szereplőiről aligha értesülhetett. A szultánok és nagyvezérek személyével kapcsolatos változások azonban az egész birodalomban jól ismertek voltak, s így ezekről Mikes is rendszeresen tájékozódott. E tájékozódás fontos is volt az emigráció tagjai számára, hiszen létük nem kevésbé az uralmon levő nagyvezértől függött. Leveleiben ezek változásait szinte hiánytalanul regisztrálja.

A levélíró ugyanakkor nemcsak a személyi változást rögzíti, a szereplők nevét közli: nemegyszer igyekszik a távozó és érkező szultán vagy nagyvezér karakterét — ha pár szóval is — megrajzolni. E vonatkozásban Mikes — ha ismereteit olykor a francia követség szűrőjén keresztül is kapta — az általános birodalmi közvélemény hű tolmácsa lehetett.

A Mikes által jelzett változásokról a személynév-jegyzetek megfelelő helyein emlékezünk meg, a könnyebb tájékozódás céljából azonban szükségesnek tartottuk ezen adatok összefoglaló táblázatban való rögzítését is.

Az alábbiakban a Mikes törökországi tartózkodása alatt bekövetkezett szultán- és nagyvezérváltozások táblázatát adjuk (az adatok Pakalin nyomán). Az előzőt az uralkodók családfája egészíti ki, tekintettel arra, hogy Mikes ezeket a vonatkozásokat is többször említi.

Az oszmán-török birodalom szultánjai 1703-tól 1744-ig

III. Ahmet	(1703—1730)
I. Mahmut	(1730—1754)
III. Oszmán	(1754—1757)
III. Musztafa	(1757—1774)

A szultánok családfája

IV. Mehmet	(1648—1687)	
III. Ahmet	(1703—1730)	→ II. Musztafa (1664—1703)
	(meghalt 1739-ben)	
		I. Mahmut (1730—1754)
III. Musztafa	(1757—1774)	
		III. Oszmán (1754—1757)

A birodalom nagyvezérei 1717 ősztől 1763 tavaszáig

Nisándzsi Mehmet Pasa	1717. augusztus 26 (1129 ramazán 18)
	— 1718. május 9 (1130 dzsumadaláhire 8)
	[ld. 13. lev.]
Nevsehirli Dámát Ibráhím Pasa	1718. május 9 (1130 dzsumadaláhire 8)
	— 1730. szeptember 30 (1143 rebijülevvel 17)
	[ld. 13., 91. lev.]
Sziláhtár Mehmet Pasa	1730. október 1 (1143 rebijülevvel 18)
	— 1731. január 22 (1143 redzsep 13)
Kabakulak Ibráhím Pasa	1731. január 22 (1143 redzsep 13)
	— 1731. szeptember 10 (1144 rebijülevvel 8)
	[ld. 95. lev.]
Topal Oszmán Pasa	1731. szeptember 10 (1144 rebijülevvel 8)
	— 1732. március 12 (1144 ramazán 15)
	[ld. 95. lev.]
Hekimólu Ali Pasa	1732. március 12 (1144 ramazán 15)
	— 1735. július 12 (1148 szafer 20)
	[ld. 115. lev.]
Gürdzsi Iszmail Pasa	1735. július 12 (1148 szafer 20)
	— 1735. december 24 (1148 saban 8)
	[ld. 115., 119. lev.]
Sziláhtár Szejjít Mehmet Pasa	1736. január 9 (1148 saban 24)
	— 1737. augusztus 6 (1150 rebijüláhir 8)
	[ld. 119. lev.]

- Muhszinzáde Abdullah Pasa 1737. augusztus 6 (1150 rebijüláhir 8)
— 1737. december 19 (1150 saban 26)
[ld. 130. lev.]
- Jejen Mehmet Pasa 1737. december 19 (1150 saban 26)
— 1739. március 22 (1151 zülhidzsdzse 11)
[ld. 130. lev.]
- Hadzsi İvaz Mehmet Pasa 1739. március 22 (1151 zülhidzsdzse 11)
— 1740. június 23 (1153 rebijülevvel 28)
[ld. 157. lev.]
- Nisáñdzsi Hadzsi Ahmet Pasa 1740. június 23 (1153 rebijülevvel 28)
— 1742. április 21 (1155 safaer 15)
[ld. 157., 166. lev.]
- Hekimólu Ali Pasa 1742. április 21 (1155 safaer 15)
(második nagyvezérség) — 1743. szeptember 23 (1156 saban 4)
[ld. 166., 168. lev.]
- Szejjít Haszan Pasa 1743. szeptember 23 (1156 saban 4)
— 1746. augusztus 9 (1159 redzsep 21)
[ld. 168., 169. lev.]
- Tirjáki Hadzsi Mehmet Pasa 1746. augusztus 9 (1159 redzsep 21)
— 1747. augusztus 24 (1160 saban 17)
[ld. 169., 170. lev.]
- Kerküklü Bojnuejri Szejjít
Abdullah Pasa 1747. augusztus 24 (1160 saban 17)
— 1750. január 3 (1163 muharrem 24)
[ld. 170., 179. lev.]
- Devátdár Mehmet Emín Pasa 1750. január 3 (1163 muharrem 24)
— 1752. július 1 (1165 saban 18)
[ld. 179., 186. lev.]
- Kösze Báhir Musztafa Pasa 1752. július 1 (1165 saban 18)
— 1755. február 15 (1168 dzsumádalulá 3)
[ld. 186., 195. lev.]
- Hekimólu Ali Pasa 1755. február 15 (dzsumádalulá 3)
(harmadik nagyvezérség) — 1755. május 18 (1168 saban 6)
[ld. 195., 196. lev.]
- Náilí Abdullah Pasa 1755. május 18 (1168 saban 6)
— 1755. augusztus 24 (1168 zülkáde 16)
[ld. 196. lev.]
- Bijiklí Ali Pasa 1755. augusztus 24 (1168 zülkáde 16)
— 1755. október 25 (1169 muharrem 19)
[ld. 196., 197. lev.]
- Jirmiszekizzáde Mehmet Szaft
Pasa 1755. október 25 (1169 muharrem 19)
— 1756. április 1 (1169 redzsep 1)
[ld. 197., 199. lev.]
- Kösze Báhir Musztafa Pasa 1756. április 1 (1169 redzsep 1)
(második nagyvezérség) — 1757. január 11 (1170 rebijüláhir 19)
[ld. 199., 200. lev.]
- Kodzsa Rágip Mehmet Pasa 1757. január 11 (1170 rebijüláhir 19)
— 1763. április 7/8 (1176 ramazán 23/24)
[ld. 200., 201. lev.]

(A mohamedán időszámításra vonatkozó adatokat azért tüntettük fel, mert a török forrásmunkák, kronológiai táblázatok ezeket rendszeresen idézik. Az a magyar olvasó, aki ilyen irányban kíván tájékozódni, ezen utalások révén megfelelő útbaigazítást kap. Vö. a 190. lev. jegyz.)

Mikes *Törökországi Leveleiben* tematikailag a török birodalom nem központi szereplő, sokkal inkább a bujdosók életének kényszerű kerete. Mikes jól tudja, hogy ez a keret az emigráció életének létfeltételeit biztosítja. Az író kezdetlől fogva nagy érdeklődéssel kísérte a török társadalom eseményeit, Rákóczi és a porta kapcsolatait. De bármennyire is igyekezett Mikes a rodostói tartózkodás alatt lépést tartani az eseményekkel, a török birodalom és problémái irodalmi leveleiben háttérbe szorultak. Mikesnek e sajátos helyzetét mi sem szemlélteti jobban, mint az, hogy amikor *Leveleskönyve* vége felé a török birodalom egészéről, az udvar rendjéről és szokásairól, a vallásról stb. egy összefoglaló képet akar rajzolni, ezt nem elsősorban saját tapasztalatai nyomán, hanem idegen forrásanyagra támaszkodva teszi (172—192. lev.).

Mikes összefüggő, ill. figyelemre méltóbb török vonatkozású értesítéseit lényegében négy pont köré csoportosíthatjuk. Az első az 1716—1718-as háború, helyesebben a háború utolsó szakasza. A második az 1730-as Patrona-felkelés, III. Ahmet szultánságának és Ibráhím nagyvezér uralmának összeomlása. A harmadik az 1737—39-es háború, s végül a negyedik, a török birodalom egészéről adott, már említett jellemzése.

Az 1716—1718-as háború lezáró periódusának eseményei elevenednek meg az első 16 levélben. Mikes 1717 októberétől krónikása a háború, közelebbről a hátszág eseményeinek. Élénk figyelemmel kíséri az eddig ismeretlen színjáték szereplőinek mozgását, szándékait. Mindezt számos, az új környezetre, a török élet hétköznapijaira vonatkozó észrevétele, az emigráció fogadtatására és az első törökországi hónapok eseményeire célzó megjegyzése egészíti ki.

Más a helyzet az 1730-as eseményeket illetőleg. Igaz, hogy Mikes ekkor már Rodostóban van, s így az eseményekről csupán másodkézből kap információt. Mégis az általa adott összefoglalóból (91—93. lev.) kitűnik, hogy gondos nyomozója volt a török tulipánkorszakot elseprő janicsár-felkelés eseményeinek. Leveleiben az események szemtanúinak, megfigyelőinek közlései ötvöződnek egészé, éppen a megfigyelők helyzetéből adódó életszerűség, hitelesség az, amely e levelek forrásértékét a többi fölé emeli. Ezeket a leveleket, amelyek hasznosan egészítik ki ezen eseményekre vonatkozó ismereteinket, joggal tekinthetjük az eseményekkel kapcsolatos közhangulat hű tolmácsolójának.

Az 1737—39-es háború eseményeit, ill. a moldvai politikai misszió élményeit rögzítő levelek (127—156) török történeti szempontból éppen úgy kevés újat nyújtanak, mint az 1716—1718-as háborúról írottak. Mikeset moldvai küldetése hamar kiszakítja az események fő áramából, s így előadása az emigráció és saját sorsának alakulásához nyújt új adalékokat.

A török birodalom egészét, az udvar rendjét, a vallást, szokásokat összefoglaló levelekről (172—192) a korábbi kutatás meggyőzően mutatta ki, hogy azok bizonyos források közvetítésével lényegében Ricaut ismert írásaira, történeti munkáira mennek vissza (Király, EPhK 1909).

Mikes az említett helyeken kívül egyes leveleiben gyakran foglalkozik még török vonatkozású eseményekkel, történeti epizódokkal. Igyekezett e mozzanatoknak is hű krónikása lenni. E leírásaiban elsősorban a szultánok és nagyvezérek személyeivel kapcsolatban adott jellemzések, esetenként az adott politikai változás okainak elemzése figyelemre méltóak. Nem azért, mintha ezzel is különleges újat tenne a török történeti forrásokból ismert tényekhez, hanem azért, mert az adott jellemzésekből legtöbbször a közvélemény elítélő vagy bizakodó ítélete csendül ki; s éppen ez a körülmény, a közvélemény tolmácsolása az, amely Mikes *Leveleskönyvének* e vonatkozásban — szűkszavúsága ellenére is — forrásértéket biztosít.

Mikes török kapcsolatainak megnyugtató tisztázása — s itt elsősorban a történeti szálak kibogozására, a törökországi életút kisebb vagy nagyobb állomásainak felmérésére, rögzítésére gondolunk — csak a Rákóczi-emigrációhoz fűződő kérdések megválaszolása, az emigráció törökországi történetének részletes megrajzolása után lesz lehetséges. Amint ismeretes, a kutatás é téren nemcsak az összefoglaló tanulmánnyal, de a forrásanyag teljes feltárásával is adós. Így kénytelenek voltunk a feltárt forrásanyag, ill. a kérdés tisztázására szánt tanulmányok irodalmának bibliográfiájával megelégedni. — A rodostói relikviák föltárására vonatkozó eddigi kutatásokat is csak bibliográfiailag foglaljuk össze.

A Rákóczi-emigráció törökországi szereplésének irodalmát ld. Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I, 471—472; II, 69—75, 94—97. ld. továbbá Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai, 1717—1803. 158—160. Az alábbiakban e bibliográfiák néhány fontosabb tételét emeljük ki, továbbá néhány, ott nem idézett tanulmányra hívjuk fel a figyelmet (az anyagot vö. a rövidítés-jegyzékkel is): Angyal Dávid: Adalékok II. Rákóczi Ferencz törökországi bujdosása történetéhez. Sz 1905, 197—222; id., Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigratio történetéről. TT Uj folyam VI, 1905, 112—142, 185—222; Bartucz Lajos: II. Rákóczi Ferenc hamvai. Természettudományi Közlöny 1935, 214—222 + [1] tábla; Esze Tamás—Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Budapest 1952, 131 stb.; Fekete Lajos: [ismertetés A. Refik Rákóczi okmánytáráról] Levtközl 1925, 269—273; Forster Gyula: Rákóczinak és bujdosó társainak síremlékei a külföldön és a hazában. Hivatalos jelentés. Magyarország műemlékei. Budapest 1913, 5—40; Gökbilgin, T., II. Rakoczi Ferencz ve tevabiine dair yeni vesikalar. Belleten V/4 (1941) 577—595 + 14 tábla; Karácson Imre: Rákóczi a török történetírásban. KathSz 1903, 753—759; id., Rákóczi jeniköji háztartásáról. Sz 1909, 579—580; id., A porta terve a magyarokkal 1788-ban. Sz 1910, 87—97; id., A törökországi magyar ezredek 1717-ben. HadtörtKözl 1911, 327—333; id., Török—magyar oklevéltár 1533—1789. (A Rákóczi-emigrációra vonatkozólag ld. 334—352, 368—384. sz. iratokat); Kont Ignác: Les derniers années de François Rákóczi II. RH V 1910, 32—46, 183—204; E. Pillias: Les derniers d'une grande famille: Joseph et Georges Rákóczi. RHC XXV, Nouvelle série V 1947, 214—225; Refik [Altınay], A., Memalik-i Osmaniyede Kiral Rakoçi ve tevabii 1109—1154 (Tarih-i Osmani Encümeni Külliyyati 2). İstanbul 1333 (= 1914/1915); Rousseau, L. Les relations diplo-

matiques de la France et de la Turquie du XVIIIe siècle. Paris 1908; Szádeczky Lajos: Konstantinápoly és magyar emlékei. Budapest 1893; id., A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban. Sz 1904, 595—636 + [2] tábla; Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest 1913; Thaly Kálmán: Rodostó és a bujdosók sírjai. Sz 1889, 457—514, 561—633; id., Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi-emigratio koráról. Sz 1890, 1—19, 102—123; id., Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez. TT 1890, 401—423; id., Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz hamvainak fõltalálása. Budapest 1893; id., Rákóczi-féle unicum a Bosphorus partjáról. Sz 1899. 767—771. A Rákóczi-kérdés lelkes kutatójának, Thaly Kálmánnak az emigráció törökországi relikviáira vonatkozó kutatásainak összefoglalását, egyéb tanulmányainak adatait ld. Várkonyi Ágnes munkájában (Thaly Kálmán és történetírása, Budapest 1961), amely a historikus műveinek bibliográfiáját is összefoglalja (421—485). A Rákóczi-emigrációra vonatkozó török iratokat találtam bulgáriai tanulmányutam során a szófiai Vaszil Kolarov Állami Könyvtár Keleti Osztályának oklevél gyűjteményében. Ezek mikrofilmjét a MTAK Mikrofilm-Osztálya őrzi: Magyar vonatkozását török oklevelek, Kézirat é. n., Mfilm. A 269/IX.

A török történelem forrásainak összefoglalóját ld. Fr. Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927. A török történeti irodalom bibliográfiáját ld. E. Koray: Türkiye tarih yayinlari bibliografyasi 1729—1955; 2. basim, İstanbul 1959. Kiemelünk néhány fontosabb, a *Törökországi Levelek* vonatkozásában felhasználható forrásmunkát: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki devlet teşkilâtına bir bakış. İstanbul 1941; id., Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları, I-Acemi ocagi ve yeniçeri ocagi. Ankara 1943; id., Osmanlı devleti teşkilâtından kapikulu ocakları, II-Cebeci, topçu, top arabacıları, humbaracı, lügümcü ocakları ve kapukulu suvarileri. Ankara 1944; id., Osmanlı devleti saray teşkilâtı. Ankara 1945; id., Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara 1948; id., Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım: XVI yüzyıl ortalarından XVII yüzyıl sonuna kadar. Ankara 1954. (Ld. még a rövidítés-jegyzéket is.) — A *Törökországi Levelek* Törökországban is napvilágot láttak: K. Mikes, Türkiye mektupları, 2 cilt, Çeviren: Sadettin Karatay (Dünya Edebiyatından Tercümele-Macar Klásikleri: 1.) Ankara 1944. Az irodalmi levelek török történeti vonatkozásaival azonban török történészek mind ez ideig nem foglalkoztak.

* *

A *Leveleskönyv* török szóanyagára. A Mikes-kutatás eddig viszonylag kevés figyelmet fordított a *Leveleskönyv* török vonatkozásaira, török szóanyagának magyarázatára. A *Törökországi Levelek* kiadói ebben a vonatkozásban egyedül Erődi Béla korábbi (1906), meglehetősen hiányos és felületesen szerkesztett szóösszefoglalására támaszkodhattak. Így csaknem valamennyi Mikes-kiadás jegyzetanyagában Erődi sok esetben pontatlan megállapításai tértek vissza.

Kiadásunkban új megoldást választottunk. Nem az Erődi által összeállított török szóanyagból indultunk ki, hanem önállóan dolgoztuk fel a

Leveleskönyv magyarázatra szoruló török szóanyagát. Az előforduló török szavak, leggyakrabban a török közigazgatás és katonaság fogalomkörébe tartozó tisztségnévek, az egyes levelek történelmi szereplőinek rövid, szabatos magyarázatára törekedtünk. A török és magyar hangmegfelelések részletezését mellőztük. A magyarban is meghonosodott, ma is élő oszmán-török jövevényszavak (gyaur, mecset stb.) — hacsak erre különösebb megfontolás nem készített — a jegyzetben nem szerepelnek. Az olyan ma is élő szavakat, amelyeknek jelentése Mikes korában más volt, jegyzetbe vettük. De Mikes egyes, ma is élő török szavait (pl. dolmány, dohány stb.) kirekesztettük. A jegyzetekben ugyanis nem törekedtünk az összes török elemek feldolgozására, hanem az esetenként szükséges magyarázat megadására. Sem a hangtörténeti vonatkozások taglalását, sem pedig a teljességre való törekvést nem tekinthetjük feladatunknak a török szavakkal kapcsolatos jegyzetekben. A török helynév-jegyzetek csak a mai Törökország területén levő helységek neveit, továbbá azokat az eltörökösített helyneveket tartalmazzák, amelyek azonosítása történeti vagy nyelvi okokból nehézségbe ütközik.

A magyarázandó török szót a török köznyelvi alak követi mai török helyesírással. (Az ezt követő zárójelben a török szó ejtése, mai magyar helyesírással.) Amennyiben a szó könnyebb azonosításához előzetes magyarázó adatra, legtöbbször nyelvtörténeti magyarázatra van szükség, úgy ezt szegletes zárójelben tüntetjük fel: [egykorú török alak]. A személynevek és földrajzi nevek magyarázási elvei lényegében a török szavak és nevek jegyzetelési elveivel azonosak. Az összetett nevek írásánál a török történeti irodalomban jelenleg követett gyakorlatot tekintettük irányadónak. — A kronológiai táblázatban a török helyesírási alakot nem tüntettük fel.

Itt foglaljuk össze a török ábécé néhány, a magyartól eltérő sajátosságát is, amelyek ismerete az anyag használatát megkönnyíti: c = dzs; ç = cs; s = sz; ş = s; ğ magas hangrendű szavakban j, mély hangrendű szavakban nem ejtendő; ı = veláris i (nálunk i-vel jelölve); i = i, j = zs; y = j; egyes magánhangzók felett a ^ jela magánhangzó hosszúságát vagy az előtte álló mássalhangzó palatalizáltságát jelzi. — A magyar ortográfián alapuló átírást néhány általánosan ismert nyelvészeti jellel (i, h, ű) egészítettük ki.

A *Törökországi Levelek* filológiai elemzése tisztázta, hogy Mikes a török vonatkozások tekintetében többször fordult nyugati forrásokhoz (vö. Király: 1909). Így ezen levelek török elemeinek vizsgálatakor a közvetítő források és a közvetítő nyelvek szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor más elbírálás alá esnek azok a levelek, amelyeknek török név- és szóanyagát Mikes feltehetően személyes érintkezés nyomán rögzítette s amelyek így nyelvi szempontból hitelesebbnek tekinthetők.

Az író török nyelvtudására vonatkozólag konkrét forrásadataink igen csekélyek. Mikes egyik korai levelében említi, hogy a török nyelvben igen kis előrehaladást ért el, tudása csupán néhány szóra korlátozódik: *A való, hogy a nyelvnek nem tudása is okozhatja a hozzánk való idegenséget; mert csak nem lehetünk olyan jó szívvel ahoz, akivel nem tudunk beszélni, mint akivel kimondhatjuk magunk gondolatját. Még eddig, édes néném, igen-igen keveset tudok törökül; nem tudom, ezután mint lesz, de nekem úgy tetszik, hogy ezután is annál a két vagy három szónál, akít tudok, talám tudósabb nem leszek; mert nem lévén semmi társalkodásunk a törökkel, a töröknékkal pedig még annál*

kevesebb, és így nem látom semmi módját, hogy tudósabb legyek abban a nyelvben, amint vagyok — írja az első hónap után (4. lev. — az idézet az 1958-as kiadásból.) Ez a helyzet lényegében az első években sem változott. Mikes nyelvtudásának kérdése összefügg a törökországi magyar emigráció viszonylagos elszigeteltségével, ill. az etnikai adottságokkal is. Rodostó lakosságában — legalábbis a Rákóczi-emigráció idejében — nem a török, hanem a görög, örmény, ill. a zsidó elem dominált. Ezek azonban egymástól éppen olyan elszigetelt közösségekben éltek, mint amilyen elszigetelt közösséggé formálódott maga a magyar emigráció is. Nagyon valószínű, hogy a legelszigeteltebb, önmagának élő s azon belül is bizonyos korlátokat emelő közösség éppen a török volt. A magyar emigráció így a helyi török lakossággal aligha építhetett ki szoros kapcsolatokat. Mikes egyes leveleiből is erre lehet következtetni. Ugyanígy kevés érintkezése lehetett az emigrációnak a helyi hatóságokkal, hiszen sorsa és élete mind a nagyobb ügyek, mind az apróságok tekintetében közvetlenül az udvartól függött. A hivatalos érintkezés pedig az udvar által kijelölt tolmácsok segítségével folyt, akik így a dolgok megkönnyítői, egyben azonban bizonyos vonatkozásban a nyelv elsajátításának akadályozói lettek.

Amint más forrásokból tudjuk, Mikes többször megfordult a fővárosban is. Itteni kapcsolatai azonban inkább a konstantinápolyi francia követséghez fűződtek, mintsem törökökhöz, s ezek a szálak valószínűleg a nyugati, főleg a francia irodalommal való kapcsolatát erősítették vagy segítették elő; a török nyelv elsajátítása szempontjából nem voltak jelentősek.

Törökországi tartózkodása során Mikes nem árult el különösebb érdeklődést a török irodalom irányában sem. Magukban az egyes levelekben sem találunk ilyenféle célzást, utalást. Valószínű, hogy az idegenek számára ákombácnak tünő arab írás volt az, ami Mikest is elrettenetette a török nyelv és irodalom behatóbb tanulmányozásától. Így Mikes számára — amint azt levelének idézett helye is többé-kevésbé igazolja — a török nyelv elsajátítása csupán néhány, a személyes érintkezéshez szükséges szó és fordulat elsajátítását jelentette.

Leveleink nem egy vonatkozása támasztja alá a fentieket. Így utalhatunk arra a körülményre, hogy Mikes egyetlen összefüggő török mondatot vagy köszönést sem jegyez le (ugyanakkor görög és olasz köszönési fordulatot használ). Az emigráció székhelyének is csak görög nevét ismeri, a török nevet egyetlenegyszer sem említi (ugyanígy más helyneveknél is inkább használja a görög alakot, amelynek számai sokszor az általa is ismert ókori irodalomig nyúlnak vissza).

Mikes nyelvi ismereteire vonatkozólag negatív vallomásul szolgál végül maga a szóanyag is. A szó- és névalakoknak a hódoltság korában nyelvünkben meghonosodott oszmán-török jövevényszavakkal való összecsengései, bizonyos sajátosságok szempontjából való egyezései azt mutatják, hogy ez a szóréteg még elevenen élt Mikesnek és társainak nyelvében s az általuk használt török szóanyag regisztrálásakor legtöbbször ez a réteg és nem a hallott török beszéd játszott szerepet. A török elemek magyar földön született népetimológiáinak felelevenedése, illetőleg újakkal való kiegészítése is e befolyás jele, a török szóréteg Mikes számára való idegenszerűségének bizonyítéka. Ugyanígy bizonyos „érintetlenséget” mutat a nyugati források közvetítésével átvett

török szó- és névanyag is, amelyet Mikes revideálás, az élő nyelvi ismeretek adta kontroll nélkül vesz át. Mindez pedig az előzőeket látszik alátámasztani.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a *Levelek* közvetlen török eredetű, török nyelvjárási kapcsolatokra utaló szó-, illetőleg névanyaggal nem kell számolnunk. Sok esetben az ilyen kapcsolat világosan kimutatható, s ezt a tényt a levél keletkezésének körülménye, a *Levelek* már említett külső összefüggései is aláhúzzák (feltűnőek például a közvetlenül hallott helynevekben mutatkozó ilyen sajátosságok; a Patrona-felkelésre vonatkozó levelek néhány ilyen sajátossága stb.). Ezen szórványadatok bizonyára becsesek lesznek a forrás gondokkal küzdő török nyelvjárástörténeti kutatások számára. A kimutatható török nyelvjárási vonatkozások mellett azonban a magyar nyelv hódoltságkori oszmán-török jövevényszavaival, illetőleg a nyugati forrásokból ismert alakokkal való egyezések tényét kell aláhúzni. Ez utóbbi sajátosságok — különösen ortográfiai szempontból — a nem közvetlenül ilyen forrásokra visszavezethető levrészletek szerkesztésében is hatással voltak Mikesre. Az egyes szó- és névalakok elemzésekor e sajátos hármasságot szem előtt kell tartani.

A török elemek helyesírásának kérdését külön nem tárgyaljuk, e problémákra csak bizonyos részletek kapcsán térünk ki. Az irodalmi utalásokat az egyes szójegyzetekben adjuk.

A szó- és névanyag török vonatkozású sajátosságait a következőkben foglalhatjuk össze. A balkáni nyelvjárások nyugati csoportjára jellemző első szótagbeli ö > ü változás tükröződését látjuk az üzön küpri (uzunköprü) helynévben. (Gondolhatunk itt a változás e korban való nagyobb elterjedtségére, a jelenséghatárnak a maitól eltérő futására?) A basbug (basbog) szóban jelentkező o > u változás jelensége jól ismert a török nyelvjárásokban. Az imrehor (emir-i áhír < emir-i áhur) szóban az illeszkedés során jelentkező o-fázis figyelhető meg. Az ej diftongus feloldódásának a ruméliai területről ismert tendenciáját látjuk a Békosz ~ Bejkosz (Beykosz) helynévben [ide vonható talán a réz effendi (reisz efendi) alak is, bár itt a hódoltság korból ismert magyar népetimológia hatását nem szabad elfelejteni]; az öj diftongus egyszerűsödését figyelhetjük meg a Jénikő (Jenikőj) helynévben. Az au diftongus (< avu) összevonódását látjuk az arnot (arnavut) szóban. A magánhangzóprotézis jelentkezik az Oroszesik (Ruszesuk) helynévben (talán itt is lehet magyar népetimológiára gondolni). A hasonulás jelenségét látjuk a szililhtár (< sziláhtár) szóban. A labiális—illabiális illeszkedéssel ellentétes archaikus alakokat látjuk a kapucsi ~ kapesi (kapídzsi), Muszli (Muszlu), Üzön küpri (Uzunköprü), Csanum kocsa ~ Csanum kosá (Dzsanim Hodzsa), Oroszesik (Ruszesuk), gyümürhcsi (gümürkesü) szavakban, ill. nevekben.

Az oszmán-törökben ismert szókezdő t ~ d váltakozást látjuk a dirnakgi (tirnakesi) és tefterdár (defterdár) szavakban. Szó belsejében a mai köznyelvtől eltérő megfelelést mutat a baldacsi (baltadzsi) szó. A szókezdő sz > z változásra utal a Zaid (Szaift) név. Az arab eredetű oszmán-török szavakban az eredeti h-nak esetenként k felel meg. Ezt mutatja a baxis (bahsis < bahsis) szó. Az erősen palatális török g hangot képviseli a gy-szókezdet a gyümürhcsi (gümürkesü) szóban. Az arab h hang k megfelelését látjuk a seliktar (sziláhtár) szóban (itt talán inkább magyar vonatkozásokra kellene gondolni). A gyümürhcsi (gümürkesü) szóban mutatkozó h ~ k meg-

felelés török nyelvjárási magyarázata nem kézenfekvő (talán íráshibára kell ez esetben gondolni). A szerdengesti (szerdengecsti) szóban jelentkező $cs(t) > s(t)$ változás jól ismert a mai török nyelvjárásokban (kérdéses, hogy az isoglan (icsólanī) esetében — más hanghelyzetről lévén szó — török vonatkozásokat kell-e keresnünk). A szóvégen jelentkező $m \sim n$ váltakozást mutatják a Fetislán (Feth-i iszlám), imán (imám), kajmakán (kajmakám); aferim (aferin), hám (hán) szavak, ill. nevek. E jelenség szórványosan a törökben is jelentkezik, valószínű azonban, hogy a magyarázatot mégis a magyarban kell keresnünk. A laringális zárhang (betűjele ajin) helyén fejlődő h hangot látjuk a tahin (táyín) szóban. A h hang különböző hanghelyzetekben való eltűnését mutatják a következő szavak, ill. nevek: Alep (Halep); Fetislán Feth-i iszlám, kiája (kjáhja), Mamud ~ Mamut ~ Mahmud (Mahmut); Abdula (Abdullah), allá (allah). A v hang eltűnését látjuk az arnot (arnavut), csauz (csavus) szavakban. Az archaikus g (ğ) hang megőrződését látjuk az aga (aa < aga), bég (bej < beg), beglerbég (bejlerbej < beglerbeg), isoglan (icsólanī < icsoglanī) szavakban. A régi η hang képviselőre vonatkozólag csupán a jancsár (jenicseri < jeñicseri) szóból lehetne következtetni. A szó magyar vonatkozásai azonban ezt meglehetősen megnehezítik.

A magyar hangtörténeti tanulságokat, a hódoltságkori oszmán-török jövevényszavakkal egyező sajátosságokat a következőkben rögzíthetjük. A kétnyíltszótagos törvény érvényesülését látjuk a jancsár (jenicseri) szóban, elhasonulást a barber (berber), hasonulást a boncsok (bondzsuk) szavakban. A magyar hangrendszernek idegen dzs hang zs-vel helyettesítődik a következő szavakban, illetőleg nevekben: boztansi (bostandzsi), Csanum kosa ~ Csanum koca (Dzsanim Hodzsa), csorbasi (csorbadzsi), hansár (handzsár), nissánsi (nisándzsi); cs-vel a következőkben: baldacsi (baltadzsi), boncsok (bondzsuk), kapicsi (kapidzsi), mistancsi (nisándzsi), Csanum koca ~ Csanum kosa (Dzsanim Hodzsa). A kalmakán ~ kajmakán (kajmakám) szóban mutatkozó $j \sim l$ változás magyarázatát is a magyarban kell keresnünk. A szóvégi n palatalizálódását — amely jól ismert nyelvünk oszmán-török jövevényszavaiban is — a következő szavak mutatják: fermány (fermán), kalmakány (kajmakám), Oszmány (Oszmán), tahiny (táyín). A depalatalizálódás jelenségét látjuk a tihája (kjáhja) szóban. A kettős mássalhangzók rövidülése figyelhető meg az Abdula (Abdullah) és oka (okka) szavakban. A hangátvetés jelenségét mutatja a peszmez (pekmez) szó is, amelyet más források is ez alakban ismernek. Szláv közvetítésű alak a kadia (kádi), a szóvégi (jja miatt. Népetimológia érvényesülését látjuk az imrehor (emir-i áhír), kem husar aga (kemházaraga), [?] Oroszesik (Ruszesuk), réz effendi (reiz efendi) szavakban, illetőleg nevekben. Amint láttuk, a felsoroltak közül számos alak (hám, imrehor, peszmez, réz effendi, sziliktár, tihája stb.) mutat világos egyezést nyelvünk hódoltságkori oszmán-török jövevényszó-rétegével.

A nyugati források (latin, francia stb. munkák) számlájára írható sajátosságok a következőkben összegezhetők: A török veláris i hang e-val való jelölése: kaden (kadīn), kezlár aga (kezlár agaszī); a k hang c-vel való jelölése: álcorán (alkorán), cadia (kádi), cadilesker (kádilesker), caszap basi (kaszap basi) stb.; a h hang ch-val való jelölése: Achmet (Ahmet), cház oda (ház oda); a cs hang ch-val való jelölése: chernegir basi (csasnígír basi); az s hang ch-val való jelölése: assás bacha (aszszász basa); a dzs hang g-vel való jelölése:

teskeregi basi (tezkeredzi basi), zagárgi basi (zagardzsi basi) stb.; az sz hang s-sel való jelölése: assás bacha (aszszász basi), Békos (Bejkosz), ésád (eszád), hasáki sultana (hászszeki szultána), seliktár (sziláhtár) stb. A török ü hang esetenkénti u-val való jelölését is [tulbendar aga (tülbenddar aga), Bujukdere (Büjukdere) stb.] valószínűleg ilyen alapon kell magyaráznunk; nem valószínű, hogy ez esetben hangtani jelenségre kellene gondolnunk. A török elemek ortográfiájában mutatkozó bizonyos ékezeti sajátosságok talán e síkon értelmezhetők. E források hatását kell látnunk az effendi (efendi), Mahomet ~ Mahumet (Muhammet), Mehemet (Mehmet) stb. alakokban is.

Az előzőekben megadott bibliográfiákat török nyelvtörténeti, illetőleg nyelvjárási szempontból a következő adatokkal egészítjük ki: T. Kowalski: Osmanisch-türkische Dialekte. Enz. d. Isl. IV (1934) 991—1011; J. Deny: Principes de grammaire turque („Turk” de Turquie), Paris 1955; id., L’osmanli moderne et le türk de Turquie. Philologiae Turcicae Fundamenta. I, Wiesbaden 1959, 182—239; Die anatolischen und rumelischen Dialekte. Ibid. 239—260; S. Buluç: Anadolu ağızları bibliografyası. Türkiyat Mecmuası VII—VIII (1945) 327—334. A ruméliai török nyelvjárások irodalmának bibliográfiáját ld. G. Hazai: Über den osmanisch-türkischen Abschnitt des dreisprachigen Sprachführers von Saloniki. Ural-altäische Jahrbücher XXXIII (1961), 66 (4. jegyzet). Magyar hangtörténeti vonatkozásban az említettekén kívül ld. még Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest 1958.

A LEVELESKÖNYV TÁRGYI JEGYZETEI

Constantinopolyban Groff P. . . . E írot leveli M K — Ez a címe a Mikes-kéziratnak, amelyet Kulcsár István 1794-ben *Törökországi Levelek* címmel kiadott.

Gróf P. E. kilétét a Mikes-kutatás korai időszakában többen is próbálták kideríteni, mivel úgy vélték, hogy az egyes levelek, a száműzött Mikes Kelemennek nénjéhez írt valódi levelei. Az első, aki a „néne” személyének létezését kétségbevonta és cáfolta, Toldy Ferenc volt. A *Leveleskönyv* jelentős részének élethű volta, valamint az a látszat, hogy Mikes egy Konstantinápoly európai negyedében lakó rokonával levelezést folytatott, Toldyt kezdetben a hölgy személyének megkeresésére ösztönözte. „Az első levél a Gallipoliba érkezés napjáról van keltezve (1717. 10. oct.), az utolsó Rodostóból 1758. dec. 20-dikáról; intézve egy, állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, kinek neve, ha a fennírt betűkből s pontokból ki akarnók betűzni: gróf Pekri Eszter lehetne, mert azon időben más e betűn kezdődő nevű grófi ház Erdélyben nem virágzott, s az E után vetett öt pont más akkor szokásos keresztnevre ily alkalmasan nem magyarázható.” (Toldy 241.) A Gróf P. sigla Toldy szerint más nevet nem rejthet, mint Pekrit; de gr. Pekri Lőrinc kuruc generálisnak nem volt E keresztnevű leánya. Miután családtörténeti vonatkozásban végére járt a rejtelmes ügynek, a Pekri, Petki, Perényi (Prinyi) stb. családnév elvetése után Toldy arra az álláspontra jutott, hogy a „néne” nem létezett, alakja költött személy. A *Törökországi Levelek* misszilis volta ellen számos ma is helytálló érvet hozott föl, kimutatva azok fiktív jellegét.

Mivel azonban Toldynak a Mikes-levelek keletkezésével kapcsolatos egyéb nézeteit a későbbi kutatások részleteiben vitatták, sőt módosították, még a századforduló után is fölmerült a „néne” kilétének kérdése.

Az 1906-os Mikes- emlékkiadás sajtó alá rendezője, Miklós Ferenc, igyekezett a Gróf P. E. személyére új jelöltet keresni. Az állítólagos hölgy, a rodostói halotti anyakönyvben fölmutatható Paxy, Spax) Erzsébet, aki Thaly közlése (1893) szerint 1758. szept. 19-én halt meg. Mivel a *Leveleskönyv* utolsó levele 1758. dec. 20-án kelt, e levél megírását és a levelek sorának megszakadását Miklós a nemes hölgy halálával hozta összefüggésbe. (ItK 1904, 304). A szerző újra az egyes levelek misszilitását kezdte bizonygatni, de kevés sikerrel.

Ugyanilyen valószínűtlen a föltevése Palóczy Edgárnak. (PHirlap 1940, 231. sz. — Forrás 1943, 312—17. Kihez intézte Mikes Kelemen *Törökországi leveleit*?) Szerinte nemes Tóth Andrásné, Pesselier Mária Ernesztin a *Leveleskönyv* kéziratának címettje, aki 1730-ban ment férjhez Konstantinápolyban Bercsényi egykori tisztjéhez. Mikes hozzá kezdte volna írni misszilitás leveleit, majd fiktív levelekre tért át. A cikk szerzője Mikes *Leveleskönyvének* kéziratát is e hölgy fiával, báró Tóth Ferencsel „hozatja” haza 1793-ban.

Az „édes néne” létezésének vagy nemlétének kérdését nem tekintjük vita tárgyának; ezt a kérdést a Mikes-kutatás régen eldöntötte. Toldy erre vonatkozó érveit számosan megerősítették, bizonyítékokkal támogatták. A *Leveleskönyv* fiktív levelek gyűjteménye. Szerzőjéről érthetően állította Toldy, hogy „a francia irodalom oly ismerője, mint ő, felfoghatta az ily „Correspondance” vonzó becsét.” A választott Gróf P. E. sigla, vagyis a névtelenség, álnév, félrevezető vagy azonos kezdőbetűk használata nem volt szokatlan, sőt divatosnak mondható a francia klasszicizmus irodalmi közönsége körében. Párizsi tartózkodása (1713—1717) idején Mikesnek volt alkalma megismerni az ilyenfajta népszerű kiadványokat, misszilis és fiktív levélgyűjteményeket. Ilyenek pl. *Lettres choisies et galantes de Monsieur de G**** (1662). — *A levelekkel teletűzdelt Mémoires du temps* (1674). — *Lettres de la Marquise de M*** au Comte de P*** I—II. sn.* — *Lettres galantes et de voyages...* (Paris 1670). — *Lettres historiques et galantes par Madame de C**** (1714). — Egyik jellegzetes publicisztikai típusa a *Lettre de Monsieur*** à Madame la Princesse de*** au sujet des Essais historiques et critiques sur le goût* (Paris 1736). — Richelet mintegy harminc legjobbnak minősített szerzőtől mutat be névtelenül levélmintákat és ad tanácsokat a levélíráshoz, *Recueil des plus belles lettres des meilleurs auteurs français* (1689 stb. években). — Vaumorière szinte minden levélváltozattal megismertet, *Lettres sur toutes sortes de sujets* (1690 stb.). Rákóczinak is volt ebből egy példánya. — A francia levélműfajról és gyűjteményekről ld. Zolnai Béla idevonatkozó tanulmányait, különösen a francia irodalmi misszilizékről (EPhK 1921—22).

Amikor Mikes az átmenetinek vélt törökországi tartózkodás megörökítésére levélírással kezdett, az írói ötlet megvalósításához fiktív levelezőtársat keresett. Mivel hazájából száműzve tilos volt az otthoniakkal leveleznie, egy Erdélyben lakó személlyel történő levélváltásnak nem lett volna realitása. A „levelezés”-hez, a képzelt válaszkapáshoz és a gyakori levélíráshoz egy közeli levelezőre volt szüksége. Konstantinápoly, amelynek neve egzotikum-

számba ment a Párizsból érkezőnek, kapóra jött, s egy oda képzelt „néne”, nőrokon személyében Mikes megteremtette az irodalmi kifejezés keretét.

A Mikes-alkotta fiktív levelezőtárs megválasztása nem formális megoldás volt csupán; életteljes funkciója volt Mikes levélíró tevékenységében. Az író életkorához közel képzelt női alak, *szeretett nőrokon*: az *édes néne*, akinek ő a *legkedvesebb és drágább atyafija* (41. lev.). Az ő „néné”-je olyan kétarcú nőalak, akinél ha szükségét érezte meghittséget, atyafias szeretetet, lelki közelséget keresett; máskor, különösen az első években elárasztotta udvarló szeretetével, elhalmozta ölelésével és galáns gesztusaival, borsos történetekkel szórakoztatta. Az inkább Párizsba, mint Törökországba való téma enyhé pikantériáját a levélíró Mikes néha szándékosan részletezi, kiszínezi: *édes néném, ha valamely idegen olvasná akél levelét, nem hinné el hogy atyafiak vagyunk; azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk. mert rend szerint az atyafiak levele, hidegebb téntával vagyon írva. hogy pediglen mi egymást szerettyük, arra mind az atyafiság, mind a hajlandóság kötelez minket. de még többet mondok,*

*mert kevésel kédet, ha inkább szeretném,
nénémséget néha, el is felejténém.*

de azt vallyuk meg édes néném, hogy mi jok vagyunk azért, hogy ugy szerettyük egymást: annál is inkább, hogy a mi szeretetünk, nekünk, semmit nem alkalmatlankodik . . . (70. lev.)

A Gróf P. E. költötten is vonzó alakja a szeretetre méltó „néne” képében talán egy ifjúkori kedves női arcból, névből, emlékből is megőrzött valamit. Nem lenne idegen attól a fiatalon maradt igazi nénealaktól sem, akiről az író 1760-i misszilisében szól először, amikor édesanyja húgáról, a fiatalon (1697-ben) elhunyt Haller Istvánnéról írja: „. . .Nénénk Torma Borbára . . . a'kire én jól emlékezem, és a'ki felől azt mondotta az Anyánk, hogy soha nem látott nálánál szebb sirot (:az aszszonyok mindenre vigyáznak): . . .” (másolatból). Ahhoz azonban, hogy egy ilyen nénearc irodalmi motívummá váljék, Mikes olvasmányainak döntő része lehetett.

Egyetlen olyan levelezés-gyűjteményt ismerünk, amelynek alapmotívuma és hangja föltűnően emlékeztet Mikeséhez: *Lettres de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy* több kötetes levelezése. Az első két kötet kizárólag a Madame de Sévigné, Marie de Rabutin Chantal-lal folytatott levélváltást öleli föl (több mint 100 levelet Mme de Sévigné-től és mintegy 150 levelet Bussy-től). A „chère cousine” és a szintén kitűnő tollú unokatestvér levelei sikert arattak a párizsi közönségnél (1697 és 1716 között kilenc kiad.). A levelezés egyedülálló hangnemet képvisel a francia levéltudományban. Az udvarból birtokaira száműzött főrangú francia nemes, aki korábban unokahúga keze után áhítozott, barátsággá csillapuló szenvedélyét, túláradó „rokon”-szeretetét szötte bele a játékos forma örve alatt a „belle cousine”-nak küldött leveleibe; „. . .vous n'avez point de parent qui vous estime plus que je fais . . .” — írja Bussy 1654-ben. A konvencionális fordulatoknak itt sajátos funkciójuk van: „Adieu, ma chère Cousine, je vous assure que je vous aime plus que je n'ai jamais fait . . .” (1677). A szeretett nőrokon alakját — levélírás közben — Bussy a szeretett kedves képévé formálja: „chère cousine qui a plus l'air de Maitresse que de Cousine”. Bussy bármiről ír unokahúgának,

mindig talál módot arra, hogy az akkori gáláns keretek között kifejezésre juttassa, több van benne a rokoni érzelemnél: „...je n'ai jamais ouï dire que pour se brouiller avec sa cousine, ou pour l'aimer plus que la vie, on méritât d'être bruler” (1677).

Az általában használt levélírói eszközkönnél, az irodalmi igényű levélírás módszereinél, a kínálkozó eszmei párhuzamoknál, egymás leveleinek dícséretésénél, a csevegő, társalgó tónusnál, mindennél árulkodóbb ez a magában álló motívum. A „chère cousine”-nal váltott levelek hangja föltűnően hasonlít az „édes néné”-vel való incselkedéshez, Mikesnek a „nénémség”-ről szívesen megfeledekező udvarló, évdő tónusához. (vö. a 70. lev. jegyz.). Az elképzelt levelező helyzet és érzelmi inspiráció hasonló ahhoz a szerephez, amely Bussy Rabutin és Mme de Sévigné levelezésében valóban lejátszódott és évtizedek alatt megörökítődött. Lényegében egy ilyen motívum az alapja Mikes fölvetett szerepének, misszilis levelet utánzó műfajának. Ez határozza meg *Leveleskönyvének* hangját, stílusát, Mikes induló levélírói magatartását. Föltehetőleg ilyen „minta”, egy életből vett s irodalmilag is alkalmas példa adhatta az ötletet Mikesnek, amikor Törökországba érkezve hozzáfogott a „levelezéshez”.

Bussy Rabutin levelezése, amely Rákóczi párizsi tartózkodása idején népszerű irodalmi csemege volt, neve után is fölkelthette a Franciaországba vetődött magyarok figyelmét. Az Erdélyben hadakozó francia származású Rabutin császári tábornok nevét jól ismerték. Emze rokona volt Bussy Rabutinak. Mme de Sévigné is emlegeti Bussynek írt leveleiben külföldön szerencsét próbáló unokatestvérét. A Szajna parti és az udvari könyvtárak őrizték Bussy Mémoires-jait (első kiad. 1696) és leveleit (első kiad. 1697). Bussy Rabutin Emlékiratai 1666 szeptemberében végződnek; folytatólag 1693-ig leveleiben számol be életéről. Az írt és a kapott levelekről kópiákat készített, s egy részük némi módosításokkal az Emlékiratokban is megjelent, köztük Mme de Sévigné számos levele. Az az ötlet, hogy emlékirat vagy napló, diárium helyett lehet levelet, levelezést írni, Bussy Mémoires-jaiban adva volt.

A mikesi „néne-képzetkör” nem ellenkezik a cousine ~ unokanéne fogalomkörrel. A cousin a. m. 'testvérektől származó, rokon'; a cousin germain jelentése 'unokatestvér, unokafivér, unokabáty, unokaöcs'; a cousine: 'unokahűg, unokanővér, unokanéne'. Az unokatestvér szóhasználat azonban ismeretlen volt a régi magyar irodalomban, valamint az unokabátya, unokaöcs, unokahűg és unokanéne s az unokanővér, unokafivér is. Ezek helyett atyafi, néne, öcsém, bátyám volt használatos.

A néne valószínűleg gyermek-, ill. dajkanyelvi szó, Mikes háromszéki világából való. A korabeli használatban előfordult, hogy a legkisebb testvérek a néne szóval nevezték meg idősebbik nővérüket, éppúgy, mint a nővérüknél néha nem sokkal idősebb nagynénjüket. A soror jelentésben is megszilárdult néne szó alkalmas volt nemcsak anyai, hanem apai, nagyszülői nőtestvérek jelölésére is. Ez a szóhasználat kitágult, átterjedhetett minden az ego-nál korosabb, az atyafiságon belüli, akár tizedíziglen rokon nőszemély jelölésére. Ezen utóbbi jelentésben nemcsak a népnyelvben (Palócság, Székelység, Hont, Nógrád vm. MTsz) használatos, hanem a köznyelvben is.

A néne szó egészen a XIX. szd. elejéig egyedüli jelölője volt mind a 'nagynéne', mind a 'testvérnéne', mind az 'idősebb nőrokon' fogalomnak, éppúgy,

mint a bátya szó a 'nagybátya' és 'testvérbátya' s az 'idősebb férfirokon' fogalomnak. 1823-ban jelentkezik először a 'Tante, Muhme, die Schwester der Mutter' jelentésben a nagynéne szó. A különböző jelentések lassanként alakilag is kezdtek elkülönülni: néne (néném), soror maior natu, nagynéni (n. néném), matertera, néni (néném), nénike verbum alloquendi, Vö. PP, CzF és Kassai értelmezését, né, néne. MTsz, NySz. — Nyr 1882, 360. 1915, 113. 1934, 95. MNy 1907, 90. — Horger Nyr 1902, 526. Bárcei SzófSz 214. — Kniezsa István SzLjöv 894. — A néne szó történetére vonatkozólag ld. részletesen A. Köves Magda: Adalékok rokonságneveink történetéhez. NyK 1960, 291—300.

A „néné”-nek nevezett képzelt nőrokon értelmezése a Mikes-szakirodalomban nem egyértelmű. A 'tante, nagynéne, soror maior natu (PP), ältere Schwester, az anya idősebb nőtestvére' értelemben való magyarázása erőszakolt volna, hiszen számos levélből (40, 70. lev. stb.) egészen más magatartást olvasható ki. De nem illik rá a 'soror, soeur, Schwester, nővér' kapcsolat sem.

Az író leggyakrabban „nénje” atyafiának (parent) nevezi magát: *maradok az asszonyoknak. jó nénémnek. jó atyafia.* (102. lev. stb.). A szó pontos jelentését, a rokon fokozat jelölését azonban szándékosan homályban hagyja. Nem világos ugyanis, hogy Mikes ilyen esetekben közös szülőktől származó képzelt testvéri kapcsolat vagy oldalági rokon viszony érzékeltetésére használja a „néné”-hez fűződő atyafi szóalakot. A „testvér atyafi” alakot a „nénére” vonatkoztatva egyszer sem használja. — Misszilis levelében nem hagy kétséget afelől, hogy a nála tíz évvel fiatalabb féltestvére, Huszár (Boér) József a „testvér atyafia”. Más esetekben megelégszik az „atyafi” alakkal, pl. „atyafiak”-nak, „uri atyánkfiai”-nak mondja az író Huszár József Sándor nevű fia, Mikes unokaöccse fiátfalvi rokonságát és az anyai nagyszülőktől származó fiátfalviakat. — Meg nem határozott rokonság jelölésére használja egyik nem személyes vonatkozású fiktív levelében: *mint a kő elsőben el vette az atyfiút. és azután kért szabadságot.* (148. lev.).

Egy helyütt Mikes „nénjé”-vel „öttsém uram”-nak (83. lev.) mondatja magát; másutt „nénje öcsének” vallja magát: *látodé néném, micsoda. jó philosophus öcséd vagyok.* (160. lev.). De ez sem vall föltétlenül a „testvér öcséd” kapcsolatra. Misszilisreiben a kor szokása szerint Huszár (Boér) Józsefet is, ennek Sándor nevű fiát is „öcsémuramozza”: „nagy Ötsém Uram” és „Sándor Ötsém Uram”. Mindkettő „bátyá”-nak mondja magát. Távoli unokatestvéreinek, zabolai gr. Mikes Istvánnak a leánya Mikes Anna „hugom asszony”, ennek a férje „Bornemisza ötsém és sógor uram”. Huszártól érdeklődik „ha vannak é ötsém és hugaim?” (1759.) Mikes a nálánál fiatalabb közeli és távoli férfirokonokat öcsésinek nevezi. Természetes tehát, hogy az „édes néné”-től öcsémnek, öcsém uramnak szólíttatja magát. — De más vonatkozásban hangsúlyozza a testvér kapcsolatot: *azattyárcl való <ottsét.> testvér ottsét.* (194. lev.).

A fenti példák arra mutatnak, hogy Mikes jól ismeri a rokonsági viszony fokozataira szolgáló hagyományos erdélyi elnevezéseket. Akárcsak kortársa, Bethlen Kata, aki levelezésében fiatalabb sógorát, Teleki Lászlót „ötsém uramnak” (299), saját magát pedig „igaz atyafia, nénjé”-nek nevezi (361); Telekinét és leányát pedig „öcsém asszony”-nak hívja (232, 364, 374). —

Rettegi György pedig ezt írja Önéletírásában: „... ebédre jöttem a nénémhez Gálfalvi Ábrahámné asszonyomhoz, ki is egy volt az édesatyámnak anyjával.” (Hazánk 1884, II, 233.)

A néne szóalak Mikes írásaiban többféle kapcsolatban fordul elő; az előbb felsorolt korabeli szóhasználat mindegyik esete előfordul nála: 1. idősebb nőtestvér; Huszárnak írja: „... ot egy kis nénye fekszik kednek” (1761), féltestvéreinek korán elhalt édes nővérét értve rajta. — Egyik fordításában: Honoria és húga nem hallgatnak „a nényiknek szavára” [(KeresztKírtUtja 7 verso)] — „elles contredisioient leur aine”. Ugyanitt: „ötséimet . . . várhatasz é valamit a te ötséidőtől . . .” (42 verso) — franciául: „mes jeunes soeurs . . . tu a grande confiance à le pieté de tes soeurs”. 2. nagynéne; Huszárnak írja közös anyjuk, Torma Éva húgáról: „nénéneknek, Torma Borbálának . . .” (1761). 3. nőrokon; az író Erzsébet angol királynő „nényit, vagy öttse asszonyát,” Stuart Mária skót uralkodónőben látja. Nem tudható pontosan, hogy Mikes ezt milyen forrás alapján írta. Az említett kapcsolat a bizonytalannak látszó rokonság jelzésére szolgál. Az bizonyos, hogy Stuart Mária (1542—1587) fiatalabb volt Erzsébet királynőnél (1533—1603), de nem volt közeli rokona (vö. a 84. lev. jegyz.). 4. átvitt értelemben; szent Ferenc „a fajdalmakat nénnyeinek nevezi vala”, (KeresztKírtUtja 81 recto.)

Az elmondottak alapján a *Leveleskönyv*ben előforduló „attyafia”, „öcséd”, „ötsém uram” szóalakok a „néne” szóra vonatkoztatva valamilyen képzelt rokoni kapcsolat érzékeltetésére szolgálnak. Az író szándékosan meghatározatlan rokoni viszony mögé rejti az „édes néne”, a „nénékám” személyét, a Mikesnél alig idősebbnek sejtetett, a *Leveleskönyv*ben mindig fiatalon élő s így megörökített képzeletbeli kedves és szeretett levelezőtársat.

[1.]

Constantinápolyban — Előfordul még *Constantinápoly* (168, 183. lev.), *Constancinápoly* (25, 48, 57, 97, 146. lev.), *Constancinápoly* (9, 16, 26, 42, 57, 68, 87, 92, 113, 115, 120, 122, 123, 127, 138, 178, 179, 204. lev.), *Constancinápoly* (115, 123, 200. lev.), alakban és rövidített, *Consp* (76. lev.), *Conspoly* (9, 79, 115, 126, 128, 131. lev.), *Constancip* (93. lev.), *Constanp* (91, 92. lev.), *Constanpoly* (20, 113, 170, 177, 199. lev.), *Constánpoly* (123. lev.), *Constpoly* (42, 77, 79, 81, 129, 130, 195. lev.) alakváltozatokban is.

Ístanbul városa, a régi Konstantinápoly (törökül Konstantiniye), a Török Köztársaság kikiáltásáig az ország fővárosa volt. A nép körében régóta használt új neve is ekkor nyert hivatalosan polgárjogot. A városnév történetéhez vö. Ístanbul: Íslám Ansiklopedisi 53. A. cüz, 1959, 1135—1214. — A város leírására vonatkozólag ld. a 127. lev. jegyz.

Gallipoliból. — Ugyanígy a 3. és 122. levélben. *Gallipoli* alakban is (2. lev.). — Gelibolu régi kikötőváros a Dardanellákban az európai parton, közel az északi szoros bejáratához.

Aõ. 1717. 10. *gbris*. — Mikes a keltezést hagyományos módon, régi magyar szokás szerint latinosan írja; gyakoribb sorrend: nap, hó, évszám. Néhány esetben (49, 59, 79, 181. lev.) először francia módra keltezte levelet, majd törléssel javította, vö. a lapalji szövegkritikai jegyz.

1 sor *hálá légyen az Istennek*, — NySz Hála [Szólások]; hálá: régies, a közbeszédben még a század elején is előforduló alak (Szily). Ld. még a 39. stb.

levél szövegében is. — A NySz által számon tartott szólások Mikes *Leveles-könyvéből*: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 20, 21, 25, 27, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 49, 57, 64, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 93, 95, 103, 120, 135, 136, 138, 140, 141, 151, 152, 154, 155, 159, 160, 165, 172, 175, 206. lev. További szólások: 16, 24, 105, 108, 110. lev. — A közmondásokra vonatkozólag vö. a 6. lev. jegyz.37.s.

2 *indultunk meg.* — *indultunk el* (Szily).

3 *ha a köszvény bucsut akarna tölle venni.* — NySz Vész, vész, vészen, vészén [Szólások]. A vesz ige szózással kapcsolatos használatára ld. a 2, 6, 9. stb. levelét is.

4 *ér — levegő; előfordul a 184. stb. levélben is, „Tiszántúl még ma is hallani a néptől. A MTsz-ban nincs meg.”* (Szily.) — A szót Hermányi is használja: „rosz aerú szállásán” (157. sz. anekdota). — Bethlen Miklósnál is előfordul: aérben (I, 84, II, 101 stb.).

5 *mi jó a földön járni.* — Vö. NySz 2. Mi 1)d) — „A *mi* névmás s a régieknél *ki* is néha melléknévként vagy határozónak a jelzője, még pedig ritkán valóságos kérdésekben, rendszeren csak fölkiáltásokban. Az egyszerű *ki* és *mi* ilyenkor gyöngébb hangsúlyú.” A kijelölő jelzők c. fejezetben hivatkozik rá Simonyi (JelzőkMondt 58). A névmási jelzőkre vonatkozólag vö. a 77. lev. jegyz. 52.s. — Vö. MMNyR II, 277 (a kijelölő jelzőkről a MMNyR már külön nem szól).

5—19 Rákóczi a hajóútra vonatkozó leírásában részletesen kitér a Mikes által élményszerűen előadott előzményekre: „... azért a hajó nagy és igen heves hánykódásai következtében rosszul lettek a kíséretemben velem hajóra szállt negyven főnyi cselédségemből azok, kik tengerhez nem szoktak...” stb. (Vall 321—22.) Rákóczi a végleges elvitorlázás dátumát szept. 21-ével jelezte. A Marseille-ből való elindulás után ugyanis néhány napot a hyères-i szigeteknél vesztegeltek. Okt. 2-án a Syra-szigeti kikötőben horgonyoztak. — Mikes már átélt a fejedelemmel egy veszélyes, viharos tengeri utat, amikor 1712 novemberében Gdańskból elindultak Franciaországba (Vall 242—50). Ezek az emlékezetes napok vissza-visszatérnek korai leveleiben: *eleget jártam tengeren... mindenkor o'lyan félnék voltam.* (25. lev.); *de ha én is husz napig maradnék a tengeren. talám halva vinnének kédhez... több napokat is töltöttem én a tengeren, de jó hajokon, az it valokon pedig éppen nyomoruság.* (52. lev.)

6 *sipadoztak* — süppedeztek (Szily); NySz Süpped : süppedéz. A szótár Toldy Mikes-kiadása szövegéből: *sippadoz*, Kulcsár kiadásából: *söppedez* alakban idézi. Ez utóbbi téves. — A hasonlat az újszövetség egyik ismert helyére utal (Káldi, Mat 14, 29—30). Ld. még a 134. lev.: „... attól igen féltem hogy a lábam belé ne sippadgyon, roszaul jártam volnq mint. szent Péter. — A szó előfordul Mikes egyik fordításában is: „... de hirtelen nagy szél támadván igen meg ijede. és a lábai sippadozni kezdének avizben, ... (KJÉHist 1748. 77. verso).

A bibliai elemek kezdettől fogva jelen vannak Mikes *Leveles-könyvében*; az első években számosabban fordulnak elő, de általában egyenletesen helyezkednek el. A lényegesebb bibliai motívumokról ld. még a 7, 9, 11, 13, 15, 19, 20, 23, 24, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 41, 44, 47, 54, 64, 65, 66, 72, 74, 83, 84, 86, 87, 90, 99, 106, 112, 122, 140, 143, 145, 146, 159, 163, 164, 166, 168, 170, 179, 188, 189, 198, 206. lev. — A *Leveles-könyvben* jelentkező bibliai nyomok

magyarozatát hármass körülmény adja. Egyrészt arra vezethető vissza, hogy Mikes keresi a lehetőségeket a bibliában való jártasságának megmutatására; másrészt életrajzi adottságainak tudható be, hogy önkéntelenül is kapcsolódnak gondolatai a biblikus kor történetének mozzanataival, a hasonlóság s a látszólagos azonosság erejével reprodukálva szentírási olvasmányainak emlékét. Nem utolsósorban pedig az író hangulati diszpozíciója, vallásossága vonja maga után, hogy művében bőven találunk bibliai reminiszenciákat, a biblia szellemében gyökerező kijelentéseket.

Zolnai Béla e kérdéssel is foglalkozó tanulmányában helyesen állapította meg, hogy a XVII. és XVIII. sz. ölelkezésének idején Franciaországban a műveltség és levélírás, a szellemi tartalom és megnyilatkozási forma dualizmusában igazolódott az egyén kulturáltsága; a levélíróknak, akár misszilis, akár fiktív levelek alakjában mutatta meg műveltségét, nemcsak világi ismereteiről, hanem vallásos irodalmi tájékozottságáról is számot kellett adnia (Zolnai 1921, 92).

Mikes bibliai vonatkozásait azonban nem csupán az irodalmiság váltja ki. Fontos szerepe van ebben az író lelkivilágának és a pillanatnyi eszmetársulásnak. A bujdosók helyzetének körülményei és a természet jelenségei ösztönösen adnak indítékokat a bibliai párhuzamokra; a bibliai kitételek, képek, utalások pedig szorosan kapcsolatban vannak a száműzöttek sorsával, mindenekelőtt az író személyes gondolat- és érzelemvilágával. Szinte minden hasonlatnak, bibliai vonatkozásnak csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben a maga szubjektivitásával viszonylatba hozható. Mintegy individualizálja a biblia kollektív hangját, egyéníti a szentírás történetének példáit, gyakran az erkölcsi-tanító, példálódzó háttér teljes elhagyásával.

Az irodalomtörténeti kutatás megtalálta azokat a szellemi kapcsolatokat is, amelyek Mikeset kora racionalista vallási fölfogásának területére vonták. Érdekes jelenség, hogy a reformáció és ellenreformáció küzdelmei után, még a hazai barokk korszakon belül, a francia barokk és klasszicista irodalom hatásától és a felvilágosodás-éleszelétől megérintve Mikes a vallás kommentár nélküli, erasmusi értelemben vett forrásához, a bibliához tért vissza. Ennek mind világnézeti, mind pedig nyelvi szempontból nagy fontossága van.

Az ószövegség nyelve a reformáció korában szivódott fel a magyar irodalom vérkeringésébe; mint stílushagyomány, nyelvi örökség élt tovább a következő századokban. A biblikus nyelv és stílus mintaképvé Károli fordítása vált, holott irodalmi-nyelvi színvonal tekintetében helyenként még a korabeli átlagnak is alatta marad. A protestánsok igazítva, javítgatva ugyan, de mindig a Károli-féle alapszöveget nyomtatták ki újra. Nyelvi stílusbeli hatása a régi magyar irodalom protestáns ágának ódon zamatú ízeiben, kifejező-készletében mindvégig érezhető maradt. Az ellenreformáció korában katolikus hitre tért írók, főurak is a Károli-biblián nevelkedtek. A XVII. században erős versenytársra akadt Káldi biblia-fordításában. A protestáns és katolikus biblia nyelve a barokk korban is a magyar írók nyelvkincsének és kifejező-készletének, képalkotásának, szólás-fordulatainak eredményesen fölmérhető tényezője maradt (vö. Turóczy-Trostler József Nyr 1925, 116).

S ha Mikes stílusának egész ornamentikája, nyelvének minden díszítő eleme, parafrázisos kifejezőmódja a barokk-gáláns-rokoko kor ízlésének lecsapódása volna is (Zolnai Béla 1930, 194), stílusformájának egyik igen

fontos összetevője a biblia szókinése, frazeológiája marad. Midőn minden zökkenő, látszólagos erőfeszítés nélkül önti formába gondolatait, stílusában a XVII. század magyar nyelvének bibliai rétege is levegőhöz jut. A biblia képeinek, hasonlatainak, szókapcsolatainak, kifejezéseinek beolvasztásakor az író tudatosan duzzasztja alkotóerővé az öröklött nyelvi diszpozíciót. Ez a folyamat egyben a biblia nyelvének megszakítás nélküli átözlését jelenti szókinésébe. Csak így érthető, hogy elmélkedő eszme-futtatásaitól a legprózaibb, a tréfás megjegyzések profán változatáig a biblia szókészletéből és kifejezés állományából meríti gyakran gondolatközlésének nyelvi elemeit.

A kutatás eddig bőséggel hozta felszínre azokat a külföldi műveket s mutatott rá azokra a világirodalmi forrásokra, amelyek Mikes egyes leveleirez anyagot, tárgyat, motívumokat, ösztönzést szolgáltatnak. Ezek mellett a biblia volt Mikes egyik leggazdagabban kiaknázott irodalmi forrása. Bethlen Miklóshoz és Rákóczihoz hasonlóan mély, egyetemes bibliai kultúrával rendelkezett. Fölszínes ismeret is beolvasthatta volna alkalomszerűen írt leveleibe a történeti históriákat, meseszerű jeleneteket, legendás elbeszéléseket; Mikes azonban nem a biblia kimagasló és a prédikációkból általánosan ismert események fölhasználásával mutat vissza a szentírási forrásra, hanem sokkal inkább azokkal a ráutalásokkal és találó célzásokkal, kuriózum- és epizód-elemekkel, amelyek a bibliai nyomok kutatását a *Törökországi Levelekben* eredményessé tették. *Példaképpen utalhatunk a bibliai nyelv 2011-ben elemzésére*

A biblia közvetlen hatása mellett Mikes közvetett forrásainak sorába kell beleillesztenünk a biblia utáni zsidó irodalmat is. A midrás mesevilága francia irodalmi kölcsönzés útján súrolta a *Leveleskönyv* tartalmi felületét, a zsidó történetírás pedig a fordításokon és J. Flavius művéen keresztül jutott szóhoz Mikes alkotásában (vö. Zsoldos 4—6 és 81—82).

6 *hát mi bűnösök. hogy ne féljünk* — „Nyomatékos igenlést fejez ki a hogyné (hogynisné ‚scilicet‘. PPL. hogynem. Nyr 19 : 504. honna. MTsz), dehogyném, hát, persze határozószó is. Ezek mondatnani tagadással lettek igenlő határozószókká . . . A hogy tehát itt mondatpótló” (Klemm TörtMondt 24). — A határozószóakra vonatkozólag ld. még a 37, 62, 85. lev. jegyz.

A *hogyne* (hogy ne) mellett gyakori a föltételes mód, mikor a kérdőmondat alakjában kifejezett cselekvés bekövetkezése egészen természetes, magától értetődő következtetése az előzményeknek, a helyzetnek (Vas Nyr 1905, 435). Hasonló példákat idéz Vas a 13, 19. lev. szövegéből.

7 *habok* — hullámok (Szily).

8 *az erdélyi nagy hegyek.*, — Vö. a 32, 146. lev. is. Más erdélyi írónk (Bethlen Kata, Bethlen Miklós, Hermányi Dienes József) képei, hasonlatai között is feltűnnek az erdélyi nagy hegyek, az erdélyi havasok.

10 *víz hegyek;* — hullámhegyek; „a XVIII. szd. elején a hullám szó még szokatlan volt” (Szily). A hullám szóhoz vö. MNy 1950, 314—17; 1951, 234—40; 1952, 184—86.

12 *elég ahogy itt vagyunk* — elég az, hogy . . .

13 *ha a hintó meg ráza, el járad, és . . .* — A fásasztóvá vált hintónjárás Mikes franciaországi élményei közé tartozik. Szathmáry Király Ádám naplója szerint az apródok állandóan kísérték hintón járó urukat a versailles-i, párizsi, fontainebleau-i kocsikázásokon. A hintó Rákóczi mindennapos közlekedés eszköze volt a francia udvarban.

+ 432 érvény
448 zsidó-m.
kellék - kardi " 919. III. 1068 602

14 *egyegyegyéje* — étvágya; „a latin »appetitus«-ból elrontott szó” (Szily), vö. NySz. I. d. még a 6. lev. *nagy egyegyetyém nagyon kédel beszélgetni*, továbbá az 57. lev. stb.

15 *rengetés*, — ringatás (Szily), vö. NySz Reng : rēngetés. — Pais Dezső: reng. I. OK IV, 1953, 455.

15 *a főt el bodította*. — NySz Bódít: el-bódít. Vö. Bárczi SzófSz.

17 *a szegény gyomromnak* — Ld. még a *hozzám való szeretetű* (8. lev.); *a kövér testemben* (16. lev.). A jelzős birtokszó névelővel való használatára számos példa található Mikesnél. De gyakoribbak a névelő nélküli esetek (MNy 1919, 62). — A névelő használatára vonatkozólag vö. a 37, 138, 181. lev. jegyz. is. — Vö. MMNyR I, 268—80.

18 *ugy kellet ennem valamint a farkasnak*. — (Szólás.) Ma is mondják: eszik, mint a farkas; farkasétvágya van.

20 *egy tatár hám*. — Előfordul még a 2, 92. levélben; han (hán) ’uralkodó, fejedelem, kán’. E címet, amelyet a török szultánok is használtak, elsősorban egyes steppei török népek, így a krími tatár kánság fejedelmei viselték (vö. Pakalin I, 723). A Mikes által említett tatár kán bizonyára Kaplangiraj hán személyével lesz azonos, aki háromszor került a krími tatárok uralkodói székébe. Második uralma 1716-ban ért véget; harmadszor a Patrona-féle fölkelés (1730) napjaiban nyerte el a kinevezést (vö. Hammer VII, 622). Ekkor játszott szerepéhez ld. Abdi Tarihi 52. A szó irodalmához vö. Lo-kotsch 64.

20 *exiliumban* — száműzetésben.

22 *ebül vagyunk száva*. — (Szólás.) — Az igenevek határozó szerepére további példákat idéz Klemm a 81, 176. levélből (FörtMondt 265). A határozó igenevekre vonatkozólag ld. még a 9, 23, 85. lev. jegyz. — Vö. MMNyR I, 258—60.

23 *akéd kedves levelit nagyon már két esztendeje hogy vettem . . .* — Ez csak levélformula elhíthetőség céljából. Mikes úgy tesz, mintha Franciaországból már levelezett volna „nénjé”-vel. Így minden magyarázkodás nélkül közvetlen hangnemben „levelezhet vele”.

24 *igazat mondok, hogy ha . . . állana*. — A föltételes mondat állítmánya Mikesnél rendszerint föltételesmódú olyankor is, amikor a főmondat állítmánya jelentő módban van (Vas Nyr 1905, 434). További példák: 25, 36, 37, 47, 56, 80. lev. stb. — A föltételes mód használatára vonatkozólag ld. még a 2, 3, 9, 10, 15, 18, 27, 34, 37, 44, 65. lev. jegyz. — Vö. MMNyR I, 486—88; II, 28, 130—33, 374.

25 *remélem . . . gyakrabban veszem kedves levelét . . . már inkább is két kérdnek engemet szeretni, . . .* — A gyakori levélírás igénye, egymás szeretésének játékos emlegetése (helyenként túlzottan is hangsúlyozott megnyilatkozása), az induló „levelezés” sajátos motívuma. Mikes által igen kedvelt „írjunk” és „szeressük egymást” levélbefejező elemek a „nénjé”-vel való kedves enyelgés kitűnő valóságíthető stílusformulái. Vö. a 2. lev. jegyz. is.

30 *mint ha most is ahajoban volnék*. — Az egész levél háttérében a nehezen elviselt tengeri utazás friss élménye áll. Mikes humorral ír arról, hogy milyen rosszul lett a tengeren. Az utazás, a tenger szépségéről nem szól (Rákóczi sem), örül, hogy vége lett a hosszú földközi-tengeri útnak. A tenger szépsége az irodalomban Chateaubriand és Bernardin de Saint-Pierre előtt még nem

volt fölfedezve (vö. André Le Breton: Le Roman au dix-huitième siècle. Paris. — Le Roman français au dix-neuvième siècle. Paris sn.),

[2.]

1 sor *kédnek* — Ez a népies megtisztelő megszólítás: ked, kéd, kied, kejed, kejéd stb. csak Mikesnél fordul elő kéd alakban (Szily). Ked vagy keed, annyi mint kegyed, kegyelmed. A székely nép a XV. szd. végén a szék főtisztviselőit illette e címmel. A NySz Mikestől kéd, kétek alakban idézi a 24, 39, 40, 80. levélből.

1 *még kédnek semmi levelét nem vettem* . . . — Ez a levélkezdet-típus a továbbiakban mintegy tizenötször ismétlődik különféle játékos formában (vö. a 18, 20, 21, 25, 41, 43, 51, 52, 60, 73, 101, 121, 143, 162, 185. lev.). A levelezés látszatát elhíthető formulák élénkséget és bizonyos érzelmi hullámzást adnak az egyes leveleknek, levélírói hangulatot teremtenek. — Más levélkezdő típusokra vonatkozólag vö. a 3, 6, 8, 11. lev. jegyz.

3 *fejdelmet* — „Mindig így, noha a régi nyelvben is a »fejedelem« volt szokásos. A NySz-ban egy adat sincs a »fejedelem«-re» (Szily). — A 124, 125. levélben *fejdelmet*, *fejdelemben* alakban is.

3 *atatár hám-ról* s a látogatásról Rákóczi nem emlékezik meg a Vallomásokban. Vö. az 1. lev. jegyz. 20 s.

4 *látogatására mene*, — Az elbeszélő múltat Mikes még állandóan használja; alább: *nem leheték, menénk* stb. „Ma már ez az alak is leginkább csak Erdélyben szokásos.” (Szily: Igeragozás, e.) — MMNyR I, 507, 511: a régies idők. — A XVII. században az elbeszélő múlt használata igen gyakori, például Bethlen Miklós Önéletírásában ez az uralkodó történeti idő. Általában Bethlen eléggé pontosan követi a régi szabályokat, de a befejezett múlt nála is jelentkezik az elbeszélő múlttal azonos funkcióban. A XVIII. században ez utóbbi ritkul és uralkodik a befejezett múltú igealak. A két típus között a jelentésbeli különbség teljesen elmosódott. Ez a folyamat megfigyelhető Apor (Metamorphosis Transylvaniae) műveiben is. Hasonló jelenség tapasztalható Mikesnél is. Vö. a 112. lev. jegyz. — A múlt idők használatára vonatkozólag ld. még az 5, 31. lev. jegyz.

7 *jo szível beszélgettek volna velünk. de* . . . — A föltételes mód gyakran és sokféle használatban fordul elő Mikes nyelvében a föltevés bizonytalanságának, valótlanságának a kifejezésére: a) föltételes mondattal; pl. 1, 7. lev. szövegében; b) ellentétes mondattal; c) határozóval; pl. 14, 42. lev. (Vas Nyr 1905, 434). — A föltételes mód használatára vonatkozólag vö. az 1. lev. jegyz. 6. s. és 24. s.

9 *fő intéssel* — NySz. Int : fő-intés. Csak Mikestől idézi. — A hazai udvari szokások, a francia etikett, XIV. Lajos udvari szertartásai után különösnek tűnt az első fogadás török földön. A nagy kontraszt táplálja Mikes humorizáló kedvét „ő tatárságoknál” tett látogatásuk egészen friss, élményszerű előadásában.

11 *kies* — Itt annyi mint: kívül fekvő, kívül eső (Szily). Ld. ÉrtSz: félre-eső, lehangelően elhagyatott. Vö. MTsz.

14 *hínto* . . . *kotsi*, — Vö. NySz. A lengyel és francia királyi udvarban látottak után Mikes a török szultán hintóját is csak kocsinak nevezi. A viszo-

nyítás egyik állandó forrása az író humorának; itt a kocsis és a lovak szemléletes jellemzésével nemcsak tréfálkozik, hanem gúnyolódik is a török állapotokon.

14 *aztot* — Gyakran (pl. 10, 27. lev.) előforduló pleonasztikus alak (Szily). — Apornál is gyakori (MHH 36. 1903, 4). — MMNyR II, 153.

17 *..adhatni anégynek*. — NySz. Ad [Szólások].

17 *lehetetlen hogy már. ne szollyak a kocsisrol*, — Vö. Klemm TörtMondt. 587: A magyar igealakok használata a hogy kötőszós mellékmondatokban. A módok használata a tagadó és tagadó értékű kifejezések után. Hasonló példák a 34, 49. levélben. — A felszólító módra vonatkozólag ld. még a 78. lev. jegyz. 4. s. — MMNyR I, 488; II, 36.

22 *... mivel a lovai gyeplő nélkül is tudgyák letztkét*. — A mivel (quia, weil) kötőszó használata; a mellékmondat hátul van (Simonyi Kötőszók III, 243). Ld. a 79. lev. jegyz. 6. s. Az okhatározó kötőszókra vonatkozóan vö. a 6, 38, 170. lev. jegyz. — MMNyR II, 381—82.

24 *emind jó edes néném, ... jaj edes néném ... de edes néném* — Eleven, figyelemkeltő stilizálás! A levelezés valóságának elhitetésére a levélíró kedvtelve használja ezeket a fordulatokat.

24 *de belgrádnál meg verték a törököt*. — A Belgrád felmentésére érkező török sereget 1717. aug. 15-én verték meg a császári hadak Savoyai Jenő herceg vezetésével. A várat Musztafa várparancsnok aug. 22-én adta fel. A vereség jelentős fordulata volt az 1716-ban kitört osztrák—török háborúnak, amelyhez Rákóczi nagy reményeket fűzött. Mikes a fejedelem kíséretében még Marseille-ben, 1717. szept. 3-án értesülhetett a belgrádi vereségről (Vall 319). — Rákóczi Vallomásaiból kiderül, hogy a „szultán a belgrádi vereség után Szófiából visszatérve, egy nappal előbb megérkezett” (322) Drinápolyba, mint ahogy ők Gallipoliban kikötöttek. Drinápolyban oly nagy volt a rémület, hogy a lakosság egy része Konstantinápoly felé kezdett ingóságaival költözni, s a nagyvezérnek külön rendeletben kellett a kivándorlást eltiltani (Szekfü 355). A környéket ellepő megrémült sokadalom keltette Mikesben a leírt látványt és ő ennek kapcsán emlékeztetett a törökök belgrádi vereségére.

26 *drinápolynál* — A városnév előfordul még a 3—17, 20, 94, 132, 183. levélben.

Edirne — az egykori Hadrianopolis, egy ideig a birodalom fővárosa volt; szultáni rezidencia-jellegét továbbra is megőrizte. Történetéhez ld. Gökbilgin, Edirne. Íslám Ansiklopédisi 4 cilt, 1948, 107—127.

26 *mély földnre*, — Mélyföld, „a mai mérföld helyett, még emlékeztetve a német meile-ra” (Szily). Mikes a szót sűrűn használja; valószínűleg magyar mérföldről van szó. A „magyar mérföld” hossza 8353 m. Korabeli számítás szerint ez 5 olasz mérföld vagy 5000 lépés.

27 *eleget mondgyuk hogy mi azért jöttünk, hogy vélek hadakozzunk ... hogy lehet ilyen népel hadakozni*. — Mikesben él a remény, amit Rákóczi törökországi vállalkozása keltett környezetében. De a török földön töltött első napok nem sok jót ígértek. A hadakozás alakulásáról ld. a következő levelet, vö. a 4, 6, 7. lev. jegyz.

29 *elég ahogy* — elég az hogy; Szily ezt fűzi hozzá: „Annyi mint a mai; elég az hozzá, »genug an dem«”. — Gömöri Jenő (MNY 1951, 96—98: Elég

az hozzá c. cikkében) arra következtet, hogy az eredeti szólás, a régi „elég az” szójárás a XVIII. században bővült ki a határozóragos személynévmással; Kármánál már előfordul a szólás rövidebb és hosszabb változata is. Mikes a rövidebb alakot használja (1, 6, 22. lev. stb.). A régiségben a hogy el is maradhat; erre számos példa található Bethlen Miklósnál.

29 *holnap meg indulunk drinápoly felé.* — A porta nem sokkal előtte rendelkezett Rákóczi utazásáról. „Igen fontos és szükséges, hogy a Gallipoli-ba megérkezett Rákóczi magyar király Gallipoliból minél előbb dicsőséges császári trónom elé jöjjön...” (Karácson: X, XI. sz. okmány, 1717. okt. 15. Szeráj lev.) A gallipoli kádihozés vámfelügyelőhöz, a janicsár szerdárhoz intézett rendelet az utazás előkészületeiről részletes fölvilágosítást ad. Mikes az eseményt szüksézáruan, de pontosan tudósítja okt. 21-i kelte-zéssel.

30 *a hatalmas, és sok feleségű császárt.* — III. Ahmet (1703—1730) szultán uralkodott ekkor. Mikes úgy beszél a török császárról, ahogy az egzotikus irodalomban szólnak a háremek uráról.

32 *a töt le kel tenni,* — A nőknek a tüvel való foglatatosságáról, a házi-munkáról, az írásról stb.-ről Mikes egyik fordításában olvashatunk (*Az idő jövl el töltésének módgya...*); ld. erről a 27. és 146. lev. jegyz. — NySz Tú, tő: töt. — Hermányi is „tő”-t ír (235. sz.), Apór Péter is „az tő”, „ezüst tők” (MHH 11. 1863, 348, 462).

34 *de az egészségre igen kel vigyázni.* — Mikes általánosításai közt előfordul a birtokos személyrag mellőzése; ezzel azonban — rendszerint a befejezésben — csak levelének tréfás hangját teszi hathatósabbá (Kulcsár Nyr 1899, 391). Vö. a 12, 57. stb. lev. — A levélírásban régen elmaradhatatlan egészség-kívánó formulát Mikes kezdettől fogva játékosan használja. A levélbefejezéseknek ez a rendkívül gyakori motívuma itt is, másutt is párosul az 1. lev jegyzetében már említett „szeressük egymást” és „írjunk gyakrabban” szintén sűrűn használt és kedvelt motívumokkal. Mikes fantáziája, írói találékonysága hallatlan könnyedséggel és változatossággal táplálja ezt a kiszámíthatatlanul hosszú nyúló „levelezést”. Vö. a 16. lev. jegyz. is.

35 *mert ki szerethetné az édes nénémet jobban mint én.* — Igen gyakori a föltételes mód használata a tagadó értelmű kérdő mondatokban (Vas Nyr 1905, 435). Hasonló példák a 14, 30. stb. lev. — A föltételes mód használá-tára vonatkozólag vö. az 1. lev. jegyz. 24. s.

[3.]

drinápoly. — Vö. a 2. lev. jegyz. A várost és környékét leírta Komáromi János is diáriumában (12—13) 1697 októberében. — Bonnac, a portai francia követ értesíti királyát Rákóczi érkezéséről: Bonnac au Roi du 14 Novembre 1717. „...il est depuis venu à Adrinapole...” (Angyal TT 1905, 140).

1 sor *Ideje már édes néném, egy levelét venni kélnék...* — „A főnévi igenév is lehet birtokosjelző, birtokszól rendszeren ideje, órája, mi haszna, se vége se hossza szerepel”. Ld. még *mi haszna út arrol gondolkodni*, (59. lev.). Klemm TörtMondt 367: A birtokos szerkezetek jelentése. A szófajok szerepe a birtokos szerkezetekben. — Vö. Nyr 1888, 361. — MMNyR II. 288.

A levél sürgetését és vételét imitáló fordulatot Mikes a továbbiakban mintegy harminc esetben alkalmazza igen nagy változatossággal (vö. a 4, 5,

9, 12, 39, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 70, 71, 72, 75, 79, 80, 85, 87, 90, 93, 94, 95, 97, 118, 147, 155, 161, 173, 182, 183, 189. lev.). — Más levélkezdő típusokra vonatkozólag vö. a 2, 6, 8, 11. lev. jegyz.

1 *amellyet út adták meg.* — Vonatkozó névmás után Mikesnél szinte szabályszerű a tárgyas igeragozás. Úgy látszik, hogy ez nála erdélyiesség, noha nem szorítkozik csak erdélyi szerzőkre. A tárgyas ragozás ilyen esetben megtalálható a kódexirodalomban, a nyelvemlékekben, Heltainál és Zrínyinél. Ez a jelenség úgy látszik hosszú év századokig élő, talán nyelvjárási sajátosság volt. A vonatkozó névmási tárgy után a szabály még a XVIII. században sem állapodott meg. Él még Faludinál; Dugonics már a tárgyatlan ragozással föl-váltva használja; Mikesnél csaknem általános. Vö. a 33, 41, 64, 78, 83. lev. (Szabédi 38). Szily: Igeragozás, b). Tárgyas ige tárgyatlan helyett; pl. 27, 41, 64, 75, 76, 146, 174, 192. lev. — Berrár 90. — Zoltványi L. Irén: Mondattani sajátosságok. NyK 1885, 42—56. — Bárczi: A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben. Pais-émlékkönyv. Bp. 1956, 206—14. Ld. még a 25, 36, 89, 129. lev. jegyz.

5 *jöttünk a mint jöhettünk, ki jó, ki kacsiba lovakon.* — A mint, valamint kötőszó. „Gyakorta a cselekvés voltaképpen azonos a két mondatban s a mellékmondatnak külön igéje csak bővíti valamivel, rendszerint csak valami módosítást jelöl . . . Néha a módosítás csak annyi, a mennyit az igének egy más származékával, vagy csak egy más mód-, idő-, szám vagy személyalakjával is kifejezhetünk.” (Simonyi Kötőszók III, 161 és 162, 167, 168.) Egyfokúak összehasonlítása. (Példák a 27, 42, 65. levélből.) Vö. a 65. lev. jegyz. 36. s.; továbbá a 4, 15, 18 és 141. lev. jegyz. A módhatározó kötőszókra vonatkozólag ld. még a 12, 37, 46, 69. lev. jegyz. — MMNyR II, 375—78.

5 *kacsiba* — girhes, görbehátú; Háromszéken a. m. görbe, horgas (Szily). Vö. MTsz, NySz.

6 *üzön küpri* — Uzunköprü (a. m. Hosszúhíd) kisebb helység Törökország európai részén, Edirne mellett; ma ez a török—görög határállomás. A név első tagjának alakja valószínűleg elírás eredménye.

7 *olyan nagy szőlő tött láttunk vala. mint egy nagy szilva fa.* — NySz Tő: szőlő-tő; NySz Fa: szil-fa. A NySz tévesen idézi innen a szilva fa-t, szil-fa alakban. (A szilvafát a 145. levélből idézi, NySz Fa : szilva-fa.) — A természet iránt nincs sok érzék Mikesben és az egész kor prózájában. Az író a természetben, mint a humanista Sepsi Csombor Márton, inkább a hasznosat látja meg: a hétszer hozó szőlőfát. Erről később (77. lev.) is ír. 1760-i misszilisében mostohaöccsének is beszámol róla.

10 *ért szőlők . . . tiszta egres* — NySz Ér-ik: ért. — Az ágak másik felén még éretlen volt a szőlő, mint Erdélyben mondják: egres.

12 *egyszers mind* — egyidejűleg, egyszerre (Szily). Ld. még pl. 8. lev. Vö. NySz. — Riedl F. It 1913, 448, 450 (az ódon szó használata Thalynál).

13 *28 dik* — Rákóczinál okt. 27 áll! Lehet, hogy Rákóczi tévedett, aki Vallomásainak ezt a részét (1717-től kezdődően) nem az eseményekkel egy időben, hanem egy év múlva (1718 novemberében) Jenikőjben kezdte el írni. — A drinápolyi utazásról Rákóczi is megemlékezik: „ . . . egy császári aga hat csauszsal és a sultán hintójával, melybe szokás szerint négy fehér ló volt fogva, küldetett ki utamra vonatkozó rendeletekkel és intézkedésekkel, hogy engem haladék nélkül, ámbár a lábfejás előfogott, ha lehetséges, Dri-

nápolyba vigyen. Ezek kíséretében volt a kajmakám komornoka az ő eléggé udvarias levelével, a melyben azon óhaját fejezi vala ki, hogy utamat gyorsítsam; de megvallom, hogy rajtam az ő jöttükkor nagy aggodalom vett erőt, mivel ugy hallottam, hogy ők az óhajtott összeg [100 000 császári arany] helyett a hajó és udvarom rendkívüli költségeire csupán négyezer tallért hoztak, és talán, ha akkor Pápay a kajmakámmal folytatott beszélgetését eredeti mivoltában írta volna meg, — a mi közben ő neki, ki a kért összeget sürgette, azt felelte, hogy a porta megkezdte a béketárgyalást a császárral egyetértőleg és nincs többé annyira szükség jövedelemre, — azonnal elhatároztam volna magamat a visszatérésre és a drinápolyi utra nem léptem volna. . . . Miután tehát e dolgokat veled és a te színed előtt jól meghánytam-vetettem, ámbár még egyik lábamra nem birtam rálépni, nekiindultam lóháton és lassu, de az állomások és a fogadók kényelmetlenségei miatt elég fáradságos utazással a drinápolyi utnak és október 27-ikén egy a várostól két órányira fekvő faluba érkeztem szerencsésen a te vezetésed alatt. Tárgyalás folyt fogadtatásom külső fényéről, . . . Hogy azután e dolgok mimódon történtek meg, nem feladata e műnek leírni, a melyben benső és nem külső dolgokról adok tudósítást. . . . Sem méltóságomhoz nem illett, sem a kényelmes élet czéljának meg nem felelt, tekintettel elég nagyszámu udvaromra, a szűk lakás, a hova Drinápolyban vezettek, és az első napon már mindent ellentétben állónak láttam az ígéretekkel.” (Vall 323—326.) — Rasid török történetíró tud a fejedelemnek Gallipoliból való távozásáról: „Innen szárazföldön vitetett Edirnebe és Mihál-köpröszü hídfőnél elkészített szállására ment. Elengedő mennyiségű fizetés és élelmiszer utalványoztatott ki számára s az idő és a helyzet követelménye szerint kitüntető bánásmóddal kedveskedtek neki.” (Karácson I. KathSz 1903, 757.)

14 *a kajmakán tihája*, — A kajmakám káhyasi (kajmakám kjáhjaszi) a helytartó mellett helyettesi, adjutánsi beosztásban működő tisztviselő címe. A kajmakám szó magyarázataát ld. alább. — A tihája alakra vonatkozólag vö. a 28. lev. jegyz. 38. s.

15 *hogy köszöntse a császár, és az ura nevével . . . meg vendégele bennünket az ura nevével*; — A 146. levélben: *köszöntöm ezeket a kegyelmed nevével is*; — Régies módhatározó alak. „Ma: nevében” (Szily). Vö. Simonyi Határozók I, 381, 383—84. További példák a 8, 52. levélből. — A vel-ragos határozókhoz vö. az 5, 55, 82, 157. lev. jegyz. — MMNyR I, 581. és 566.

17 *de ki gondolhatná hogy . . . volna*. — Föltételes módot találunk a kételkedés, bizonytalanság kifejezésére (Vas Nyr 1905, 435). Vas további példákat idéz a 7, 11, 13, 19, 34. levélből. — Vö. Simonyi: A magyar igemódok alkalmazása. (Nyr 1877, 201.) Szerinte az idézett példában a föltételes mód a cselekvésnek meg nem történtét, az állításnak valótlanságát fejezi ki. — Simonyi más értelmezése szerint (Kötőszók II, 77) van rá eset, hogy szabályszerű jelentő mód helyett is föltételes módot mondanak; pl. Mikes a jelzett mondatban. — A föltételes módra vonatkozólag ld. még a 2. lev. jegyz. 7. s.

18 *avalo hogy mindenikünk ehezet. de az is valo . . .* — Mikes rendszeren így kezdi a megengedést (Simonyi Kötőszók I, 212. A megengedő kötőszók). — Ld. még Klemm TörtMondt 610: Megengedő mellékmondatok. „Sokszor melléknevet használtak régen ráhagyó, megengedő kifejezésül (miként ma is néha): igaz, való, bizony” stb.

21 *eb szokás, kutya szokás.* — NySz Kutya. — (Szólás.)

21 *elíg* — alig (Szily). Ld. a 15, 60. levélben is. — Kriza: *elíg*; ugyanígy Szathmáry (260); *elíg . . . hogy* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 119: A *hogy* kötőszó. „Érintkezv utóidejűséget látszik jelölni néha alig kezdetű főmondat mellett.” Ld. a 20. lev. jegyz. 2. s. — MMNyR II, 371.

26 *koplatva költünk fel a gazdag ebédől*; — Vö. Simonyi Határozók I, 253, 255—56 és 247; további példák a 84, 86. levélből; más példák az 56, 57. levél szövegéből. A -nál, -tól, -hoz-ragos határozókra vonatkozólag ld. még a 16, 20, 53, 78, 82. lev. jegyz. — MMNyR I, 571—72.

26 *tantalus* — A mitologikus kép helyzetpárhuzamként merült föl, a példa erkölcsi-mondai háttérének elhagyásával. (Ugyanígy sokszor hivatkozik Mikes bibliai jelenetekre és alakokra, pl. 1, 11, 20, 134. stb. lev.) — Olvasmányában is előfordul (*KeresztKírUtja* 141 recto), franciául „ . . . Car il se trouve dans les eaux de Tantale”. — Megvan a Spectateur-ben (II, 9). — Vö. Bornemisza Péter 1955, kiad. 205, 281 és Eckhardt Sándor jegyzetét. — Bethlen Miklós is ír róla. (Bethlen I, 96.) — Ld. még Bod Hilariusz-ban (464. sz.).

28 *fel fogadtam akor haragos koplatásomban. hogy . . . nem megyek.* — Vö. Simonyi Határozók I, 106, 103. „A *ben* -ragos okhatározó alapszava rendszerint a mondat alanyának vagy tárgyának állapotát, mégpedig legtöbbször lelkiállapotát jelenti s azért személyranggal van ellátva.” Ld. a 78. levélben levő példát is. — A -benből be-ragos határozókra vonatkozólag ld. még az 5, 20, 25, 32, 39, 45, 68, 70, 72, 74, 85, 88. lev. jegyz. — MMNyR I, 566—67.

29 *szó sem volt.* — NySz Szó [Szólások].

33 *a kajmakán* — Másutt *kalmakánnak* (4, 7, 8, 13, 20, 126, 129, 130, 150, 195. lev.) és *kalmakánnak* (4, 5, 6, 8, 9, 13, 128, 129, 151. lev.) írja. Tö. *kajmakam* (*kajmakám*) 'helytartó: a nagyvezér helyettese; valamilyen tisztségviselő helyettese'. A *kajmakám* látta el az állami ügyek vezetését a nagyvezér távollétében, így pl. akkor is, amikor a nagyvezér hadba szállt (vö. Pakalin II. 219: *kajmakam paşa* címszó). Használja a címet Mikes kisebb rangú, helyettes tisztviselőkkel kapcsolatban is (ld. a 151. lev.). A szó magyarázatához ld. Kakuk 253; a szó irodalmához vö. Lokotsch 81.

37 *a vezér táborban vagyon*, — Vö. Simonyi Határozók I, 117 és 108, 109, 113, 115: Az -n ról ra a *ben*ből be ragokkal helyettesíthető. Simonyi példákat idéz a 11, 15, 42, 61, 80, 84, 89, 148. levélből is. — Az -n ról ra -ragos határozókra vonatkozólag ld. a 9, 12, 13, 23, 61, 64, 75, 78, 79, 80, 86, 87. lev. jegyz. MMNyR I, 568—70. — A vezér Nisándzsi Mehmed Pasa, aki 1717 augusztusától viselte a nagyvezéri tisztet, vö. a 13. lev. jegyz. 5. s.

37 *ibrahimnak híják.*, — Nevşehirli Ibrahim Paşa (Nevşehirli-Ibrahim Pasa), aki 1717-ben a *kajmakám* tisztjét viselte. 1717. február 18-án feleségül vette III. Ahmet szultán legkedvesebb lányát, a 13 éves Fatmát. 1718. május 9-től 1730. október 1-ig a nagyvezér tisztjét viselte. Az oszmánli birodalom egyik legjelesebb, felvilágosult gondolkodású politikusa volt, aki helyt adott bizonyos reformtörekvéseknek. Az 1730-as Patrona-féle fölkelés azonban terveivel együtt elsöpörte. A fölkelés alatt kivégezték. Mikes név szerint említi még a 13, 93, 95. levélben.

38 *ez is jóvallotta egyik a császárnak hogy utánna küldgjön francia országban.* — Szily szerint „ma sokkal pongyolábban így mondanók: ez is egyike volt azoknak, a kik javasolták”. — Simonyi Határozók II, 73: A névutók

használata. Célhatározó után. Vö. NySz Után 2) c). Ld. a 9. lev. jegyz. 30. s. — Rákóczi is ír Ibrahimról (Vall 335), vö. a 13. lev. jegyz. 39.s.

[4.]

1 sor *Igy szeretem édes néném. hogy el üzze kéd azt aveszt resztséget, és ennekem írjon.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 167: „Néha, kivált régiebb íróinknál, hogy-ot találunk olyan esetekben is, mikor a mai köznyelv rendszerint a ha-t használja; a mellékmondat igéjének ilyenkor többnyire fölszólító alakja van.” Hasonló példák az 5, 12. levélben. — A „Cserék”-re vonatkozólag ld. alább is.

2 *éppen akkor vettem akéd kedves levelét a mikor lora kellet ülnöm.* — Élethű alkalmi levélformula. Rákóczi mellett nem egy ilyen esetet láthatott Mikes. — NySz Levél 2) [Szólások]. — Vö. Simonyi Kötőszók III, 38; (hasonló példát idéz a 7. levélből). „Ha az egyidejű vagy érintkező cselekvéseknek kapcsolatát akarjuk kiemelni, az újabb nyelvszókás az éppen határozót, a régiebb a szinte szót teszi a főmondatba.” A „régibb” adatot Simonyi a Krakói kalendáriumból (1573) idézi. — A mikor kötőszó használatára vonatkozólag ld. alább is. — MMNyR II, 370.

4 *ahoz a világi képpen valo szerencsés, és boldog kalmakányhoz.*, — Reminiszcencia olvasmányaira, ahol Mikes élesen szembeállítva találta a világi és az égi boldogságot. A kajmakámhoz vö. a 3. lev. jegyz. 33.s.

5 *de annyiban nem írügylem szerencséjút, mert azt mondyák. hogy nem szép.* — Ld. a lapalji szövegjegyzetet. Vö. Simonyi Kötőszók II, 173: A hogy helyett mert. Hasonló példát idéz a 146. levélből. — A „Cserék”-re vonatkozólag ld. a 13, 15, 23, 31, 71, 165, 206. lev. jegyz.

8 *azok akappan formában herélt emberek* — A háremőröket nevezi így Mikes. — NySz Kappan.

12—20 *a szívbeli szeretet, nagyobb agazdagságnál, nem csak agazdag házaknál lakik ajó hazaság.* — Mikes a lelki értéket többre tartja a világi kincsnél. A szegény—gazdag ellentétpár egy-egy alkalmi esemény kapcsán többször felmerül. Az író mindig a szegények pártján áll s a gazdagok rovására tréfálkodik, pl. a 22, 23, 34, 43, 48, 49, 50, 51, 64, 68, 75, 98, 106, 160. levélben. Ez egyúttal társadalmi magatartás is.

17 *meg nevet* — kinevet (Szily).

18 *nem kel akedves szegény feleséget, akedvetlen, de gazdag feleségért el hadni.* — (Szólás.) — NySz Kedv : kedvetlen 2).

22 *beszélgetet az urunkal.* — A kajmakámmal tartott megbeszélés részletes leírását ld. a Vallomásokban (326—29).

25 *mert ha olyan közel volnék zágonhoz, . . még semmit sem tudunk abban. amiért ide jöttünk.* — Mikes szülőföldjének képe minduntalan fölmerül az első levelekben, egy-egy stílusfordulatban, hasonlatban, jövetelük céljával való összefüggésben. Vö. a 9. lev. és jegyz. 24.s.

25 *közel* — közel; Szily: „Udvarhelymegyében, Háromszéken, a moldvai csángóknál, Lozsádon (Hunyadm.) ma is szokásos.” — MTsz. Ld. az 5. lev. is.

27 *de félek attol hogy ami hadakozásunk, füstben ne mennyen.* — Egyesek régebben ezeket a megnyilvánulásokat a *Leveleskönyv* „retrospektív” jellegével, az események megtörténte után előre keltezett ügyes „jóslásokkal” igyekeztek magyarázni. Valójában hiteles, az átélt napokkal egykorúnak

minősítendő sejtelmekről van szó, melyek a borulátó Rákóczi mellett nagyon is természetesek. A fejedelem tervei a megérkezés után eltelt hónap alatt nem sokat haladtak előre a megvalósulás útján. Rákóczi még Drinápolyba érkezése előtt jelentette a szultánnak, hogy csak abban az esetben hajlandó hadba indulni, ha elfogadják korábbi föltételeit és szerződést köt vele. A porta azonban az időt huzavonával töltötte s Rákóczit ígéretekkel tartotta. (Vall 329.) Mikes félelme teljesen jogos volt, hiszen a helyzetet a fejedelem már ekkor kilátástalannak ítélte. Hasonlóképpen vélekedett Bonnac is Rákóczi vállalkozásáról, 1717. nov. 26-i jelentésében (Angyal TT 1905, 141). — Az előzményekhez tartozik, hogy a törökök a kuruc csapatok szervezésére Rákóczi jövetele előtt előkészületeket tettek. A bujdosók az osztrák—török háború kitörésekor gyülekezni kezdtek; Bercsényi Ruszcsukban, Eszterházy Antal Hotinban, Máriássy Ádám Végszendródben szervezi a kuruc csoportokat. A török remélte, hogy a magyarok mozgolódásával és az erdélyi határok megtámadásával kényszerítheti a császári sereget Belgrád ostromának abbahagyására. A porta 1717. júl. 9-én parancsot adott az erdélyi határokon való bevonulásra. A török, tatár, moldvai és kuruc csapatok aug. 20-án törtek be Erdélybe; az elkésett hadjáraton Eszterházy tábornok Rákóczi tudta nélkül vett részt (vö. Karácson: I—IX. sz. okmány, Diván-i humajun és Szeráj lev.). Rákóczi vállalkozásáról ld. Rasid török történetíró észrevételeit, Rákóczi a török történetírásban (Karácson KathSz 1903, 754). A belgrádi vereség és a béketárgyalások megkezdése következtében új helyzet állt elő (Vall 323—26). Nem meglepő, hogy Bercsényit, aki a magyar csapatok toborzásának ügyében járt a portán, Rákóczi megérkezésével csaknem egy időben küldi el a szultán (Szekfü 139). Egy 1717. nov. 2-án kelt fermán ugyanis Bercsényi útiköltségéről rendelkezik Drinápolyból Ruszcsukba (Karácson: XX, XXI. Szeráj lev.). Vö. Bonnac 1717. dec. 14-i jelentését (Angyal TT 1905, 141). Ld. a 2, 6, 7. lev. jegyzetét is.

29 az Isten akarattjára — való hagyatkozás, a *Leveleskönyv* egyik alapmotívuma, rokon Rákóczi szemléletével. Az isteni rendelkezésben való megnyugvás hite, a gondviselésben való reménykedés (ld. az 51, 67. és 69. lev. jegyz.) nem a rodosztói tartózkodás egy későbbi szakaszában vált Mikes világnézetének jellemző vonásává, mint egyesek (pl. Gálos Rezső) vélték, hanem kezdetől fogva alapvonása a Mikes-leveleknek. Vö. a 76. lev. jegyz. és a 7, 12. lev. jegyz.

34 ez a nemzet akeresztényt nem utállja, de meg veti. — Vö. Ricaut, 172. lev. jegyz. „Les Turcs étant naturellement orgueilleux et insolens méprisent les Chrétiens.” (Chap. XXI.)

36 nincsen is az a nagyra vágyódásom, hogy valaki magához hijjon. — Vö. Simonyi Kötőszók II, 66 és 63: Jelző mondat. További példák a jelzői mondatra a 16, 32, 49. levélből. — A jelzői mondatra vonatkozólag ld. még a 47. lev. jegyz. 3. s. — MMNyR II, 393.

40 el kel vakarodni — el kell takarodni, el kell kotródni; Szily: „Szekelyföld, MTSz.”, vö. NySz. — Él a szóval a felvidéki Ottlyk György is, aki a fejedelem udvarmestere volt 1711-ig (MHH 27. Naplók 91, 108) „elvakarodott”.

39 azt ugyan talám meg lehetne kérdezni a gazdától, hogy mint vannak aké gyermekei, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 39: „Szószerinti idézet is előfordul mellékmondat alakjában vagyis a hogy kötőszóval kezdve az oratio obliqua

hasonlóságára; különösen a nép nyelvében s népies beszédű íróknál . . .” — A tárgyi mondatra vonatkozólag ld. a 7, 64. lev. jegyz. — MMNyR II, 354, 359.

41 *de azt kérdezni hogy mint vagyon akéd felesége., azt nem jóvalom senkinek;* — A Párizsból érkező Mikesnek föltűnik a török asszonyok alacsony társadalmi helyzete, s hogy a török feleség után nem illik érdeklődni. Alább írja, hogy a „töröknékkal” társalkodni sem lehet. A franciaországi udvari és városi szokások ismeretében itt is a dolgok közötti viszonyítás tereli gondolatait. Bizonyos lenézéssel szemléli a török állapotokat.

45 *hanem csak* — ha csak nem (Szily). Ugyanígy a 150. levélben is.

49 *még eddig . . . igen igen keveset tudok törökül.* — NySz Tud [Szólások]. — Mikes török nyelvtudásáról vö. a 13, 37. levélben levő megjegyzését is.

53 *így nem látom semmi modgyát hogy tudosab legyek abban a nyelvben. amint vagyok,* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 158: „Erre az a mint-re nézve megjegyzendő a nyelvszokásnak az a sajátságos megállapodása, hogy csakis teljes, igés mondatokban és csak egyfokúak összehasonlításában használjuk, nem pedig hiányos mondatban, sem középfok után. Azért fönnakadunk — írja Simonyi — a fenti példán.” (Simonyi még Faluditól és Pázmánytól idéz példákat.) — A mint, valamint kötőszóra vonatkozólag ld. még a 15. lev. jegyzetét, továbbá a 3, 65. és 141. lev. jegyz.

54 *ítéllye el* — ítélje meg; Mikes gyakran használja, ld. az 5. lev. stb. Szily: „Ma, verurtheilen, a régieknél beurtheilen.” — Vö. a 22. lev. jegyz. *el ítélheti.*

54 *ítéllye el már kéd. hogy ha kellé ész három szót, meg tanulni.* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 138—140: A hogyha kötőszó. Kérdőmondatok (az -é szócskával: 'hogy-ha — é'; Mikesnél legtöbbször -gy). Hasonló példák a 13, 36, 52. levélben. A hogyha használatára ld. még a 14, 71, 74. levélből Simonyi által idézett példákat. — Vö. a 9. lev. jegyz. 34. s. A föltételes és megengedő kötőszók használatára ld. még az 5, 9, 10, 13, 36, 43, 55. lev. jegyz.

56 *amikor pedig jobban meg üsmerem adolgot, és avárost, akor többet írok.* — Simonyi szerint (Kötőszók III, 36.) a mikor kötőszó rendes (egyidejű cselekvést kifejező) használata mellett nem ritkaság, „hogy a mellékmondat a főmondat előidejűség viszonyában áll; ilyenkor tehát a mikor kötőszó a miután-nal volna helyettesíthető.” — Ld. még Simonyi Nyr 1912, 444—452. Hasonló példa az 55. levélben. — Az időhatározó kötőszók használatára vonatkozólag vö. az 5, 20, 22, 45, 65, 75, 80. lev. jegyz. — MMNyR II, 370.

58 *apapirosat* — Ugyanígy a 75. levélben. Másutt (10, 75. lev.) *pap'rost*. Szily: „Ma is hol papirost, hol papirosat.” — Bethlen Kata „papirosat” ír (319).

58 *kimélleni.* — Szily: Igeragozás, g). Másutt: *becsülleni* (34. lev.), *predikallani, predikállani* (80, 86. lev.), ld. még a 15, 180. lev. stb.

[5.]

1 sor *micsoda szerencsés aszszony kéd, hogy közél nem vagyunk egymáshoz.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 124, 126: A hogy kötőszó. Az okhatározó mondat. Simonyi hasonló példát idéz a 70. levélből is. — MMNyR II, 381.

4—16 *annyi levelet írok kédek, és olyan hoszu leveleket . . . nem is lehet olyan gyönyörű leveleket másnak ugy írni . . . csak írjunk. és ismét írjunk,* —

A levélíró kedv páratlanul eleven megnyilvánulása. Ez nem a barokk memoár vagy napló változatainak nehézkes stílusa, hanem a „lettre familière” játékosan utánzott tónusa. Különösen az első évekre jellemző ez a szokatlanul könnyed familiáris levélhang. Vö. többek között a 12, 21, 33, 39, 41, 56, 60, 70, 71, 75, 76, 102. lev.

12 *ha az idő annyira el hántvetet egymástól . . . allyunk boszut rajta.* — NySz Vet, Vét : el-hányvet. — Ld. Simonyi Kötőszók III, 107, 108: „A föltételező és megengedő kötőszók.” Simonyi további példákat idéz a 60, 61, 84. levélből. — A ha kötőszóra vonatkozólag ld. még a 9, 10, 13, 36, 43. lev. jegyz. — MMNyR I, 287.

13 *ha mas képpen nem lehet. az irásal beszélgessünk egymásal,* — Vö. Simonyi Határozók I, 372, 374—75: A névragok használata. A -vel-ragos határozókra vonatkozólag ld. a 3, 82. lev. jegyz. is. — Mikes könnyed, csevegő levélhangjának egyik fő jellegzetessége az írásban való beszélgetés, a „nénjé”-vel való fesztelen társalgás. Vö. a 6, 27, 57, 150. lev., ahol csevegő hajlama változatos módon nyilvánul meg, s a levélíró ennek tudatosan is kifejezést ad.

17 Rákóczi is november végén jelzi a nagyvezér bevonulását (Vall 329).
18 *jöt bé avároshan.* — Alább *rabságban kel esni.* Hasonló és gyakori példák az 1, 2, 3. levélben stb. Szily: „Ban, ben nagyon gyakran ba, be helyett.” — A -ben, -ban inessivus-rag már a XV. században tovább rövidült, és -ba -be alakot is nyert. Így egybeesett a hová? kérdésre felelő -ba -be raggal. Az ingadozó használat azt eredményezte, hogy hová? kérdésre is kezdtek használni mindkét (-be, -ben) ragot. Az irodalmi nyelv később megkivánta a két funkció alaki szétválasztását (hol? -ben, hová? -be), de a beszélt nyelvben az ingadozás ma is megvan. (Berrár 36, 98, 101.) Ld. még a 113. lev. jegyz. 14.s. — MMNyR I, 566.

19 *mentenek.* — Másutt: *voltanak* (1. lev.), *ültenek* (17. lev.), *szállottanak* (19. lev.), *birkóztanak* (25. lev.), *jöttek* (27. lev.) stb. (Szily: Igeragozás, f.) — A *mentenek*, *voltanak*, *jöttek* stb. régies múlt idejű alakváltozatok a *mentek*, *voltak*, *jöttek* befejezett múlt többes 3. személyű alakjával párhuzamosan élnek. Az előbbi a közvetlenebb beszélt nyelvtől sem volt idegen — Mikes nemritkán él vele —, noha a rövidebb alakok ebben a korban is gyakoribbak. — A múlt idők használatára vonatkozóan vö. a 2. lev. jegyz.

22 *de jaj! nem olyanek ezeknek azo nagy dicsoségek., és fényeségek, mint a comediakban lévő királyságok.? két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább.,* — Másutt: *vége vagyon a komédiának, és a theatrumrol betsületesen le szálütának.* (140. lev.); továbbá a 14, 92, 128, 129, 132, 137, 185. lev. — A barokk színpadias, „teatrális” szemléletmód megnyilvánulása. Ez a szemlélet hazai gyökerű, másoknál is (Bethlen Miklós, Rákóczi, Bercsényi Miklós írásaiban) megtalálható. Erdélyi, magyarországi szálai az iskoladramákhoz vezetnek. Alapja a barokk „theatrum mundi” világgép, amelyet a középkor és a humanizmus örökségeként a barokk művészetek hatásosan virágoztattak föl. (Vö. Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948. — Bán Imre ItK 1954, 449. — Angyal Endre, Theatrum mundi. Bp. 1938, Minerva-könyvtár 118. sz.)

A Rákóczi-korban aktuális politikai tárgyú iskoladramákat is előadtak. Mikes Kelemen neve is szerepel egy 1702-es kolozsvári iskolai színlapon (vö. Prónai Antal: Mikes Kelemen mint actor Sz 1909, 46—51). A Connu-

bium Honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis gener c. latin iskolai dráma (drama, ludus scenicus) női főszerepét játszotta: „Catharina Regis Bohemiae filia, Clemens Mikes, Praenobilis Siculis ex Tribus Sedibus. Parvista e convictu Nobilium.” — 1705-ben Rozsnyón adtak elő egy Mátyás-dramát. 1707-ben Kassán Rákóczi és Bercsényi is megnézett egy iskoladramát, amely Mátyás hadi dicsőségéről szólt.

A színpadias világszemlélet és frazeológia ékesen nyilatkozik meg Bercsényi levelezésében. A Rákóczinak szóló leveleiben írja: „... az egész Európának megváltozik schönája; elhiszem, igenis, változik az schönája, de ugyanazon comédiának” (Archívum R VII 116); „most kezdődik itt az új comoedia” (i. m. 127); „De még nincs vége az comoediának” (138, 140); „Elég az, hogy azon comoediának vége van, már újra kell kezdeniek, kit már csak el kell várunk” (164); „És ezzel vége lón az schönának, nem tudom s talám nem vége az comoediának” (i. m. 182). — Amíg Bercsényi szatirikus és humoros egyéniséghez híven (akárcsak Mikes) mindig csak komédiára hivatkozik, Bethlen Miklós komor Önéletírásában Erdély és saját maga tragédiáját írja le más erdélyi nemesek tragédiájával együtt. Bethlen tragédia-szemléletére vonatkozólag vö. I. kötet 179, 209, 243, 277, 295, 329, 352, 375, 390—92; II. k. 81, 117, 119, 131, 149.

Legjelesebb képviselője a barokk színpadias szemléletnek maga a fejedelem. Leveleiben és Vallomásaiban egyaránt megnyilatkozik. Eldobják őt, „mint aki eljátszotta szerepét” — írja 1711-ben Fierville francia követnek. „E színdarab végkifejlése” jogos harcának teljes kudarcához vezetett el, írja Gualterio bíborosnak Grosbois-ból 1716-ban (Köpeczi Rákóczi Lev 306); „kiélvezhették a világi teátrum minden ragyogását” Reimsben a hölgy érzékei — mondja Rákóczi egy francia királyi hercegnének szóló levelében, a mondottakat egykori ismerősének személyére vonatkoztatva; 1723 (Köpeczi Rákóczi Lev 316). — „Ezek voltak szerepeim azon franciaországi színpad első jeleneteiben...” (Vall 256). Vallomásaiban a roueni és párizsi színházi előadások emlegetése (154, 157, 216, 267, 437) mellett sűrűn ismétlődnek a színpadias gondolkodás kifejezései (165, 182, 255, 256, 278, 279, 283). A legérdekesebb az a leírás, amikor XIV. Lajos haláláról emlékező előadását, mint egy klaszikus tragédiát, „öt jelenetre” osztja (Vall 278).

A klasszikus francia színház megismerése hatással volt Rákóczi és Mikes teátrális szemléletének kialakulására (vö. Zolnai 1924—25, 42; — 1930, 71—78). Szathmáry Király Ádám 28 estét említ, hogy Rákóczival „komédiában” voltak. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem és Mikes szemléletmódjának közös a táptalaja: a hazai jezsuita iskolai színjátszás és a francia klasszicizmus udvari, párizsi színháza. Rákóczi a Testament politique (megj. 1751) c. művében külön fejezetet szentel az „Opera et le Théâtre d'une Cour”-nak (436), az udvari színjátszás fontosságának.

28 *jobban szereti vezérné lenni.* — Szily: Igeragozás, a), „erdélyiesség”. Hasonló példák az 1, 22, 33, 71, 78, 155, 172. stb. levélben. Ha főnévi igenév a tárgy, csak akkor használunk mellette tárgyas ragozást, ha ennek van egy másodlagos határozott tárgya (szeretném felszántani a földet; de alanyi ragozással: szeretnék szántani). A székely nyelvjárásban azonban egyes igéket tárgyasan ragoznak akkor is, ha főnévi igenévi tárgyának nincs külön határozott tárgya. — Hasonló jelenséget némely kifejezésben az irodalmi nyelvben

is találunk (Berrár 91). Vö. a 78. és 95. lev. jegyz. is. — MMNyR II, 151, 159.

29 *ezt úgy hiszem, mint ha a szájából hallottam volna.*, — NySz Száj (Szólások). Vö. Simonyi Határozók I, 87, 88: „Néha magát a cselekvés fogalmat is világos metaforával fejezzük ki”. Hasonló példák a 37, 84. levélből. — A -ben ből be -ragos határozókra vonatkozólag ld. még a 3. lev. jegyz. 28.s.

36 *hogy folyna jól dolga ennek az imperiumnak. amidőn egy mézárósnak. adgyák azt keziben.*, — Simonyi Kötőszók III, 45; 43: „A midőn kötőszó átvitt használatai ugyanazok, mint a mikor-éi, csak sokkal ritkébbak, kivált mai nyelvünkben.” Itt a szembeállításból a midőn = holott. — További példa a midőn használatára a 41. levélből. — Az időhatározó kötőszókra vonatkozóan ld. a 4. lev. jegyz. 56.s. — MMNyR II, 370.

40 *baldáci*, — Tö. baltaci (baltadzsi) 'favágó'. A szótó d-s alakban jól ismert más török nyelvekben (vö. Lokotsch 17), ld. még Kakuk 258 és NySz Baldácsi. — Baltaci Mehmet Paşa (Baltadzsi Mehmet Pasa), akinek második vezérége az 1711-es orosz—török háború idejére esett.

50 *azal meg csinálhatnák avezért.* — megvesztegethetnék, megnyerhetnék. — Vö. a 28. lev. és jegyz. 41.s.

54 *udde* — úgy de, igen de.

57 Rákóczi közvetlen környezetében Mikes jói ismerhette ezt az anekdota-számba menő történetet. Az eset 1711-ben történt, mikor XII. Károly (1697—1718) svéd király szemrehányása és tiltakozása ellenére Baltadzsi pasa júl. 22-én kedvező föltételek mellett békét kötött a válságos helyzetben levő I. Péter cárral. A békekötő nagyvezért kivégezték. — Mikes életrajza szemszögéből is érdekes az esemény háttere. Az orosz—török háborút a svédek poltavai veresége (1709) után Törökországba menekült XII. Károly és az angol diplomácia szította. Rákóczi francia közbenjárással szeretne volna elsimítani az ellentéteket, hogy a Béccsel hadilábon álló cár erejét Ausztria ellen fordíthassa. Az orosz—török hadüzenet után abban reménykedett, hogy a cár előnyös föltételek mellett szilárd békét köthet s akkor a kurucok segítségére indulhat. I. Péter a szatmári béke hírével egy időben érkezett Lengyelországba s Rákóczit fő híveivel együtt május 12-én fogadta Jaworów-ban és biztosította őket támogatásáról. A kurucok sorsára nézve is döntő hatású orosz—török háború kimeneteléről a fejedelem I. Pétertől értesült (Vall 229—33 és Emlékiratok 217). A cár a béke megkötése után Lengyelországba vonult és aug. 21-én találkozott Dziaudzilów-ban Rákóczival. Aug. 29-én pedig a fejedelem kíséretében kétheti hajóút végén Toruńba érkezett. Nov. 11-én a cár és Rákóczi Elbląg-ban tárgyaltak. Mikesnek bőségesen volt alkalma a békekötésről értesülni, amelyről, mint Rákóczi írja „mindegyik hírhozó a maga ízlése szerint adott elő”. (Vall 233.) Bercsényinek Rákóczihoz intézett leveléből (Brezány, 16. 9-bris 1711) is ez derül ki: „nem volt-é még akkor, az sőkife hírrel egyedetd bizonatalansága az czár békességinek?” (Thaly Archivum R VII, 1879, 58.) — Cserei Mihály is beszámol a békekötéssel kapcsolatos mendemondákról: „...Látván az ilyen extremitásokat, alattomban a fővezért jártni kezdék, és a mint némelyek mondják, két millio pénzt ígervén ‚a parte’ a fővezérnek, csakhamar a sveciai király és a tatár hám hire nélkül a fővezér megbékélik a czárral...” (470). — Ld. Zolnai 1916, 105. — Egy más természetű képzettársulás közben is céloz Mikes a történetre a 76. levélben.

1 sor *Édes néném. mi még itt vagyunk. itt is leszünk de még nem tudgyuk, itt is mit csinálunk*, — Mikes számos levele kezdődik egyenes tudósítással, hírközléssel, beszámolóval, „nénje”-vel való beszélgetéssel. Ez a tudósító típus nagyon jól megfelel a levélformának, változatosságot, élethű tartalmat visz a képzelt levelezésbe. Mikes sok levelének ez a lényege: vö. az 1, 7, 13, 14, 17, 22, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 42, 46, 48, 50, 55, 64, 66, 67, 68, 77, 81, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 120. lev. — A hírközlés-tudósítás gyakran összeolvad a levelezés, levélírás frazeológiájával a levélkezdetben, ld. a 11. lev. jegyz. — Más levélkezdő típusok jellemzéséhez vö. a 2, 3, 8. lev. jegyz.

3 . . . *mert mint hogy nem azért jöttünk ide, hogy itt sok időt töltsünk. és csak adriánápolyi szép sík mezőn vadászunk. hanem azért hogy bujdosásunknak végét szakasszuk*; — Vö. Klemm TörtMondt 534: „A mert és a minthogy együtt is előfordul.” — Vö. Simonyi Kötőszók III, 250—51: „Valamint a mivel kötészt, szintűgy találjuk a minthogy-ot szükségtelenül a mert-hez téve.” Más példákat idéz a 3, 51. levélből. Az okhatározó kötőszókra vonatkozólag ld. a 2. lev. jegyz. 22. s.

Rákóczi törökországi vállalkozásának alakulásáról vö. a 2, 4, 7. lev. jegyz. Mikes itt beszél először bujdosás-ról. Bujdosásukon a hazája elhagyása óta eltelt időt (1711—1717) érti. Törökországba abban a merényben érkezett, hogy vége lesz bujdosásának és visszatérhet hazájába. Ezért sürgeti a hadakozást. A bujdosásról ld. még a 7, 14, 19, 22. lev. és a 28. lev. jegyz. 13. s.

6 *de areménség igen igen kezd fagyni bennünk*, — Mikes borulátása indokolt; vö. Rákóczi sorait: „A hajót, melyen Franciaországból jöttem, a következő év kezdetéig a magyaris öbölben várakoztattam és már csak csekély reményem lévén nyert ígéreteim beváltása iránt, a portának átnyújtott jegyzékeimben gyakorta kijelentettem, hogy vissza fogok térni; gyakran törtem fejemet azon, hogy titkon és hirtelen távozom. Mélyen hallgatott a porta ügyemről, semmiféle választ nem tudtam nyerni; az életfentartás szükségleteit szűken adott ki, és ezek nem hogy ruházkodásra, udvarom fizetésére elegendők nem voltak, de még a mindennapi élelemre is alig futották.” (Vall 330—31.)

6 *avalo hogy nagy hűlegek is járnak. 30 hihető hogy nem kereste kedvét* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 28—29: A hogy kötőszó. Példák Mikestől az alanyi (jelentő, kívánó) mondatokra. Melléknév(pl. elég, való, igaz, hihető, bizonyos stb.) a főszó: 1, 2, 3, 13, 14, 37. lev. stb. Főnév a főszó: 9, 22, 74. lev. stb. További példák: 90. lev. stb. Klemm is idéz belőlük (TörtMondt 559, 562). — *A nem kereste kedvét* kifejezésre vö. Bélteki Kálmán: Rokonértelmű szók. Nyr 1886, 402—407. — MMNyR II, 346—47.

10 *a valo ad biztato szót*, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 129—130: A hogy kihagyása igen gyakori (8, 49, 70. lev. stb.). A kihagyásokról ld. még a 13, 52, 70. és 153. lev. jegyz.

11 *abban arententő halogatás, holnap, holnap. aza holnap, hat holnapra halad és addig hat szót nem lehet belőlle ki ránczigálni*. — Mikes a szójáték sokféle változatával él: a hasonló alakúság, hasonló hangzás, kétértelműség egyaránt előfordul nála. Az alliteráció itt gúnyos keserűségének, elégedetlenségének kifejezésére szolgál (Kulcsár Nyr 1899, 387). — NySz 1. Ránt:

ki-ráncigál. — A török csakugyan a jarün-jarün (holnap-holnap) mondással szokta dolgát halogatni (Erdődi).

14 *egy öltöző köntöst* — Egy 1718. márc. 13-án kelt török okmány Rákóczi részére készített keleties díszruha elszámolási költségeit tartalmazza. „A Drinápolyban tartózkodó Rákóczi magyar király számára Mehemed Emin bázárgián-basi közvetítésével kaftán, csáksír [régii bő török nadrág], prémes ruha és aransujtásos köntös készítettetett és annak költségeire . . .” (Karácson: XXX. Szeráj lev.). A fermán valószínűleg vonatkozik a 8. levélben említett „nusztoz kaftán”-ra is, amelyet a fejedelem 1718. jan. 4-én tett látogatásakor kapott a szultántól.

18 *vadnak* — A régi nyelven gyakori változata a vannak igealaknak. Így írja Eszterházy (10) és Bethlen Miklós. — Teleki Mihály és Pápai János „készen vadnak” (MHH 27. Naplók 209). — Szathmárynál is gyakori (269, 270. stb.). — Mikes ugyanitt a *vannak* alakot is használja.

20 *csuprot*, — NySz Csupor. — Kisebb, rendszerint kissé hasas cserépedény, (nagyobb) bögre v. kis fazék (ÉrtSz).

20 *éveg* — üveg; Szily: „Ma is mondják a székelyek.” Vö. Kriza: éveg.

24 . . . *mert bizonyságul veszem akéd szívecskéjét, hogy leg nagyob gyönyörűségem az, amikor kédel beszélgethetek.* — Mikesnek ez a csevegő levélformája a francia levélműfaj könnyed és művészi típusára, a távollevőkkel beszélgető levélre, a („conversation à distance”, „causerie prolongée”) „lettre familière” bizalmas tónusú hangjára emlékeztet. A szenvedélyes mikesi társalgás hatásos megnyilvánulását vö. az 5, 27, 57, 150. levélben.

27 *inkáb ha csak hejában valóságot is írok, hogy sem ilyen hamar el végezem leveletem,* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 107; 97, 101: A hasonlító mondat (hogyszem, minthogy stb.). További példákat a 14, 45, 82. levélből idéz Simonyi. — MMNyR II, 391—92.

32 *a háremben. az az, az aszszonyok házában* — NySz Harém. Csak innen idézi; ld. NySz Asszony I) alatt is. — Tő. harem 'a mohamedán ház, palota női lakrésze'. További részleteket ld. Pakalin I, 742. A szó jól ismert valamennyi európai nyelvben (vö. Lokotsch 64).

33 *oda pedig egész férfinak nem szabad menni.* — Egész férfiaknak, vagyis a nem herélteknek. A heréltekről vö. a 4. lev. jegyz. 8.s.

34 *egy atyánk fiától* — Kiletét eddig nem sikerült megállapítani.

35 *mosoné hivatalban.* — NySz 1. Nő, Né : mosó-né. NySz Mos : mosóné. — Alább szintén tréfásan *fa vágo tiszttséget*, ld. NySz Tiszt : tiszttség.

37 *jó aizo akaro mindenül,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Mikes gyakran él közmondásokkal és szólásokkal s ezáltal fordulatossá, kifejezővé, tömörré teszi stílusát. A *Leveleskönyvben* számon tartott közmondásokat ld. a 13, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 43, 47, 49, 50, 53, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 84, 86, 90, 96, 99, 104, 106, 110, 122, 123, 140, 142, 147, 148, 152, 153, 158, 160, 168, 171, 173, 206. levélben. — A szólásokra vonatkozólag vö. az 1. lev. jegyz. — Szólások, közmondások, népi stílusfordulatok Mikes *Leveleskönyvében*, vö. Ortutay Gyula: Korreferátum „A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom” c. előadáshoz. — A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Sajtó alá rend. Klaniczay Tibor. Bp. 1956, 58—59.

37 *e hazafiuságotól viseltetvén, gyakran látogat minket,* — A nacionalizmus

frazeológiájának gyér nyomai Mikesnél. NySz Fi, Fiú : hazafiúság (populáritás; landsmannschaft). Csak Mikestől idézi. — A levélíró ügyel a választékos kifejezésre, vö. a lapalji szövegjegyzetet: először jár hozzánkot írt, de ezt törölte és látogat minketre javította.

41 *avalo hogy a heverés leg nagyobb dolgunk.* — Bevezetőben is arról ír, hogy még itt el nem untuk magunkot. *de igen közel vagyunk hozzája.* — Ekkor még a kényszerű tétlenség, a törökökkel való huzavona, a drinápolyi átmeneti állapot váltja ki a türelmetlenkedő és hazatérni vágyó Mikesből az unalomra való célzást. Az unalomról vö. a 41. lev. jegyz. 47. s.

43 *kéi font szeretettel* — A font régi súlymérték, német eredetű jövevényszó, 1 font 0,52 kg. Mikes többször használja játékos fordulatokban. Vö. a 8. lev. jegyz. 2. s.

44 *hát engem szeret kéd?* — A „néné”-vel évődő levélbefejezésekre vonatkozóan vö. a 2. lev. jegyz.

[7.]

1 sor a vezér izené az urunknak hogy jó szível látná, ha hozzája menne, — Alább: *azt ne mondgyuk hogy jób volna erdélyben máliét enni.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 35—38. Példák a különféle (jelentő, kívánó) tárgyi mondatokra a 9, 15, 18, 28, 39, 40, 49, 51. levélből. — A tárgyi mondatokra vonatkozóan ld. a 4, 64. lev. jegyz.

2 *hajduk vagyunk.* — gyalog katonák, gyalogosok (Szily). Ld. még a 36. levélben.

7 *de az ijedtség nem sokáig tarta.* — A magyar, orosz, lengyel és francia udvari fogadásokat ismerő Mikesnek a török udvari szokásokkal való találkozására kitűnő élményanyagot nyújtott a levélíráshoz. Vö. az 1, 2, 3. lev. jegyz. is.

10 *audenciáit.* — kihallgatást, diplomáciai fogadást, *audienciáit.*

11 *ilyen mahumet. ilyen a győzhetetlen császár, ilyen ahatalmas vezér.* — Mikes másutt is mahumetet ír (20, 65, 80, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 203. lev.), a 182. levélben mahumét alakban; a 20, 130, 173, 182. levélben mahomet alakban is. Muhammed (Muhammet), Mohamed próféta, az iszlám vallásának alapítója (? — 632). Személyére és szerepére vonatkozólag ld. EnzIsl III, 692—710: Muhammed címszó. — Vö. Tolnai Vilmos: Éljen! Vivat! (Nyr 1901, 73—78).

16 *csak el hihettyük. mikor olyan nagy eszü ember mondgya azt felölle mint ami urunk.* — Mikes lerögzíti alkalmi leveleiben a fejedelem környezetében lezajlott beszélgetések tanulságait is. A Rákóczitól nyert értesüléseknek, a fejedelemmel folytatott beszélgetéseknek nyoma van a *Leveleskönyvben*. Vö. a 20, 28, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 44, 126. lev. stb.

18 *viszá.* — vissza. Szily: „A régi nyelvben s a mai népnelvben sem szokatlan.” — NySz és MTsz. Ld. még 8. lev. stb.

26 *enem jó szokasé.* — Alább: *azt nem okosan mondgyaé a török.* — Hasonló példa a 17. lev. stb. Ld. Simonyi Nyr 1902, 432, 436: A kérdések szőrendje. — Klemm TörtMondt 636: Szőrend a kérdő mondatok szakaszaiban. — Ld. még a 22. lev. jegyz. 12. s. — MMNyR II, 495.

27 *te monda* — mende-monda, pletyka. Szily: „Erdélyben ma is széltében járja.” NySz Mond : tē-monda. Vö. Kriza: temonda. — Használja Apor is

(MHH 36. XXI, 1); Bethlen Miklós (II, 202) a következő szövegösszefüggésben: „Eltelék minden száj a rettenetes sok rothadt beszéd, trágárság, hivalkodó szó, rágalmazás, csúfolás, temondád, hazugság, csalártság . . . átok és káromkodásokkal.”

29 *a mi dolgunk igen igen némán foly, és semmi elől való mozdulását nem látom*, 41—51 *talán nem óknélkül tartok én attól, . . .* — A háború vagy a békeség, a jövő kémlése Mikes első leveleinek jellemző motívuma. Ezeknek a lelki rezdüléseknek a háttérében, a bujdosástól való szabadulás ígérete áll. Mikes kétségek közt hullámzó lelkiállapota az eseményekhez való szoros közelségének a bizonyítéka. Vö. a 2, 4, 6. lev. jegyz. is. — Az 1717-es esztendő végéig a bujdosók történetéhez ld. az alábbi irodalmat: Rákóczi Vall 330. — Angyal Sz 1905, 204—205, TT 1905: Bonnac diplomáciai levelezése 1717 októberétől 1717 decemberéig. — Szekfü 132—39. — Köpeczi—Várkonyi 354—55. — Pillias 125—134. Instructions secretes de Rákóczi à l'abbé Brenner son ministre en France, 1717. — Karácson Imre: A törökország magyar ezredek 1717-ben. HadtörtKözl 1911, 327—333.

31 *de attol tartok. hogy még hátráb ne mennyen, és út ne telepedgyünk meg*, — Vö. Klemm TörtMondt 590: A tagadás a hogy kötőszós mondatokban. — MMNyR II, 48.

32 *fazakas* — fazekas; székelyes alak (Szily). Vö. MTsz. — Kemény János Önéletírásában is erdélyiesen: fazaka (460); Hermányinál: fazakas (1, 31. sz.); Konsza HáromszNépkölt: fazakacska, fazakak (92, 110).

32 *a fazakas akarattján kel jární; a fazéknak, és azt nem mondhattya. a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban.*, — NySz Jár (Szólások). Vö. Szathmári MStilUtja 97, 379; Szókép. Ld. ui. Kulcsár Endre Mikes soraira vonatkozó megjegyzését. A magyar stílus c. munkájának bevezetésében. — A bibliai utaláshoz vö. Eccli 33, 13—14: „Mint a fazekas sárja az ő kezében, hogy abból valamit chinállyon és rendellye. Minden ő utai ő rendelése-szerént: úgy az ember annak kezében a ki őtet teremtette . . .” Az isteni rendésre utaló fazekas-motívumot más írók is használják, pl. Bethlen Miklós Önéletírásában (I, 64, 77; II, 228, 251 — Rom 9, 21; Jer 18, 6). — Rákóczinál is Vallomásaiiban (92) és levelezésében (pl. Vay Ádámhoz Dancka, 1712. május 20) (Köpeczi RákócziLev 291).

34 *jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ívo fínsája acsászárnak*, — Mikes képzeletársítása mögött szülőföldje, honvágya és a bujdosás képzete áll. Alább is: *és azt ne mondgyuk hogy jób volna erdélyben málté enni. mint út buza kenyeret*, — A hazája után sóvárgó levélíró ekkor még nem tudta, hogy élete végéig fogja enni a bujdosók kenyérét Törökországban. Utolsó misszilis levelében írta féltestvérének, Huszár (Boér) Józsefnek: „*azon panszkodik Ked, hogy savanyo borai termettek, oh mely édesek azok Abaján, és mely keserűek nékem út az édes borok,*” (1761, másolatból).

35 *azt nem okosan mondgyaé a török, hogy az Isten rakás kenyereket hintet el. imét amot az ember számára*. — Az írónak az isteni rendelésről vallott keresztény hite keveredik itt a török istenhit fatalista példájával, a népszerű legendával, az elhintett kenyér meséjével. Később is többször fölmerül ez a motívum: 16, 19, 32, 36, 157. levélben. 1760. márc. 25-i misszilis levelében féltestvérének is elmeséli, megtoldva egy másik változattal. — Vö. Tolnai Vilmos (Szálló igék. Nyr 1902, 61—67): „Talán Mikes olvasása mondatja Tompával

Aranyhoz írt levelében (1860. május elején; Arany Lev 1: 487): Azt mondja a török: Allah bizonyos mennyiségű kenyeret tett le az ember számára bizonyos helyen, azt a kenyeret meg kell enni. Te még nem etted meg Kőrösön a letett kenyeret; tűrj és maradj!” — Ld. még Tolnai V. MNy 1911, 274. Szólások. Vö. O. Nagy Mi fán terem? (182) és Konsza HáromszNépkölt 495: Megette a kenyere javát.

37 *valamég akenyérben tart, ... a még abban tart, ... a rakás kenyerebben tart*, — A 26. lev. *jutott benne*. — Ponori Thewrewk Emil; -ben, -ból. (Nyr 1872. 89—91.) A régiségben nem szokatlan; előfordul a Nádor-, Winkler-ködexben, Pesti Gábor, Káldi, Tinódi nyelvében is.

40 *málét enni*. — NySz Málé: 2). ÉrtSz.

41 *talám nem óknélkül tartok én attól, hogy ha ...* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 47; 46: Eredményhatározó mondat. Hasonló példákat idéz Simonyi a 32, 34, 62. levélből. — MMNyR II, 389.

42 *talám egy kazalni rakás kenyeret kel meg ennem ebben azországban*, — NySz Kazal. Mikes szemléletesen érzékelteti a rakás kenyér nagyságát, kazallá növesztve a töménytelen kenyeret, ami rá vár, ha nem sikerül a törökkel zöldágra vergődniök.

45 *ha szinte jo hadi ember volna is, de ötet ...* — Vö. Simonyi Kötőszók I, 30—31: A megengedő is. További példák a 10, 13. levélből. Ld. a 10. lev. jegyz. 3.s. MMNyR I, 289. — NySz Embër: hadi-ember. Csak Mikestől idézi.

47 *a hadakozást ugy szereti mint én aprokátorságot*, — NySz Prókátor: prókátorság 1). Vö. a 9. lev. is. Mikes őszinte önkritikával ír magáról. Nem való prókátornak, sem diplomatának. De kitűnő megfigyelő, szemlélődésre hajlamos természetű. Belelát a dolgokba és jó pszichológus.

48 *avezérségen tudni valo dolog hogy kap*, — A hogy-nak s a főnévi mondatnak elhelyezése. (Példa a 39. levélből is.) Ld. Simonyi Kötőszók II, 82.

[8.]

1 sor *Kivánom Istenöl hogy ezen új esztendöt. szerencsésen kezdgye. és végezze kél*, — Az új esztendő kezdetére eső levelekben (vö. még 23, 40, 59, 78, 86, 123. lev.) Mikes régi erdélyi szokás szerint köszönti „nénjé”-t. Vö. a 23. lev. jegyz.

2 *két fontni egésségl többet* — NySz Font: Fontnyi. A font (0,52 kg) a súlyegységet a levélíró csak képletesen használja itt is, másutt is, pl. a 6. lev. végén.

3 *száz drámmal*. — Tö. dirhem 'régi súlyegység (kb. 2,5 gr), ill. pénzegység'. A román nyelvben is hasonló alakban meghonosodott szó irodalmához ld. Lokotsch 42. — Száz drám kb. fél font, negyed kiló. A török oka-ban van 400 drám s ez megfelel egy kilónak. — NySz Grán: száz gránnal; csak Mikestől idézi, Kulcsár Mikes-kiadásának pontatlan szövegéből. Toldynál helyesen: drámmal.

5 *sebje*, — zsebje, NySz Zseb, Seb.

8 *fagyoson* — Szily: a helyett o „ez is székelyesség”. Ld. még a 16. lev. *urunkot, lovakot*; 22, 37. lev. *magánoson*; 42. lev. *pillangóson, kardoson*; 46. lev. *hálákok*; 55. lev. *valóságoson*; 56. lev. *ajándékokot, kakasokot*; 60. lev. *oloszok* stb. — A birtokos személyragok utáni, tárgyrag előtti, -s képző

utáni, formánsok előtti o-zás a keleti—északi irodalmi nyelv erdélyi változatának jellegzetessége, vö. NySz, MTsz. Gyakori Bethlen Miklósnál, Csereinéél és Apornál, de Eszterházy Miklósnál is (193, 207: szolgálatomot, hazánkot stb.).

10 *a diván házban* — Ld. a 92, 129. levélben is. A diván-ház 'tanács-terem'. — NySz Ház : diván-ház. A török diván-háne tükörszavának tekintetű; jól ismert hódoltságkori forrásainkban (vö. Kakuk 147). Ld. még *diván*, 92. lev. jegyz.66.s.

11 *...egy kis kerek asztalt. és arra egy nagy ezüst medenczét.* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 106: „A nagyságra, mértékre vonatkozó jelző többnyire megelőzi a tulajdonságra vonatkozót.” Ld. a 43. lev. jegyz. is 35.s. — MMNyR II, 283.

12 *egyenkét* — egyenként; régies alak (Szily). Ugyanígy *lassankét* (66. lev.).

13 *asztal keszkenő* — NySz Keszkenő : asztal-keszkenő.

16 *az ebédnek vége lévén, egy ora mulva azután, a fejedelmet acsászárhoz vitték.* — Vö. Simonyi Határozók II, 283: Mulva, mulván. „Pleonazmus, amely az után és előtt névutók használatában is előfordul.” — MMNyR I, 281—83; II, 189—90.

18 *egy nusztoz kaftánt* — nyusztprémes felső ruhát, díszköntöst. Vö. a 6. lev. jegyz. — NySz Nyest, nest, nyuszt, nuszto: nyusztoz. — Tö. kaftan (kaftán) ld. még a 128, 129, 131. lev. Az udvari látogatások, fogadások, ill. állami előléptetések alkalmával szokás volt a vendégeket, ill. előléptetetteket prémes, selyemből készült díszköntőssel megajándékozni (vö. Fekete 132; Pakalin II, 134). A magyarban is meghonosodott szó történetéhez ld. Kakuk 47.

22 *...a szállására.* — A fejedelem ötszobás lakásának berendezéséről török okmány maradt fenn: „Azon tárgyak jegyzéke, melyek Rákóczi erdélyi király drinápolyi lakásába vásároltattak, mikor a császári trón elé érkezett.” (Karácson: XXV. 1717. dec. 26. Szeráj lev.)

27 *ő hatalmasságok éhen jöttek vizsá* — Vö. a 27. lev. is: *ő méltóságok pedíg egy nyomoru korcsumára szállottanak.* — További példák a 49, 57. levélben. — Nyr 1880, 226: „A constructio ad sensum.” — Kertész Nyr 1905, 123: Értelem szerint való egyezés. — Klemm TörtMondt 151: Az alany és az állítmány megegyezése. — Ld. még a 15, 43, 45. lev. jegyz. — MMNyR II, 105, 118, 140.

28 *viszát tért a fejdelem.* — A szultánnál tett látogatás leírását, Mikes élményszerű beszámolóját kiegészítik, részleteiben hitelesítik Rákóczi sorai: „A lefolyt év utolsó napjaiban adta értésemre a birodalmi főkanczellár, hogy a sultán ezen év 4-ik napján, keddi napon óhajt engem látni az ő nagy tanácsában, a hova nagy készüléttel és pompával... vezettek be. Nekem minden nemlátott és szokatlan látványt nyujtott, a mely felett szerte mélységes csend uralkodott, és ez, valamint a felség ábrázata a félelem és nem a szeretet kifejezője volt. Már leült a császári emelvényen, a nagy és mindenünnen nyitott teremben, és már csak a nagyvezér hiányzott, a ki egy más ajtón ugyanabban az időben, mikor én, lépett be oda és a császár rácsos ablaka alatt helyet foglalt. Jöttek oda iródeákok és igazságszolgáltatást kérők... Körülbelül egy óráig tartott a törvénykezés, a mit a sultán nevében adott ebéd váltott fel, a nemzet szokása szerint a fűszeres ételek hosszú sorából összeállítva; ezeket egyenként rakták egy és ugyanazon időben minden egyes s bárki vendég részére terített asztalra; hanem az ebéd alig tartott

tovább félóránál. Az asztalok felszedése után a nagyvezér a sultánnal levélben tudatta, hogy én kihallgatást óhajtok tőle nyerni. Hosszu időköz múltán végül választ kaptam s a vezér kajmakám, kik előttem jártak, hosszú folyosón át a császárok kapujához vezettek . . . két kapucsi basa vagy ajtónálló megragadta karjaimat és a palota belsejébe vezetett, — ez a szokás megtisztelés számba megy a törököknél, a mi nekem legnagyobb mértékben visszatetszett . . . Rövid volt tisztségem, a melyben jövetelem okát bejelentettem, és magamat jóindulatába ajánlottam; tisztelgéselem magyarázatát a porta tolmácsa adta meg, a sultán a vezérnek, ez a tolmácsnak s ez nekem adta meg a választ, és a nagyobb megkülönböztetés okáért a sultán jelenlétében két eunuchtól egy diszköpenybe vagy kaftánba öltöztetve, eltávoztam . . . Ezeknek megtörténte után visszavezettek szállásomra és ámbár minden tekintetben jót engedtek reménylenem, mindazáltal nem alkottam magamnak jobb véleményt, a mi egyáltalában nem csalt meg engemet.” (Vall 332—33.)

[9.]

2 sor . . . *alkalmatossága nem lévén az elküldésre.* — Vö. Simonyi Határozók II, 319: „Okhatározóul a -va -ve ritkábban szerepel, mint a -ván -vén, s a mai élőbeszéd egyáltalán ritkán alkalmaz okhatározó igenevet; de a régi nyelvben gyakori, s a mai irodalom is megtartotta e szerkezetet.” Néha az igenév a főige után következik, mint a jelen esetben Mikesnél is. — Vö. az 1, 2, 3, 85. lev. jegyz. is. — MMNyR I, 222, 259.

7 *leg kisebb állapotért* — Ld. a 17. lev. *semmi olyan állapot nem történt.* Szily szerint: állapot a. m. dolog.

8 *pasa.*, — Tö. paša (pasa) magas, főtisztí értékű udvari-katonai rangfokozat. Előfordul még a 13, 70, 92, 97, 135, 136, 137, 138, 150, 174, 178, 182, 191, 200, 201. levélben.

A pasa címet elnyerők kerülhettek udvari szolgálatba, de kaphattak tartományi beosztást is. Ez utóbbi esetben egy meghatározott tartomány közigazgatási-katonai irányítása volt a feladatuk. A pasa címet kezdetben meglehetősen korlátozott számban adományozták, később azonban e cím értéke is erősen devalválódott: alacsonyabb beosztású tisztviselők is elnyerhették (vö. Pakalin II, 755).

A pasa cím Mikesnél nemegyszer jelentkezik basa alakváltozatban (vö. 13. lev.), ez az alak pedig gyakran kontaminálódik a . . . basi 'valaminek a feje' szóval (14. lev. jegyz.). A pasa, basa, basi alakok közötti összefüggést az eddigi kutatás megnyugtatóan tisztázta. A valószínűleg a perzsa pádisáh szóból származó pasa (vö. M. Mansuroğlu, On Some Titles and Names in Old Anatolian Turkish. Ural-altaiasche Jahrbücher XXVII, 1955, 94—102) az oszmánli uralom legkorábbi századaiban gyakran bukkan fel basa alakban (vö. Halasi Kun T., MNy 1938, 294—306). A szó ebben az alakváltozatban került át az európai nyelvekbe, így a magyarba is. Ezek a nyelvek híven megőrizték a basa alakot, amely az oszmán-török nyelv későbbi korszakaiban már nem volt használatos, helyén az eredeti pasa alak jutott egyeduralomra. A magyarba átkerült basa szó kontaminálódott az összetételekben jelentkező basi (> bası) 'valaminek a feje, vezetője' szóval, amely a hódoltságkor folyamán címekben, tisztségekben honosodott meg nyelvünkben. E kontamináció

mináció nyomán a két töről metszett basa, ill. basi (basi) szó variánsi viszonyba lépett. A szó irodalmához ld. még J. Deny, Pasha Enzİsl III, 1112—1115; T. Halasi Kun, Osmanisch pasa ~ ungarisch basa. Annali (Publicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli) Nuove Serie, Vol. I, Roma 1940, 97—102; Lokotsch 131. — Ld. még *Csasz pasza* (128, 129. lev.), *Kapıst pasıt* (13. lev.), *Kaptan pasa* (91. lev.), *Abdula pasa* (170. lev.), *Ali pasa* (117, 166, 168, 195, 196. lev.), *Ibrahim <pasa>* (3, 13, 93, 95. lev.), *Mehemet pasıt* (169, 170. lev.), *Mehemet pasának* (179. lev.), *Nissai pasa* (92. lev.), *Rekeb pasa* (201. lev.), *Sziliktár Ali pasa* (196, 197. lev.), *Topál Osman pasának* (95. lev.).

12 *semmit nem mulatunk ell abban hogy a dolgaink jól follyanak*, — Ld. a 33. lev. is. Elmulat, annyi mint a mai: elmulaszt (Szily). Vö. NySz. — A 21. levélben más értelemben: *el mulattya két magát*. — Vö. Simonyi Kötöszök II, 44; 40, 42, 43, 45: Más példák az úgy hogy, azzal hogy; abban hogy, azon hogy, azon kívül hogy szerkezetű állapóthatározó mellékmondatokra a 24, 27, 36, 37, 42, 45, 62. levélből.

13 *réz effendi, (cancellarius)*. — Ugyanigy a 14, 200. levélben; ld. még *reis effendi* (177. lev.). Tö. reis efendi (reisz efendi) az oszmán birodalom egyik fontos állami tisztviselőjének címe. A reisz efendi más néven reisü'l-küttap (reiszül küttap) kezdetben az udvari kancellária vezetője volt. A nagyvezér melletti fontos szerepköre birtokában fokozatosan a külügyek intézőjévé emelkedett, így lényegében a külügyminiszter feladatkörét látta el (vö. d'Ohsson 159; Pakalin III, 25: reis-ül-küttap címszó). A réz alak ismért volt a török hódoltság idején (vö. Halasi-Kun T. MNY 1938, 297—306). A szó irodalmához ld. még Lokotsch 135.

Az effendi tö. efendi 'úr'. E címmel kezdetben az írástudókat, tanult embereket tisztelték meg. Később meghatározott tisztségeknek, ill. olyan (legtöbbször vallási, de olykor állami) funkciót betöltő személyek neve mellett volt használatos, akiket nem illettek a bej (< beg) címmel (vö. Redhouse I, 60; Pakalin I, 505). A szó Mikesnél is csak ilyen összetételekben fordul elő (*Ibrahim effendi* (114. lev.), *Réz effendi* (200. lev.), *Stámbol effendi* (92. lev.), *Zaid effendi* (197. lev.)). A mássalhangzó-kettőződést mutató alak több európai nyelvből, így a franciából is ismert (vö. Lokotsch 44).

14 *adgya Isten jó végít*, — Török tiszteletadási formulából alakított fordulat. Török fermánokban, levelekben gyakori, pl. „A Jézus vallású nagy fejedelmek dicsősége, Rákóczi Ferenc király, — legyen neki jó vége!...”, vagy „A messiasi nemzet főembereinek példányképe, a Jézus vallású nép nagyjainak oszlopa, Moldva vajdája, kinek legyen jó vége!” (Karácson: LXXV, LXV és XL, XLIII, LXIV. stb. sz. okmány. Szeráj és Diván-i humájun lev.)

15 *ugy jarunk. mint ahegyek. akik esze gyülvén. egereket szültek*. — „Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus.” Horatius, Ars poet. 139. — Quintilianus, Instit. orat. 8. 3. — A latin közmondás kedvelt a kor irodalmában. Vö. Tóth Szájruj szájra 243: Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus (Vajúdnak a hegyek és megszületik a neveltséges egér). — Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Bp. 1894, 276. — Bethlen Miklósnál: „Dictum, factum, parturiunt montes, nascitur ridiculus mus” (I, 259 és 334). — Lafontaine fölhasználta egyik meséjében: La Montagne qui accouche. (Fables. Livre

V, 10.) — A Spectateurben: „La montagne en travail enfante une souris” (IV, 425). — Előfordul Bercsényinél; 1708. szept. 14-i Rákóczihoz írt levelében: „Bottyán iránt, úgy látom, nascitur ridiculus mus” (Thaly: Ocskay László I. 365). Lásd Cserei Historiájában: „Itt mondhatnánk a muszka czár felől, Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus.” (471). — Pápai diáriumban (1706, 127) „de parturierunt montes etc.” — Megvan Hermányi Dienes József egyik versében (1731, Előljáró beszéd és rövid satyra) ItK 1954, 61.

15 *esse* — össze; Szily: „Érdekes annyiban, hogy a v már Mikesnél kiesett a régi »összve: eszve«-ből.” Ld. a 66. lev. stb. — Eszterháznál *esse* (191).

17 *ja fágo* — Előbb: *ja vágo* (6. lev.).

18 *a vezérségre czéloz*, — a vezérségre pályázik. — NySz Cél : Céloz 2).

20 *nem azé egy prokátornak ahivatallya*, ... — Vö. Simonyi Kötőszók II, 186; 84—85. Az -é kötőszó. Régebbi alakja a hosszú é. Használatára ld. még a 41, 42. lev. — és a 4, 7. lev. jegyz. is. — MMNyR II, 496.

23 *el vonták volna* — el húzták volna (Szily). NySz Von : el-von. Ld. Apornál: „vonjad a táncot” (MHH 11. Scriptores 56).

24 *a meny aszszony tánczdt.* — NySz Tánc : menyasszony-tánca; a szótár csak innen idézi; de másoknál is megvan, pl. Apornál.

25 *a törököt ha meg verik. csak sár és meg békéllik.* — NySz Béke : meg-békéllik: 1). — Vö. a 7. lev. is. Mikest a békekötés lehetősége ettől kezdve gyakran foglalkoztatja. Ettől függ további sorsuk: hazatérhetnek-e vagy továbbra is bujdosók maradnak.

26—27 *francia országban a németnek kedveznek. és a francia itt azon munkálodik hogy meg békélljenek* ... — Ld. a 12. lev. jegyz. 11.s.

29 *olyan hűlegek járnak.* — NySz Hideg [Szólások].

30 *csifut* — Tő. çifut (csifut) 'zsidó'. A csifut szónak a vele párhuzamosan használt jahudi 'ua.' szóval ellentétben bizonyos lenéző, pejoratív jellegű jelentésszféréja is van. Lehetséges, hogy Mikes e jelentésárnyalatot ismerte. A szó irodalmához ld. Lokotsch 34. — A szót Hermányi is használja, de török szájába adja; a janicsárok, amíg a császár a templomban van, elállják az utat vesszővel a kezükben: „és akkor a városban igen nagy csendesség vala. Hanem valahonnan zsidó vetődik vala ki, azt háritják vala, mondván: Csifut! Csifut!” (110. sz.)

30 *egy vén csifut várakozik alevelém után.* — Vö. Simonyi Határozók II, 74: Célhatározó után. Várni, várakozni valaki vagy valami után (rendesen vkire, vmire; attendre après quelqu'un). Ld. a 3. lev. jegyz. 38.s. — NySz Levél : 2). A szótár így idézi: „...várakozik a levelemre”. — A hajóval történő levélküldésről ld. a 36. és 107. lev. is.

31 *atekmemre fagy meg.* — Vö. Simonyi Határozók I, 164; 155, 158, 160, 163, 165—66, 168—69, 171. A véghatározó -ra különösebb alkalmazásai. További példák a 37, 65, 67, 80, 83, 86, 87. levélből. Az -n ról ra -ragos határozókra vonatkozólag vö. a 3. lev. jegyz. 37.s.

31 *bár csak azt tudhatnám,* — Föltételes mód az óhajtás, kívánás kifejezésére (Vas Nyr 1905, 435). Hasonló példák a 18, 29, 46. levélből. A föltételes mód használatára vonatkozólag vö. az 1. lev. jegyz. 24.s.

33 *a zabulon nemzettségéből.* — Jákob tizenkét fia közül a Márványtenger partján Mikes csak Zabulon nemzettségét említhette; ennek öröksége terült el a tengerparton: „Zabulon a tenger partyán lakik, és a hajók állásával

el-ér Sídönig." (Gen 49, 13 — ld. még Jos 19, 10—16; Mat 4, 13—15); kalmár, kereskedő viszonylatban (Deut 33, 18—19). A Fleurytől lefordított munkában is (*IzraelitákSzok* 19 verso). Ld. Zsoldos 29.

34 *azt nem is kel kérdeni ha szeretemé kédet.* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 136: Függő kérdés: ha, ha-é. „A ha-é már a XVI. század közepén előfordul, s azon túl a pusztá ha mindig több-több tért vesz, úgy hogy ma az irodalmi nyelvben is elavultnak tekinthetjük. Ellenben a ha-é mai irodalmi nyelvünkben szerte használatos, noha a nép nyelve evvel sem igen él, hanem inkább vagy az egyszerű -é-vel vagy pedig a hogy kísérte -é-vel.” Hasonló példák a 20, 41, 58. levélből. — Ld. még erről Klemm TörtMondt 565, 567. „Régen nagyon gyakran -é kérdőszócskával együtt is előfordult a hogyha.” — „Régen ugyan ritkán fordult elő a hogy . . . -é, ma azonban nagyon gyakori.” Vö. a 26, 54, 58. levélből idézett példákat is.) — MMNyR II, 355, 362.

Mikes nem említi, Rákóczi sem, hogy január folyamán eltávoztak volna Drinápolyból. Szekfü ugyanis közli Rákóczi két levelét (Tessé marsallhoz és Cellamare bíborshoz) „à quatre journées d'Adrinopole en chemin faisant vers Nicapolis ce 20 de Janvier 1718.” Szekfü bizonytalan állítása szerint Rákóczi a ruszesuki toborzóhelyet szemlélte volna meg (i. m. 147, 353, 361—62).

A Vallomások kéziratának tanúsága, Rákóczi kézjegye szerint a fejedelem ebben a hónapban, 1718 februárjában fogott hozzá a Grosboisban elkezdett Confessio folytatásához.

[10.]

1 sor *ha jól fel számlálom.* — Körülbelül a. m. számba veszem. (Szily.) NySz Szám : föl-számlál 3).

1 *egy holnapja hogy irtam kédek,* — Ez a pontosság is elhithető célzatú és megfelel a levélírás valóságának; Mikes előző levelének kelte február 15. — Az első években egyhónapnyi szünetért még mentegetőzik a szorgalmas levélíró, hogy gyakrabban ír majd. Hosszú évek múlva évenként ír kettőt, hármat, sőt éves szüneteket tart anélkül, hogy mentené magát.

2 *szakállomra fogadom.* — NySz Szakáll [Szólások].

2 *hogy ha az idő meg lágyul;* — A hideg téli idő enyhülésével kapcsolatos szólás. — NySz Lány : ellágyulás.

3 *mert márványkö volna is akéd szive, de meg szanna.* — Előfordul, hogy az író kihagyja a föltételes ha kötőszót, s a mellékmondat állítmányát föltételes, a főmondatét egyik helyen (56. lev.) jelentő, másik helyen föltételes módba teszi (Vas Nyr 1905, 434). — Vö. Klemm TörtMondt 463. Megengedő mondatok (föltételes mód). — Ld. még Simonyi Kötőszók III, 132; „A megengedő mellékmondatból a népies nyelv szintűgy elhagyja néha a ha kötőszót, mint a föltételező mondatból.” Ld. még a 36. lev. jegyz. 104. s. — A ha kötőszóra vonatkozólag vö. az 1, 2, 3, 9. lev. jegyz. is.

5 *fa táblás ablak,* — A NySz csak innen idézi (Szily).

8 *a mobiliam,* — a bútortzat, a berendezés; franciául: mobilier.

9 *a házamot* — Jelentése: szoba (Szily). — MTsz. A levél végén: *hideg házban* — hideg szobában. Ugyanígy: *író házában* = író-szobájában (121. lev.); *meleg házban* = meleg szobában (39. lev.).

9 *szén* — tűz; régies alak (Szily). A török egy szénszerpenyővel fűti szobáját; a serpenyő rézből, a szegényebbeknél cserépből való.

11 *tíznek sincsen egy fa széke, se olyan ágya mint nekem. se csak fa táblais az ablakjokon*, — Simonyi Kötészők I, 67; 62, 66: „A kiemelő sem mellé még egy is-t tesz néha a székely.” — A sem számos esetben se -vé rövidült; maga az önálló sem is helyet engedett egy rövidebb se alaknak. Ma már e helyettesítés nagyon elterjedt, de már a XVIII. szd. íróinál is gyakran előfordul; „különösen Mikes szereti a rövid se -t”. Hasonló példákat idéz Simonyi a 23, 37. levélből. — Ld. még Csűri Bálint: Sem és se (Mikes Kelemen apológiája). Nyr 1908, 258—62. Példák a 10, 19, 70, 137. levélből. — Vö. a 7, 11, 19. lev. jegyz. is. — MMNyR II, 414.

13 *ilyen palotákban lakunk ám mé*, — Más külföldi országokban, Lengyel és Franciaországban jobb viszonyokhoz szokott Mikes; most önmagukon gúnyolódik nyomorúságos állapotuk miatt. Vö. a 17. lev. is.8.s.

15 *a rossz házakban lakván mostanában azt reméllük. hogy még jókban lakunk., meg érzüké még aztot valaha?* — Rákóczi és udvara csaknem fél éve időzik már török földön. Tétlenségre kárthatva, rossz anyagi viszonyok között, családottan várják az osztrák—török háború kimenetelét. Mikes még nem vesztette el minden reményét, hogy sorsuk jobbra fordul. Vö. az előbbi leveleket is.

17 *ide érkezet a spanyol követ*, — Mikes bizakodó hangja nem alaptalan, 1718. márc. közepén V. Fülöp követé átadta Rákóczinak Alberoni bíborostól hozott levelét, amelyben ez kijelenti, hogy Spanyolország folytatja a háborút Ausztria ellen és kész megadni Rákóczinak minden támogatást. A fejedelem sokat várt a spanyol miniszter osztrákellenes politikájától. „Melyik politikus az, a ki nem hitte volna, hogy az ő jövele az én ügyeimre a lehető legnagyobb nyereség számba fog menni és hogy a szerződés megkötését siettetni fogja; . . .” (Vall 334.) — Boissimène korábban francia tiszt volt. Küldetésére vonatkozólag ld. Angyal Sz 1905, 206—207; TT 1905, 193—207. Bonnac levelezése és jelentései 1718. április-július. — Szekfü 149—169, 355—365. — Köpeczi—Várkonyi 356—57. — Rákóczi Vall 334—35, 340—42, 414.

19 *aki is fen álva. fogadta*. — Mikes ismeri az udvari etikett szabályait, kötelező formásgait; nemcsak észreveszi, hanem meg is jegyzi, hogy Rákóczi fennállva fogadja a spanyol követet. A török udvari fogadások leírásánál is érdeklődve részletezi ezeket a mozzanatokot.

[11.]

1 sor *Nem tudom ha a noé bárkájából íromé ezt alevelét vagy drinápolyból.*, — Egyik leggyakoribb levélkezdő típus: a levélírással, levelezés imitálásával elindított hírközlés, tudósítás. De ennek is számtalan formája van; a sokféle kínálkozó alkalom és a levélíró eleven fantáziája újabb és újabb fordulatokat teremt. Vö. a 10, 15, 16, 19, 29, 30, 33, 36, 44, 45, 47, 49, 61, 63, 65, 69, 74, 76, 82, 102, 111, 116, 129, 134, 138, 141, 142, 145, 152, 163, 165, 172, 175, 176, 186, 187, 190, 191, 192, 194, 205. lev. — A szintén igen gyakori, a levélírással kapcsolatos frazeológiát mellőző közvetlen tudósító, hírközlő stb. levélkezdő típusra vonatkozóan vö. a 6. lev. jegyz. — Más főtípusok: 2, 3, 8. lev. jegyz.

4 *esmét* — ismét. Régies alak (Szily). — Keménynél is: esmét (277).

8 *kelleter* — kellett; nyelvjárási alak (Szily). Ld. az 1, 4, 5. lev. stb.

9 *aromai császárok* — Mikes a továbbiakban gyakran hivatkozik a régi rómaiakra. Vö. a 30. lev. jegyz. 6. s.

10 *csak éppen habakuknak lehetet volna száraz lábál étet hozni*, — Az első években Mikes sokat panaszkodik az éghajlati viszonyok kellemetlenségei, a gyakori nagyarányú esőzések, árvizek stb. miatt. Leveleiben a tengerparti városok kedvezőtlen időjárásának képe rajzolódik ki (19, 23, 25, 27, 31, 32, 41, 85. stb. lev.). A szokatlan éghajlattal járó áradásokról képzelete átsiklik az özönvíz jeleneire, bibliai alakokra; Noéra, a bárkára, a szivárványra (31, 36, 104. lev.), a vizen járó Péterre (1, 134. lev.), Zabalonra (9. lev.), Jónásra (20. lev.), a jeruzsálemi piscinára (84, 101, 164. lev.) stb. Vö. Zsoldos Jenő részleteiben érdekes megfigyeléseit: a víz mint bibliai képkiváltó motívum Mikesnél (29—31).

Habakuk próféta személyének említése tréfás nagyítás. A próféta könyörgő imájában többször felbukkanó víz- és tengerkép is elősegítette az asszociációt (Hab 3, 8, 10, 15, 19); a jelenet közelebről a biblia apokrif szövegére mutat, Dániel próféta toldaléka (Dan 14, 32—36). Megrögzíthette ezt a jelenetet emlékezetében egyik-másik olvasmánya is: *a habakuk példájából, akü az anygal el ragada amidön ételt vit volna az aratoinak. meg láthatyuk, hogy . . .* (Fleury: *Izraéliták*Szok 46 verso). Vagy: *vala pedig habakuk proféta judeában., és ő étket főzöt vala . . . és a mezöre megyen vala, hogy az aratoknak vinné . . . és meg fogá ötet az ur Angyala, tetejénél fogva, és le tevé ötet babylonba, a verem felibe, az ő lelkének sebeségével, és kiálta Habakuk mondván, Dániel Istennek szolgálja, vedd el az ebédet melyet néked az Isten küldöt . . .* (Epiistolák II 109 verso; Mikes alig tér el Káldi szövegétől, melyet a fordításnál használt).

12 *azt ne gondollya két hogy tellyeségel gyalog is el nem hozhatták volna*, — Vö. Klemm TörtMondt 28: „Jelentő mód mellett mindig nem, fölszólító mód mellett mindig ne használatos. Föltételes mód mellett bonyolultabb a használat. Ha óhajt fejezünk ki a föltételes móddal, általában ne használatos, egyébként nem. Régen nem is előfordult óhajtásokban; újabban azonban más esetekben is ne használatos a föltételes mód mellett.” Pl. Tagadó kifejezések és tagadó értékű kérdések után a kijelentő mondatban a XVII. szd. óta ne használatos, pl. *ne gondollya két hogy ő méltóságoknak pénzek ne volna*. (27. lev.) „A mai nyelvszokás szerint ily esetben rendszerint ne használatos, csak ritkán fordul elő nem. Régen azonban ily tagadó és tagadó értékű kifejezések után rendszerint nem-et használtak föltételes mód mellett a kijelentő mondatban.” Ld. a 11. levélből idézett példát, továbbá *attol ne tartson két. hogy a nagy készüllet miat oda nem mehetnék*. (34. lev.) — „Így mellékmondatokban régen gyakran fölszólító módot is használtak, ennek természetesen ne a kísérfje”, pl. *attol ne félyen két hogy addig gyakorta meg ne látogassam* (34. lev.). — Vö. a 10, 19, 31, 34, 44, 45, 161. lev. jegyz. — MMNyR II, 53.

13 *szár középig* — Szily: „Szárközépig a. m. a felső lábszár közepe. Nincs egy újabb szótárban sem.” — NySz Közép : szár-közép.

14 *arra a nagy óriásra.*, — A zsidó irodalom tud erről az óriásról, ha nem is a Mikes említette mozzanatok kapcsán. A Midrás és Mikes elbeszélésében azonos a személy, egyező a milió, de eltérők a keretbe foglalt mesemotívumok. A Midrás így festi meg a vízözön korabeli óriás megmenekülésének történetét: „A víz elhatalmasodott és elpusztult valamennyi élőlény, kivéve

Nóét, akiről azt mondja a szentírás: »csupán Nóé maradt meg« és kivéve Ogot, Básán királyát, mert ez ráült egy fára a bárka létrája alatt, és megesküdött Nóénak és fiainak, hogy örök időkre szolgáljuk lesz. Mit tett Nóé? Lyukat furt a bárka oldalába s mindennap kiadta neki az élelmet. És így megmenekült ő is, amint a biblia mondja: »Bizony csak Og, Básán királya, maradt meg az óriások maradékából.« (Midrash Hag-gadol. ed. Schechter, Cambridge 1902, 159. — Jalkut Simoni Gen. 56. §. ed. J. Goldmann, Varsó 1876, 29.) Vö. Zsoldos 74; és Zolnai 1916, 105. — Og-ról vö. Mózes V, 3. — Ir róla Molnár János, Régi jeles épületek. 1760, 53.

17 *valamint a csatlos, a hinto mellet.* — Mikes a szent legendába szemléleti reminiscenciákat vegyít.

18 *mind aházam melegeb, mind pedig a hírek meg olvadtak.* — A 9. levélben (február) tréfálkozott Mikes, hogy a hideg miatt a hírek is megfagytak; a tizediket (március) azzal fejezte be, hogy a hideg házban nem lehet sokat írni. Most (április) újra megelégnül Mikes tolla, már lehet híreket írni.

19 *szertetemet az özön víz el nem oltyta.* — Vö. a biblia egyik legköltőibb könyvének sorait „A sok vizek nem ölthették-meg a szeretetet, sem a folyóvizek el nem burították azt” (Cant 8, 7).

[12.]

1 sor *üsmér* — „Az *üsmér* ige ezen alakját a MTsz. csakis a Székelyföldről idézi” (Szily). Eszterházy az esmér alakot használja (51); Apornál is: esmértem (MHH XI. Scriptoros 91).

5 *akire haragszom, annak meg bocsátok amennyiben lehet.* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 225; 224. Ld. NySz Mennyi: mennyiben, a mennyiben. — A módhatározó kötőszókra vonatkozólag ld. még a 3. lev. jegyz. 5. s.

6 *ezt híják édes boszu állásnak . . . de mi ketten így tarttyuk . . . írjunk gyakran egymásnak.* — Mikes kedélye művészi tehetséggel párosulva olyan légkört teremt, hogy szinte beleéli magát egy valódi levelezés hangulatába. Ez az elhíttetés egyik leghatásosabb eszköze. Ezek Mikes csevegő levélformájának legsikerültebb darabjai. Vö. az 5. lev. jegyz. 4. s. — A színlelt összekoccnásokról vö. a 90. és 97. lev. jegyz.

11 *a francia követ bonac.* — Vö. a 9. lev. *a francia út azon munkálodik . . .* — Dussan Jean Louis, marquis de Bonnac (1672—1738) 1713-ban került Konstantinápolyba, majd követ lett a portán 1716-tól 1725-ig. Rákóczi és Bercsényi még Lengyelországból ismerték, ahol Du Héron francia követ távozása után mint XIV. Lajos svédországi követe közvetítette a segélypénzt a kurucoknak. (Vall 158, 161. stb.) — A francia diplomácia köntörfalazása keltette azt a látszatot, hogy a hadakozás ellen „munkálodik”. Mint Mikes megjegyzéséből is kivehető, a fejedelem Bonnactól a régens herceg baráti ígérete után erőteljesebb beavatkozást várt. Bonnac, ha óvatosan is, a francia—német viszony veszélyeztetése nélkül, a török—osztrák békekötést szerette volna elodázní. Angyal Dávid helyesen igazította ki Mikest (Sz 1905, 206). Rákóczi a francia—orosz közvetítés reményében arra kérte Bonnacot, szakítsa félbe a török békealkut azzal a kifogással, hogy XV. Lajost sérti az angol—holland közvetítés. Erre a Rákóczi irányában óvatosságra intett követ nem vállalkozott. Bonnac tevékenységéről ld. a francia kormányzathoz

kaldött jelentéseit. (Angyal TT 1905, 138—142, 185—194.) — Vö. Zolnai 1960, 162.

14 *csak amint vonnyák, úgy kel tánczolnunk.*, — (Erdélyi, Margalits, Réthei Prikkel), Szily: Közmondások. — Prohászka SzólásokKözm.; más változatban, Tóth: Szájrul szájra 241: „Amint fujják, úgy táncolni”. — Régebbi formájában — azmint te sípolsz, én is úgy táncolok — Decsi János jegyezte föl a XVI. században. A szólás nem sajátosan magyar alakulat, megvan más nyelvekben is: ún. európai vándorszólás. Eredetét a német szállóige-kutatás Aesopus 27. meséjére, a fuvolázó halász történetére vezeti vissza. Az ókorban elterjedt szállóige a bibliába is belekerült: „Sipoltunk néktek, és nem táncoltatok” (Máté, 11, 17), és a biblia révén terjedhetett el (vö. O. Nagy: Mi fán terem? 114—15).

14 *vonnyák*, — húzzák (Szily).

14 *hadakozásra híttak ide, de békeségre jöttünk*, — Vö. Simonyi Határozók I, 196; 198—99. Célhatározó *ra*. További példák a 70, 80, 85, 86. levélben. — Az -n ról *ra*-ragos határozókra vonatkozólag ld. a 3. lev. jegyz.37.s.

Mikes hangja éppen olyan kiábrándult, mint Rákóczié. A sötétebb kilátások, Mikes hangulatának árnyalati változásai, híven tükrözik a spanyol követ megérkezése utáni remények csillapulását. Ezzel egyidejűleg ugyanis a porta elhatározó lépést tett a béke megkötésére. Az angol és holland közvetítést elfogadva, március közepén kinevezte megbízottját a jún. 5-én megnyíló pozsareváci békekongresszusra. Rákóczi a mindent felmérő politikus szemével írja a Vallomások 1718 novemberében elkezdett harmadik könyvében, Jenikőjben: „... minden dolgok eredménytelen maradtak; be voltak tömve a törökök fülei, náluk a kapzsiság, gyávaság és félelem uralkodott, miért is ellenállottak a dolgok kedvező fordulatának; a béketárgyalást erőltette a békekötés vágya... engem mégis oktanuln bíztatgattak, hogy elvesztett birtokaim és fejedelemségem visszaadása nélkül semmiféle döntő határozatot nem hoznak. Elbucsuztam jegyzékemben, visszatérni készültem Franciaországba, veszedelmet és romlást jósoltam, reményt ébresztettem jobb szerencse iránt, de süketeknek meséltem...” (Vall 334.) — Mikes ebben az időben Rákóczi közvetlen környezetében sorsukat érdeklő minden fontos politikai eseményről értesült. A békekötés lehetősége, a francia, orosz közvetítés elvetése Rákóczi minden számítását keresztülhúzta.

16 *aző rendelése után kel járnunk*... — Mikes lelkileg megnyugtatta magát, s az isteni rendelésnek tulajdonítja sorsuk kedvezőtlen alakulását. Az író magára erőltetett optimizmusának alapja a gondviselésben való rendíthetetlen hite. A szokványosnál árnyaltabb hit ez; Mikes nemcsak elfogadja az isteni akarat végzését, hanem arra biztatja önmagát, hogy azt *ne csak jó kedvel, hanem örömmel*, fogadja. Vö. a 4, 7. lev. jegyz., továbbá a 14, 16, 19, 22, 28, 30, 32, 36, 40. lev. stb. Ld. a 76. lev. jegyz.56.s.

21 *de azon szomorkodnám ha nem szeretne kéd, ... hát az egység jóé, vigyázé kéd reája*. — A konvencionális udvariassági formulák Mikesnél jóízű közvetlenséggé zárosulnak. A rokokóba hajló barokk sajátos mikesi ízei ezek; különösen a levelek kezdő és záró részében a nem létező néne iránt való szeretetének változatos formulázása. A csevegő stílus és a szokatlanul könnyed hangnem nagyon is tudatos stílusalkotással, a fordulatok ügyes, játékos változtatásával párosul. Vö. az 1, 2. lev. jegyz. is.

23 jó éttzakát édes néném. — Családias hangú levélvég, megfelel az egész levél hangulatának. Az estéli levélírás Mikes írói gyakorlatában nem lehetett ritka, vö. később is többször, pl. a 13. levél végén: *de a gyertyyám mindgyárt el aluszik. én is alszom.*

[13.]

1—2, 5—6, 16—18 sor Mikeset a török politikai élet változandósága alkalmi elmélkedésekre ragadja. Sorai konkrét esetekhez kapcsolódnak, mert az isteni hatalomról vallott hitének igazolását látja egy-egy földi nagyság pályájának megtörésében, bár nem ismeretlenek előtte a bukás politikai és egyéb okai. Az újszövetségre mutató (Luc 1, 51—52; 17, 34—35) „fölmagasztal-megaláz” ellentéppárhoz még két biblikus elem is csatlakozik. Az Úr fölemeli a porból a szegényt (I. Reg 2, 8; Ps 112, 7) és fejedelemmé teszi (I. Reg 16, 2), és kiválasztja az eke mellől népe királyait, mint Saul, Dávid vagy Cincinnatus római hadvevér (68. lev.) esetében. A gondolat több levelében előbukkan (43, 85, 151. lev.), más vonatkozásban is (63, 130. lev.). Vö. Zsoldos 13—17.

5 *a kalmakán ma a vezérségre fel hága, és a szegény mészáros abból ki esék, . . .* — Aki nagyra hág, nagyot esik — mondja egy háromszéki közmondás, vö. Kónsza HáromszéNépkölt 586. — Mikes a történeti hűségnek megfelelően 1718. május 9-re teszi Nisándzsi Mehmed Pasa negyvezér (vö. 3. lev.) letételét és a kajmakám hatalomra jutását.

6 *kapicsi pasát* — Másutt is így (97, 132. lev.), vö. 14. lev. jegyz. *kapicsi basát.*

9 *csauz* — Előfordul a 20, 25, 129, 138. levélben is. Tö. *çavuş* (csavus) 'a szultáni udvarban hírnöki, ajtónállói, poroszlói, karhatalmi stb. beosztásban működő katona' (vö. Pakalín I, 332). A szóközépi *v* hang egyes nyelvjárásokban már korán eltűnt s eltűnőben van a köznyelvben is. A szó irodalomhoz ld. Lokotsch 33.

12 *basaságot* — Helyesen pasaságot. Ld. másutt is, a 20, 63, 91, 97, 172, 177. levélben. A *basa* cím magyarázatát, a *pasa* cím variánsaként való használatának problémáját ld. a *pasa* szónál (9. lev.). Ld. még *kapitán basa* (20. lev.), *mistancsi basa* (20. lev.), *muszli basa* (91. lev.).

14 *micsoda fel ment volt.*, — „Egy szótárban sincs” (Szily). Szily szerint *fel ment* = *parvenu*. Vö. Simonyi Nyr 1907, 323. *Felment* = *parvenu*? — Ld. még Simonyi Nyr 1911, 472—73. Magyarázatok, helyreigazítások. *Kicsoda, micsoda.* — Továbbá Simonyi JelzőkMondt 95: „Érdekes régi népiesség a fokozó nagy-nak s az ily, olyan, milyen, micsoda névmásoknak a föl, le -féle határozók, ill. igekötők előtt való használata, a mai irodalmi prózában szokatlan.” Ld. a 48. lev. jegyz. is l.s.

17 *. . . nagyra fel emel valaküt, és . . . az előbbeni állapotjára hagyja esni,* — Vö. Simonyi Határozók I, 129, 131: Állapothatározó -n ról ra. Ld. a 27, 199. levélből vett példát is. Az -n ról ra -ragos határozókra vonatkozólag ld. a 3. lev. jegyz. 37.s.

20 *eleget elmélkedhetnék azember. az ilyen változásokon,* — Az író hajlamos a meditációra, de nem viszi túlzásba; a mikesi műfaj nem erre való, „levelet ír, nem könyvet”. Mikes nemegyszer tereli vissza gondolatait hasonló elmélkedő részletekről az előadás fonálára.

21 *de azt kel meg gondolnom hogy levelet írok, nem könyvet.* — Vö. 80. lev. *levelet írok és nem historiát,* — 165. lev. *az ilyen nem levél hanem kalendárium,* — 172. lev. *de ilyen formába nem levelet. hanem könyvet kellene írnom.* — A levélíró nemcsak élethű változatos levélkezdő és játékos záró formulákkal, hanem tudatosságra valló megjegyzésekkel is napirenden tartja a választott műfajt, a misszilis magánlevél irodalmi formáját. Ez egyúttal stílustudatosság is Mikes részéről (ld. az 51, 57, 68, 110. lev.).

24 *az előtte valójának.* — elődjének (Szily). — Ugyanígy *utánna való* (79. lev.) = utód.

25 *de addig csak usz, amég lehet.* — Másutt *uszni kel amint lehet.* (44. lev.). — (Szólás); usz = úszik (Szily). Bethlen Miklósnál is: usz (II, 210).

32 *egyik ahogy, . . . másik a hogy.* — Hasonlóképpen a 37. levélben. Igen gyakran áll a (az helyett), e (ez helyett) (Szily). — Vö. Simonyi Kötőszók II, 140: „A főnévi mellékmondatok főmondata számos esetben hiányos, még pedig megállapodott alakú (formelhaft) és jelentésű kifejezés.” Ilyen pl. a következő: egy az, hogy . . . más az, hogy . . . A kihagyásokról ld. még a 6, 52. és 153. lev. jegyz.

33 *hogy ne másot volna fel akerékre.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) A középkorból hagyományozott szerencsekerékre való célzás (állandóan forgó kerékhez voltak kötve pápák, császárok, királyok). Világi változás, szerencse, kerék, polconülés olyan fogalmak, melyek gyakran föltűnnek a Mikes-levelekben (32, 43, 55, 96, 97, 130, 166, 168, 170, 196. lev.). Bibliai, antik (pogány) elemekkel kevert szerencse-fogalma inkább középkori, mint reneszánsz profán szerencse-elméletre vall. Fortuna istenasszony a barokk korban újra az „Úr szolgálóleánya” lesz. A barokk történeti gondolkodásban a szerencse-kerék népszerűvé vált motívumát istenes tartalom (a gondviselés, az isteni rendelés és akarat) tölti meg. Ez a vonás jellemző Mikes gondolkodására is. Vö. még a 168. lev. jegyz.6.s.

34 *ez a való nem volt mészaros.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 161: Mind a mondatban, mind a stilisztika szempontjából érdekesek azok az esetek, amelyekben a hogy-féle mellékmondat más szerkezetekkel változik. — Simonyi szerint itt az alárendelés helyett egymás mellé van rendelve a két mondat (a főmondat közbeszúrva). — A „Cserék”-re vonatkozólag ld. a 4, 15. lev. jegyz. is.

35 *irodeákságbol* — NySz Déák: iródeákság; a szótár csak Mikestől idézi.

36 *ihon már vezér,* — Mikes jól tud fokozni a stílus eszközeivel. Az ihon többször fordul elő nála hasonló értelemben. — Ld. Hermányinál is (173. sz.).
36 *ibrahim pasának híják.* — Ld. róla a 3. lev. jegyz.37.s.

38 *de ha gondolkodik is, hanem is, már a potzon vagyon.* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 128, 129: Páros megengedés; „néha a két mellékmondat — minden jelentésbeli változás nélkül — az is szócskával van összekötve: ha akar is, ha nem is.” Az egyszeri ha — is használatára Simonyi példát idéz a 45. levélből. Ld. még a 43. lev. jegyz.44.s.

39 *mert a csak nem bizonyos, hogy már hadakozást nem kel várni, . . . még most is elég biztatást adnak,* — Mikes nem említi, hogy a fejedelem április havában, húsvét napján tanácskozáson volt a nagyvezérnél; de sorai erre való célzásnak is tekinthetők. A fejedelem Vallomásai alátámasztják a fönti

vélekedést: „A spanyol követ által nekem tett javaslatokat előterjesztettem; a bizonytalan béke, a küszöbön álló hadviselés, a jövő események felől komoly tanácskozást tett szükségessé . . . Meg is ígérték nekem, hogy kérelmem értelmében a porta ministereket fog kiküldeni tárgyalásra . . . Hanem ezen anyrira szépen hangzó ígéretek mélységes hallgatás követte, a miközben váratlan hírhöz meghozta nekem, annak a hírért, hogy a nagyvezért letették és helyébe a kajmakámot, a sultán vejét emelték, a ki egykor meghívásomnak főmestere és a nekem tett ígéreteknek közlője volt . . .” (335.) — Rákóczi kiábrándultan, de józanul, ténszerűen adja elő az eseményeket, a politikus szemével ítéli meg őket. A szintén józanul látó Mikes szülőföldje húzza haza; honvágya gyönyörű lírai sorokban ölt testet: *a hazánk felé való menetelünknek sok szép vígasztalása, úgy el oszlik mint a felhő, . . .*

43 *de a mind füstben megyen;* — NySz Füst [Szólások]. — A szólást ld. Hermányinál (186. sz.); Csereiné: „Nem vala istentől elrendelve, azért füstbe méne minden szándéka” (Hist 10). Vö. Zolnai Vilmos: Szólásmagyarátok. Nyr 1932, 122.

47 *a valo nehéz zagon nélkül el lenni,* — Mikes az első években többször említi szülőfaluját, Zágont (4, 19, 37. lev. is). — Vö. Soltész Igeköltők 80. Az el-es igének ebben a funkciójában nem a cselekvés összefüggő, szakadatlan folyamatán van a hangsúly, hanem a visszatérésen, megisméltődésen. A régi-ségben ez a használat meglehetősen ritka. — Soltész szerint (80 és 82—85) Mikes *Leveleiben* előforduló igekötős igék 22%-a, az összes igekötő igelőfordulások 28%-a van el igekötővel (Soltész 52). Az el igekötőre vonatkozóan ld. még a 41, 50. és 71. lev. jegyz.

49 *keresztények,* — Szily: Eleinte kivétel nélkül így (20, 23. lev. stb.), később mindig *keresztýén* (125, 136, 165. lev. stb.). Vö. Tolnai Vilmos: *Keresztény és keresztény.* MNy 1934, 65—68. Tolnai szerint sajtóságos, hogy Mikes, aki „lényegében még a XVII. századba tartozik” *Leveleinek* első részében *keresztényt* ír (13, 23, 39, 51, 59, 85. lev. stb.), a 125.-től kezdve állandóan *keresztýént* (136, 170, 194, 200. lev. stb.). Vö. még MNy 1934, 193—200, 246. — Zolnai Béla fölhívja a figyelmet a keresztény ~ keresztýén szó írása körül a múlt század elején kialakult vitára: „. . . a különbségtetés ma is főnnáll, hiába nyilatkoztatta ki nyelvtörténeti alapon Gyulai Pál, hogy a keresztény szóban katolicizmust, a keresztýén-ben pedig protestantizmust keresni valódi korlátoltság.” (Nyelv és stílus. Bp. 1957, 83.)

52 *kédnek semmi szüksége nincsen az en prédikálásomra, de az aszszonyt alázatosan követi predikátor uram,* — A prédikálással kapcsolatos tréfás fordulatok más levelekben is föl-föltűnnek: 20, 23, 51, 62, 63, 65, 85, 86, 110, 170. lev. Használatát magyarázhatja a szónak a népnyelvben való elterjedtsége, megszokottsága, s a vele összefüggő szólásmondások; de befolyásolhatták Mikeset olvasmányai is. A prédikáció, prédikálás, prédikátor sűrűn fordul elő lefordított munkáiban is: Az *Epistolákban* sokszor; *IzraélitákSzok* 2 verso stb. *KeresztényekSzok* 150 recto, 163 recto, külön fejezet: „A prédikálásról.” *SídokUjTestHist* 27 verso, 89 recto stb. — A *Leveleskönyvhöz* hasonló tréfás értelemben, Az *idő jóll eltöltésének Mődgya* 46 recto és verso: *Bezzeg páter uram. mondá diánna . . . hát azért jött kegyelmed ide, hogy nekünk prédikályon? Bizonyára nem azért felelé apáter . . . Továbbá, KeresztKírUtja* 50 verso: *bizonyára. édes néném. igen igen alkalmatlan prédikátorné vagy. tsak hejában.*

mert akár mennyit prédikály. de engemet arra nem vész. stb. — A bibliában is (Eccles). Prédikátor könyve.

Ilyen motívum található a francia levéltudományban is: Bussy Rabutin—Mme de Sévigné (Marie de Rabutin Chantal) XIV. Lettre. De S. A. R. Made-moiselle au Comte de Bussy. A Dijon, ce 31 Mai 1674. „Vous ne sauriez croire combien on est fâché d'être en ce pays-ci et de ne vous pas voir . . . Il est comme Dieu, il faut attendre sa volonté avec soumission, et tout esperer de sa justice et de sa bonté, sans impatience même, afin d'en avoir plus de mérite. Voici un vrai Sermon; mais je vous assure que si j'en avois besoin, je pratiquerois ce que je prêche.” (III, 15.) — LXIX. Lettre. Du Père Bouhours au Comte de Bussy. A Paris, ce 6. Février 1675. „Croyez-moi, Monsieur, votre mauvaise fortune en est une bonne pour vous, à parler Chrétienement. La Providence a des desseins de misericorde sur nous lors qu'elle nous afflige . . . Mais parlons d'autres choses. Pour peu que je continuasse sur le même ton, vous prendriez ceci pour un Sermon, et je craindrois de vous endormir.” (III, 73.) — CCL. Lettre. Due Comte de Bussy à Madame de Sevigny. A Bussy, ce 4. Mai 1677. „Vivons bien, et nous réjouissons . . . Je ne veux qu'aller en Paradis et pas plus haut. Je vous fait ce petit Sermon, Madame, parce que je sai à quel point de perfection vous aspirez; et . . .” etc. (III, 281.) — Rákóczi levelezésében is előfordul a „prédikátorné” (Archivum R III, 1874, 72).

54 *a mértékben tettek.* — mérlegre tettek (Szily).

54 *az egyike fel ment, a másika le,* — Vö. Soltész Igekötők 183: Az igekötő önálló használata.

55 *még is prédikátor uram az ilyenről ne gondolkodjék?* — A török dolgok változásával összefüggő elmélkedő részletekben, a levél második felében a bujdosók helyzetének és sorsának kilátásait latolgatja Mikes. A gondviselésben keres vigasztalást, szinte önmagát biztatja, hogy bízzon. Ez itt annál hatásosabb, mert olyankor teszi ezt az író, amikor volna oka kétségbeesni. A prédikátor uram-mal önmaga fölött humorizál.

58 *meg mondtam hogy szeretem a boszu állást,* — Utalás az előbbi levél elejének incselkedésére, évődő játékára.

[14.]

1 sor *Mi még út vagyunk. de nem tudjuk mire ítéletünk. hadakozásraé vagy békeségre.* — Közvetlen tudósító levélkezdet, vö. a 6. lev. jegyz.

3 *a réz effendü. (a cancellariust)* — Vö. a 9. lev. jegyz.13.s.

4 *csalmáját.* — turbánját; hasonlóan a 177, 182. levélben. Másutt: *csalmáját* (175. lev.), *tsalmája* (189. lev.). Tö. çalma (csalma) 'turbánfajta'. E turbánfajta, amely fehér színű volt, csak a tudománnyal (teológiával, törvény-magyarazattal stb.) foglalkozók viselhették (vö. Pakalín I, 323). A turbánnal és annak különböző típusaival kapcsolatban ld. W. Björkman, Turban. EnzIsl IV, 959—967. A szó az oszmán-török hódítás idején nyelvünkben is meghonosodott (vö. Kakuk 28; NySz Csalma). Irodalmához ld. még Lokotsch 32.

5 *de csak ígérettel, és nem valósággal;* — „Ki sokat ígér, keveset ad” — mondja egy háromszéki közmondás (Konsza HáromszékiNépkölt 494).

8 *valamint egy hercules* — Hercules (Victor, Invictus, Triumphalis — a harci erő és győzelem ura) nevének pusztá említésével Mikes gúnnyal vezeti be a nagyvezér kivonulását. Az eseményt a fejedelem is hasonló szellemű megjegyzésekkel kíséri (Vall 335).

11 *ajancsár aga*. — Ugyanígy a 20, 33, 91, 92, 110. levélben. Másutt (168, 191, 195. lev.) *jantsár aga*. A 97. levélben a *janacsárok fő agája*. Tö. yenciéri agasi [*jenicseri agaszī*] (jenicseri aaszī) 'a janicsár fegyvernem parancsnoka'. A jenicseri aaszī hatalma az egész fegyvernemre, országos viszonylatban is valamennyi alegységre, így azok beosztottjaira és parancsnokaira is kiterjedt (vö. Fekete 130; Pakalin III, 624). Az összetett cím Mikesnél egyszerűsödött alakban a szintagmát jelző jel elhagyásával szerepel. — Vö. NySz Janicsár: Jantsár aga. Ld. még *aga* (92. lev.), *jancsár* (20. lev.).

15 *bizvást hátat fordítsunk erdélynek, annak akedves tündér országnak*, — NySz I. Hát [Szólások]; Fordít [Szólások]. — A magyar néphit már a XVI. században Tündérországnak tartotta Erdélyt. Vö. Kertész Manó MNy 1912, 433. — Zolnai 1916, 105. — Turóczy-Trostler József: Magyarságtudomány 1942, 505. — Ferdinánd idejében, György barát politikai tevékenysége alatt Erdélyt „Tündérország”-nak nevezték, „amivel az erdélyiek ingatagságát, megbízhatatlanságát akarták kifejezni.” (Magyarország története 1526—1790. Bp. 1962, 19.) — Bethlen Miklós az erdélyi zavaros feudális állapotokat jellemezve írja gúnyosan, a szót Teleki Mihály szájába adva: „mert tündérország vagyunk mű...” (I, 398).

19 *egy kapicsi basát* — Ugyanígy a 20, 36. lev. Másutt *kapucsi basa* (36. lev.). Vö. a 13. lev. jegyz. *kapüsi pasa*. — Tö. kapıcı (kapidzsi) 'az udvarban szolgáló katonák meghatározott csoportját megillető cím; palotaszolga, udvaronc' (vö. Pakalin II, 167). Ezek egységeinek élén álltak a kapidzsi basik, akik számát d'Ohsson mintegy 550-re teszi (vö. VII, 18). A basí alak Mikesnél a basa ~ pasa címmel (9. lev.) kontaminálódik. Valószínű, hogy itt nem arról van szó, hogy a kapidzsi alegységének vezetői pasai ranggal bírtak volna. A szó hangtörténetéhez vö. Kakuk 268.

A basa szóhoz ld. még a 20, 25, 36. levélben való előfordulását (assás bacha, csauz basa, kapicsi basa). A főnti esetekben Mikes a...basí 'valaminek a feje' alak helyett (vö. 92. lev.) tévesen használja a basa alakot, amelynek más és más értéke volt a török udvari-katonai rangok, ill. címek rendszerében.

20 *pápai jános uramot* — Pápai Jánosról ld. a 107, 156. lev. jegyz.

21 *ollyan reménység alatt jöttünk ide hogy hadakozás által mennyünk bé hazánkban*; — Vö. Simonyi Határozók II, 17; 16: Állapothatározó alatt, alá, alól. Más példát idéz a 82. levélből.

Mikes részletes előadásából kiderül, hogy jól ismerte a Törökországba való jövetel célját és előzményeit. Többet tud a dolgok politikai hátteréről, mint amennyit általában a levelekbe sző (vö. a 32. lev.). Pápai János diplomáciai küldetésére és tevékenységére vonatkozólag ld. Rákóczi előadását és bíráló megjegyzéseit (Vall 1715. 211, 230, 297; 1717. 308—315, 318, 321—22) és az alább felsorolt irodalmat.

Az 1717—18-ban keletkezett levelek teljes megértésének kulcsát egyrészt a bujdosók törökországi ügyének rosszra fordulása és megfeneklése, másrészt az 1716—17. évi franciaországi előzmények részletes története adja meg.

Mikes ennek az egész folyamatnak nemcsak közeli szemtanúja, hanem érdekelt résztvevője is volt. Rákóczi a porta biztató, de meglehetősen homályos ígéretei után mindent föltett a törökországi vállalkozásra; ettől remélte Mikes is bujdosásának végét és hazájába való visszatérését.

A török a pétervárad-i vereség (1716. aug. 5) és Temesvár eleste után kezdte sürgetni a fejedelem Törökországba jövetelét. Rásid török történetíró szerint, Rákóczi meghívásának főszközlője Ali pasa nagyvezér volt, aki a Lengyelországban bujdosó tábornokokat is gyülekezésre biztatta. Amikor Ali a pétervárad-i ütközetben elesett, a porta igyekezett ezt a tervet megvalósítani. Bercsényi és a francia követ óvatossága ellenére, Pápai, egy esetleges szerződés megkötésének biztosítékai nélkül vállalkozott arra, hogy 1717 elején a szultán meghívó-levelével Franciaországba megy. Rákóczi, amint a Vallomásokból kiderül, nem fogadta nagy örömmel Pápai jövetelének hírért, bár ügyvivőjének optimista beszámolója, a szultán előzékeny, ígéretekkel teli levele reményt ébresztettek benne. Mégis azt izente portai megbízottjának, Horváth Ferencnek, hogy a szerződés megkötése előtt nem hajlandó Törökországba menni. Várakozásra készítették a Párizsban időző I. Péter cárral aggodalmi és a régens herceg tanácsai, akik már ekkor fölhívták figyelmét a porta béke-tapogatásaira. Hajlandónak mutatkoztak a magyarok ügyét támogatni a török—osztrák béke megkötésének esetleges közvetítése közben.

Rákóczi helyzete, amint arra Mikes is céloz, bizonytalanra vált Franciaországban. Amíg a régens hivatalos külügyi kormányzata megkötötte a formális orosz—francia szövetséget a cárral, titkos diplomáciája létrehozta 1717-ben az ún. hármasszövetséget (La Triple Alliance) az orosz- és spanyol-ellenes Angliával, Hollandiával, és számolt Ausztria csatlakozásával is. Rákóczi már nemkívánatos vendég volt Párizsban, a bécsi udvar állandóan sürgette kiutasítását. A baráti látszat ellenére, a francia régens sem ragaszkodott maradásához; a török harcikedvének élesztése pedig a francia külpolitika javára hajtotta volna a vizet. Közben Horváth Ferenc kedvezőbb hírei és az ezeket megerősítendő Mehemet Bahri kapudsi basi (Rásid török történetíró szerint a küldött: kücsük báhri aga, másodtengernagy volt; alább i. m. 757) megérkezése és a porta újabb ígéretei azt a látszatot keltették, hogy török földre érkezése után könnyű lesz megkötnie a szerződést a törökökkel. A döntő lökést a spanyol politika váratlan fordulata adta. Rákóczi Párizsban kapcsolatba került Cellamare spanyol követtel, aki tájékoztatta őt arról, hogy Spanyolország olaszországi birtokainak visszaszerzése céljából rövidesen hadat indít Ausztria ellen, s kormánya bizonyára támogatná Rákóczi ügyét.

Ezután szánta el magát a fejedelem a Franciaországból való távozásra, elhatározását „isteni rendelésnek” tüntetve föl a Vallomásokban. 1717. aug. 15-én hagyta el kamalduli magányát és Marseille-be utazott. Itt barátai leveleiből szept. 3-án értesült a török belgrádi nagy vezérégről, de hírt kapott arról is, hogy a spanyol hajóhad elfoglalta Szardíniát és ezzel megüzente a hadat Ausztriának. „Nem gyakorolt rám hatást sem a törökök veresége, sem az elesetteknek hirdetett száma, sem az elveszett vár, hanem a megkötendő béke; ezt elhalasztani vagy megakadályozni csak az én utamtól remélhettem, amelynek jelentőségét a spanyol háború híre növelhette...

Nem jártam a fejedelemség után. nem kívántam háborút, nem vágytam zsákmányokra, de nem riadtam vissza sem a keresztektől, sem a bajoktól, sem pedig a veszedelmektől . . ." (Vall 320.)

Mikes, ha nem is volt a diplomácia rejtelseibe beavatva, világosan látta a dolgok menetét, sok mindentről pedig magától a fejedelemtől értesült. Helyzetmegítélése innen és a Rákóczi közvetlen környezetében levőkkel folytatott beszélgetésekből táplálkozott. A jövő kilátásainak józan szemlélése bizonyos azonosságot mutat Rákóczi megnyilatkozásával, a megítélés szemszögének különbözősége mellett is. Vö. pl. a Vallomások megfelelő részeit, valamint Rákóczi Törökországból írott leveleit.

Irodalom. Karácson: Rákóczi a török történetírásban. KathSz 1903, 756—57. — Köpeczi: Lettres de François II Rákóczi, prince de Transylvanie au cardinal Filippo-Antonio Gualterio (1714—1717). Politique et jansénisme. Acta H 1958, V, 153—173. Vö. elsősorban: Grosbois 10 d'octobre 1716 és 30 de janvier 1717. — Köpeczi—Várkonyi 345—53. — Angyal Sz 1905, 197—204 és TT 1905, 112—138. Bonnac levelezése és jelentései 1716 október—1717 okt. — Szekfü 51—132. — Pillias 134—138. Instructions secrètes de Rákóczi à l'abbé Brenner . . . 1718. — Vallomások 308—319. — A Rákóczinak adott ígéretek teljesítésének elodázását, egyben a háborús szándék látszatát szolgálta a porta intézkedése, mellyel hadi sátrak kiadását rendelte el a magyarok számára (Karácson: XXXII. 1717. máj. 17. Szeráj lev.). — Ld. még Khalil pasa nagyvezér levelét Rákóczihoz (1717 jan.) Topkapu Szeráj levéltára. Fogalmazvány (Török—magyar Oktár 370. sz. okmány). — Majdnem szó szerint egyezik a szultán meghívólevelével, amelynek francia fordítását kiadta Angyal Dávid TT 1905, 124. — Kosáry II, 69—75. Török háború, 1716—1718. (Források, egykorú iratok, irodalom.)

A törökországi vállalkozás általános értékeléséhez vö. Rákóczi: „Ekközben az új minister alatt უjabb és sürgős hadikészülődéshez láttak . . . Felkeresett a bujdosalmi főkancellár უjabb sürgetéssel és felhívással, hogy a nagyvezérrel táborba szálljak, és miután újra elmondtam: én szívesen beleegyezem a szerződés előzetes megkötése után; arra kért, hogy annak pontjait közöljem vele. . . néhány napi időköz után azonban visszatérve, kijelentette, hogy a békés szándék győzött és a békekötés befejezett dolog; mindazáltal nyugodt lehetek a tekintetben, hogy a porta fejedelemségem visszaállítása nélkül semmit sem teend; a szerződés pontozatait mégis átadta a nagyvezérnek; ezekre választ fognak adni; óhajtja a porta, hogy a tábor minden eshetőségre készen — az esetben, ha a béke egyáltalán meg nem lenne köthető — kövessem. De ezeknek rövidesen ellene mondtam, mivel ezen üzenetet akként értelmeztem, hogy nincs más számomra hátra, mint a nagyvezérhez mennem elbucuzni tőle, és hogy visszatérjek oda, a honnan jöttem; hogy nem béke-tárgyalás, hanem hadviselés kedvéért hívtak ide; . . ." (Vall 336—37.) — *hadakozásra híttak ide, de békeségre jöttünk*, — írja Mikes (12. lev.).

22 de nem avolt az irántunk valo rendelés. az el volt végezve hogy mi ide békeségre jöjjünk, és ebben az országban töltjük el a bujdosást. — Az isteni elrendelés hangsúlyozása egyidejűleg erősödik a hadakozás reményének szét-foszlásával, vö. a 4, 7, 12. lev. jegyz. — Ezzel párhuzamosan, fokozatosan alakul ki Mikesben a törökországi bujdosás tudata (vö. a 6, 28. lev. jegyz. és a 7, 19, 22. lev.).

26 mert a micsoda nagy szövetségben vagyon most a francia a császáral, az igaz hogy . . . — Vö. Klemm TörtMondt 486; 482: „Gyakran magyarázó értelmű a vonatkozó mondat.” Más példát is hoz a 63. levélből.

28 ha ide nem hitták volna is, csak kételen lett volna francia országból ki menni, az urunknak, — Vö. Klemm TörtMondt 142; 140—41: „A régi nyelvben képes 'lehetséges', képtelen 'lehetetlen', kénytelen melléknév mellett nem a cselekvő szerepelt alanyul, miként ma rendszerint, hanem főnévi igenév alakjában maga a történés. Sőt a mai népyelvben is megtaláljuk még e használat nyomait.” Ld. még a 101, 117. levélből idézett példákat. — Vö. NySz Kéj-kételen [Szólások]. — MMNyR II, 105, 110.

30 orléans hertzeg, a francia regens, — Orléansi Fülöp (Philippe duc d'Orléans 1674—1723). Bourbon herceg, XIV. Lajos unokaöccse, régens (1715—1723) a kiskoru XV. Lajos nevében. Ld. a 32, 39. lev. jegyz. is.

30 Correspondentiat — kapcsolatot, levelezést.

31 Colligatiojára — szövetségére.

36 pénzt elegendőt adnak. — Mikes kissé eltúlozza a törökök bőkezűségét. A porta Rákóczit vendégnek tekintette és gondoskodott ellátásáról. (Karácson: XXIII, XXIV, XXV. sz. okmány, Rákóczi számára eltartási díj rendelése. Szeráj lev.) Vall 331, 337.

41 lássa meg akitől lehet, — akinek helyett (Szily).

15.

1 sor az embereknek — Vö. a szövegjegyzetet *emberek*; Mikes itt alkalmaz első ízben a korabeli levélírásban szokásos rövidítést. A későbbiek folyamán is többször rövidít pl. *méltóságokk, kedkk, urk, aszszonyokk, magyarokk, nagydák, nagydk, Conspolyban* (vö. az 1. lev. jegyz.), *bujdosokk, másokk, valokk, hasonlok, kegyk, prédikátork, könyvekk, rébelisekk, kegydk, azokk, keresztényekk, szegényekk, urakk, kegyd, a fejd, fejde, fejdk, lakosokk, boérok stb.* Ld. a 27, 29, 35, 37, 39, 40, 42, 75, 76, 79, 81, 83, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 96, 97, 113, 115, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 150, 170, 177, 195, 199. lev.

1 az ádam vétké. — Ld. az 54. és 57. lev. jegyz. A gondolat egykori forrás-helye Gen 3, 17 és Rom 5, 14—18.

5 valamicsoda nagy hideg volt, — NySz 2. Mi, vala-micsoda. Ld. a 13. és 48. lev. jegyz.

6 fokházam . . . fok háznak — Régen nem ritka alak. Mikes előzőleg *tömlőcöm*et akart írni, de ezt törölte, ld. a szövegjegyzetet (a *tömlőczo*). — Szily szerint a mai fogház is fokházból keletkezett; vö. Nyr 1888, 510. — Valószínűbb magyarázat szerint a fog-előtag jelentése 'fogoly' s a fog igével van kapcsolatban (EtSz, SzófSz). Ld. még NySz Ház : fog-ház.

7 fok háznak pedig azért hívom, — Vö. Klemm TörtMondt 434, 435: Kedig, pedig, pedig szerepei (kifejtő, magyarázó; hozzátoldó, folytató; kiemelő, nyomósító); hasonló példák a 21, 32. levélből. Mikes mindig a *pedig* alakot használja. — MMNyR II, 419.

8 az ablakon ki nem nézhetnék . . . olyan közel vagyon a padláshoz, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 163: „Következményes mellékmondat helyett is sokszor hallunk a népies beszédben főmondatot, ez pedig vagy követi vagy

megelőzi a másik mondatot." Simonyi hasonló példát idéz az 53. levélből. Ld. a 13. lev. jegyz. is.34.s.

13 *franciaia ország. az aszszonyok paradicsoma, és a lovak purgátoriuma, török ország pedig alovak paradicsoma, és az aszszonyok purgátoriuma.*, — Vö. a 189. lev. is. Mikes a francia mondatást megírja féltéstvéreinek, Huszár (Boér) Józsefnek, 1761. márc. 19-i misszilisében is: *it vagyon a lovak paradicsoma és az Aszszonyok pokla.* — A török nem akarja, hogy a feleségére nézzenek. Vö. a 4. lev. jegyz. 41.s.

17 *héséget.* — *hőséget; falt* = falat (Szily); NySz 1. Fal; — *meg tapaszttja* — megtapintja (Szily). NySz Tapasz : meg-tapasztal 1). — Vö. Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. Bp. 1914, Kókai kiad. 113. Jelentésváltozás. A tapasztal ige — mondja Horger Mikesre is utalva — eredetileg azt jelentette, hogy 'tapogat'. A mai köznyelvben azonban már csakis azt jelenti, hogy 'erfahren'. Az érzéki cselekvést jelentő ige bizonyos szellemi működés jelölésére szolgál, holott nem találunk e két fogalom között sem tartalmi, sem érzelmi közösséget. — ÉrtSz.

18 *ollyan meleg szél jöt reánk., valamint ha az égő kemence mellett mentünk volna el.*, — Vö. Simonyi Kötőszók III, 158: „A valamint mellékalak szintén nem használatos középfokek mellett, de az egyfokúaknál a hiányos mellékmondatokban is használjuk, az igékben is. A mintegy és mintha kapcsolatokban azonban ezt sem tesszük a mint helyébe. Csak kivételesen fordul elő.” Ld. a 4. lev. jegyz. 53.s. Mikesen kívül Simonyi Vörösmartytól idéz rá példát. — MMNyR II, 376.

21 *ennél egyéb hírt nem írhatok, ez elég meleg hírek.*, — Vö. Nyr 1880, 226. Antibarbarus. Ha az alany gyűjtőnév, az állítmány gyakran fordul elő többes számban. Ld. a 8. lev. jegyz.27.s.

22 *a békeség meg csinálását, csak nem bizonyosnak tarttyák.* — Mikes eddig szinte kivétel nélkül minden levelében remélt a rossz kilátások ellenére is. Ettől kezdve hangján bizonyos átmenet figyelhető meg, mintha kezdene beletörődni a bujdosás állapotába; a hadakozás átmenetileg kiszorul leveleiből. Fel-feltörő honvágya, alkalmi események időnként (pl. 32. lev.) kiváltanak. még belőle lelki nyugtalanságra valló megnyilatkozásokat, de az író az emberi segítségben csalatkozva mindent a gondviselésre bíz. — Vö. a 14, 13, 12. lev. és jegyz. is.

A békekötésről vö. a fejedelem sorait. A nagyvezér pünkösöd napján magához hívatta és „maga említette fel, hogy sem az én, sem a porta érdekeivel nem áll összhangzatban, hogy mikor a békekötés már a küszöbön áll, én a hadsereggel menjek; mindazáltal arra kér engemet, hogy ne hamarkodjam el távozásomat... hogyha pedig a béketárgyalás megszakadna, czélszerű volna követnem őt, nem ugyan mint alárendeltje, hanem mint a porta barátja, a kinek a tanácsát szívesen meghallgatják. Nem esett nehezemre kivennem ezekből az ő szándékát, a mely ellen harcolni annyi lett volna, mint úszni az ár ellen; beleegyeztem ugyan abba, de sürgettem, hogy intézkedjenek elszállásolásomról Konstantinápoly szomszédságában és szekerekről az utazás érdekében azért, hogy ha a békekötés megvalósulna, előbb és a kellő időben eltávozhassam. Ezt megígérték ugyan, de késedelmesebben hajtották végre, mint a hogy akartam. — Így feneklettek meg ügyeim Törökországban.” (Vall 339—340.) — A porta 1718. jún. 13-án adta ki a látszatrendeletet, hogy

„Rákóczi király, továbbá a spanyol követ és Forgács tábornok és a többiek számára” biztossítsák a Konstantinápolyba való költözködést. (Karácson: XXXIII. Szeráj lev.)

A béketárgyalásokkal függött össze, hogy a portának egy 1718. júl. 3-án kelt rendelete a korábbi intézkedést megváltoztatta. „A Drinápolyban tartózkodó Rákóczi és közvetlen alattvalói, valamint a magyar tábornokok számára Konstantinápolyban lakás előkészítésére nézve magas rendeletem kiadatott ugyan, ámde a tűzvész által Isztambulban most igen nehéz lakást előkészíteni, azért Száriárban és Bőjükdere-ben kell elegendő számú és egymáshoz közeleső lakásokat berendezni s amennyi lakás e célra felvétetik, arról szabályszerű módon deftert készíttetek s kimutatást és jelentést tegyettek.” (Karácson: XXXVI. Szeráj lev.) Karácson a török okmányokra támaszkodva cáfolja Saussure téves állítását, hogy „a fejedelem előbb Konstantinápolyban majd a közepén fekvő erdélyi követségi nagy házban lakott, melyet egykor Tököly vásárolt meg s amely — mellékesen megjegyezve — 1729-ben a nagy tűzvész alkalmával leégett.” (Thaly: Saussure 254.) Thaly ugyanis a Saussure-kiadás bevezetőjében felsorolja azokat a részleteket, amelyek a fejedelem életére vonatkozólag csak Saussure emlékirataiból váltak ismeretessé, s ezek között az első helyen említi a fenti adatot. Karácson ezzel szemben Mikesnek ad igazat. A Vallomások és Mikes levelei (16, 17, 19. lev.) igazolják, hogy Rákóczi kíséretével Drinápolyból Bőjükdere-be ment és nem Konstantinápolyba. Ld. Karácson: Rákóczi lakása Konstantinápolyban. Sz 1910, 402—405. — Az erdélyi ház történetére vonatkozólag ld. Mika Sándor: Az erdélyi ház Konstantinápolyban. BpSz 1907, 130. k. 1—22.

28 *másor többet.* — Az író ezt a fordulatot általában rövid levelek befejezésében használja, de ezt is variálja, vö. a 37, 65, 123, 135, 144, 164, 172, 179. lev. — Ld. Szabolcsi Bence 230: D) Jellemző mondat-ritmika (55. lev. jegyz.).

[16.]

2 sor *itt már meg ettük a nekünk rendellett rakás kenyeret* ... — Az elhíntett kenyér meséjéhez vö. a 7. lev. jegyz.35.s.

3 *megyünk. de nem elé, hanem hatra.* — NySz Elő : elő, elé.

4 a *műlől tartottunk. abban torkig estünk.* — (Szólás.) A fejedelem tudta, Mikes sejtette, hogy a bujdosásnak szomorúbb szakasza következik. Az utazással kapcsolatos részleteket Rákóczi sötétebb színekkel festi, egyben hitelesíti a Mikes által előadottakat. „Ekközben a békét megkötötték és aláírták; de még ezt sem hozták tudomásomra; hanem egy napon a kajmakám, a mint mondtam, a nagyvezér helyettese, értésemre adta, hogy ő a nagyvezértől rendeletet kapott és azt már Konstantinápolyba küldte azért, hogy mivel a város nagy része leégett, kérésem értelmében annak szomszédságában készítsenek számomra szállást. — Én pedig ezen üzenetet úgy vettem, mintha tisztességes uton értésemre adták volna, hogy itt az ideje távozzom; kértem tehát újra szekereket és lovakat ... az oldalamon lévő kapucsi basának nézete szerint is a nehezebb podgyászokat előre küldtem, magam pedig az ettől számított tizedik napot tüzetem ki a városból való elmenetelemre, a mely nap augusztus 16-ikára esett. De a mikor ügyvivőmet a magyar mágnásokat érdeklő másnemű dolgok és az útlevel kieszközlése érdekében

a nagyvezérhez küldendő emberem számára, a kajmakámhoz küldöttem, visszajöttök ámulva hallgattam, hogy ő az uti levelet addig ki nem fogja adni, a míg én a várost el nem hagyom . . . méltatlankodtam és felindultam a méltatlan válaszra és tüstént megüzentem neki: nem tudtam eddig, hogy a császár hivatlan vendége vagyok és hogy a porta siettetni elmeneteletem, a melyre nézve sürgettem az intézkedések megtételét a nagyvezér elindulása előtt; de miután már ezekből megértettem a porta akaratát, szerfelett becsületlennek tartom, csak egy óráig is késlekedni és terhére lennem; kijelentem tehát, hogy ebben a pillanatban szívesen elmennék, de mivel semmiféle szekérről nem gondoskodtak még eddig, három napig kénytelen vagyok várakozni; ennek elmúltával egymagam néhány lóval bíró cselédem kíséretében elhagyom a várost, hogy inkább a szomszédos erdőben várjam meg hátramaradott cselédségemet, semmint tovább legyek a városban kelletlenül . . . az elindulásomra kitűzött első időpontra az uti szükségletekről gondoskodás történhetett.” (Vall 344—45.)

6 21 *júlij* — A pozsareváci tárgyalások 1718. jún. 5-én kezdődtek meg, s a békét 1718. július 21-én kötötte meg Törökország, Ausztria és Velence. Részleteihez vö. V. Bianchi, *Istorica relazione della pace di Posarovic. Padova 1719.* — Virmond és Talmann császári biztosok a tárgyalások során követelték Rákóczinak és a magyar emigráció vezető embereinek kiadását. Ezt a nagyvezér megtagadta, hivatkozva Rákóczinak Törökországban élvezett vendégjogára. A szerződés 15. pontja kimondja, hogy a magyar bujdosóknak az Ausztriával határos területekről hátrább kell költözniük. Ld. a 19. lev. jegyz. 24. s.

8 *jó éttzakát a meny aszszony tánczának.* — Ez a seb átvonul az első leveleken (4, 9, 13, 16, 22. lev.), attól kezdve, hogy Mikesben balsejtelmek támadtak a közeli hazatérés reménye iránt. Később, Zsuzsi megismerése után (24, 37. lev.) az otthoni házasságot sóvárgó Mikes lírai sóhajait Zsuzsi személye feledteti s a házasság gondolatát majd az ő személyével kapcsolatosan emlegeti a levélíró.

10 *a békeség meg lévén, it már semmi dolgunk nincsen.* — Vö. Mikes első törökországi megnyilatkozásaival, 2. lev. stb.

12 *élg szekereket adtak* — Többes szám egyes helyett (Szily). Hasonló példák a 20, 22, 37, 42, 43, 58, 118, 147. stb. levélben. Vö. a 22, 71. lev. jegyz. — Régi írónknál gyakori. Kemény Jánosnál „négy holnapokig” (257) stb. Bethlen Miklósnaál, Csereinéál stb.

15 *az én portékam pedig nem leg keveseb atöbbinél.* — Vö. Simonyi Határozók I, 244: „A régieknél nagy néha felső fok mellett is nál -ragos határozót olvassunk.” Ld. a 3. lev. jegyz. 26. s. — Mikes később többször is (vö. 36. lev. jegyz.) kifejezésre juttatja, tudatában van Rákóczi mellett elfoglalt helyének, rangjának. Többje van és több illeti meg, mint az udvari személyzet sok tagját. De mi lehet neki, ha másoknak semmijük sincs. Mikes szegénységével is humorizál.

15 *vannak itt olyanok, hogy tizen sem rakhatnak meg egy szekerecskét.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 111, 112—16: A következőményes mondat (olyan, hogy); hasonló példákat hoz a 9, 36. levélből; más példát (úgy, hogy) a 37. levélből. Tagadó főmondat után fölszólitó móddal 43. lev. — „Régi példák a következőményes mellékmondatra. Az alanyi és tárgyi következőményes

mondatok tulajdonképpen kihagyásos jelzői mellékmondatok, mert szintén tulajdonság következményét fejezik ki.” (Berrár TörtMondt 170.)

20 *forgács ur is velünk jö.* — Mikes itt emlékezik meg első ízben gr. Forgách Simon tábornokról, aki már 1717. december 29-től Drinápolyban tartózkodott (Karácson: XXVII. Szeráj lev.). Említi még a tábornokot a 31, 35, 36, 38, 41, 73. levélben, ld. a 41. lev. jegyz.40.s.

20 *micsoda örömel látom meg kédet. de az egészség jó legyen . . .* — Új mozzanat az eddig alkalmazott levélzáró elhíthető formulákban. A viszontlátás, egymás kölcsönös látogatásának elképzelt öröme újabb valósághíthető elemet kölcsönöz Mikes „levelezésének”. Ld. az 1. és 2. lev. jegyz.

22 *de mikor utra kel készülni, akkor nem lehet sokat írni,* — Mikes a tudósítással, a továbbköltözés előkészületeivel járó izgalmat rögzíti levelében. Az alkalom és a tartalom valóságos, csak a levelező helyzet költött. A tudósító levéltípus a költözések és utazások idején mozgalmas, élménnyel teli úti levéllé válik. A levélíró ilyenkor rövid levelét reális fordulatokkal menti, pl. *többet nem írok mert készülni kel,* (126. lev.); *az utban hoszu levelet nem lehet írni.* (132. lev.) stb.

[17.]

bujukdere. — *Büyükdere* (ejtsd: *Büjükdere*) 'Nagyvölgy'. Falu a Boszporusz partján.

3 sor *hanem azt meg írom, hogy az uton eleget nevettem.* — A Mikes-levelek egyik fő vonása a nevetés; az író föltűnően gyakran emlegeti, vö. a 4, 5, 8, 9, 17, 22, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 36, 37, 38, 40, 44, 45, 46, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 71, 74, 76, 80, 86, 87, 88, 90, 94, 101, 107, 108, 110. lev. Rákóczi halála előtt elveszti nevető kedvét és igazán már nem is találja meg; ld. még a 146, 161, 192, 204. lev. — Mikes sokszor nevelteti meg a „ménjé”-t, önmagát, amikor komikus eseteket örökít meg, színez ki. Észreveszi a dolgok fonákját, keresi hol talál valami nevetségre való dolgot (ez a hajlam és magatartás rokon Hermányiéval, aki csak a „nevetségre méltó” dolgokat jegyzi föl). — Mikesnek életeleme a nevetés. A pestises időben írja, hogy *a mosolygás is nehéz nekünk.* (45. lev.) A jókedv, a tréfa és mulatság jár eszébe (18, 22, 25, 41, 46. lev.), tréfás urak mondásait jól megjegyzi (118. lev.), ír tréfás levelet (75. lev.), azt is megírja, ha mord kedvű (29. lev.), vigasság-suhajtás, jókedv-bú váltakozik leveleiben (57. lev.). Eszményképe a fejedelem, akit szinte haláláig nem hagyott el *természet szerent való. mindenkori jó kedve.* (110. lev.). Ideálja a jókedvű, egészséges ember, a derűs társaság. Kiemeli, hogy Bercsényiné *a vigasságról beszélni igen szereti* (22. lev.). A hatvankilenc esztendő korában elhalt Horváth Ferencet így jellemzi: *igen frissen bírta magát. és mindenkori jó kedvű volt; nem is volt vigabb közöttünk ő nálánál. micsoda szép dolog ajó természet!* (47. lev.) — Vö. még Mikes komédia-szemléletére vonatkozó leveleit (5. lev. jegyz.22.s).

A nevetés és annak különféle módzata témája a Spectateurnek is. Pl. „Riez, si vous étes sage. Ride si sapis. Mart. L. II. Epig. XLI.” (I, 223.) — „Il n'y a rien de plus sot que de rire mal-à-propos. Nam risu inepto res ineptior nulla est. Catull. Carm. XXVII 16.” (I, 170.) — „Du rire et de la raillerie.” (III, 179.) — „De la bonne et de la mauvaise Raillie . . . Pour railler d'une

manière agréable, il faut que la bienveillance regne dans tout ce que vous dites, et que vous souteniez toujours le caractère d'un ami...'' (IV, 317.)

6 a *pentelésia hadnak* — Pentesilea, az amazonok királynője volt. A trójai háborúban seregével az ostromlott város segítségére sietett; Achilles ölte meg. „Ducit Amazonidum lunatis agmina pellis Pentesilea furrens mediisque in milibus ardet...’’ (Verg. Aeneis I, 490.) Az amazon-mondákban és a képzőművészetben többnyire lóháton, harcias nőalakként szerepel. A pentelésia alak talán Mikes ejtésbeli változata, esetleg íráshibája* Pentesília (< Pentesilée) helyett. — A Spectateurben is szó van róla, vö. Amazonas, Pentesilée (I, 35; IV, 372, 377).

8 *azt gondoljuk hogy mind palotákban szállítanak bennünket*; — Vö. a 10. lev. jegyz. 13. s. Mikes elszomorító, nehéz helyzetekben is képes humorizálni. A kietlen török faluhoz asszociálja a párizsi palotákat.

13 *ezt a szép Cánálist ... avalo szép kis réten vagyunk*. — Mikes ennyit vesz észre a Boszporusz szépségéből. A természet szépségeinek részletezéséhez már nincs érzéke. — Vö. a 30. lev. jegyz. 11. s.

14 *fel járta*. — bejárta (Szily). Ld. az 57. lev. „*gyalog járta fel a thébai pusztát*,’’.

15 *a fekete tengernek a torkától. egy ágyu lövésnire*. — Bujükdere kb. 10 km-nyire fekszik a Fekete-tengertől.

16 ... *örömbömben azért írom, hogy oly közel vagyunk egymáshoz*, — Vö. Simonyi Költőszók II, 58, 59: Okhatározó mondat; azért ... hogy; és (egy más mellett) azért, hogy (42, 50, 53. lev.).

20 Mikes helyzetképe humorizáló, Rákóczi megfelelő sorai komorabbak. Rákóczi ezeket a napokat sötétebbre festi, hiszen akkor írja sorait, amikor nemcsak végérvényesen föllimerter vállalkozásának kudarcát, hanem a török fejedelmi személye irányában tanúsított udvarias bánásmódjának megváltozását tapasztalta. „A mint mondtam, augusztus 13-ikára virradó reggel, még napfelkölte előtt indultam el Drinápolyból: lovakat és öszvéreket a császár istállójából bocsátottak udvarom rendelkezésére és a nép szokása szerint, hogy a nappali hőséget kikerüljem, éjszaka költözködtünk; nappal sátrakban laktunk, és ekkép haladván, ha nem csalódom, a negyedik napi állomáson elibém jött az építőmester, a kit a szállás megvizsgálására előre elküldtem, terjedelmes, de igen kedvezőtlen jelentéssel; mert közölte, hogy Bujükdere és Saarijar faluja, a melyek a nagyvezérnek a konstantinápolyi kivetteséhez intézett rendeletében meg voltak nevezve, egyedül csak számkivetettek lakóhelye volt mindig; a ház lakatlan, nincsenek ajtai, ablakai, padlózata, lépcsője, és egyáltalában nem elegendő udvartartásomra; lefestették ezt a kajmakám előtt, de ő azt felelte, hogy a neki adott parancson nem változtathat, sem más szállást nem adhat... nem tudtam, mit határoztak a békekötés okiratában felőlem; de ez a velem való bánásmód minden rosszat sejtetett velem. Nem annyira én miattam látszott súlyosnak helyzetem, mint inkább a hozzám tartozók miatt, kiknek sem fizetést, sem ruhát nem birtam adni. Mentől nagyobb béketűrőssel hordozták inségöket, annál jobban meghatottak és annál jobban eltöltöttek aggodalommal; ... ha nem csalódom, Drinápolyból való elindulásomtól számított tizedik állomáson, Konstantinápoly határában ütöttem fel sátrammat és másnap a lakásomul vagy inkább

számkivetésem helyéül rendelt faluval szomszédos rétségre tettem át". (Vall 346—47.)

23 *a holt ember pedig olyan izetlen, kedvelen, hogy még a feleségét sem öleli meg.* — Mikes életkedvről, képzeletben eljátszott örömről és gáláns humorizálásáról ld. Zolnai 1930, 197. Vö. Voltaire Zadig-jának, ál-halott férjének esetét stb.

24 *elég várom hogy kédet láthassam . . . hetfün pedig ebédre el várjon kéd.* — Az előbbi levélben alkalmazott új elhithető formula családias érzelmű, játékos variálása. Ld. a 34. lev. és jegyz.42.s.

28 *káposzta is legyen,* — Mikes erdélyi ételt emleget, vö. a 18. lev. jegyz.

[18.]

2 *sor de ugy tettzik mint ha még nem láttam kédet.* — Ld. még az 55. lev. *ugy tettzik mint ha az a frater, csak a szélnek csinált lakadalmat.* — A mintha kötőszó után használt jelentő módú igealak feltűnő, a mai nyelvben nem szokásos. Ez a használat nyilván az „úgy tetszik, hogy még nem láttam kédet” típusú mondat analógiás hatására keletkezett. (Vas Nyr 1905, 434). — Vö. Simonyi Kötőszók III, 192: A módhatározó kötőszók. — Klemm TörtMondt 523: Mód-, állapot és hasonlíthatározó mellékmondatok. Ld. a 3, 141. lev. jegyz. is. — MMNyR II, 377, 380.

3 *. . . de azt vettem észre, hogy mikor kédnél vagyok . . .* — A 16. levélben föltűnt új elhithető formula variálása. Mikes bámulatatosan leleményes a levelezés-fikció fönntartásában. Kedélye, fantáziája, csevegő levélstílusában ebben fontos szerepet játszik.

5 *de én veszekedhetném kédel, mert két naptól fogvást levelét nem vettem kédeknek.* — Vö. Klemm TörtMondt 65, 66: Föltételes mód (ható alak). A föltételes mód használatára ld. még az 1, 2, 3, 9. lev. jegyz. — Simonyi Határozók II 199; 198: A fogva, fogván, fogvást névutó. Hasonló példákat hoz a 21, 25, 73, 77. levélből. — MMNyR I, 282.

11 *masokis ugy tarttyák, hogy egy kedv szerént írot levél, job egy táncznál.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 55; 54, 56: A hogy kötőszó. Módhatározó mondat. Hasonló példákat idéz 5, 20, 46, 49. levélből. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits, Réthei Prikkel.) — Mikes levél-típusaira vonatkozólag vö. a 21. lev. jegyz.

13 *addig sátorok alatt leszünk mint az izraéliták.* — A sátorélet (3, 17. lev.), a bujdosók lakhelyének kezdetleges berendezése természetszerűen gondolat-közelbe hozta a vándorló izraéliták sátoros életét. A biblia az Exod 14 fejezetétől ír a zsidók negyvenéves pusztai vándorlásáról, sátorozásáról. A sátorlakó bujdosó magyarokról és a pusztában vándorló zsidókról ld. a 19, 28, 61. lev. is.

A „zsidó—magyar sorsazonosság” gondolatának Mikes korában már nagy irodalmi hagyománya volt. A humanista műveltségű magyar reformátor-írók által kidolgozott zsidó—magyar párhuzam, nemzeti történetünknek bibliai alapon való értelmezése, a reformáció bibliai nemzeti történetiszemlélete, amely a magyarság sorsában a zsidóságot látta megismétlődni, a XVI. századtól vált uralkodóvá. Ez a gondolat a magyar bibliai históriák (Batizi András stb.) ismert motívuma. A sajátosan protestáns szemlélet kezdetei Farkas András krónikájához (Az zsidó és magyar nemzetről. Krakkó 1538) nyúlnak vissza. A prédikátor-írók s különösen Székely István (Chronica.

Krakkó 1559) és Károli műveiben megfogalmazott protestáns történetfelfogást fejlesztette tovább Heltai Gáspár (Cronica az magyaroknak dolgairól 1575), majd a század végén Magyar István az ország romlásának okait föltáró könyvében. — A zsidó—magyar történeti párhuzam kérdéséhez vö. Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. ItK 1957, 14—20.

A bibliai hasonlatok aktualizálása, az országnek Izraelhez vagy Judeához való hasonlítása történetíróknál, emlékiróknál egyaránt a stílus hozzátartozójává válik. A zsidókkal való összehasonlítás a biblia hatása alatt olyan méretű, hogy sokan a magyarokat „választott” népnek tartják. Szalárdi János (1601—1666): Siralmas magyar krónikája kálvinista-bibliai szemlélettel von párhuzamot Izrael népe és Erdély sorsa között. A kuruc bujdosók tábora prédikátorainál, pl. Nagyszőlősi Mihály imakönyvében (Kolozsvár 1676) is népszerű motívumok a zsidó—magyar párhuzamok. Visszatérő téma Bethlen Miklós Őnéletrésésében (II, 210. stb.). Bocskay István után II. Rákóczi Ferenc lesz a „magyarok Mózesé”. Vö. Czegei Vass György naplóját: „Erdélyben nyomorgó magyar Izrael” (MHH 35. 445, 453). Elterjedt motívum a Rákóczi-szabadságharc költészetében is (Rákóczi Ferenc buzgó éneke stb.), levélirodalmában (Gedeon példája Rákóczi levelében, vö. a 163. lev. jegyz.), a kuruc publicisztikában (egyiptomi rabság: 1711. ápr. 18. Kukizovi kiáltvány), Rákóczi imájában stb. Mikes is ehhez az irodalmi hagyományhoz kapcsolódik.

13 a francia követnek bonáknak. — Bonnacról ld. a 12. lev. jegyz. 11. s. A francia követ nem származott ugyan előkelő udvari családból, de atyja rangos vidéki nemes volt. 1715-ben Biron-nak, a későbbi marsallnak a leányát, Lauzon herceg unokahúgát vette feleségül. Mint francia főnemes megkívánta, hogy Rákóczi legalábbis egyenlőrangú félként érintkezze vele. A Comte de Charoche címet és álnevet viselő fejedelem Szekfü szerint nem adta meg Bonnacnak az „igen alázatos és engedelmes szolgája” aláírást. Mikes ismerte a „titulus iránt” való akadály részleteit. (Szekfü 140—41.)

Bonnac magatartását a francia külpolitika alakulása és az udvartól kapott utasítás is magyarázza. 1718. augusztus 2-án Ausztria csatlakozott Franciaország, Hollandia és Anglia hármas szövetségéhez, s így Franciaország a Habsburgok szövetségese lett. Megváltozott a belső helyzet is. Orléansi Fülöp leszámolt a régi udvarral, és az ennek tagjaiból álló spanyol párttal, amelyhez Rákóczit erős szálak fűzték. Rákóczi Büjükdere-ből a maga és hívei számára menedékkjogért fordult a francia kormányhoz. A francia régens XV. Lajos nevében ezt írta Bonnacnak 1718 szeptemberében: „A londoni szerződés szerint a szerződő felek kénytelenek kizárni birodalmaikból azt az alattvalót, a kit bármelyik szerződő lázadónak nyilvánított; így tehát többé nem adhatunk helyet Rákóczinak. Jó lesz, ha ön megérteti vele e határozatunkat a nélkül, hogy a fejedelem sértve érezné magát az ön modora miatt. Biztassa a viszonyok esetleges változásának reményével.” Ezek után Bonnac a fejedelmi címet nem adta meg a rangjára és méltóságára büszke fejedelemnek. — Ld. Angyal Sz 1905, 208—209. Bonnac levelezése az Archives Nationales-ban. TF 1905, 194, 207, Bonnac au Roi le 22 Avril 1718. — Louis XV au Marquis Bonnac 9 Septembre 1718. — Zolnai 1937, 7—8. — Vall 344.

20 *precedentia*. — (praecedentia) elsőség.

21 *az aszszony olyan mint egy darab nád méz*. — Bonnacnéról vö. a 26. lev. is. Szily: „A régi nyelvben és Háromszéken ma is” nádméz — cukor. — MTsz.

A szó más írónál is megtalálható, Eszterháznál (318), Apornál (MHH 11. Scriptores 86), Bethlen Katánál stb.

29 *ügy szerettek edes néném. mint a káposztát.* — A *Törökországi Levelek* 1794-i kiadásának első ismertetője (Bibliotheca, Bécs 1795, 39) többek között ezeket a káposztával kapcsolatos fordulatokat is fölhozza, amikor a „kedves és barátságos írások modjára és elmés nyájasságokra nézve kellemetes” levelek gyengéseit bírálja. A káposztáról ld. még a 7, 17, 19, 20, 28, 34, 40, 52, 56, 76, 148. lev. A régi bírálónak igaza van, Mikesnek a káposztával kapcsolatos fordulatai helyenként parlagiasan hatnak.

[19.]

Jenikő. — Előfordul még a 20—30, 32—36. levélben. Yenikőy (köy > köfélődés török nyelvjárási jelenség) falu a Boszporusz európai partján. Mikes a 30. levélben azt mondja róla, hogy *igen rut város*. Jenikőj — Újfalu. — Mikes nem ír a költözéssel kapcsolatos huzavonáról, melyről Rákóczi részletesen beszámol, s azt írja, hogy itt elég kényelmes lakása van (Vall 348—49).

2 sor a *bujdosó izraeliták. a sátorok alól házakban szállottanak végtére.* — A sátorlakásról vö. a 18. lev. jegyz. A zsidó—magyar párhuzam alapeleme Mikes gondolatában a bujdosás; ezzel járnak a primitív életviszonyok. Ld. alább is. — NySz Vég: végtére.

6 *távu*l — távulról (Szily). — NySz.

7 *háza, pedig koránt sem fő ispány* — Ez a részlet Császár Elemér Mikes-kiadásából hiányzik.

7 *fő ispány* — NySz Ispán: fő-ispán. Mikes mindig -ny-nyel írja.

8 *szöcs*, — Ld. a 37. lev. is. Szily: „Erdélyben szöts, Magyarországon szüts — mondja Kassai szótára.” Szöcsnek mondja Kemény János (407), Hermányi (14. sz. stb.), szücsnek Károlyi Sándor (162).

10 *bé rakoskodot* — NySz Rak: be-rakoskodik; a szótár csak innen idézi (Szily).

11 *aházamban, se szék, se asztal nem alkalmatlankodik*, — Vö. Klemm TörtMondt 418: „A régi nyelvben is gyakori már a se ilyen tagadó mondatokban.” Ld. a 10. és 11. lev. jegyz. is. — Vö. Mikes drinápolyi lakásának leírásával.

15 *házi eszköz* — a mai bútor (Szily).

17 *nám arégiék el lehettek annyi házi eszköz nélkül, hát mi mért nem lehetnének el.* — *nám* — lám. Ld. a 87. levélben is (Szily). Régies alak. Teleki Mihály és Pápai János följegyzéseiben többször előfordul (MHH 27. 221). Vö. Berrár TörtMondt 135. nam. — Klemm TörtMondt 28—29: „Ujabbon ne használatos föltételes mód mellett oly tagadó alakú kérdésekben, amelyek nyomós állítást fejeznek ki . . . Régen ily esetben rendszerint nem-et használtak, Arany és Tompa is gyakran ezt használja még.” Ld. a 10. és 11. lev. jegyz. is.

18 *nám a sidoknak nem volt székek.* — A zsidók sátorlakásáról nemcsak a bibliában olvasott Mikes (ld. a 18. lev. jegyz.). Történeti-néprajzi jellegű olvasmányai alapján is emlékezett a bujdosó izraeliták primitív életmódjára. Fleury egyik műve részletesen festi a zsidók történetének azt a korszakát, midőn a földműveléssel és pásztorkodással foglalkozó nép sátraiban lakott (*Izraeliták*Szok 6 recto). *A pátriarkák jóságáról és foglalatosságáról.* (7

verso, 8 recto); a sátoros, zarándoki pásztori életéről, a mezei, földi munkáról (11 recto). Fleury a zsidók házi eszközeiről szóló fejezetében (24 verso: *Az ő házi eszközeikről, és hazokról*) azt írja, hogy az izraéliták szőnyegeket használtak a táborban és a mezőn, ezeken ültek és feküdtek; házaikban már székek is voltak. Ld. még *Gondolatok* 5 verso: a zsidók sátorlakása; *KJÉHist* 88 verso: sátorlakás, sátoros ünnepek.

19 *egy régi francia királynak láttam a székét*, — Mikes több olyan helyen megfordult, ahol régi királyi bútorokat láthatott (Versailles-ben, Fontainebleau-ban, a párizsi Louvre-ban). Szathmáry Király Ádám írja naplójában: „... mentünk a' Lúver nevű király-házban (a'melyet az mostani király apja építtetett), az Királyi Képiró- és Faragó-Academiában...” (272) — „... Verszályban az Királyi Galleriáját, háló és kis házait megjártuk, a' Medályokat és a' metezett gyűrűköt is mind megnéztük, és mindenféle Curiositasokat...” (271) stb. — Egyébként ritka eset, hogy Mikes korábbi személyes élményről szól. Csak alkalmilag érint régebbi dolgokat, mert a levelezés úgy valódi, ha nem a múlttól, hanem a jelenről szól.

22 *az archipelágusban* — Archipelagus; Rákóczinál pontosan: „in sinu Magarisei.” (Conf 287.) „A hajót, melyen Franciaországból jöttem, a következő év kezdetéig a megarisi öbölben várakoztattam...” (Vall 330.) A fejedelem a sok viszontagság közben már nem titkolta visszatérési szándékát, s hű emberei előtt is beszélhetett erről. De azt titokban tarthatta, hogy kevéssel a szultánnal történt találkozása (1718. jan. 4) után a hajót visszaküldte (Vall 334).

24 *(de abban thamás vagyok :)* — Ez a zárójeles megjegyzés sejteti, hogy Mikes tudott valamit a Franciaországba való visszatérés akadályairól. Mikes kételyét a törökök magatartásán kívül bizonyára Bonnaconál tett látogatásai erősítették meg. A porta Rákóczi ügyének elejtésével a távozás útját is elzárta (Angyal TT 1905, 208). A fejedelem pár napi jenikőji tartózkodás után vette kézhez a toulouse-i gróf levelét, mely a köztük levő baráti kötelék gyengédségével közölte a nem sejtett hírt. (Vall 359.) Később Bonnac is közölte vele a régens üzenetét (vö. a 18. lev. jegyz.). Rákóczi az 1718. év eseményeit jellemezve írja: „Keserves volt az Orleáni herczeg, Franciaország régensének üzenetéből megértenem, hogy a császárral kötött barátság miatt többé nem fogadhat vissza abba az országba” (354). Ld. Louis XV au Marquis Bonnac 9 Septembre 1718. — Bonnac au Roi 9 Fevrier 1719. Bonnac beszámol a Rákóczival történt megbeszélésről (Szekfü 188). — A Mikes kételyét kifejező mondas előfordul a 134. levélben is. Vö. (Erdélyi, Margalits); hitetlen Tamás, Joan 20, 25; Tóth: Szájru szájra 365.

24 *Bercsényi urat. az aszszonyal várjuk ide*, — A pozsareváci békeszerződés után a szultán 1718. június 15-én kelt rendeletében intézkedik először, hogy „Bercsényi, Forgács, Eszterházy, Máriássy, Csáky és a többi magyar tábornokok családjai Ruszcsukból Konstantinápolyba költözködjenek”. (Karácson: XXXIV. Szeráj lev. Az alábbi okmányok is innen.) Majd június 16-án „A Drinápolyban tartózkodó erdélyi király Rákóczi és a mellette levő Forgács, Bercsényi, Eszterházy, Máriássy és Csáky tábornokok innen távozza Konstantinápolyban fognak lakni, szükséges azért, hogy ennekelötte megadott napi ellátásuk ezentúl is, mint eddig, megadassék. Megparancsolom tehát, hogy mikor a nevezettek Drinápolyból távozza Konstantinápolyba érkeznek,

Rákóczi királynak naponként kilencezer huszonegy ákese, Forgács tábornoknak naponként hétszázharmincöt ákese, Bercsényi tábornoknak naponként kétezer ákese, Eszterházy tábornoknak naponként háromszázötven ákese, Máriássy tábornoknak naponként kétszázhatvan ákese és Csáky tábornoknak is kétszázhatvan ákese, vagyis összesen naponként tizenkétezer hatszázhuszonhat ákese fizetessék a sztámbuli vámpénztárból." (Karácson: XXXV.) Ez volt egyébként a háború befejezése után az első rendelkezés a bujdosó magyar tábornokok tartásdíjáról, melyet már a következő évben leszállítottak, pl. Bercsényiét a felére. (Ld. Karácson: XLIV. 1719. január 10.) 1718. július 17-én kelt rendelet intézkedik a Ruszcsukból Várnába és innen Konstantinápolyba költözködő magyarok poggyászának szállításáról. (Karácson: XXXVII.)

Eszterházy eltávozásáról egy 1718. aug. 23-án kelt okmány ad hírt. „A nevezett tábornok Konstantinápolyból eltávozott, mivel nem akart itt lakni és azt kérte, hogy Moldvában lakhassék. Moldvában tehát alkalmas helyet kell számára kijelölni és embereinek” stb. (Karácson: XXXIX.) — Csáky tábornok sem állapotott meg Rákóczi környezetében; „Csáky tábornok Ruszcsukba küldetett, azután pedig Rákóczival együtt Isztambulban lakás és a sztámbuli vámpénztárból napi 260 ákese rendeltetett számára. Bercsényi tábornok jelentette róla, hogy a nevezett tábornok napi ellátási díjához még valamely összeg adassék és mivel Isztambulba nem mehetett, azért Oláhországban lakhassék.” (Karácson: XLI. 1718. szept. 11.) — Máriássy tábornok a mellette levő magyar katonákkal Nis védelmére rendeltetett. (Karácson: XLII. 1718. október 22.) Mikes erről az átcsoportosításról nem értesít; ha Forgách tábornokról (16. lev.) és Bercsényiék érkezéséről tudott, kétségtelen hallott a többiről, valamint a dolgok háttéréről is.

26 *mi itt a rakás kenyér mellé ültünk. csak az Isten tudja meddig fog tartani. és...* — Az elhittett kenyér török legendáról vö. a 7. lev. jegyz.

31 *azt remélnem hogy el jő két látogatásunkra;...* — A „nénjé”-hez való menetel fordulatait (16, 17, 18. lev.) a „nénje” hivatgatása váltja föl. Mikes képzetben színes képet fest a „néne” érkezéséről.

34 *keményeb volna a szív a kö sziklánál...* — A kéziratosszerű szerelmi költszetre emlékeztető motívum. Kemény kösziklának könnyebb meghasadni... (RMKT XVII. 3, 682. l. — Bartók: A magyar népdal. I. A 77. lev. jegyz.-ben idézzük). — Könnyebb a kösziklát... Ld. Menj el két kezemmel írott kis levelem (RMKT XVII, 3, 208. sz. 348. l.)

35 *ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz.* — Vö. a 18. lev. és jegyz.

[20.]

1—10 sor A levélíró Mikes nemcsak elhitető formulákat használ, hanem elképzelt helyzeteket, képzetben átélt lelkiállapotot örökít meg a „néne” alakjának élővé tételére. Vö. a 19. lev. befejező részét. Ez az irodalmi szerepjátszás s a benne megnyilatkozó fróli kedély, stílus a Mikes-levelek egyik legeredetibb vonása.

2 *alig indult meg két innét, hogy nagy szél tamada,* — Simonyi kifejti, hogy ez a szerkezet „nem éppen szokott”, de nem hibás és nem magyartalan. (Kötőszók III, 61; 60.) Hasonló példát idéz a 75. levélből. Ld. a 22. lev.

jegyz.17.s. — Barkász Károly: Az alárendelő időköztöszók (Nyr 1879, 207); alig... hogy — MMNyR II, 371.

3 meg rengették — megringatták (Szily). A NySz-ból kimaradt. Vö. renget.

5 az olta egy levél ki tehetet volna kéd anyughatalanságból, — NySz Tész, tészén, tészén: ki-tész [Szólások].

8 csak függőben tartom elmémet mind addig még bizonyost nem hallok kéd felől, — NySz Füg: függő [Szólások]. Tart: [Szólások]. — Simonyi Határozók I, 67; 64—66, 68, 71: Állapothatározó ben ből be. Hasonló példák a 72, 78, 80, 84, 85. levélben. Ld. még a 3, 32, 70, 74, 88. lev. jegyz. — A szólást a kuruc kancellárián is ismerik, vö. Pápai: „ne tartsa függőben elmémet” (60).

9 jonás, — Utalás Jónás próféta meszeszerű életepizódjára (Jona 2, 1). Vö. a 11. lev. jegyz. — Jónás próféta legendáját a bibliai históriák földolgozták (pl. Tinódi 1553).

11 A szultán bevonulását Rákóczi is leírja. „Szeptember havának végén az egész hajóhad néhány napra rá a szultán is nagy és ragyogó pompával bevonult a városba. Ennek a pompának magam is nézője akartam lenni; de mivel ezért a városba menni nem akartam, a városba vivő út közvetlen közelében fekvő kertben voltam a látványosság szemtanúja; de ó Uram, azt a te kegyelmednek kell tulajdonítanom, hogy inkább utálatot, mint vágyat keltett bennem ezen minden fény, ragyogvány és méltóság kifejezésére rendezett pompa. Az igazi világi pompa tükröződött benne vissza, a melyről a keresztyén a keresztségben lemond és a melynek az egész ottomán nemzet minden hivatalos ténykedésében legbugzóbb utánzója...” (Vall 350.) — A levél zárógondolata a török pompa értelmezéséről rokon Rákóczi nagylelegzetű elmélkedésének kezdő szolamával. A fejedelem a szultán bevonulását belső embereinek társaságában ilyen megjegyzésekkel kísérhette. Mikes ezt is felhasználta írás közben.

19 jancsárok — A szó előfordul még a 37, 42, 91, 92, 93, 97, 129, 177. levélben; másutt *jantsár* alakban is, 129, 139, 171. lev. — Ld. még *jancsár aga* (14. lev. és jegyz.), *jantsár aga* (168. lev. és jegyz.). Tő. *jeniçeri* (jenieseri) 'az oszmán-török birodalom hadseregének egyik oszlopát alkotó, gyalogos jellegű katonai fegyvernemnek, ill. az abba tartozó katonának a neve' (vö. Redhouse 2207; Fekete 126). — A *jenieseri* (szó szerint: új hadsereg) rendszer alapjait az első török uralkodó, I. Oszmán szultán (1299—1326) vetette meg. A jancsárok évszázadokon át a birodalom legfontosabb támaszának számítottak. A jancsárok későbbi züllése, az állam helyzetét megnehezítő lázadásai 1826-ban II. Mahmut eszázárt (1808—1839) arra kényszerítették, hogy a jancsárságot radikális eszközökkel felszámolja (vö. Pakalin III, 617). — A szó hangtörténetéhez vö. Kakuk 252; irodalmához ld. Lokotsch 76.

19 *sokadmagával* — NySz Sok: sokad. — Sajátságosak a maga előtt a jelzőül álló rendszámnevek és ezek analógiájára a határozatlan számnevek. (Vö. Klemm TörtMondt 332.) Klemm példákat idéz az Érdy-Codexből, Haller Historiájából, Tinóditól, Gyöngyösitől stb.

20 *assás bacha* — Tő. *asas başi* (aszszás bası) 'az iszthanbuli városi rendőrség vezetője'. Egy meghatározott jancsár-orta (ld. a 92. lev. jegyz.) csorbadszija (ld. 36. lev. jegyz. csorbasi) volt, aki a csavus bası (ld. alább) mellé beosztva látta el funkcióit (vö. Pakalin I, 93: *Ases başi* címszó). Bizonyos rendfenn tartási funkciókon kívül feladatkörébe tartozott a kivégzések ellenőrzése,

egy meghatározott börtön felügyelete stb. (vö. d'Ohsson VII, 319). A basi alak (ld. basi 92. lev. jegyz.) — mint más levelekben is — kontaminálódik a basa (ld. 14. lev. jegyz.) alakkal. Ezen alakok történeti összefüggéseit ld. a pasa szó magyarázatánál (9. lev. jegyz.).

20 *csauzok*. — Ld. a 13. lev. jegyz.9. s.

20 *émirek*, — Ld. a 182. levélben is; vö. ugyanitt *emireket*. Tö. emir 'tisztí értéki rendfokozat az oszmán-török állami-katonai apparátusban' (vö. Redhouse 204). E címet viselték bizonyos udvari tisztviselők, továbbá a szandzsákok alá rendelt, livának nevezett közigazgatási egységek (megközelítőleg a magyar járás megfelelője) vezetői (vö. Pakalin I, 526). Ez a cím illette meg a próféta leszármazottait is (vö. d'Ohsson VII, 16). Mikesnél ez a szó utóbbi jelentésben fordul elő.

21 *ülémák*. (az az, *apapok*, *azírás tudok* :) — Vö. *ulémák* 91, 92. lev. Uléma Tö. ulema (ulemá) [tant. pl.] 'tudósok: az iszlám vallás jogtudósai, teológusai, egyéb tudományok művelői' (vö. Pakalin III, 544). Az ulemák az állam tanácsadói voltak, az udvarban ilyen minőségükben állandó testületként szerepeltek (vö. d'Ohsson VII, 7). A szó irodalmához ld. Lokotsch 166.

21 a *kapicsi basák*, — Ld. a 14. lev. jegyz.19. s.

21 a *jancsár aga*. — Ld. a 14. lev. jegyz.11. s.

22 a *mistancsi basával*, — Tö. nişancı (nisándzsí): ld. *nissánsi* 157. lev. jegyz. A szó Mikesnél torzult alakban jelentkezik. A szöveggörnyezet azonban lehetővé teszi a nisándzsival való azonosítást. Korábbi kiadások (Erődi, LXXII nyomán) a szót a Mekkából érkező zarándok-karaván hírnökével, a müzsdedzsi basí-val azonosították, minden bizonnyal helytelenül. A török basí alak itt is (vö. assás bacha, csauz pasa, kapicsi basája) a basa ~ pasa címmel kontaminálódik. Ld. a 9, 13, 14. lev. jegyz.

22 a *kalmakán*. — Ld. a 3. lev. jegyz.33. s.

22 a *kapitán basával*. — Másutt *kapitán pasa* (91. lev.), *kapitány pasa* (91. lev.), *kaptan pasa* (92, 129. lev.), *kaptán pasa* (92. lev.). Tö. kapudan paşa (kapudán pasa) [más alakban: kapudan-i derya (kapudán-i derjá)] 'az oszmánli birodalom tengeri erőinek parancsnoka'. Később a tengerészeti ügyek minisztere admirálisi rangban (vö. Pakalin II, 182; kaptan paşa címszó). A basa ~ pasa címváltakozással kapcsolatban ld. a 9. lev. jegyz.8. s.

22 a *fő vezér* — Vö. a 13. lev. jegyz.36. s.

23 a *muftival.*, — Előfordul még a 91, 92, 97, 173, 177, 182, 189, 191. levélben. Tö. müftü 'jogtudós, egyházjogász'. A mufti volt hivatott dönteni olyan ügyekben, amelyekben a kádi (ld. 36. lev. jegyz. kadia) nem tudott ítélni, s amelyeket igazságtézés céljából a kádi-hivatal eléje terjesztett. A mufti nem feljebbviteli fórum, inkább jogi tanácsadó személy volt (vö. Fekete 183; Pakalin II, 519). A muftik felett az iszthanbuli főmufti, a „sejh ül-iszlám” (ld. Pakalin III, 347) állott. Az ő hivatala volt a jogi tanácsadó testület legfelsőbb fóruma, egyben ő volt az a személy, aki a muftik kinevezéséről döntött (vö. Fekete 183). Amint az a körülményekből kiderül, Mikes legtöbbször az iszthanbuli főmuftiról emlékezik meg leveleiben. A Mikes által följegyzett szóalak, a mai köznyelvi alakkal ellentétben nem mutatja az illeszkedést. A szó irodalmához ld. Lokotsch 120.

23 *acsauz basa*. — Ugyanígy a 25. levélben. Másutt *csauz pasa* (128, 129. lev.). Tö. çavuş başı (csavuş basí) 'katonai-udvari tisztség: a nagyvezér

mellett államminiszterként működő tisztviselő címe'. A csavus bası volt a rendőrség főnöke, a nagyvezér bíróságának elnöke, az udvar protokollfőnöke, aki a külföldi vendégek, követek fogadásáról, ellátásáról gondoskodott (vö. d'Ohsson VII, 167). Meghatározott karhatalmi és katonai erők voltak alárendelve, így főnöke volt az udvarban működő csauzok (ld. 13. lev. jegyz.), törökül *çavuşan-i erkân-i âli* (csavusán-i erkján-i âli) testületének (vö. Pakalin I, 336). Mikes a csavus alapszót a bası, basa, pasa (9, 13, 14. lev. jegyz.) címekkel egyaránt kombinálja. Lehetséges, hogy a csavus basıt a pasai cím is megillette, valószínűbb azonban, hogy itt is — mint más levelekben — kontaminációval van dolgunk.

23 *mahumet* — Ld. a 7. lev. jegyz. 11. s.

24 *vezetékji*, — Szily: „Vezeték. Kész ló, melyen ember nem ül: equus vacuus Páriz-Pápainál.”

25 *az álcoránt* — Másutt *Alkoránt* (182. lev.), *alkorán* (180. lev.), *Alkorán* (184, 189—191. lev.), előfordul *álkorán* (179, 188. lev.) alakban is. Tö. Kuran (Kuran) 'a korán'. Az iszlám vallás dogmáinak Mohamed próféta által írt alapvető fogalata. Az itt használt al, arab névelővel ellátott alak az arab nyelvű vallási irodalomból és gyakorlatból jól ismert volt a törökök között. Ebben az alakban honosodott meg számos nyugati nyelvben is (vö. Lokotsch 100).

26 *mahomet* — Másutt is így (130, 173, 182. lev.), vö. előbb *mahumet*.

27 *igen kívántam paripán*, — Szily: „kivántam, mint melléknév”.

27 *az isóglánok* — Előfordul a 175. levélben is. Tö. *ıçoğlanı* (ıcsólani) [*<ıcsoglanı*] 'az udvar által állami szolgálatra nevelt fiatalok, akik az udvarban apródi szolgálatot teljesítettek'. Ilyen udvari apródokat a fővároson kívül más szultáni rezidenciákon, így pl. Edirnében is neveltek (vö. Pakalin II, 28). — A cs/ls megfelelés nem ismeretlen a törökben [különösen t előtt; vö. Szerdengesti], e hanghelyzetben azonban szokatlan. Lehet, hogy a szó első tagja Mikesnél az *ıs* 'munka, dolog' szóval kontaminálódott, de az is lehet, hogy íráshibával van dolgunk. A szó irodalmához ld. Lokotsch 71.

30 *az isóglánok pedig inas számban vannak az udvarnál*. — Vö. Simonyi Határozók I, 229; 228: Helyhatározó -nál től hoz. Más példa a 83. levélből. — NySz Udvar 3). A -nál től hoz -ragok használatára ld. még a 3. lev. jegyz.

34 *és tudja meg hogy őis ember*, — Ez Kempis és Szt. Ágoston szava. Ld. a 28. levélben is: *emberé? igen is ember, meg változhatik hát . . .* — Kemény János ezt írja: „ . . . mért az királyok s fejedelmek is csak emberek, és nem lehetnek üresek az emberi gyarlóság s erőtlenségtől” (1856, 17).

38 *oh! mi szép állapot akereszténység!* — Enyhe intolerancia. Mikes örül, hogy keresztény. A török nem remélhet mennyországot. — Mikes itt a földi pompa és gazdagság birtokosaival szemben hozza föl a szegények égi jutalmának vigasztaló reményét.

42 *ha perában megyek. akor többet predikállok*. — A 26. levélben is így. Másutt *pérában*, 21, 62—63, 93. lev. Pera — İstanbul európaiak lakta negyede volt régen. A korábban külvárosnak számított rész a modern városfejlődés eredményeként a város központi része lett.

Mikes a rövidre szabott elmélkedés végét tréfás hanggal üti el. A prédikálás szólásszerű használatára vö. a 13. lev. jegyz. 52. s.

43 *egy keresé még a kápostánál is jobban szerettek*: — NySz Kevés: *kevéssé* [Szólások]. — Vö. a 18, 19. lev. és jegyz.

I sor *Mi lett bennünket édes néném...* — A Mikes által kedvelt levél-sürgető kezdő motívum kiegészült a képzelt látogatások valóságghitező motívumával, vö. az 5. és 16. lev. jegyz.

6 *ha négyszer látnám is kélet napjában nem kellene meg csömörölni a szememnek.* — Vö. NySz Csömör: még-csömörlik. — A. m. megundorodik vmitől. — ÉrtSz és SzófSz.

7 *a kéd könnyű, kurta és rövid levelét vettem. mentől ritkábban ír az ember. annál hoszab levelet kellene írni.* — Mikes kifogyhatatlan a különféle levél-típusok emlegetésében. „Nénjé”-től hosszú levelet kíván, önmaga mentegetőzik rövid levele miatt: *magam szégyenlem másoda rövid levelet küldök.* A hosszú, hosszabb, nagy levélről ld. az 5, 13, 30, 37, 53, 56, 57, 62, 70, 102, 162, 180. lev. A kis, kicsid, igen kicsiny, rövid, a nyúl farkánál is rövidebb levélről ld. a 24, 39, 53, 66, 75, 85, 102, 107, 115, 121, 159, 202. lev. — Más levél-típusokról vö. a 16, 18, 39, 40, 41, 48, 56, 70, 75, 78, 80, 87, 117, 118. lev. jegyz.

9 *a pedig nekem halálom mikor rövid akéd levele.* — NySz 1. Hal 2. Halál [Szólások].

11 *a hoszu levelet meg várom. valamint az ur dolgát.* — Úr dolga a. m. robot; a jobbágyok által a birtokos számára megszabott időben kézierővel vagy fuvarral kötelezően végzett ingyenes gazdasági munka. Mikes humorizál a feudális gazdasági kifejezéssel, az *ur dolga* nála egyenlő a levélírással és a levélvárással, vö. a 37, 80, 173. lev.; innen kezdve tréfásan *aszszony dolgát* emleget (174, 177, 181, 182, 188, 190, 192. lev.).

13 *tegnap érkezet oda bercsényi ur.* — Bercsényi jelenlétéről tanúskodnak a török okmányok is, melyekben ellátási díját szabályozták. (Karácson: XLIV. 1719. jan. 10. Szeráj lev.) Mikes szerint (28. lev.) Bercsényi Pera városrészben telepedett le, ahol később is kizárólag európaiak laktak. Valójában Galata városrészben jelöltek ki Bercsényi részére lakást, és ott is lakott 1719 júliusáig. Ezt igazolja Bercsényi nyugtája kéthavi házbére fölvtételéről, valamint a kísérő sorok: „Galatában a négy ut összetorkolásánál Rebuli nevű rájának háza Bercsényi magyar tábornok számára lakásul rendeltetett” stb. (Karácson: XLVII. 1719. jan. 31, febr. 3, febr. 5. Szeráj lev.) Ld. a 19, 67. lev. jegyz. is.

14 *minden pereputtyástol.* — Ugyanígy a 32. levélben; ld. a 28. lev. *minden pereputtyával*; a 44, 74. lev. *minden pereputtyostól.* — (Erdélyi, Margalits.) NySz Péréputty. — A szó származásáról vö. Szarvas Gábor: Péréputty. Nyr 1890, 97—100. — Pekry Lőrinc egyik levelében írja: „minden pereputtyával” (Thaly: Ocskay László I, 227), Ottlyk Györgynél is „minden pereputtyostól... minden portékástól” (MHH 27. Naplók 115).

14 *annál az uri aszszonynál* — Gróf székesi Bercsényi Miklós (1665—1725) második felesége, gr. Csáky Krisztina (1654—1723), Csáky István országbíró és felső-magyarországi kapitány leánya, Draskovich Miklós gróf országbíró özvegye. A magyar mágnás családok között elfoglalt igen előkelő helyére, udvartartására, társaságkedvelő egyéniségére, életére vonatkozólag lásd Thaly: Bercsényi II, 89—95, 97—99, 103—105 stb. III, 123. stb. — Bercsényi udvaráról, Bercsényiné muzsikásairól vö. Esze Tamás 92—97. — A továbbiakban Mikes többször szól Bercsényinéről, haláláról is megemlékezik (48. lev.).

15 *el mulattya két magát.* — Ld. még 25. lev. *mulattuk magunkot.* NySz Múl-ik, múl: mulat [Szólások]. Vö. a 9. lev. jegyz. 12.s.

16 *bercsényi ur embereit mind jól üsmerem,* — Ez az ismeretség a kuruc háború utolsó éveiből (1707—1711) és a lengyelországi tartózkodás (1711—12) időszakából származik. Bercsényi Miklós lengyelországi udvaráról keveset tudunk. Bercsényi egyik Rákóczinak szóló levelében (Brezaný, 6. Februárý 1712) leírja szűkös udvartartását, ekkor több mint száz személyt számlál össze (Archívum R VII, 96). Mikes állandóan Rákóczi közvetlen környezetében tartózkodva jól ismerte a szabadságharc valamennyi főemberét és azok udvari személyzetét. Ilyen természetű elszórt megnyilvánulásaiából következtetni lehet az író alig ismert 1707—1712 évek közti életszakaszára. — Ld. a 24. lev. jegyz. 14.s.

[22.]

1 sor *Aztot még előre által láttam, hogy bercsényiné asszonyom meg fog kédnek tettezni,* — Vö. Klemm TörtMondt 84: Oratio obliqua körülírással kifejezése mozzanatos történést ígkél. — Bercsényinéről ld. a 21. lev. jegyz.

7 *agörög kéréczákkal.* — Megvan az újgörögben éppen ilyen formában: *κεῖρα* Vizandios Skarlatos szótára 1835, 133a. A szó XVIII. századi jelentése Vizandios tudomása szerint a *κέρα* szóval azonos. Tehát nem a *κορη* 'leány' (sem *κοράσιον* — korászion, amint Erődi magyarázta; Emlékkiadás 1906, LXXII), hanem a *κύρ* 'Herr, sieure, sire'-rel azonos tövű, *κύρα* 'domina', *κυράτσα* 'Hera, Domina'. Vizandios Skarlatos 152. A szó az újgörögtségben, legalább Konstantinápolyban, nem a legelőkelőbb görögök címe (Fehér Géza EPhK 1920, 85). Követségi emberek, tolmácsok, hivatalnokok feleségét jelenti, vö. a konstantinápolyi Patriarchion Mikesék korából származó rodostói codexében is, Ptr. Nr. 905. Ez a *κεράτσα* szó újabban is közhasználatú *κύρατσα* — kiraca, jelentésátvitellel 'gezierte, affectierte Frau'. Ld. még a 35. lev. *polatéli* görög köszönésformát.

9 *de a vigasságról beszélni igen szereti. főképpen a tavaszi idejében való dolgokrol.* — NySz Tavasz: tavaszi. Mikes itt képletesen a szerelmi ügyekre céloz. Jellemző sorai azt bizonyítják, hogy még a szabadságharc éveiből ismerte Bercsényinét. Vö. az előbbi levelet.

11 *ifjú korában szép volt.* — NySz Kor: ifjú-kor; a szótár csak innen idézi.

12 *de azt ki ne nevetné.* — Mikes enyhén humorizál az „idős méltóságos asszonyon”. Ha Bercsényinéről beszél, mindig talál valami okot a csipkelődésre. A nevetésről ld. 17. lev. jegyz. 3.s.

12 *azt szeretné kéd meg tudni, hogy miért annak az uri asszonynak az orra felete. és orcája feje,* — Vö. Simonyi MagySzórend 437: „A régiéknél (és régiesen Arany Jánosnál is) a kérdő névmás után a közönséges kérdésben is előfordulnak súlytalanabb mondatrészek, nyilván a latin szórend hatása miatt. Ld. a levél 30. sorát! — MMNyR II, 497.

17 *nyerne is rajta sokszor, mint birtok a csikban,* — Előfordul a 28, 103, 124. levélben is. — Szily: „Nyernek is rajta, mint Birtok a csikban”, de (28) és (124) csikban.” — A kéziratban mindegyik esetben csikban alak olvasható! — Vö. Szily: Közmondások. (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Előfordul Hermányinál: 189. sz. „Nyert abba, mint Bertók a Csíkba.” Megjegyzi hozzá, hogy „eredete elnyomult”, elhomályosult. Vö. Károlyné Barkóczi Krisztina.

Károlyi Sándornak 1709. febr. 23-án írt levelében: „A citronokkal úgy járunk mint Bertok a csikkal, míg ide hozták is több rohadt el száznál, nem igen kell senkinek.” (MLevTár II, 447.) — NySz Nyer [Szólások] „Nyert benne mint Bertok a tsikba.” Kis-Viczay Péter: Adagia. Bártfa 1713, 382; és Baróti Szabó Dávid: A Magyarság Virági. Komárom 1803, 244. A NySz Mikestől nem idézi. — Ld. még Simonyi Határozók I, 92: „Belevesztett mint Bertók a csikkban.” (CzF). Továbbá „Belenyert mint Bertók a csikkba.” — A mondás eredetéről (1676) Tóth Szájrul szájra 39. Megvan Szirmay Antal: Hungaria in Parabolis (Budae 1804) művében: „Item Nyertünk Bétsbe, mint Bertók a' Csikka. Vide supra Bertók.” — Szathmári MStilÚtja 74 (rajtaveszt).

17 *mihent meg betegedet. egy sereg doktorokat gyűjtöttek esze.* — Simonyi Kötőszók III, 53, 57: A mihelyt kötőszó. Simonyi idézi még Bornemisztól, Méliusztól, Pázmánytól. Vö. a 20. lev. jegyz.2.s. — Ld. még Simonyi Jelzők-Mondt 64: „Számталanszor előfordul a számnevek mellett a többes szám-réggibb irodalmunkban, s ez nyilvánvaló latinosság.” Vö. a 16. lev. jegyz.12.s. — MMNyR II, 282.

20 *ennek avoxát bé vették.* — NySz Voks. NySz Vész, vész, vészén, vészen: be-vész 2) 1) — Ennek a szavát megfogadták; elfogadták a javaslatát. *

21 *levél aranyal. bé tapasztották.* — A. m. aranylemezzel, igen vékony aranylappal. NySz Arany: levél-arany. — NySz Tapasz: be-tapaszt. Vö. a 15. lev. jegyz. megtapaszt.

23 *el ítélteti kéd.* — NySz Itél: el-ítél 2). — Mikes gyakori szavajárása. Többször előfordul Rákóczinál is, Archivum R III, 125 stb. — Vö. a 4. lev. jegyz. *ítéllye el.*

26 *tő hegyel kellett lassanként le feszegetni az aranyat. az orczájáról,* — le feszegetni a NySz-ból kimaradt (Szily). — Vö. Soltész Igekötők 144: „Ez a típus a kódexek kora óta eleven.” A le a hat ősi igekötő (meg, el, ki, be, fel, le) közül a legkevésbé gyakori. Előfordulási aránya a *Leveleskönyvben*: az előforduló igekötős igék 6%-a; az összes igekötős ige-előfordulások 4,5%-a (ld. Soltésznek a statisztikai számításra vonatkozó jegyzetét (52 és 152—53).

27 *le ásták.* — „A NySz csak szótárból ismeri” (Szily).

32 *holnap. a vezér szembe akar lenni a fejedelem. csak magánosan,* — Vö. Rákóczi: „Kellemesen hatott rám e váratlan hiradás, a melyre azt válaszoltam: nagy a bizalmam mindig a nagyvezér barátságában és azért a nyilvános kihallgatás megszorított volna, hogy ha a magánosat is fel nem ajánlotta volna, mert a másik a külföldieket illeti, ez a barátoké . . . Másnap tehát három csónaktól röpitve a város kikötőjében szálltam partra . . .” (Vall 356.) A fejedelem „6 meghítt emberét” vitte magával. A kihallgatás magános jellegét Mikes is hangsúlyozza, de a látogatás megtörténtéről a következő levélben nem számol be. A nagyvezérről ld. a 3. és 13. lev. jegyz.

33 *abujdosó urak,* — Mikes a törökországi tartózkodás első esztendejében még humorizál a bujdosó jelzővel: *bujdosó testben* (7. lev.), *bujdosó izraelíták* (19. lev.). Később elszomorodik hangja, ha a törökországi bujdosásról ír (vö. a 28. lev. jegyz.).

34 *meg válik mint végzi,* — A nagyvezér meghívása fölvillanyozta Rákóczit (Vall 356). Mikes soraiból szkeptikus várakozás csendül ki.

35 *az ajándék a vezéreket hatat fordítat.* — A török udvar híres volt arról, hogy ott az „ajándék”-kal mindent végbe lehet vinni. Tudták azt a régi

magyar és erdélyi követek, Rákóczi emberei (Horváth Ferenc, Pápai János és Gáspár) az angol és francia diplomaták. Ricaut francia fordításában (1709) ez olvasható: „Car comme on ne saurait rien obtenir à cette Cour qu'à force d'argent et des présens, l'amitié de ces Infidèles est inutile aux Ministres étrangers; puis que les Turcs n'estiment que leur argent, dont on peut toujours se servir auprès d'eux avec honneur.” (Chap. XX.)

37 *aki pedig hatalmasab, az erőseb*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Másutt: *aki erőse a hatalmasab*, (28. lev.), *aki gazdagab. ahatalmasab*. (48. lev.)

39 *akik minden koron készen vannak akérésre*, — Mikes enyhítette eredetileg leírt kifejezését: *akik <csak akérésre nyitnyák fel szájokat.> minden . . .* — Vö. a lapalji szövegjegyzetet.

40 *nec nominetur in vobis*, — ne is említessék köztetek. A latin szólást 1761. márc. 19-i misszilisében is említi Mikes, amikor arról ír, hogy a bécsi udvar konstantinápolyi követéhez fordultak gráciáért, de a királynő így válaszolt: „nec nominetur in vobis”.

41 *elég tahint ad aporta*, — Másutt is *tahin*, 96, 114. lev., egyszer *tahinya*, 162. lev. Tö. tayin (tájín) 'kinevezés, napi pénzárandóság, élelmiszeradag' (vö. Pakalin III, 426: ta'yinat címszó). A szó irodalmához ld. Lokotsch 157. — A NySz 1. Háj, Haj: fa-héj 2) alakban idézi: „Elég fahéjt ad a Porta”. A szótár a rossz alakot Kulcsár Mikes-kiadásának hibás szövege alapján közli. (Megjegyzendő, hogy Kulcsár a könyve végén levő hibajegyzékben a fahéjt tahint-ra javította.) — Vö. a 14. lev. jegyz. Rákóczi panaszát (Vall 331), valamint a török okmányokat. (Karácson: XLV. „Rákóczi nyugtája egy havi tartásdíjáról.” 1719. jan. 19. Szeráj lev.)

43 *annyi esztendőktől fogvást hogy szolgálom, soha semmit nem kértem*, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 61, 62: A hogy kötőszó. (A főnévi mondat.) Időhatározó mondat. Más példa a 38. levélből. — A Rákóczi által festett kedvezőtlen kép (Vall 331) érthetővé teszi, hogy Mikesből feltör a panasz. Nemcsak az udvariak nehéz anyagi helyzete keseríti el Mikes, hanem sorsuk kilátástalansága és a hazatérés reményének lassú szétfoszlása. Rákóczi tudta, hogy embereinek ruhára sem telik (Vall 330), s meghatotta, hogy hű emberei béke-tűréssel viselik ínségüket (Vall 347).

47 *egy erdélyi nemes ember felől nem lehet nagyobb gyalázatot mondani mint azt, hogy az adomért szolgál*. — A nemes ember, nemes asszony, úri asszony következetes használata Mikes székely nemesi öntudatának és az erdélyi szólásmódnak egyik jellegzetes megnyilvánulása. — Kazinczy írja többek között az erdélyi nemesekről: „S midőn a székely, vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje, vagy nője nincs a háznál, így szól: A nemes ember, a nemes asszony, nincs itthon.” (Erdélyi Levelek VIII. lev.) — Mikesben van valami rátartási nemesi büszkeség; ld. a 34. lev. is, ahol hasonló gondolatok foglalkoztatják. Ott azonban már bizonyos keserűséggel szól a fejedelem szűkmarkúságáról. — Szily: „adom, mint főnév.”

51 *igen akarnám ha azén lakadalmom olyan közel volna, mint azé a piros leányé*, — Saját házasságának gondolata lírai sorokat vált ki Mikesből. Ld. a 16. lev. jegyz. Lehetséges, hogy a Thaly által jelzett (1893) Katalinról és Kőszeghy Jánosról van szó. Ez utóbbi Zsuzsi testvérbátyja, Bercsényi mellett szolgált 1725-ig, azután a fejedelem fegyverhordozója lett. Vö. a 24. lev. jegyz. 19. s.

2 sor sok új esztendő napokat kívánok kednek, — NySz Esztendő : újesztendő.

Új évet köszöntő leveleiben Mikes gyakran fűz reflexiókat az újesztendei jókívánásokhoz. (78. lev.) Nem híve a hosszú áldásmondásnak, másokra hagyja a „litánia csinálást”. Nem a leghosszabb kívánság a leghasznosabb, hanem *aróvid és szíves kívánat*, (86. lev.). Nem így Bercsényiné, aki azt szeretné, hogy *két óráig tartana a sok minden féle kívánság*, (40. lev.) Ő egyszerűen beéri az istenáldás és az egészség kívánatával (40, 96, 97, 123, 158. lev.). Ezek nemcsak konvencionális megnyilatkozások, hanem Mikes egyszerűségének, puritán mivoltának is jelei. A határtalan áldáskívánságok divatát bibliai szemléletességgel konkretizálja (Jákob áldása, Gen 49).

A biblia ismerete alapján is eljuthatott ama gondolathoz, hogy a zsidók, mint földművelő nép a föld bőséges termésében, az állatok gyarapodásában látták az isteni gondviselés jelét. Valószínűbb azonban, hogy e gondolatait (18—20. sor) olvasmányaiból merítette. Fleury, aki külön-külön fejezetben foglalkozik a bibliai zsidóság földművelésével, a szent föld termékenységgel, a zsidók vagyonával, ismételten kijelenti: *azért valamint azt már meg mondtuk, az ő jóságok, aföldből, és amarhájokból állot, Az Isten nem ígéré nékik más féle jóságot, hanem ilyen természet szerent valo, és állandó jóságot.*, (*Izrael-tákSzok* 19 verso; vö. Zsoldos 21.) Zolnai Béla szerint „ez a kérdés, amely — ki tudja, minő filiaációkon keresztül, talán Fleury könyveiből, aki egyháztörténeti elmélkedéseiben (*Discours sur l'hist. eccl.* I, 2. — Rodostói könyvtár 85. sz.) azt írja, hogy az ótestamentumi állapotban Isten csak földi javakat ígért az embereknek — olyan formában bukkan föl Mikes 23. levelében, mintha az ószövetség spirituális jellege nem is lett volna föltételezhető. Csak a kérdés nagy theologiai irodalmával magyarázható, hogy Mikes számára probléma lett a kétféle Szövetség viszonya ... A 180. levelében (1750) szintén éles határt von Mikes a két szövetség között ...” stb. (Zolnai 1937, 28.) De az ilyenfajta megnyilatkozásokat nem lehet kizárólagosan egyetlen könyvhöz vagy olvasmányidézethez kötni. A Verité rendu sensible à tout le monde című hírheft janzenista munkában, többek között olyan eretnek tétel olvasható, „hogy az ószövetségben nem adott Isten malasztot az embereknek”. (Szerzője: Dusaussoy abbé I. k. 1720, 4, 19.) Talán janzenista szellemű forrásokból magyarázható meg Mikesnek az a helye, ahol az anyagias ószövetséget szembeállítja az újszövetség lelki javaival. „Mikes reális fantáziája itt is színes valósággá elevenít egy theologiai tételt, amelynek téves voltáról sejtelve sem lehetett.” (Zolnai 1925, 36.)

Az új esztendő első napjának köszöntése Rákóczi udvarában ünnepi szokás volt. Vö. Kőpeczi Rákóczi Lev 32. Az újévi köszöntő formulák gyűjteményét ld. Archivum R I, 233; Beniczky följegyzéseit (Diárium 83. stb.). — Esze T. 74, 77, 88. — Az újévi háromszéki népszokásról és mondókákról vö. Kónsza HáromszNépkölt 444—446: Újévi köszöntők. — Mikes környezetében különösen Pápai János levelezésében vannak szép újévi köszöntések, pl. Ráday Pálnak írott leveleiben: 1705. XII. 8.—1706. XII. 19. Konstantinápoly (Ráday I, 486, 751). Az újévi köszöntés szokás volt az erdélyi levelezésben is, ld. Bethlen Kata levelezését, pl. 151, 207, 280, 287, 314, 373. stb. Bethlen Miklós

Bécs 1712. jan. 13-i levelét Bethlen Lászlónak (ItK 1906, 91). — Az újévi népszokásokról vö. MNT II, Jeles napok 1—40. sz. Újesztendő. Az Újévre vonatkozó forrásművek jegyzékét ld. uo. 1209.

12 *mint ha minden szánto földgye bé volna szalonával terítve*, — NySz 2. Tér: be-terít. Vö. Soltész Igekötők 111: „A be igekötő előfordulási aránya a többi igekötőhöz viszonyítva alacsony, csak a *le* igekötőjét múlja felül.” Mikes *Leveleiben* előforduló igekötős igék 6%-a, az összes igekötős ige-előfordulások 4%-a van be-vel (Soltész 52). A perfekció kategóriájában az arány magasabb, 13%, ill. 10% (Soltész 122—123). A be igekötőre vonatkozólag ld. még a 24. és 60. lev. jegyz.l.s.

16 *addig kellene élni mint mathusalemnek*, — Említi Mikes a 170. levélben is. Tréfás nagyítása a biblia nyomán elterjedt szólásra vezethető vissza; Tóth: Szájruj szájra 350. Vö. a 170. lev. jegyz.l.s.

21 *suhajtani*, — Ld. a 42. lev. NySz Sóhajt, suhajt. Szily: „Ma kiejtése sohajt; jelentése pedig ohajt. Ugyanígy a NySz.-ban: zsiros koncot sohajt, szabadságunkat sohajtjuk.”

22 *teremcsen* — Szily: teremt. Szerinte a régi nyelvben teremt annyit is tett, mint terem. Vö. NySz.

24 *.. azon nem törődöm*. — Vö. Simonyi Határozók I, 144, 147: „A gondoskodást jelentő igék közül törődik régibb íróinknál közönségesen -n raggal fordul elő, míg most -vel raggal szerkesztjük.” Mikesen kívül Kazinczytól is idéz példát Simonyi. További példák a 75, 84. levélben. Az -n ról ra -ragos határozók használatára ld. 3. lev. jegyz.37.s. — Vö. az 55. lev. jegyz.46.s.

28 *azt nem igazán mondyák hogy gazdagot keres a köszvény*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) A szövegkörnyezetben a mondas humorizáló körülírása annak, hogy Rákóczi szegény.

31 *szeretnök* — Alább *tudnök*, másutt *le tennök* (18. lev.), *meg vizsgálnok*, *meg látnok* (27. lev.), *akarnok* (28. lev.), *viselnök* (44. lev.), *szégyenlenök* (57. lev.) stb. Szily: Igeragozás, c). „Ma már ez az alak is leginkább csak Erdélyben szokásos.” — vö. Révai (II, 760 Forma determinata, plur. 1.) példait is Mikestől. A tárgyias föltételes mód többes első személyében a -nök, -nők végződés az erdélyi nyelvváltozatban még a XVIII. században is következetes. Más nyelvtérületeken elterjedt ennek alanyi ragozása (-nánk, -nénk) használata. — MMNyR I, 510.

32 *de édes néném. ha minden levelemben nem írom is hogy szeretem kédet . . mert minden levelben azt írni. szeretem kédet, szeretem kédet, a sok volna, . .* — Mikes maga is észreveszi, hogy az általa annyira kedvelt motívum, a képzelt nénye iránti szeretet mégoly változatos kifejezése a levelek folytonosságában egyhangúságra vezetne. Valós, hitelesnek tetsző, indokkal sejteti, hogy a jövőben ezek a fordulatok ritkulni fognak. Mikes ebben is a valódi levelezés sajátos jellegét tartja szem előtt. Az egészségkívánó fordulat ismétlődése nem tűnik föl neki, mert az a misszilis levél elengedhetetlen sajátja. — Új befejező fordulatok következnek a 33. és 34. levélben.

33 *.. már azt kédnék tudva kel tartani*. — Vö. Simonyi Határozók II, 312: A -va, -ve és -ván, -vén képzős igenév. „A személy — melynek állapotáról van szó — a főigének nem alanya, hanem tárgya”; tudva kell tartani vö. lat. *compertum habere*. Ld. az 1, 9. lev. jegyz. is.

34 *esztendőben tízen kéttzer ha meg ujíttyuk egymás között az ígéretet elég*. —

Vö. Simonyi Kötőszók II, 166: Cserék. Ha váltakozása a hogy kötőszóval. Hasonló példák a 3, 12, 19. levélben. Ld. még a 4. lev. jegyz. 1. s.

37 *a mi ritkáb a kedveseb,* — (Erdélyi, Margalits.) — *de nem mindenben, mert ha gyakrabban írna kéd, a kedveseb volna.* — Az ilyen — szólásokat, közmondásokat kikezdő — játékkal Mikes fordulatosá, élvezetessé teszi stílusát; vö. fentebb azt *nem igazán mondják* . . .

42 *semmi meleg nem jó fel.* — Vö. Simonyi MagySzórend 378: „Régibb írónknál is elfordul az a szórend, melyben tagadó névmás után az igekötő hátul áll.” A kirekesztő (tagadó) szórendre vonatkozólag ld. még a 37, 61, 85. lev. jegyz. — MMNyR II, 478—80.

[24.]

1 sor *mint örült bercsenyiné asszonyom azon. hogy a fejdelem meg látogatta,* — Az egész levél erre a látogatásra épült eleven élménybeszámoló, megtörtént esemény relációja. Egykorú, frissen látott dolgok, komikus helyzetképek megörökítése és nagy írói készséggel való kiszínezése ezeknek a leveleknek főtémája. Különösen fürge Mikes tolla, amikor az asszonyokról, asszonyi dolgokról van szó. Jellemzéseai könnyedén írt, reális részletek. Bercsenyineről ld. a 21. lev. jegyz. 14. s.

4 *de ne nevesse kéd,* — Vö. Bercsenyineről a 22. lev. jegyz. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

5 *el lépdegnél,* — Szily: ellépdgel. „A NySz. csakis innen idézi.” NySz 1. Lép, lép-ik : el-lépdgél.

6 *atáncz is savanyu.* — NySz Savanyú. — (Szólás)

7 *az az két becsületes személy, el ropnák* — Szily szerint „hiba elropná helyett”. Értelem szerinti egyeztetés a két személlyel. NySz Rop : el-rop. A szótár csak innen idézi. — Kulcsár Mikes-kiadásában: elropná; Toldynál: elropnék. (Lehr Albert így idézi, Nyr 1874, 214.)

14 *halgassa kéd figyelmetességgel,* — Mikes előadásának sajátos vonása a levélben való társalgás; „nénje” olvasva hallgatja őt. 20. lev. *legyen kéd figyelmes halgatással,* stb. A levélbeni társalgás mikesi szenvedélyéről ld. az 5. lev. jegyz. 13. s.

14 *az obesternén* — NySz Óběstér : óbesterné. A szótár csak Mikestől idézi. — Ráthonyi Jánosnak, Görgény védőjének az özvegye volt. Ráthonyi 1704 elején Rákóczi udvari étékfogója, 1705-ben palotás főhadnagy; 1706-tól 1708 elejéig volt Görgény parancsnoka és a vár védelmében halt hősi halált (Thaly HadtKözl 1891, 15). Az özvegyet és gyermekeit Rákóczi vette pártfogásába. — „... a midőn leg először láttam gyermek koromban...” Mikes ritkán ejt el ilyen életrajzi adalékokat. Ilyenkor is csak a beszéd fonálán mellékesen szövi levelébe. Vö. a 21. lev. jegyz. 16. s.

17 *kajdacsinét* — Ld. a 40, 67. lev. is. — Kajdacsi Péter kuruc ezredes felesége. Kajdacsi a dunántúli birtokosnemesség legjava közt 1704-ben csatlakozott a Rákóczi-mozgalomhoz. Károlyi Sándor Önéletírásában 1704-ben már mint „Kajdacsi kapitányom” szerepel. (1865, I, 91.) Özvegye, Bercsenyiné gr. Csáky Krisztina udvarhölgye. 1726-ban elkísérte Zsuzsít Lengyelországba. Thaly szerint azután is megfordult Rodostóban fia látogatására. Zsuzsi elhunytát állítólag Kajdacsiné leveléből tudta meg Mikes. (Thaly 1893, 106; 72.)

18 *micsoda irtóztato szép*, — Ld. a 155. lev. *rettentő irtóztato tél*. NySz Irtóz-ik : irtóztató. A szótár csak innen idézi. Használja Cserei Mihály (55), Eszterházy Miklós (21) is. — Vö. Binder Jenő: A magyar hasonlítás. Nyr 1889, 193—199, 245: Az alapfokot nyomósító jelzők. Mikes csúnyára mondja tréfából, hogy szép.

19 *a kis susinak* — Kőszeghy Pál (megh. 1703) költő leánya. Kőszeghy, Bercsényi Miklós udvari embere, bizalmasa volt; csaknem 800 Zrínyi-strófából álló elbeszélő költeményben öröktette meg Bercsényi életét; Csáky Krisztinával történt egybekelését is. Korai halála után Bercsényi gondoskodott családjáról. Zsuzsit Bercsényiné nevelte, magával vitte az emigrációba is. Felesége halála után Bercsényi Zsuzsit vette nőül 1723-ban. 1725-ben Zsuzsi özvegyen maradt; 1726-ban Rodostóbból Lengyelországba ment, ahol Jaroszlávban, az emigráció lengyelországi telepén élt 1750. március 21-én bekövetkezett haláláig. A Kőszeghy-családról Thaly érdekes beszámolót ad (1893, 102—111). Zsuzsiról Mikes a továbbiakban többször megemlékezik, vö. a 37. lev. jegyz.

21 *talaba mátkája bé illik egy szép leánynak*, — Császár Mikes-kiadásában a következő jegyzetet fűzi hozzá: „Mikesnél kétségtelenül *talaba* mátkájának van írva; érthetetlen szó, valószínűleg tollhiba, de hogy mi volna a helyes, nem tudjuk; Toldy «talán a mátkája»-ra javítja, de helytelenül, hiszen Zsuzsiról beszél Mikes, s annak a mátkája nem lehet szép leány!” — Talaba fogarásföldi kismemesi, református vallású román család sarja volt. Nyelveket beszélő világjáró ember. Először Forgách Simon, majd Eszterházy Antal szolgálatában találjuk. Rákóczi 1708—1710-ben oroszországi diplomáciai földadattal bízta meg. 1712-ben Franciaországban van. Ez róla az utolsó adat. Ld. róla részletesen Ráday Pál iratai II, 1707—1708. Bp. 1961, 49—50. Lehet, hogy Mikes a 22. levél végén is Talaba mátkájára gondolt.

21 *bé illik* — Vö. Soltész Igekötők. 115: „A be perfektív funkciója meglehetősen korlátozott használatú, s nyelvhelyesség szempontjából sokszor vitatott... Régi hagyománya csak néhány igének van: beillik vminek, betelik, beteljesedik” stb. Ld. a 23, 60. lev. jegyz. is.

28 *térdet, fejet hajtván*, ... — A 40. levélben is hasonlóan. Klisé a régi nyelvben. A humanista szerelmi költészet motívuma. Balassi Julia-ciklusában (1588—1589) Hogy Juliára találja, így köszöne neki, befejező sora: „Térdet fejet neki hajték, kin ő csak almosolyodék.” — A barokk udvari költészet is kedveli, pl. Kőszeghy Pál Bercsényi házasságáról c. versében.

29 *törvény tevésben*, — törvényhozásban (legislatio) „vö. »igazságot tesz». A NySz. csak szótárból idézi.” (Szily.)

31 *a sídoknak volt egy asszony bírójok. volté job bírójok annál?* — Deborára utal, a Bírák könyvében (Judic. 4, 4). Mikes a 84. levélben is említi, de név nélkül. „Debbora pedig próféta-asszony vala a' Lápidot felesége, ki az időben a' népet itéli vala ... és fel-mennek vala hozzája az Izraél fiai minden ítéletre.” (Káldi.) Az ószövetség szerint (Judic 4, 4—24; 5) Debora segítette győzelemre a zsidók harcát a pogányok ellen a Tábor-hegyi csatában. — Mikes a zsidó próféta asszonyt, Deborát is bevonja a galanteriájának körébe. Az ő képzelt asszonybíróiból, akik *hathatos szemekkel. hathatosab törvényt tettek volna* nem az isteni bölcsesség szól már. Az ember „gyönyörűséggel” menne el, hogy *egy szép és kegyes bironak* a szájából hallgassa meg a törvény magyarázatját. Az író kihasználja a téma lehetőségeit; világias, profán hangja illik gáláns humorizálásához.

3 sor csak nem minden harmad napban láttyuk egymást. — Vö. Simonyi Határozók I, 64; 61—62. Időhatározó -ben. Hasonló példa a 76, 80. levélben. — Ld. a 3. lev. jegyz.28. s. — Vö. a 21. levél kezdetét is.

6 *de nem lesz mindenkor pap sajttya*, — Nem lesz mindenkor olyan szerencséje. Ld. a 108. levélben is. NySz Sajt : pap-sajtja [Közmondások]. Prohászka SzólásokKözm. (Erdélyi, Margalits; Szily.)

6 *már egy hete hogy egymással nem neveltünk*, — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

7 *ez az idő hozsabnak tettik nekem mint egy nyul farka*. — Vö. az 53. levélben is. (Erdélyi) NySz Fark [Szólások]. Nyúlfarknyi idő a. m. igen rövid idő. SzófSz.

8 *de mit tehet annak (mondgyák atotok :)*. — (Szólás.)

10 *de hogy a vendéget meg ne unnyák, keveset maradjon egy helyt.*, — Szólás-mondás. — Vö. Simonyi Határozók I, 348: A -tt, -t -ragos határozók. Hasonló példát a 28, 30. levélből is idéz Simonyi. — MMNyR II, 573.

13 *mert ha az a kis hajo hirtelen el találna fordulni*, — Vö. Klemm Tört-Mondt 640: A módosító (segéd) igék és névszók szórendje. — NySz Fordul: el-fordul 2). — jo éttzakát az egésségnek, — (Szólás.)

16 *a halaknál leszek vacsorán . . . a néma halak országában lakni*. — a tengerbe fulladni. Précieux stílusfordulat; funkciója természetes, tréfás célzatú. Ld. másutt is, pl. 171. lev. A 28. levélben hajók helyett *tengeri lovakat* ír, másutt a gályát nagy *vízi hintonak* mondja (35. lev.).

17 *eleget jártam tengeren*. — Mikes tengeri útjairól ld. az 1. lev. jegyz. 20 *tegnap mi a császári mulatságon voltunk*, — Rákóczi nem ír erről a császári mulatságról, amelyről Mikes színesen, riportzerűen számol be.

23 *. . . meg szánkáltunk*. — Vö. Soltész Igeköltők 43: „A perfektív funkcióhoz igen közel áll a meg konkretizáló funkciója. . . Ennek a kategóriának érdekes mellékárnyalata az a használat, amikor a meg a cselekvés nyomatékosítására szolgál. . . Az élő nyelvhasználat és modern prózairodalmunk nem ismeri, de a régebbi próza és a költészet itt-ott él vele.” A meg igekötőre vonatkozólag ld. még a 43, 46, 62. lev. jegyz.

24 *igen jó regel* — igen jókor reggel (Szily).

24 *csauz basát* — Vö. a 20. lev. jegyz.23. s.

25 *kü is kéréte* — Ld. Török Nyr 1896, 176: A mai irodalmi szokástól eltérő tárgyas alakú igehasználat. b) A relatív névmás tárgyragos alakja mellett. Hasonló példák a 41, 97, 146, 174, 175, 176, 177, 182, 183, 189, 192, 203. levélben. Ld. a 3, 36. lev. jegyz.

30 *flintából*, — Másutt *egy szép török flintával*. (35. lev.) — NySz Flinta; puska.

36 *virágban lévő leányt* — NySz Virág [Szólások].

47 *mely sokszor kel olyat mondani azembernek a melyet maga sem hiszen*. — Az udvari élet egyik sajátos jelenségét, a színlelés művészetét Mikes nemcsak tapasztalta, hanem el is sajátította. Rákóczi részletesen foglalkozik éppen ez idő tájt a kényszerű hazugság nem ritka voltával és ezek okaival (Vall 145, 379—82). Ld. a 30. lev. *nem örömet hazudnék. a szükség sem hozza magával*. Vö. a 128. lev. Gracianus aforizmaíait. — Spectateur III, 118: „Des mensonges officieux.” IV, 206: „Différentes sortes d'Hypocrisie.” — Az udvari élet és

az igazmondás témája Bod Hilariusában is megtalálható: Mit kell cselekedni az udvarban? (277. sz.)

48 a vezérnek mind ajándékáért sem adnám kédet, meg aleányokot is oda teszem. — A leányajándékozáshoz fűzött zárójeles célzásban van bizonyos szabadosság. A levél befejezésében a túlságos „néne-szeretés”-ben pedig egy kis erkölcsi könnyedség érződik (de még mindig a szemérmesség határain belül), ami egyébként jellemzi az ő képzelt nénjéhez való viszonyát. Mikes „nénjét” még a szultánnak ajándékozott legszebb lányoknál is jobban szereti. Vö. a 70. lev. jegyz.3.s.

[26.]

1 sor Az egész levél a földrengés szokatlan eseményéhez fűzött élménybeszámoló. Mikes itt is az élet után közvetlenül ír. A közvetlen tudósító levélkezdethez vö. a 6. lev. jegyz. és a 71. lev. jegyz.

2 jutot benne, — jutott belőle; Szily: -ben itt -ből helyett áll. A 76. levélben *mit nyertem benne* — mit nyertem vele. Ld. a 7. lev. jegyz. is.37.s.

3 dölénkezünk. — dülöngünk, dülöngélünk (Szily) vö. SzófSz. — Kriza: döléndéz. — A NySz.-ban Forró Pál Curtius-fordításából (1619, 463) „le dölénkeztenek vala”.

5 az én házam alá a tenger bé megyen. — Ld. a 23. lev. is. A Rákóczi és kísérete által lakott házak helyét Jenikőjben pontosan nem tudták meghatározni, mivel csak faházak voltak és rég elpusztultak. A jenikőji háztulajdonosok „könyörgő levele” a Rákóczi számára lefoglalt házak használatára megadásáért felsorolja az épületeket, köztük Mikesét is. „Jenikőjben a nevezett király által lakott háznak és a kísérete által lakott tizennégy háznak napi bérösszege Jáni nevű rájának a nevezett király által lakott háza után a napi házbér 100 ákce, az említett házzal összefüggésben levő s Apazioglunak két háza után 15 ákce, a tenger partján Jonaki háza után 40 ákce és szintén ugyanazon a helyen Jági Panajot háza után 8 ákce, Edser Teráfkul háza után 8 ákce, jelenleg Forgács tábornok által lakott Kosztantin háza után 40 ákce, Anton és Szofia nevű keresztények háza után 30 ákce, Bogosz Dimo háza után 15 ákce, Társzia nevű keresztény háza után 15 ákce, Zurekcsi háza után 6 ákce, Dimitrakinak négy házában a szobák után 8 ákce, egy másik Kosztantin háza után 10 ákce, Eliárisz háza után 8 ákce, Iván háza után 20 ákce. Az említett háznak napi bérösszege 323 ákce... az említett házakat az 1130-ik évi Sevvál hó 25-ik napján (1718. szeptember 20-án) átvették és azokba beköltöztek.” (Karácson: XLVIII. 1719. január 24. Szeráj lev.) Az időpont megegyezik Mikes tudósításával, aki 1718. szept. 22-én ír (19. lev.) innen.

11 sok bótók és házak estenek le, — dőltek össze vagy omlottak össze.

11 még két felől semmi hírt nem hallottam, — Mikes a valóságos esemény előadásába mesterien vegyíti a „nénje” létét elhithető, érzelmi hatást keltő fordulatokat.

16 az ijedesség volt a hopmestere. — Mikes mindig szelíd iróniával szól Bercsényinéről, akiről tudja, hogy hajdan híres volt pompaszeretetéről és fényes udvartartásáról. Az íróban komikus hatást keltett, hogy a méltóságos asszony a nyomorúságos török viszonyok között is annyira ügyelt az udvari, nagyúri formáságokra. Ld. a 21. lev. jegyz. is.14.s.

16 *tegnap ebéd után a franciaia követnéhez menvén . . .* — Mikes ez idő tájt (1718 augusztusától 1720 áprilisáig) úgy látszik többször meglátogatta a francia követ családját Jenikőji nyaralójában. Egyesek (pl. Gálos Rezső) ebből azt a képtelen következtetést vonták le, hogy Mikes főleg Bonnacné „szalonjá”-ban sajátította el a francia műveltséget, s hogy Bonnacné volt egyik ösztönzője a fiktív levelek írásának elkezdésében. Ez a kényelmes és valószínűtlen vélekedés elharapózott a Mikes-szakirodalomban; ugyanakkor semmibe veszi, sőt cáfolja a több éves franciaországi (Versailles, Párizs, Grosbois) tartózkodásnak Mikes műveltségére tett döntő hatását. Csak a látókörében leszűkülő pozitívizmus idején keletkezhettek ilyen, ma már furesának tűnő nézet, hogy Mikes ötéves franciaországi tartózkodás után Jenikőjben érezte volna először a francia műveltség közvetlen hatását. — A francia követ családjához fűződő kapcsolata Mikes kulturáltságának jele. Bár semmi adat nincs rá, hogy Mikes Bonnacnétól könyveket kapott volna, ez a föltevés elképzelhető. Bonnacnéról ld. a 18. lev. jegyz. is.

17 *perában* — Vö. a 21. lev. jegyz. 13.s.

24 *ahét bölcsék közül* — sapientes septem (Cicero de or. 3, 34. — Herodotos, 1, 27, 170). A hét bölcsnek tulajdonított elmés mondások inkább gyakorlati élettapasztalatot igyekeznek érvényesíteni, semhogy rendszeres bölcséleti tudást árulnának el. Mikes név szerint Solont említi közülük (43. és 63. lev.); de csak szólás, ötlet formájában jut eszébe a görög filozófia. „A hét bölcsék könyvé”-t ponyván is árulták régen. — A hagyomány szerint a „hét bölcsék” neve közül csupán négynek, Thales, Bias, Pittacus és Solon neve állandó. Leggyakrabban Cleobulus, Periander és Chilon járul hozzájuk. Az ókori görög férfiak közül mintegy 22 férfiú neve fordul elő a „hét bölcsék” között.

25 *addig nem lehet nevetni.* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

[27.]

3 *sor gyorgyiánus* — georgiai, grúziai. A grúzok orosz segítségre támaszkodva harcoltak a török hódítók ellen. Az említett fejedelmek népük ellenségével szövetkezve akartak visszatérni országukba. Rákóczi nem ír róluk.

3 *segítséget jöttek ide kérni a császártól,* — Vö. Simonyi MagySzórend 495: Nyomatékos mondatok. „A mozgást jelentő igék a módosító igék módjára elválasztják az igenévtől tárgyi bővítményét.” A szórendre vonatkozólag vö. a 33, 80, 81. lev. jegyz.

7 *udvari nép* — udvarbeli (Szily).

7 *nem ruhásab,* — NySz Ruha : ruhás 2).

8 *ő méltóságoknak* — Vö. a lapalji szövegjegyzetet és a 15. lev. jegyz. 1.s.

9 *valamég a cselédekben tart, addig pénzek is léssen,* — Mikes hangsúlyozza, hogy a georgiai fejedelmek eladogatják a cselédeiket. Az író mindenképpen a rabszolgaság ellen van hangolva (vö. a 36, 136, 199. lev. is). A XVIII. szd. elején ez fölvilágosodott, bátor írói és emberi állásfoglalás.

15 *a brassai bíroságot.*, — A 19. levélben Mikes a *zágoni bíró*t emlegeti. — A brassai bíróról megemlékezik Bethlen Miklós (I, 209), Hermányi (13. sz.).

17 *görög valláson vannak.* — NySz 1. Vall: görög-vallás; a szótár csak innen idézi. Bizonyára görögkeleti vallást ért rajta az író.

18 *az fejér nép őt, közönségesen igen szép.* — Mikes nem hagyja ki a „fejérenépet”, ha valahol alkalom kínálkozik jelenlétüket megemlíteni. Itt érdekes

és jellemző módon egyszerre emel ki egy vallásos elemet és egy világi dolgot, a misszionáriusokat és a fehérnépet. Ez a gondolatkapcsolás nem ritka Mikesnél.

20 *földünk* — földieink (Szily). NySz Föld : földi 2).

30 *dézma borrol* — A dézsma szó a latin decima-ból származik. Kezdetben az egyháznak, majd a világi földesúrnak fizetett 10%-os (szőlő, bor stb.) jövedelmi adó. A nemesség mentes volt a dézsma fizetése alól.

35 *a tisztartójának*, — A tisztartó uradalmi tiszt. A földesúri birtok gazdálkodásának irányítója. A tisztartót a földesúr általában közép- és kismemesi rétegből választotta.

35 *mindenik egy huron pendül*, — NySz Húr [Szólások]. (Erdélyi, Margalits.) Viszota Gyula: Régi közmondások. Nyr 1898, 505.

40 *rövid eszű* — Szily: „A NySz-ból kimaradt.”

49 *ha nem tudnék is írni, csak ugyan csak leg első alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kédnék*. — Simonyi Határozók I, 449: A szokottabb kifejezés: alkalommal. Ld. a 63. lev. jegyz. 32. s. — MMNyR I, 575. — Mikes gyakran nyilatkozik társalgó hajlamáról, vö. az 5, 6. lev. jegyz.

55 *az aszszonyoknak akarok letzkét adni*. — NySz Lecke [Szólások].

57 *ki ki szabad a magáéval*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

59 *ha töb esze nem volna is mint egy macskának*. — Hasonlóan az ilyen szóláshoz: „annyi esze sincs, mint a tyúknak” (Konsza Háromszépkölt 587).

Mikes a fentiekben a levélírás hasznára oktat. Szerinte az írnutudás erkölcsi és világi (gáláns) szemszögből: 1. jó a vallásossághoz; 2. szükséges a feleség és férj lelki kapcsolatában; 3. nem árt a szív dolgában, sem a nemes asszonynak, sem a nemes leánynak. A művelt levélíró a „lettre familière” kulturált formáját ajánlja a női levelezőknek. Olyan levélformát, amely a hölgyeknek más egyéb egységből szeretetből származó gondolatit is kifejezi. Ez stílustudatosságra vall, a házi dolgokon felülemelkedő, bizalmas hangú, világiás levélírás műfajának művelésére. — (Hasonló tudatos jelenség volt, amikor Etienne Pasquier (1529—1615) barátait a házi dolgokról szóló levelek helyett szellemes, humanista epistola írására ösztönözte: „non toutefois sur l'exemple de ceux qui ne nous discourent que des nouvelles de leurs maisons, dont nous n'avons que faire, mais en entrelaçant les matières sérieuses de quelques gentillesses d'esprit”.) (Dictionnaire des Lettres françaises. Seizième siècle. 1951, 299.)

A francia nyelv, az idegen nyelv tanulásának, a lányok nevelésének szükségességéről elindított fejtegetés három forrásból táplálkozik. A hazai elmaradt állapotok földidézéséből; Mikes külföldi, főleg franciaországi benyomásából; és olvasmányából merített ismereteiből. — Ezért, bár többen is megkísérelték, a lányok neveléséről írottakat lehetetlen egy forrásra visszavezetni.

A nőnevelés a XVII. század derekától egyike a kor legtöbbet vitatott kérdéseinek. A túlzásba vitt tudóskodó és précieux nőnevelés ki is váltotta a kritikát (vö. Molière). A szalakat Erasmusig és Montaigne-ig lehet nyomozni, az egykorú időkből pedig párhuzamok idézhetők Molière, a Saint-Cyr-alapító Madame de Maintenon, Bossuet, La Bruyère és mások írásaiból, pl. P. de La Chaise Instruction chrétienne pour l'éducation de jeunes filles (1687) c. munkájából. Mikes szempontjából különösen két neves szerző jöhet számításba, Claude Fleury: Traité de choix et de la méthode des études (1686) és

Fénelon: De l'Éducation des filles (1687), valamint Avis à une dame de qualité sur l'éducation de sa fille. Leglelkesebben a janzenista Port-Royal karolta fel a gyakorlati és vallásos irányú leánynevelést, elméleti munkákban is, amiket Agnès Arnauld és Jacqueline Pascal írtak. Madame de Maintenon leánynevelő intézetének hatását még a szépirodalom is megérezte. Rákóczi XIV. Lajos udvarában közelebbi ismeretségbe került a napkirály „első udvarhölgyé”-vel. Szathmáry Király Ádám naplója szerint kétszer is (1714. márc. 30. és 1715. aug. 28.) volt Saint-Cyr-ban; Jeremiás siralmainak előadását is meghallgatta: „ment Szent Czir nevű Clastromban, ^{maijest Marie de} kit is fundált az szegény Nemes-emberek leányainak.” (361.)

Gragger Róbert (EPhK 1911, 709—710) szerint a 27. és 62. levélen Fénelon hatása érezhető. Fénelon is, Mikes is panasszal kezdi fejtegetését arról, hogy a leányok nevelése mennyire el van hanyagolva. „Rien n'est plus négligé que l'éducation des filles.” Fénelon szerint balhit az, hogy a leányokat kevésbé gondosan kell nevelni, mint a férfiakat. (Mikes 62. lev.) Ennek megokolása is egyforma a két írónál. Azért kell jól oktatni a leányokat, mert ezzel az országnak használunk, mert ők nevelnek az országnak polgárokat. Ez az okoskodás Fénelon értekezésének fő gondolata. Mikes is közügynek, nemzeti feladatnak tartja a nőnevelést és általában a műveltség ügyét. A párhuzam Fénelon szövegével itt a legfeltűnőbb, bár átvétel nélkül is magától értetődik Mikes okoskodása (62. lev. is). Fénelon az anyákat teszi felelőssé a leányok neveléséért. Mikes „némely rövid eszű anyákat” okoz a nevelés elhanyagolásáért. Egyébként csak az előkelő, nemesi családok leányairól szólnak. A dauphin nevelője a praktikus dolgok tanítását kívánja fejleszteni: „Il ne faut verser dans un réservoir si petit et si précieux que des choses exquises.” Ugyanígy gondolkozik Mikes is, aki elégedetlen a magyar tanítási rendszerrel. Fénelon a kolostori tanítás ellensége (Avis), Mikes sem nézi jó szemmel a kollégiumi tanítást (62. lev.). Fénelon szavai a fiúk nevelésére is vonatkoznak. Mikes is azzal érvel, hogy a kollégiumi nevelés nem készíti elő a gyermekeket az élet gyakorlati oldalára. Fénelon nem állott egyedül ezekkel a gondolatokkal. Fleury és Fénelon a nőnevelés tárgyában kifejtett nézetei számos ponton találkoznak.

Fleury említett művéről (megvolt a rodostói könyvtárban) Zolnai Béla ad részletes jellemzést (1937, 41—44). A Traité mereven szigorú az irodalmi tanulmányokkal szemben; ugyanakkor javasolja a modern világtörténelem bevezetését az iskolákba, sürgeti a reáliákat, az egészségtan, fizika, kémia, a gazdasági ismeretek tanítását. Mint pedagógus egy új műveltségi ideálnak a képviselője, amely még nem „felvilágosodás”, mert beleilleszkedik a vallásos hagyományokba, de már szakít a jezsuiták retorikus és grammatikai nevelésével, hogy a skolasztika konstrukciói és a humanizmus múltba forduló eszmeköre helyett az életre készítsen elő. Már vallási téren is tett egy lépést Fleury abbé, mikor a Catéchisme historique előszavában a vallási külsőségek mellett a benső vallásosságot hangsúlyozta; de ennél a hitbéli rokonságnál is erősebben a Port-Royalhoz kapcsolja őt a Traité nevelési rendszere, melyben egy új világ kultúrprogramját: a hasznosság és a természettudományos világ nézet körvonalait sejteti. A Port-Royal és az oratorianus-rend kezdeményezte ezt a racionalista, cartesianus életreformot, amely ellen a jezsuiták éppúgy harcoltak, mint a janzenizmus ellen.

Zolnai így összegezi a levél fő gondolatait: „Három mozzanat van itt: a nemes lányok oktatása; az írás-olvasás; és az idegen nyelvek tanulása. A nemességre való korlátozás természetes ebben a korban. Láttuk, hogy Montaigne emberi ideálja a gentilhomme és láttuk a Port-Royal, Madame de Maintenon arisztokratizmusát a nevelés terén, amihez azonban hozzá kell tenni, hogy Franciaországban a nemesekkel majdnem egy életnívón mozgó gazdag polgárságot is — a femme du monde valamennyi típusát — ide számították, míg nálunk ez a társadalmi réteg hiányzott. A leányoktatásnak van aztán egy elvi nehézsége: egyáltalában szükséges-e? Mikes természetesen és egyszerűen nem helyes az azoknak a fölfogását, akik még az írástudatlan állapotot sem akarják megváltoztatni. Fleury és Fénelon ezen a ponton szükségesnek tartják bővebben fejtegetni, hogy nincs igazuk azoknak, akik a nőket csak háztartásbeli munkára érdemesítik” (48). Az írás-olvasás követelménye nem magától értetődik. Fleury gyakorlati-vallásos célból hangoztatja az írás-olvasás és a levélfogalmazás szükségességét (Traité 264—68). A janzenista felfogás is a tanulás, nem pedig a szórakozás céljából követeli az olvasást. Hasonló állásponton van Mikes is a *Mulattságos Napok* (1745) bevezetésében (Zolnai: Minerva 1930, 171). Zolnai Béla idézett tanulmányai- ban megrajzolja a kérdés egész hátterét, beleágyazva a XVII. század s a Port-Royal szellemi légkörébe.

A jó könyvek olvasására való nevelés gyakori gondolat Mikes fordításaiban is. Levélében olvasmányai tapasztalatait a leányokra vonatkozólag is alkalmazza. A *Kalauzban* a *Hogy a jó könyveket kel olvasni* (52 verso—54 recto) c. rész pl. teljes egészében az ifjak oktatásával foglalkozik. Szól még a jó könyv olvasásáról (40 verso, 47 verso, 84 recto, 146 recto) stb. A rossz könyvek olvasásáról lásd: *Catechismus* 161 verso, 212 recto stb. A gyermekek neveltéséről ír Mikes a *Tükörben*, 127 recto. A janzenista szellemű *Gondolatokban* a szerző megmondja, hogy minden napon mit kel cselekedni (89 recto), majd 89 verso: *Olvass. valamely lelki dolgokrol valo könyvet ha csak fél óráig is. nem egyébért. hanem atanulásnak kedviért.* Az anyákat is megintí (60 verso): *arosz példa ahalálnak illattya ahalálra, a komédiák, vendégségek, tántzok, tisztátalan versek, rossz könyvek, énekek, szemérmertenségek, mind ezek véghetetlen véteket okoznak, ... az aszonyok tisztességes öltözettel, szemérmerteséggel, és jozansággal ékesítsék magokat, és nem fodorítot hajal, aranyal, gyöngyökkel, vagy drága öltözetekkel, ate leányod monda szent hieronimus egy keresztény anyának, ne lásson semmit olyat benned a mit követhetne vétkesen, emlékezel meg arol, hogy annya vagy egy szűznek, akü inkább kel oktatnod jó példa adásidal, mint sem beszéldél. A Keresztények szokásiban, melyet Mikes Fleury-től fordított, szintén szó van a jámbor olvasmányokról, a keresztényi élet, munka és a szentírás tanulásával (99 recto) összefüggésben. *Az idő jóll el töltésének Módgya* c. könyv írója gyakran talál módot, hogy Diana, Angyélika, Télamon és beszélgető társaik a leányok és ifjak neveléséről társalognanak. Angyélika elmondja, hogy korábban fitestvéreitől elvesse maga is könnyen tanulta a deák nyelvet. Nevelteséről is szól: *a mit tudok. az atyámnak. és az anyámnak kell köszönnöm. az atyám mint hogy tudta magát szeretetni. mindenkor tele volt aháza emberséges emberekel, és azoktol többet tanultam mint akár mely könyvből, az anyám pediglen jó gazda aszszony lévén. vigyázo. serény. és igen jól tudta minlennek gondgját viseltetni. azt észre vettem. hogy mindenkor két**

dolagra vigyázot írántam. az egyik a. hogy soha hejában heverni nem hagyoi. mert a minden napi rend szerént valo munkaimon kívül. valamig élt. mindenkor én voltam aháznál viczéje. sécrétáriusa. én velem olvastatot, én voltam komornyikja. a házi költségre, a konyhára. egy szoval mindenre tsak nekem kellett gondot viselnem. a második a. hogy mindenkor rajtam volt a szeme. még mikor valamely atyánk fia mellé adot is . . ." (67 recto). Többször ír a jó és hasznos olvasásról (34, 107 verso stb.), a tanulásról és időbeosztásról. Végül Pouget *Catechismus*ában is található hasonló gondolatok: *K: Mivel tartoznak az atyák és anyák az ő fiókhoz a kik már agyermekésgből ki költenek? Mivel tartoznak az anyák a leányokhoz. akik már gyermekésgből ki költenek? F: Az ő elméjeket nem kell nevelni ahejában valóságban. hogy tsak a tanztot, és tzifraságot szeressék. nagyon kell reájok vigyázni. idején kell őket szoktatni a dolog szeretésre, hogy had tanulhassák meg idején. ajó gazda aszszonyoknak hivatallyát. szeretessék vélek az imádságot, ajó könyvek olvasását. és a szegényekel valo jó itelt. kegyeséget kel vélek bánni, okoságal inteni. nem kell hajlandóságokat erőltetni" (II. k. 105—106 recto).*

Modernebb erkölcsi szellemet tükrözö olvasmányai is lehettek Mikesnek erről a kérdésről. A XVIII. század elején a Spectateur lapjai tanúskodnak arról, hogy a nőnevelés Angliában és Franciaországban napirenden levő fontos probléma. „De la bonne et de la mauvaise éducation des filles." (I, 346.) — „Quelques remarques sur la bonne et la mauvaise éducation des enfans." (II, 378.) — „Une bonne éducation adoucit les moeurs et donne de la politesse. — Des effets de la bonne et de la mauvaise éducation." (III, 48.) — „Lettre sur l'éducation de la jeunesse." (III, 369, 391, IV, 14, 63.) — „Lettre sur l'éducation, l'étude des langues, la poésie et les écrits de différentes nations." (V, 15.)

A 27. levél gondolatainak forrásterülete adva van. Mikes önállóságát bizonyítja, hogy ilyenfajta elmélkedő-értekezéseiben nem idézetekre, hanem a látottakra és az olvasottakra támaszkodik és jól tudja az előadás irányát fordítani s gondolatait kifejteni. Az ilyen és hasonló típusú levelek megerősítik azt a régi és helyes megállapítást, hogy Mikes közvetlenül Törökországba érkezése előtt, huszonhét éves korában széles körű olvasottsággal és sokirányú élettapasztalattal rendelkezett. Ld. még a 62. és 146. lev. jegyz. Vö. Király 1909, 345; 1912, 23. — Kürti Menyhért: Egri főgimn. Értesítője 1906—7, 23. — Zolnai 1921—22, 30. Uő. 1960, 165—66. — Gragger véleménye nyomán Bittenbinder Miklós: Mikes pedagógiai levelei. KathSz 1912, 853—55. — Írt róla Abafi Lajos: Mikes Kelemen pedagógiai nézetei. Magyar Tanügy 1877, 385—94. A reális, gyakorlati életfelfogás hirdetőjét látja benne Relković Mita: Mikes nevelési elvei. Nemzeti Nőnevelés 1912, 90—95. Ld. még Gálos Rezső 1930, Irod. Tört. Füzetek. Mikes Kelemen. — Mikesnek a lányok neveléséről és a nőkérdésről vallott modern fölfogását emeli ki Bobula Ida dr. A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Bp. 1933, Magyar Társadalomtud. Társulat, 53.

60 szereté két úgy mint a macska az egeret, — (Szólás.)

64 bé csapván a házam alá. — Szily: becsap; a NySz-ból kimaradt.

1 sor *nincsen olyan jó társaság, aki egymástól meg ne vályyék.* — Közmondás.

2 *bercsényi uram ... ide érkezvén,* — Bercsényi utolsó konstantinápolyi házbérének elszámolásáról 1719. július 21-én intézkedik a török hatóság. (Karácson: LXI. Szeráj lev.) Bercsényiről ld. a 19, 21. lev. jegyz.

4 *tarabia* — Tő. Tarabya falu jó kikötővel a Boszporusz európai partján.

6 *aztot igen bánom kédre való nézve,* — Vö. Simonyi Határozók II, 247: A nézve (nézt, nézvést) névutó. — Mikes elhithető céllal képzelt nénjét hozza összefüggésbe reális eseményekkel.

7 *hozzánk ki rugaszkodik atengeri lovakon.* — Kedélyes stílusfordulat: hajó helyett tengeri lovak; ld. a 25. lev. jegyz., itt a tenger = a néma halak országával.

10 *patientia,* — türelem.

10 *aki erősebb a hatalmasabb,* — Vö. a 22. lev. és jegyz. 37.s.

11 *azt jól tudgya talám kéd, hogy ki követtye cselekette aztot* — Simonyi Kötőszók II, 85—86: A hogy kötőszó kérdő és relatív mondatokban (függő kérdés). Hasonló példák a 35, 54, 55. levélben. — Mikes jól tudja, hogy a császári követ (Damian Hugo Virmond gróf generális, 1666—1722) erélyes kívánságára kellett Bercsényinek a várost elhagynia. Ld. a 29, 32, 33, 36. lev. és jegyz.

13 *már most mind együvé szorultunk, valaményi bujdosok vagyunk, kettön kívül.* — Csáky Mihály és Eszterházy Antal tábornokon kívül. Vö. a 19. lev. jegyz. A Bukarestben tartózkodó Csáky tartásdíjának rendezésére 1719. június 30-i kelettel íratott szultáni parancs. (Karácson: LVII. Szeráj lev.) — Eszterházy helyzetéről több okmány ad tájékoztatást. (Karácson: XL. A moldvai vajdához intézett fermán Eszterházy és a mellette levő 169 magyar katona tartásdíjáról. 1718. aug. 23; L, LII. A moldvai vajda panaszos levele és vádaskodása Eszterházy és a bujdosó magyar katonák ellen. 1719. febr. 5. és április 29. Végül LIII. Eszterházy jelentése és panasza a moldvai vajda ellen. Kelt nélkül.) Eszterházy levele megdöbbentő képet fest arról a nyomorúságról, amit a bujdosó magyar katonák végigszenvedtek. 1719. július 8-án a benderi pasa parancsot kap, hogy Eszterházy számára a tartásdíjat a moldvai vajdától hajtsa be. (LIX. Szeráj lev.)

14 *és itt várjuk hová fog bennünket vezetni a felleg, valamint az izraélitákat apusztában,* — A mintegy féléves (23—27. lev.) jenikőji esemény nélküli időszakot a Bercsényi áttelepítésével kapcsolatos gondolatok zavarják meg, és a reménytelenség újabb hullámaint keverik fel Mikesben. Csodalesése, „felleg-várása” (Exod 13, 21 és Num 9, 15—23) ebből a csüggedt hangulatból táplálkozik. Mikes a 18—19. levelétől kezdi a magyarok sorsát a bujdosó izraelitákéhoz hasonlítani. Ld. a 61. lev. is.

16 *ha még bennünköt is el nem ugratnak innét,* — NySz Ugr-ik : el-ugrat; a szótár csak innen idézi. — Célzás Bercsényi „elugratására”.

19 *ha éges volna ...* — ha tűz volna. NySz I Ég : égés.

20 *nyernék rajta; mint börtök a csikban, uszni sem tudok.,* — Ld. a 22. lev. jegyz. 17.s.

21 *minden embernek az Isten rendelése alá kel magát vetni, főképpen a bujdosoknak,* — Mikes akkor kezdett az isteni akaratról és rendelésről beszélni,

amikor először merültek föl benne kételyek jövetelük célját illetőleg (vö. a 4, 7. lev. stb.). Később bizonytalanná vált állapotukban az isteni rendelkezésben bízik, hogy ügyük még jóra fordul (13. lev.). Aztán fokozatosan (14, 16, 19, 22. lev.) rádöbben: itt is csak bujdosók maradnak. A törökországi bujdosás tudata 1719 júliusáig már kialakult Mikesben.

26 *ihon már abékeség meg vagyon, mit remélhetünk*, — Vö. a 15, 16. lev. jegyz.

27 *olyan udvarral vagyon dolgunk. ahol a ministerek minden nap változnak*. — A török udvarról és az ottani dolgok változandóságáról, az „ajándék”-ról stb. Mikes saját tapasztalatai alapján ír, de bőven meríthetett bujdosó társai (Pápai Gáspár és János, Horváth Ferenc és mások) korábbi tapasztalataiból, elbeszéléseiből.

30 *eza mostani vezér* — A nagyvezérről ld. a 3, 13. lev. és jegyz. — Mikes azt mondja a vezérről, hogy a magyarok boldogulásának eszköze sohasem leszen, mert irtózik a hadakozástól. Vö. az író első megnyilatkozásait jövetelük céljáról a 2, 4, 6. lev. és jegyz.

31 *leszen, ... megyen* — Hasonló igealakok: *lészen, viszen* (27. lev.), *tészen* (61. lev.), *veszen* (194. lev.) stb. Szily: Igeragozás d).

38 *az ő kopár szakállu tihája. (udvari kapitánnya:)* — A tihája előfordulásáról vö. a 3, 91, 92, 135, 169, 179. lev. Tő. káhya (kjáhja) ’vezető, gondnok, felügyelő’. A szó depalatalizált változatában jól ismert volt a magyar régiségben. Itt a nagyvezér helyettesét érti rajta Mikes. Ld. még *tihája bég* (179. lev. jegyz.), továbbá *kajmakán tihája* (3. lev.), *kultihája* (92. lev.), *kaden kiája* (176. lev.) és jegyz.

41 *ha ezt megcsinálják*. — ha ezt megnyerik maguknak, megvesztegetik, ti. az osztrákok. — Vö. az 5. lev. jegyz. 50.s.

43 *oda leszünk a tyukoknak*, — Ld. a 154. levélben is *oda vagyunk a tyukoknak*. (Erdélyi) Szily: Közmondások. — Mikes *tyuk*-ot ír a 36. levélben, de *gyuk*-nak írja a 37, 61. levélben. Vö. a 28. lev. lapolji szövegjegyzetét: a <gy> *tyukoknak*.

44 *gyakorta kér tanácsot, a mi fejedelmünktől, aztot bé veszi, és követi*, — Mikes figyelemmel kíséri Rákóczi és a porta között folyó tárgyalásokat. Őt magát ilyen szolgálatokra nem alkalmazták, de személye hozzátartozott Rákóczi legszűkebb kíséretéhez, s tudott a dolgokról. Már nem jegyez minden megbeszélést, ami a fejedelem és a török között lezajlik. Fejedelmét nagyesszű embernek tartja, akire hallgat a nagyvezér. Rákóczi nincs ennyire megelégedve a vezérrel; azt írja, hogy elég gyakran tanácskoztak, de nem sok eredménnyel (Vall 361—375).

48 *emberé? igen is ember, meg változhatik hát*, — Mikes itt a török nagyvezér emberi gyarlóságára céloz; a 20. levélben a szultánról mondja ugyanezt.

51 *mikor nevelhetek kédél*, — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. Mikes látszólag néhány tollvonással elújí komor gondolatait, és tréfára fordítja a szót. A sztoikus életörömök szereti, nem kutatja a jövőndöt. (Quid sit futurum cras fuge quaerere. Horatius hatás is lehet.)

52 *ah! nem mérek már a káposztáról szolni*, — A levélíró kedvenc motívumát, ha mentegetőzve is, de újra fölhasználja. A káposztáról vö. a 18. lev. jegyz. 29.s.

1 sor *hiszem* — hiszen (Szily).

5 *de az hogy lehet, hogy őt helyben lévő; még is töllem tudakozza kéd . . .* — Mikes „nénjé”-vel konstantinápolyi dolgot kérdeztet. Mindez csak elhithető formula; a hír azonban valódi.

5 *audienciája* — audientiája, kihallgatása, fogadása. A szót mások is használják, pl. Kemény János „audentiára” (129).

10 *ugy tudgya kéd, mint a mi atyánkot,* — (Erdélyi, Margalits.)

13 *ramazánn yok . . . ramazán* — Másutt is: 181, 190, 191. levélben. Tő. ramazan (ramazán) 'a mohamedán naptári év kilencedik hónapja, a böjti hónap'. A ramazán-hónapot lezáró böjthagyo ünneppel kapcsolatban ld. *baïram* (191. lev. és jegyz.). A törökök furcsa böjti szokásáról Mikes beszámol éltestvérének is 1761. márc. 19-i misszilisében. Ld. a 190. lev. jegyz. is.

19 *ha apéterkéjét el vetné is,* — Szily: „A. m. ha magzatját letenné, vagy idétlent szülne is. A NySz-ból kimaradt. Vö. MTsz”. Szigeti: bármennyire kívánja is. — Személynévből köznévi; „a pete a'méhmagzat'-nak népies neve volt (a Péter személynév becézése, vö. péterke, „elmegy a péterkéje” stb.)” (Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Gondolat K. Bp. 1963, 299).

19 . . . *gondollya el kéd, mi lehet az az édesség,* — Mikes egészséges érzékisége leplezetlen, de ártatlan. Ebben a korban őszintebben írtak testi dolgokról (vö. Bethlen Miklós, Rákóczi, Hermányi). Ha alkalom kínálkozik rá, Mikes finoman körülírva szót ejt az ilyen „édesség”-ről. A 190. levélben és utolsó misszilisében, ahol szintén a ramazánról ír, már nyoma sincs a csipős szó-játéknak.

23 *az audiencia ma volt,* — A császár követének megjelenése fokozta a bujdosók aggodalmát. Rákóczi: „A mint hittem, helyes nyomra terelődtek az orosz ügyek; körültek fordult meg minden földi reménységem sarka; de nekem is, az orosz követnek is félnünk kellett, hogy a császári nagykövet megérkezése és fondorlatai fejtetőre állítják azokat . . . már megjött Virmond gróf, császári nagykövet jellegével, ki a legnagyobb pompával tartotta meg a szokásos bevonulást és végezte látogatásait a nagyvezérnél s a sultánnál. Az ő diplomáciai lépéseire a legnagyobb mértékben kellett ügyelnem . . . nem rettentem meg attól, hogy gyűlölettől, bosszútól és keresztjénhez méltatlan szenvedélyességtől vezetve fogja követeléseit reám vonatkozólag előterjeszteni, a mint a kósza hír beszélte.” (Vall 386—87.) — Ld. a 28. lev. jegyz. is.

26 *moró kedvü is vagyok,* — NySz Kedv : mord-kedvű. SzófSz more, morcos. Közvetlen családias hangú levélvég. Ld. a 12, 13. lev. stb.

27 *kednek.* — Vö. a lapalji szövegjegyz. *kedkk*. Mikes harmadízben alkalmaz szőrövidítést. A 35. levéltől kezdve egyre többször fordul elő. Ld. a 15. lev. jegyz.

békös. — A 31. levélben *békos*. Beykos — falu a Boszporusz ázsiai partján. Innen Konstantinápoly felé, Büjükdere-ből pedig a Fekete-tenger felé végig lehet látni a csatornán.

1 sor *ha ámérkában volnék. missisipiából is írnék kédnek,* — A „világjáró” Mikes földrajzi ismereteinek és egzotikus olvasmányainak nyoma lehet

„ámérika” és „mississipia” emlegetése. Az ötletet az adta, hogy az író egyik földrészről a másikba, Európából Ázsiába érkezett. A kor ismeretéhez vö. Chinard, Gilbert: *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècles*. Paris 1934, Droz, VIII, 454.

3 *már ött naptól jogvást. itt sátorok alatt vagyunk*, — Rákóczi alábbi sorainak részletei (pestis, sátor, helyrajz, időpont) igazolják Mikest: „Ezen idő alatt dühöngött és napról-napra súlyosbodott ostorod Uram, a melylyel szinte szakadatlanul szoktat Konstantinápoly városát és szomszédságát látogatni; és Jenikői falu lakói közt is, a melyben én is lakom, napról-napra veszedelmesebbé vált a növekvő halandóság; és azért tanácsosnak tartottam levegőt változtatni, hogy a lakosokkal való érintkezést jobban megszakítva, megmentsem azokat, a kiket nekem adtál, és őket velem együtt szükségtelenül, meggondolatlan vakmerőséggel a veszélynek ki ne tegyem; és azért a porta kincstartójától sátrakat kérve, Ázsia szemben fekvő partjain egy kies rétet választottam ki, a melyet a törökök Silveri Burumnak vagyis Cziprushegyfoknak hívnak, és ott ütöttem tanyát augusztus hó 11-étől.” (Vall 386—87.)

5 *ama híres bithíniában* — Bitinia — a kisázsiai félsziget északnyugati részén elterülő tartomány neve az ókorban.

6—7 *micsoda híresek valának a rómaiak idejében abithíniai királyok*, — Vö. Hérodotosz 7, 75. Thuküdidész 4, 75. Plinius 5, 32, 40. — I. Nicomedes (i. e. 246-ban megh.) Bithyniának első független királya. Utódai I. és II. Prusias; III. Nicomedes (megh. i. e. 74-ben) a rómaiaknak hagyta örökségül országát. Komáromi János is jól ismerte „Bythinia ország” királyainak történetét, részletesen ír róla, amikor Tököly Imrével Nicomediába hajózott. (Diáriuma 1887, 71—73.) — A rómaiakról vö. a 11. és 34. lev. és jegyz.

7 *de azon nem törődöm. hanem azon törődöm hogy nem három széken vagyok*; — Mikes szülőföldje utáni vágya azután is gyakran megnyilatkozik, hogy a közvetlen hazatérésre reményei szétfoszlottak.

9 *egyaránsu* — egyenlő, egyforma. Ld. a 127. levélben is. Szily: „A nép nyelvén, különösen Székelyföldön ma is élő szó. Alkalmasint az egyarányosúból van egyberántva. Vö. egyidősű.” Kriza: aransu.

9 *itt akarja az Isten hogy légy. azért itt sétály ezen a szép réten*. — Az isteni akarat hangsúlyozásáról vö. a 29. lev. és jegyz. Mikes, ha már nem térhet haza, azzal vigasztalja magát, hogy a gondviselés mindenütt egyforma, Háromszéken is, Békoson is.

11 *szép helyt vagyunk, . . . ezt a gyönyörű Canalist végig látjuk*, — Mikes természetérzékének gyér megnyilvánulása. Vö. a 17. lev. és jegyz. 13. s. Itt is a hasznosság érdekli, nem a természeti szépségek önmagukért való leírása; alább: *micsoda nagy kár olyan szép, és kies helyeket pusztán hadni*. Az író képzeletben városokkal, kastélyokkal, civilizációval népesíti be a Canális partjait. A viszonyítás alapján mondja, hogy ezeket a városokat *másut csak jaluknak híják* . . . Mikes minden esetben európai szinttel méri az elmaradt török állapotokat (az udvari szokásokat, társadalmi viszonyokat, a nők helyzetét stb.) és azokról bizonyos lenézéssel mond ítéletet.

14 *ilyen Canális nincsen az egész világon talám . . . a való hogy ha más nemzet bírná ezt az országot. CSudát csinálna ebből. a Canálisból . . .* — Mikes nyilván a franciákra gondolt elsősorban. XIV. Lajos korában csodájára jártak a hatalmas „Canalis”-nak, amelyet a versailles-i kb. 100 hektárnyi kertben

létesítettek. A két ágból álló, 3000 métert megközelítő (62, 80 m széles) Grand et Petit Canal a versailles-i kastélyt köti össze Trianonnal. A kanális pompás környezete, a páratlanul kulturált park Rákóczi csodálatát is kiváltotta. 1713 és 1715 között gyakran időzött Rákóczi és szűk kísérete Versailles-ban. Vö. Szathmáry Király Ádám naplójegyzeteit ezekről a napokról. A versailles-i Canal Mikes jól ismerte; tudta, mit lehetne teremteni a páratlan Boszporusz pusztá partjain. — Vö. a 80. lev. is.

26 *egyszer* — „Ma: egyszerre. Ez utóbbi még nincs meg a NySz.-ban” (Szily); ld. a 129. levélben is.

27 *száraztanak meg* — száritanak meg; „az utóbbi még nincs a NySz.-ban” (Szily). Ld. a 42. levélben is.

28 *díszno hal*. — delphin (Szily). NySz 2 Hal : dísznó-hal.

28 *nem örömet hazudnék. a szükség sem hozza magával*. — A kényszerből való hazugságról ld. a 25. lev. és jegyz. 47.s.

34 A levél végén együtt van a három kedvelt befejező motívum (egymás szeretése, gyakran kell írni, egészség), de új stílusvariációban. Vö. a 2. lev. és jegyz.

36 *azt mondgyák. hogy őtt kéteknél nagy pestis legyen*. — Vö. fent Rákóczi soraival. Mikes a levél végén árulja csak el, hogy tulajdonképpen a pestis miatt ütöttek tábornok Békos mellett. A pestisjárványokról ld. még 42, 43, 44, 45, 46, 75, 146, 163, 181, 184. lev. — Mikes számos pestisjárványt megért, végül ő maga is pestisben halt meg. — Ld. a 43–44. lev. jegyz. is.

[31.]

békos. — A 30. levélben *békós*. Ld. ott.

1 sor *ha szivárvánt nem látunk volna*, — Az újra felbukkanó özönvíz-motívumban Mikes a bibliai történet befejező mozzanatát (Gen 9, 13 és 15) is fölhasználja; így jelzi a hatalmas felhőszakadás végét. „Az én szivárványomat helyeztetem a felhőkben, és az szövetségnek jele leszen én-közöttem, és a föld-között. . . és nem leszen többé víz-özön . . .” (Káldi) Ld. a 11. lev. és jegyz. — A szivárványmotívumot Bethlen Kata is hasonló céllal használja (155).

3 *mink azt nem tudtuk; . . . ahol mink vagyunk* — NySz 1. Mi : Mink a).

5 *meg tudók*. — Másutt *el hagyok* (46. lev.), *helyheztetők* (149. lev.) A tárgyas elbeszélő múlt többes első személyében a hagyományos -ók, -ők végződést, melyben hiányzik a kérdéses időre és módra jellemző á, é (tudám, szeretém stb.), ebben a korban kezdi fölváltani az alanyi ragozásból átvett -ánk, -énk; tehát a tudók, szeretők helyett tudánk, szereténk. A nyelvtan-írók általában a régi meg az új alakokat mint egyenértékűeket jegyzik föl. Az erdélyi nyelvváltozatban még a XVIII. században is következetes a tudók, szeretők típus használata. — Hasonló jelenség a tárgyas föltételes mód többes első személyében a -nók, -nők ~ -nánk, -nénk végződés alakulása (vö. a 23. lev. jegyz.). Révai is utal rá, a Mikestől idézett példákat (II, 665) latinra fordítja. Ld. Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963, 284. A múlt idők használatára vonatkozólag vö. a 2, 5. lev. jegyz.

6 *a konyha eszközt*, — konyha-edényt. „Egy szótárban sincs; a NySz.-ból is kimaradt.” (Szily) — Szily tévedett, mert a NySz — csak Mikestől — idézi: NySz Eszköz : konyha eszköz.

8 *ki ne nevette volna a midőn a satoromon keresztül. térdig érő patak folyt el.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 164: Hogy helyett midőn. Ld. a 4, 165. lev. jegyz. is. — Vö. még Kallós Zsigmond: A tagadás nyelvünkben Nyr 1901, 506. Ld. a 11. lev. jegyz. 12. s.

11 *a víznek más menedéket csináltak.* — Más lefolyót, vízvezetőt csináltak. NySz 2. Mén, Mégy-én, Mégy-én: menedék.

14 *quártélyban szállanunk,* — (Szólás) NySz Kvártély : kvártélyba szállani.

14 *afekete tenger igen fekete szelet bocsát reánk.* — A Fekete-tenger kb. 15 km-nyire van Békostól; Bújückerében kb. 10 km-nyire voltak tőle. Ld. a 17. lev. is.

18 *kaikért.* — Tö. kayak (kajik) 'hosszú, keskeny csónak'. Ld. a 34. levélben is.

19 *bercsényi urhoz,* — Bercsényi Miklós a Boszporusz túlsó partján, Tarabiában lakott (28. lev.).

25 *aző áitatos dohányozását,* — A vallásos tárgyú gondolatok gyakran összevegyülnek Mikes tréfálkozó, profanizáló hangjával. Ld. pl. a 27. lev. jegyz. — Forgáchról vö. a 16. és 41. lev. jegyz.

27 *aminap a fejdelem arról beszélgetet. hogy micsoda nagy buzgosággal kel bé venni a communiót . . .* — Rákóczi írásban is foglalkozott ilyen tárgyú elmélkedéssel, pl. „Aspirationes contemplatives avant et après la sainte communion.” stb. (Aspirationes 417, a Confessio-kiadásban.) — A janzenizmus gyakorlatában nagy szerepet játszott a kommunióra, az áldozásra való készülés. A rodostói könyvtárban is voltak ilyen olvasmányok.

29 *forgács el fogad nevetve.* — el fokad = elfakad; NySz Fakad [Szólások]. — Rádáynál is: „el fakadt nevetve” (Ráday I, 287). — Rákóczi jámbor tanácsain nevető Forgách fölbátorítja Mikest az önvallomásra: neki is vannak ilyen nevetséges gondolatai. A levélíró kihasználja a humoros alkalmat, de szolid kommentárral; nem akarja neveltségessé tenni a vallási szertartásokat. — Nevetéssel kapcsolatos kifejezéssel ebben a levélben összesen nyolcszor él Mikes! Vö. a 17. lev. jegyz. 3. s.

32 *a papon lévő Casula czafragnak.,* — NySz Kazsula, Kásla. A casula 'misemondó ruha, díszes felsőruha'. — A NySz Kulcsár téves szövege alapján: „tsábráknak” alakban idézi: NySz Cafrang 1) dorsulae, phalerae. — Ld. még Ráday Pál iratai 1703—1706 I, 51: „Cafrag vagy cafrang; sallangot jelent. Átvitt értelemben jelenti a sallangos kantárt vagy általában löszerszámot. (Nyelvtört. Szótár, I. 340. h., Czuczor—Fogarasi, I. 1108. h.) Mikes Kelemen viszont lópokróc értelemben használja.” Mikesnél másutt *gyöngyel varrot tzafrag* (129. lev.). — Vö. Hermányi: 315. sz. „lova cafrangjának széleit urak fogják vala”. — Thaly: Bercsényi II, 244 „aranykófiummal merőben kivarrott drága lótakaró (czafrag), más angol posztó lótakaró”. — Csereinéél „virágos czafrang a lovamon” (204); Apornál is „czafrang” (MHH XI. 1863, 347). — Kőváry László: „czafrang” (143). Vö. Szófsz.

34 *én kédet szeretem, e jó gondolat.* — Mikes kegyes gondolatokkal humorizáló sorait világias elemmel, a „nénjé”-hez fűződő nem mindennapi szeretetének (vö. 70. lev.) emlegetésével zárja.

35 *finum* — Vö. Szófsz, EtSz. Másoknál, pl. Eszterházynál is (42) így; Hermányinál is finum (232. sz.). Komáromi is használja (49).

1—12 sor *Micsoda szép állapot az . . . suhajtozásal.* — Kulesár (Nyr 1899, 393) a levélnek e sorait kiragadott példaként idézi annak igazolására, hogy Mikes páratlan művész az eszmekepcsolásban, a nyelv gördülékenysége tekintetében. Arról van szó, hogy Rákóczi és kísérete visszatért Békosból Jenikőjbe.

5 . . . *noha két generalis vagyon velünk.* — Mikes humora nem is olyan ártatlan! Bercsényi és Forgách tábornokra céloz. Tréfás gondolatkötésébe gúny is vegyül. Rákóczi az Emlékiratokban erősen bírálta a két tábornok hadvezéri képességét. Ld. róluk a 16. és 21. lev. jegyz., vö. a 31. lev. is.

6 *a minden napi mulattság már itt abbol fog állani. hogy . . .* — Vö. Simonyi Határozók, I 76, 78: A -ben ből be -ragos határozók. Más példa a 74. levélben. Vö. a 3. lev. jegyz. 28. s.

8 *de a sem. mulik el. hogy ellenünk ne vadászanak a portán.* — Mikes egy fordulattal rátér a politikára. A bécsi követ a tengerparton „suhajtozással dohányzó” szegény bujdosó magyarokra vadászik. Érzelmes, írói szempontból érdekes részlet ez. Mikes távol állott az államraisontól, a machiavellizmustól. Kifejezései azt mutatják, hogy a vallásos ember jámbor óhajával vizsgálja a politikát (evangélium és politica ratio!). A levélíró ártatlanul úgy tesz, mintha teljesen elfeledte volna, hogy hadakozásra érkeztek Törökországba (2, 4, 6. lev. stb.). A bécsi követ tevékenységéről ld. a 28, 29, 33. lev. és jegyz.

10 *leg kissebben* — semmiképpen, legkevésbé (Szily).

13 *az olyan világi üldözők* — A bécsi követre, az osztrákokra céloz Mikes.

15 *akoron nem a camara szék eleiben cüáltatunk . . .* — Mikes alábbi latin kifejezései azt mutatják, hogy az író erősen benne él a latin nyelvű kultúrában. Annál nagyobb érdeme tudatos szép magyarsága. — A kamara széken az író ítélőszéket ért. „A régi magyarban arnyékszéket is jelentett, s a NySz. a Mikes (32) levelében előforduló kamaraszéket is így értelmezi, holott itt nyilvánvaló, hogy kammergericht értendő rajta.” (Szily) — Hermányi a kamara szék-et az előbbi (NySz) értelemben használja (18. sz.).

17 *a kegyes evangélium szerént.* — (Mat 5, 43—48).

19 *allégátiot* — mentegetőzést, a dolgok félremagyarázását.

20 A fejedelmek kötelességeiről, a fejedelmek és az evangélium viszonyáról Mikes többször, különböző gondolati tartalommal ír. Itt az evangéliumot félreérthetetlenül a bujdosó magyarok védelmében hozza föl a német császárral szemben. Vö. a 36. lev. Ld. még a 33, 39, 43, 85. lev. jegyz. 36

23 *a politica ratio* — a politikai megfontolás. Mikes itt elmondja, hogy a bécsi udvarnak az a célja, hogy Rákóczit teljesen elszigetelje, politikailag semmivé tegye.

26 *azt a kenyeret, a melyet én rendeltem nékik idegen országban.* — Az elhintett kenyér török legendáját vö. a 7, 16, 19. stb. levélben is. Mikes a mohamedán istenhit meséjét adja saját keresztény isteni ítélőbírójának szájába.

27 . . . *minek utánna már el vetted volna az örökségeket;* — Mikes természetesen magát is azok közé érti, akik a Rákóczi-szabadságharc bukása után elvesztették örökségüket, birtokukat, jószágukat és hazájukat. Ld. erről az 51. lev. jegyz. 20. s.

Rákóczi
Ryp.

31 által megyen rajtok valamint a purgatio, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits); purgatio = 'tisztulás'.

39 *inimicus homo hoc fecit.*, — „ellenséges ember chelekedte azt” (Mat 13, 28) Káldi szövegéből.

41 *orleáns hertzeg* — A XV. Lajos nevében uralkodó francia régensről és magatartásáról ld. a 14, 39. lev. és jegyz. *az annya pediglen . . . ugy szerette mint a fiát, mind holtig*, — Mikes jól ismeri Rákóczi franciaországi kapcsolatait, hiszen végig mellette volt ott is. Vö. a 39. lev. jegyz. 38. s.

47 *nescio vos.* — nem ismerlek titeket. Mikes kiábrándultan ír a fejedelmek barátságáról. Rákóczi is! Ld. alább.

52 *ugy bannak az emberel. valamint a tziyronnal, a melyből a levit ki facsarván azután elvetik.* — NySz Citrom [Szólások] — Vö. Kertész Nyr 1905, 70: Analógia az egyszerű mondatban. 1. Rokon képzettartalmú szerkezetek hatása. b) „Pleonazmus állhat elő azáltal is, hogy a mellékmondatot beolvasztjuk a főmondatba s mégis kitesszük a kötőszót úgy, mintha két mondatot kapcsolna”. Más szerkezettel fejezi ki Mikes Gratianus mondását a 128. levélben. — Ld. még Klemm TörtMondt 393: „A -ván, -vén végzetű igenéhez a főtörténést néha és kötőszóval vagy azután határozóval kapcsolják”. — MMNyR I, 223, 259.

52—53 és csak *ugy bannak az emberel.* [. . . stb.] *azután annak hátat fordítottunk.* — A fejedelmek ingatag barátságának jellemzésére utólag ezeket a képszerű sorokat szúrta be Mikes a kézirat alján. Forrását maga árulja el 128. levelében: *gratiánus azt mondgya . . . stb.* Ld. ott a lev. jegyz. 11. s.

54 *reánk pedig most nincsen szükség, az elmúltot el felejtették.* — Az elmúlton Mikes a harc időszakát (1703—1711) érti. Akkor a némettel szemben jó volt Rákóczi a franciáknak. Mikes ritkán beszél ezekről a dolgokról, de ha szól, sejteti, hogy tud a dolgok háttéréről.

56 *derék állapot a szerencsén fekünni.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits) *avalo hogy az olyan ágy. nem igen allando*; — A szerencséről ld. a 13. lev. és jegyz. 33. s.

58 *meg . . . másolni.* — megmásítani; ld. a 70. levélben is. „Ez utóbbi csak a XVIII. században jó divatba.” (Szily) — Hermányinál is: megmásolás (131. sz.).

58 a *nemes vér. a mit fogad meg tarttya.* — A nemes vér-ről ld. a 24, 34. lev. is. Mikes erdélyi nemesi öntudatának jellemző megnyilvánulása, vö. a 22. lev. és jegyz. is. 47. s.

60—61 . . . *ött a nemes asszonyoknak a szavok olyan allando. valamint a brassai havas.* — Mikes „nénje” erdélyi asszony. Ez a képzet maga is alkalmas ad a levélírónak, hogy otthonosan beszéljen „vele” hazájáról. A „néne” Erdélyt mintegy Mikes közelében tartja, a hazai levegőt pótolja. Az erdélyi asszonyok szebbek, mint a magyarországiak; nemesi lokálpatriotizmus (de nem Apor Péter módján) és précieux udvarlás.

62 *három, vagy négy hólnapját a télnek töltte el két itt a magyar asszonyokkal.* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 168: „Néha nincs is semmi nyomaték a birtokon, mégis hátra van vetve a birtokos, mert ennek kitélére eleve nem is gondolt a beszélő mint az adott helyzetben fölöslegesre s csak a birtok megnevezése közben eszmél rá s veti oda némileg pongyolán, olyanformán, mint az értelmezőt a főnévhez”. További példák a 91, 112. levélből. Ld. még a 121. lev.

jegyz. — Mikes élővé tesz egy elhithető formulát, képzelt nénjét vendégségbe hívogatja. Vö. a 16. lev. jegyz.20.s.

Mikes a 14. levélben írt ilyen kimerítően a bujdosók ügyét cserbenhagyó francia politikáról. Az 1718. év végétől, a jenikőji tartózkodás több hónapos időszakában (kb. 1719 júliusáig) a bujdosók ügyének stagnáló átmeneti állapota bizonyos fokú csillapodást, csalódottságot is kifejező hallgatást eredményezett az előbbi levelek türelmetlen, nyugtalan hangjához képest. Rákóczi maga írja, hogy az ügyek intézésének lassúsága mintegy félévi csendet okozott, és a sokáig tartó tájékozatlanság unalmat szült (Vall 367). Az év második felében (28, 32. lev.) a bécsi követ föllépése következtében a bujdosók törökországi helyzete még reménytelenebbnek látszott. Rákóczi maga sem tudta, hogy mit döntöttek felőle a békeszerződésben. Mikes 1718 szeptemberében még skeptikusan nyilatkozott Rákóczi Franciaországba való visszatéréséről; 1719 októberében már ő is tudta, hogy ettől a porta is, a francia régens is elzárkózik. Az 1719-es esztendő érlelte meg Mikesben azt, amit Rákóczi már a Drinápolyból való elutazása előtt megjegyzett, hogy sorsuk Törökországban megpecsételődött, a bujdosás befejezett tény lett. Orleánsi hercegre vonatkozólag írja Rákóczi: „... az Orleánsi herceg ünnepelesen megígérte ugyan nekem, a gyengéd barátság sok bucsukönnyei közt, hogy szabadon visszatérhetek, ha a császárral nem lépek nyílt ellenségeskedésbe, de a világi fejedelmek barátsága annyi változásnak van alája vetve, hogy könnyen elfelejtik ígéreteiket és messzeszakadt barátait elhagyják. Én is részesültem ezen sorsban, és azért a francia követnek a portánál nem is adták ki azon megígért rendeleteket, hogy a király nevében ügyeimet a portánál bátran szorgalmazza” (Vall 360). A francia herceggel való kapcsolatáról ld. a Vallomásokat (257, 280—81, 309, 311, 313, 315, 317, 354, 359), az 1719. év eseményeinek összefoglalását (Vall 361—439).

A Vallomások helyzetképe és Mikes okfejtése közötti gondolati rokonság van. Mint ahogy rokonság figyelhető meg a már említett Mikes-levelek és Rákóczi Vallomásainak 1717 októberétől 1719 végéig terjedő fejezetének idézett részei között. Rákóczi szűkebb környezetében bizonyára beszélt a francia régens magatartásáról s arról, hogy a francia udvar és a porta elejtette ügyüket. Mikesnek az a megjegyzése, hogy a francia udvarnak írt levelekre Rákóczi „egyenes választ” nem vehetett még eddig, arra vonatkozhat, hogy az író tudhatott a „nem egyenes” válaszról, a Bonnac által közöltekről és Toulouse gróf leveléről (ld. a 19. lev. jegyz.).

Ide tartozik az is, amiről Mikes nem tudósít. A cár követének, Alekszej I. Daskov megérkezéséről és Rákóczi vele folytatott tárgyalásairól a levélről hallgat. Rákóczi az év elején Máriássy Ádám testőrezredesét küldte I. Péterhez, hogy az orosz háború tüzét élessze. De a spanyol háború reménye után az osztrák—orosz hadakozásból táplált illúziók is szertefoszlottak: „ugyanazon helyzetbe jutottam — írja Rákóczi — a hanyatló esztendő végén, a melyet annak kezdetén nekem szántál, a mennyiben világi sorsomat veszem fontolóra.” (Vall 427.) A kilátástalan helyzetből menekülni akarván „a józan ész parancsát követve megirtam utolsó leveletem Franciaországba...” — összegezi a fejedelem a történeteket Vallomásainak végén (428). Rákóczi tevékenységére és az emigráció 1719 végéig tartó állapotára vonatkozólag lásd Angyal Sz 1905, 209—211. TT 208—211. Bonnac jelentései. — Karácson:

LV. sz. okmány, Máriássy ezredes oroszországi küldetése. 1719. ápr. 17. Szeráj lev. — Szekfü 170—210, 365—369. — Köpeczi—Várkonyi 357—361. — Pillias 138—140. Instructions secrètes de Rakoczi . . . 1719.

[33.]

1 sor *Nó már édes nénem. vegyük elő a pennát. és tisztítsuk meg a penészes kalamarist . . .* — Mikes kedvvel sorolja föl a levélírás reális részleteit (vö. másutt is 2, 13, 35, 36, 70, 79, 103, 146, 147, 150, 155, 163. lev. stb.).

4 *atelet ki televén, elhagya két bennünket mint sz. pál az oláhokot; — NySz Tél : ki-telel 1).* — A szólást ld. a 152. levélben is. Mikes az első hosszú (5 hónapos) levélszűnet magyarázataként említi „nénje” jeniköji teledését. Később hosszabb szűnetekre sem keres indokot. Ld. előbb is a 10. lev. jegyz.

5 *viszá helyhezteté két magát,* — NySz Hely : vissza-helyhétet. A szótár csak innen idézi.

6 *de már ót a resztséget nem kel hevertetni, hanem íratni,* — A restséget Mikes eddig is emlegette elszórtan (2, 4, 18, 20, 23, 24. lev.) hol a saját, hol pedig „nénje” restségére célozva — inkább önmaga biztatására. Főleg azután, hogy eldőlt a sorsuk Törökországban. Az így előállott helyzet sok nehézséget támasztott a levélíró Mikesnek. Az a hév, amivel e levelezéshez kezdett, elmúlóban van, fogynak az élmények, ritkulnak a levelek. Most még csak a restség, hamarosan az unalom ellen kell küzdenie, probléma lesz az időtöltés. Ld. erről a következő, főleg a 40 és 60 közötti, továbbá a 60 és 100 közötti leveleket. A restségről ld. még a 43, 60, 67, 72, 76, 77. lev.

10 *a jancsár aga.* — Ld. a 14. lev. jegyz. 11.s.

12 *a bizon* — A kéziratban: *a nyizon*; az 1906-os emlékkiadás szövegében: a nyiron. „Érthetetlen; talán tollhiba »a bizony« helyett” (Szily). Ld. a lapalji szövegjegyz. Másoknál, pl. Apornál „bizony” (szitkozódás) MHH XI. 1863, 415.

18 *itt nem lehet ajándékot küldeni egy asszonynak.* — Mikes különösen a török asszonyok társadalmi helyzetén akad fenn (vö. 4, 15. lev. és jegyz.); halálos bűn volna, ha egy asszony ajándékot küldene egy férfinak. Az európai udvari és fejlett városi, polgári szokásokat ismerő írónak szokatlanok az elmaradt feudális ország szokásai.

22 *a mi pedig szokás valahol, az illendő is,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — A világot járt, olvasott, tapasztalt levélíró visszatérő témája Törökországban a megismert szokások furcsaságának hangsúlyozása, ill. viszonyítása más országok udvari, társadalmi szokásaihoz, pl. a 3, 4, 5, 6, 30. lev. és később is pl. a 37, 40, 58, 65, 80, 83, 96, 169. lev. — A szokások viszonylagosságával gyakran foglalkozik a Spectateur is (I, 335; II, 46, 221; IV, 171 etc.). — Az ajándékozás fenti módjáról Mikes írt már a 6. levélben.

24—42 Az asszonyok szokásai és tulajdonságai különböző (angol, spanyol, francia, török, magyar, kínai, tatár) országokban. Van valami libertinus-kuriózumgyűjtő érdeklődés abban, ahogy Mikes élményei és olvasmányai alapján lefesti a különféle nemzetiségű asszonyok szokásait. Az egész részlet irodalmi érdekessége a felsorolt szokások kontrasztjában keresendő. Mikes stílusának sava-borsa a befejező mozzanatban, a török feleség panaszjogának előadásában van. Mikest az asszonyok dolga feltűnően érdekli. Részben a galáns kor divatja ez, s főleg az író személyes, világias hajlamának követke-

ménye. Az asszonyokról ld. még az 59. lev. Vö. Relkoviç Mita: Mikes Kelemen a nőkről. Nemzeti Nőnevelés 1914, 185—193. Zolnai 1916, 105.

26 *franciában*, — „Ma nemzet neve; a régi nyelvben s néha még Mikesnél is országnév” (Szily). Ld. a 39. levélben *franciában való létünkör*, másutt is (40, 80, 82, 197. lev.). — Bethlen Miklós is így írja: „Franciába” (I, 194).

29 *a segrestyében* — a sekrestyében. NySz Sekrestye.

30 *éget bort*. — pálinkát. A levélíró a (pálinkát szenteltvízben hűtő) lengyel papok szokását az asszonyok történetei közé keveri.

42 *aztot előre el lehetet látni*. — Vö. Simonyi MagySzórend 489: Értelmi egységek a szórendben. (Igenevek és módosító igék). Nyomatékos mondatok. Ld. még a 46. lev. jegyz. és vö. a 27, 80, 81. lev. jegyz.

44 *a mi jó akaraink addig munkálkodtanak ellenünk, hogy meg nyerték a pereket*. — Rákócziinak és a vele bujdosó magyaroknak ártalmára törekvő Virmond gróf császári követ tevékenységéről Rásid efendi, egykorú török író is beszámol. Karácson hivatkozik rá könyvében (71): a pozsareváci békekötési értekezleten a császári megbízottak azt követelték a törököktől, hogy „Rákóczi bilincsekre verve adassék át a németeknek”; majd kérték, „hogymegyalább valami távoli helyre utasítsák és vitessék őt el. A németek főmegbízottja utóbb mint követ a magas Portára jött s megérkezése után majd élőszóval, majd írásban kérte és sürgette ez ügyet a nagyvezírnél” (Tárikh V. 199—200). Ld. a 36. lev. jegyz. 32.s.

46 *horvát ferenczet*. — Rákóczi portai ügyvivőjéről, Ládonyi Horváth Ferencről van szó. Tököly diplomatája volt, 1705-ben Rákóczi szolgálatában állt. Részt vett a Rákóczi Törökországba jövetelét előkészítő tárgyalásokon. Mikes megemlékezik haláláról is 1723 elején: *egy emberséges embert vesztettünk el . . .* (47. lev.) Vö. róla Rákóczi Vall 314, 336 stb. Életéről és tevékenységéről: Ráday Pál iratai I, 443—44, II, 41. Pápai gyakran szól róla diáriumában (29, 51—57, 58. stb.).

49 *csendes elmével vette* — Főntebb *meg csendül . . . csendülő hírt*. — NySz 1. Csënd : cséndés. — NySz 2. Csënd : meg-csëndül.

50—56 Rákóczi csakugyan ilyen szellemben írt Virmond ellenséges tevékenységéről (Vall 386—87), ld. a 29. lev. jegyz. A fejedelem csendes elmével vette a Jenikőjből való elköltözés hírért, mivel ez már csak formális bejelentés volt; tudott róla, de titokban tartotta. Vö. Szeffü 206—210. — Köpeczi—Várkonyi 360—61, ld. a 34. lev. jegyz. 22.s.

50 *usque quó exaltabitur inimicus meus super me?* — Szó szerint meg-egyeznek a Vulgata zoltárszövegével (Ps 12,3). „Meddig magasztaltatik fölöttem az ellenségem?” (Káldi)

51 *és pirüllyanak meg mind azok, akik az én nyomoruságímon örülnek*, — Káldi: „Pírüllyanak, és szégyenüllyenek-meg egyszer'smind a kik az én gonoszomon örvendeznek” (Ps 34, 26). Károlynál „Gyaláztassanak-meg és egyetemben pirüllyanak-meg, kik örülnek az én nyavalyámon” (Ps 35, 26). — Szily: piruljanak el; vö. NySz.

54 *ha Isten mi velünk, kicsoda ellenünk*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Rákóczi éppen ez idő tájt írja: „Ki lehet tehát ellenem, a mig te lész én velem, ki árthat nekem, ha . . .” (Vall 393.) Előfordul Mikes fordításaiban: *ha Isten mi velünk. kitsoda ellenünk. mondá szent pál* (*Epistolák* II 133 verso). Káldinál és Károlynál egyformán: „ha Isten velünk, kitsoda mi ellenünk?” (Rom 8,

32). A Vulgataban „Si Deus pro nobis, quis contra nos?” Vö. Tóth Szájruľ szájra 366: A középkori krónika- és történetírás István király személyéhez fűzve tette népszerűvé ezt a szólást. — „Ha isten velünk, ki ellenünk? si deus pro nobis, quis contra nos. »Ha Isten velünk, Krisztus mellettünk, akarnám látni ki volna ellenünk?» RMK IV: 73.” (Simonyi Határozók I, 365.) — Használták e mondatát a XVII. század emlékirói is; pl. Kemény János szerint Bethlen Gábor halálos ágyán írt utolsó sorai: „Ha Isten velünk kicsoda ellenünk?” (Önéletírás 1856, 145.) — Ismert a levéltudományban is: „...de Isten velünk, senki nem lehet ellenünk, abban vetjük reménységünket...” Forgách Mária Révay Péternek, 1610 (MLevTár II, 128). — Forgách Simon írja feleségének szóló levelében: „Édes Kincsem, ne búsulj; víg szívvel vegyűnk Isten látogatását, bizony-bizony megáld! Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Irám igaz híved Rab Simon.” (Tömlöcz, 5. Januárj 1708.)

59 *amen.* — Ez a levélzáró imahang stílusvariáció és jól illik az asszonytémától a bujdosókhoz, a galánsból vallásosba kanyarodó hangulatváltáshoz. Az *amen* levélzáró szerepéhez vö. a 43, 59, 64, 67, 81, 86, 106, 119, 158, 206, 207. lev.

[34.]

1—19 sor a *pompeus oszlopát* — Gn. Pompeius Magnus (i. e. 106—48) római államférfi. Mikesnek az oszlop eredetére vonatkozó sorai bizonyára a Rákóczi-val való beszélgetés nyomai lehetnek. A régiség becslését is tőle tanulhatta. Mikes kritikával él a hagyomány irányában, arra hivatkozik, hogy a könyvekben erről semmit nem írnak. Az élményleírás elevevenségével tűnik ki ez a részlet. — A helyrajzhoz vö. Komáromi János leírását: „Kiljebb a kőváron vannak a Dardanellák négy kastélyok, a Fekete-tenger oltalmazására együve szolgáló ágyúk vannak a tenger partján, és egymás ellen az torkolaton kívül mindkét felől az magos tornyokon lámpások vannak éjszakákon, hogy azokra tarthassanak az Fekete-tengerről jövő hajók. Itt volt régenten egy kőszálon az Pompéjus magnus oszlopa is, de az már ledűlt, csak a fundamentoma vagyon, a tengern ekközepében egy kősziklán” (Diarium 18).

3 a *káikból* — Ld. a 31. lev. jegyz. 18.s.

10 *harmad fél singnél*, — A sing hossz mérték, 77,8 cm. Szily: „a. m. róf. Erdélyben ma is élő szó.”

13 *az a híres romai ember* — A rómaiakról vö. a 11, 30, 52. lev. és jegyz.

14 *de a nem bizonyos hogy ő tette volna oda az oszlopot*; — Vö. Simonyi Kötőszók II, 71: „Ez a főmondat: »nem bizonyos« gyöngébb tagadást fejez ki, mintsem hogy hatással lehetne a mellékmondatra; azért mondjuk jelentő móddal... csak nagy elvétele fordul elő itt is a föltételes mód”. Ld. alább is.

21 *a neve rodosto. de ennél többet nem tudok.* — Rodostórol ettől kezdve sokszor (35—126, 156—207. lev.) hallunk a Mikes-levelekben. — Tekirdağ (ejtsd: Tekirdá) — kisváros a Márvány-tenger partján. Mikes és társai mindig a város görög nevét — Rhaidestos — idézik, kevésse elmagyarosított alakban. A magyar irodalomban is ez az alak nyert polgárjogot.

22 *már el küldötenek ez az alak szállásokat foglaltynak. az egész bujdosó magyarok számára.* — Egy török okmány szerint a fejedelem részéről küldött emberek 1720 január közepe táján titokban megnézték a Rákóczi

részére kijelölt helyet, és mivel azt nem találták megfelelőnek, új épület kijelölését kérték.

„Mivel elrendeltem, hogy Rákóczi Ferenc király — legyen neki jó vége! — Rodostóba költözködjék és ott lakjék, azért már azelőtt magas parancsokat adtam ki, hogy . . . a részükről kiküldött emberekkel való megbeszélés után, alkalmas helyeken a szükséges számú lakások kiüresíttessenek és legközelebb, midőn odamennek, ott telepíttessenek. Ámde mivel a nevezett Rákóczi Ferenc királynak az említett helyen kijelölt lakása nem volt megfelelő, azért ti . . . a nevezett király számára a város szélén Jaszuf-oglu kerti lakását kiüresítvén, őt oda szállásoljátok, az örmény városrészben pedig Bazárgián Tánász rájának háza, Tanlukara rájának háza, Mandali-oglu háza, Papasz-oglu háza, Kászgándsi Mihál-oglu háza, Szogándsi rájának háza, Filibosz-oglu rájának háza és Bekler néven ismert rájának [rája = keresztény török alattvaló] háza, mivel egy helyen és egymáshoz közel vannak és az említett magyarok lakásául alkalmasoknak jelentették őket, azért e lakások s ha azok nem lennének elégségesek, a korábban kibocsátott parancsoknak megfelelően, a még szükséges számú lakások kiüresíttessenek s azokba betelepíttessenek. Kelt az 1132. évi Száfár hó végén.” (1720 január közepén. Karácson: LXIII. Diván-i humájún lev.)

25 *gyakran meg lássuk egymást. és eleget ne vessünk.* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

26 *attól ne félyen kéd hogy addig gyakorta meg ne látogassam kédet. se attól ne tartson kéd. hogy a nagy készület miat oda nem mehetnék.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 76; 71. A hogy kötőszó. Igemódok és tagadás a főnévi mondatban. „Egy és ugyanazon összetett mondatban is megtaláljuk mindkét (fölszólító, föltételes) módot.” — Ld. Simonyi Kötőszók I, 73: A kapcsoló kötőszók. Sem és se. A kettős tagadás. Más példák a 29, 46. levélben. Vö. a 37. lev. jegyz. — Ld. még Berrár 138: A nem és ne jelentésmegoszlása tagadósóra (jelentő mód mellett) és tiltósóra (fölszólító mód mellett) már az ómagyar kor előtt megtörténhetett. A föltételes mód melletti tagadósó-használat a nyelvtörténet folyamán változáson ment át. Általában a ne terjeszkedik a nem rovására. b) Tagadó (tiltó) vagy tagadó értelmű főmondat utáni föltételes módú állítmány mellett korábban nem, a XVII. század óta ne használatos. Mikesnél mindkét eset előfordul. Ld. a 27. lev. *ne gondollya kéd hogy ő méltóságoknak pénzek ne volna.* (Vö. ehhez Simonyi Kötőszók II, 72; a 38, 52. levélből idézett példát is.) Ilyen tagadó kifejezések után régen gyakran fölszólító mód is állt, s emellett természetesen ne tiltósó (pl. Mikesnél: *meg ne látogassam*). c) Tagadó alakú, de nyomós állítást kifejező kérdésekben is fölvaltotta a korábbi nem-et a ne: 19. lev. *nám arégiek . . . hát mi mért nem lehetnék el.* Mikes itt a régebbi formát használja. — Arany János is használja ilyen helyen a nem-et régiességképpen: „A halottas ágyon ki meg nem bocsátna” (Toldi XI, 15). A tagadásra vonatkozólag lásd még a 11, 19, 45, 47, 161. lev. jegyz.

32 *mű tehetünk rolla. hogy többem nincsen,* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 24, 25: A hogy kötőszó. A főnévi mondat (nem nyomatékos viszonyzókkal). Más példa a 91. levélben. A főnévi mondatra vonatkozólag ld. még a 4, 6, 7. lev. jegyz. — Mikes ismét a költőzködés gondolatára döbben rá szegénységére; hasonlóan a Drinápolyból való elköltözéskor is, vö. a 16. lev. és jegyz.

35 *avalo hogy kívált mi nekünk aketten hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne*, — Vö. Simonyi Határozók I, 216: „Hogy az -an en -es szám-név csak az alanyra vonatkozik, az újabb köznyelvi, nevezetesen irodalmi megállapodás, míg a régiségben, s néha a mai népryelvben s mai költőknél is, a mondatnak bármely más névszójára is vonatkozhatnak”. — Ld. még Lehr Albert: Határozó-e a határozó? Nyr 1875, 13. — Az -an en -ragos határozókról ld. még a 85. lev. jegyz. 2.s. — MMNyR I, 576.

37 *az erdélyi vér, nem az adomért szolgált, hanem a becsületért*. — Ld. a 22. levélben is. — Igealak főnév gyanánt gúnyos értelemben. A névszóként fölfogott igék lényeges eszközei a sürítésnek és az érzelmi-hangulati hatás-keltésnek (StilVázl 221). A NySz Faluditól ezt idézi: „meg indította a haragszomot az asszonyok ellen”. — Mikes 124. levélben igés mondat főnévként: *csak egy Isten fizését sem mondott*. (Kulcsár Nyr 1899, 391.) — Megjegyzendő, hogy a melléknév főnév gyanánt gyakrabban csak ellentétben fordul elő Mikesnél (32, 85, 110. lev.).

39 *a minapi levelében*, — NySz Nap : minapi. Gyakori Mikesnél, de más levelezőknél is. Bethlen Kata „minapi levelemre” (396), „a minapiba” (250).

40 *pöké ki kéd*. — NySz I. Pök, köp; ki-pök [Szólások]. A szó Hermányinál is többször előfordul (33, 126, 52. sz. pökik).

40 *experto. crede roberto*; — Középkori szállóige, jelentése: tapasztalt embernek higgy; csak akkor higgy valakinek, ha megvizsgáltad őt és a dolgot, s szavahihetőnek találtad őt és hihetőnek a dolgot. — Bethlen Miklós kétszer is utal rá: „... annak expertus Robertusa” (II, 104, 316). Valószínűleg Antonius Arena komikus makaróni-versének egy fél sora; a versben Róbert beszél: higgy a tapasztalataimnak. — Goldoni is idézi Mémoires-jaiban: „... tapasztalatból tudom, higgyenek nekem experto crede Roberto”. (403, 512.)

42 *örüllünk még előre. annak; hogy holnap után. együtt eszünk ebédet, és vacsorát*. — Vö. Simonyi Határozók I, 284: örül dativusszal. A -nek -ragos határozókra vonatkozólag vö. a 36, 53, 86. lev. jegyz. — Hasonló levélbefejezéshez vö. a 17. lev. és a 28. lev. és jegyz.

44 *ezel maradok kéd köteles, lántzos, madzagos, spárgás, és sinoros szolgája*, — NySz. 2. Spárga : spárgás. A szótár csak innen idézi. — Vö. Loványi Gyula: Spárga. MNY 1952, 214. Mikes egy hagyományos levélzáró formula (maradok kéd köteles szolgája) játékos variációját kezdi el. Vö. a 38, 39, 41, 49, 50, 52, 55, 56, 60, 72, 74, 77, 78, 83, 85, 87, 92, 95, 96, 101, 102, 104, 105, 118, 133, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 149, 152, 169. lev. Az eddigi levélzáró típusokra vonatkozólag vö. az 1, 2, 16. és 23, 33. lev. jegyz. — Ld. a 60. lev. jegyz. is.

[35.]

1 *sor üssék meg a dobot. fuják meg a készülöt,...* — A tudósító levélkezdet (vö. 6. lev.) egyik kitűnő formája. Mikes tud fölvillanyozva, a pillanathoz kapcsolva írni. Levelén érzik a helyzetből fakadó inspirációt, az indulás előtti hangulat. Ez az utolsó levele Jenikőjéből.

4 *urnak* — Vö. a lapalji szövegjegyzet *urk*, rövidítés. Mikes a továbbiakban sűrűbben alkalmaz szóróvidítéseket (vö. a 15, 27, 29. lev. és jegyz.). Ld. a 37, 39, 40. lev. stb. szövegét.

5 *mind az egész bagasia.* — NySz Bagázsia; 'poggyász, málha'. Mikes itt az egész társaságot, azokat érti rajta, akik már elindultak.

5 *csak mi maradtunk még hátra.* — Vö. a szövegjegyz. <a kik a fejdelemmel leszünk.> Mikes a törölt részt a következő sorban pontosabban, szám szerint fejezi ki. Nyilván itt is ki akarta emelni, hogy ő a fejdelem legszűkebb kíséretéhez tartozik. Akkor is odatartozott, amikor 1712 novemberében Danckából Franciaországba hajóztak. Mikesnek mindig közvetlenül Rákóczi mellett volt a helye.

7 *abban a nagy vízi hintóban ülünk.* — Barokk-précieus stílus. — Mikes másutt is él hasonló körülrással, vö. a 25, 28. lev. és jegyz.

8 *különösön* — magánosan, négyszemközt (Szily). NySz Külön : különös. Ld. a 49. levélben is; ugyanígy a 183. levélben *különös ember* 'magános ember'. — Vö. a 22. lev. jegyz. — Hermányinál: „különös házba” (70. sz.), „különös és titkos beszélgetés” (99, 121. sz.).

17 *ítéllye el az ember az ő török mondását!* — Szekfü jegyzete ehhez: „Mikes megjegyzése, hogy a nagyvezír ugy vigasztalta Rákóczit: Rodosto nincs messze, ha a rizkását itt megfőzik, odavihetik melegen, — igen jellemző ugyan, de aligha alapszik valóságon.” (369.) — Mikes előadásának valódiságát nincs okunk kétségbe vonni.

22 *csak arra kérem kédet hogy írjon mentől gyakrabban.* — Vö. Simonyi Költőszók II, 49, 50—52: Véghatározó mondat. Hasonló példák (*arra hogy*) 36, 51, 53. lev. (annak *hogy*) a 34, 53. levélben. — Mikes valódi búcsúhangulatot teremt levelével.

23 *polatéti* — Ld. a 40, 42, 77, 80, 85, 109, 164. levélben is. Van egy új görög köszöntésforma: *πολλά τὰ ἔτη* (olv. pollā tā ēti). Összevonva *pollā tēti*, melynek pontosan megfelel Mikes *polatéti*-je (Vizandios Skarlatos szótára 95). Fehér Géza cáfolja Erdődinek az 1906-os Emlékkiadás szójegyzékében levő állítását, hogy Mikes magyaros hangzásúvá teszi az idegen szavakat. Fehér szerint pontosan úgy írta le, amint hallotta. A 40. levélben Mikes azt is megmondja, hogy a magyar jónapot megfelelőjeként használja. Ld. a 22. levélben előforduló *kérácá-t* is (EPhK 1920, 86).

[36.]

4 *sor bercsenyi ur. mindgyárt anagramát csinált a város nevéből.* — Elmés, iskolában tanult játék a betűkkel; egy szó betűinek fölcserélése oly módon, hogy új, értelmes szót alkossanak (rodosto—ostorod). A barokk korra jellemző

5 *igen hozá illik a bujdosokhoz.* — A törökországi bujdosás tudata Mikesben már Rodostóba való érkezése előtt, még a drinápolyi hosszú hónapokat követő jenikőji tartózkodás alatt kialakult. Vö. alább *az egész bujdosó magyarok itt vannak . . . abujdosásban is bujdosnunk kel.* Ld. a 28. lev. jegyz.

13 *fegyveres leventi. (vagy hajdu.)* — Tő. levent 'irreguláris fegyveres, hajón szolgáló katona, hajóslegény; kalóz'. A magyarban levente alakban meghonosodott szó. Vö. SzófSz, irodalmával kapcsolatban ld. Lokotsch 105.

14 *a gályás fő tiszt, basa volt;* — NySz Tiszt: gályás-főtiszt. A szótár csak innen idézi. — A *basa* tévesen áll *basi* helyett, vö. a 14. lev. jegyz. 19.s.

15 *a fejdelem mellet lévő császár kapicsi basája velünk volt.* — A *kapicsi basáról* ld. a 14. lev. jegyz. — Vö. Simonyi JelzőkMondt 155: „Nem szakítjuk meg -nek raggal az olyan birtokviszonyt, mely állandó szólássá változott . . .

Az ilyeneket nemhogy a -nek raggal, hanem még melléknévi jelzővel se szoktuk megszakítani." Ld. a 91, 145. levélből idézett példát is. — MMNyR I, 583.

15 *csorbasi*. — Másutt is előfordul, 92, 110. lev. Tő. çorbaci (csorbadzsi) 'janicsár-parancsnok, janicsár-tiszt'. A csorbadzsi „leveses” az oda néven ismert janicsáregység élén állt. Neve annak az időnek emlékét őrizte, amikor az oda legénységének levesére, étel-élelmezésére ügyelt (vö. Fekete 130). A szó ma elsősorban „keresztény földbirtokos, kulák” jelentésben használatos. A szó Mikesnél használt alakja valószínűleg a basi-típusú összetett címek (ld. basi 92. lev. jegyz.) hatása alatt fellépő kontamináció eredménye. A szó irodalmához vö. még Kakuk 258; Lokotsch 35.

18 *a császár kastélyát meg haladván*. — A Boszporusz és a Márvány-tenger érintkező részén az Arany Szarv Galatával átelleni pontján fekvő szultáni szeráj látképe tárult itt Mikes elé. — A tengerparton levő szultáni palotáról Komáromi János csodálattal írt: „Én Istenem micsoda kies világi aranyos dicsőség, jobb ki nem írnom, mint sem aki nem látta, el ne hidje, de ha látná, többet látna, mint sem én ki írhatnám . . . Onnan alább ereszkedvén, és az tengeren a császár vára végéig menvén, a Sophia Temploma alatt szállottam ki . . .” (Diarium 34).

19 *kételenütemék* — Az 57. levélben: *kételenségéből* ; a 143. levélben: *kítelen*. — Kételen, kételenít: régies, a. m. kénytelen, kénytelenít. A NySz Kény, Kiny : kénytelenít címszó alatt kintelenitenék alakban idézi Kulcsár Mikeskiadásából. — Bethlen Miklósnál is „kételenít” (I, 33).

19 *amely szigeteket nevezik*. — Más példák a 89. levélben stb. A mai irodalmi szokástól eltérő tárgyaskialakú igehasználat Mikesnél. a) Jelzői relatív névmással álló tárgy mellett (Török Nyr 1896, 176). Ld. a 3. 25. lev. jegyz. is.

20 *ínsula princípum*. — Herceg-szigetek; kilenc szigetből álló (ún. Prinkipo) szigetcsoport a Márvány-tengeren.

23 *nicomediában. a hol tökölyi volt*. — Ízmit — város a Márvány-tenger partján. Mikes a város antik nevét idézi. 1701 őszén Konstantinápolyból „az német kedveért” hajóval vitték oda Tököly Imrét feleségével, Zrínyi Ilonával együtt. Részletesen ír erről Komáromi János diáriumában (71—89); ld. Szádeczky Lajos: A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban e. írásában Tököly Imre és Zrínyi Ilona lakóhelye Kisászsiában (Sz 1904, 596—612).

32 *rodosto felé*. — A Rodostóba való költözés előzményeit Rasid efendi török történetíró műve alapján röviden összefoglalja Karácson: Rákóczi a török történetírásban c. cikkében. KathSz 1903, 753—759. Beszámol Virmond gróf tevékenységéről, vádaskodásáról és Rákóczi kiadását, majd eltávolítását célzó követeléséről. Rasid szerint Rákóczi, miközben értesült az osztrák követ áskálódásáról, maga kérte, hogy Rodostóba költözhessék. Nem akarta ugyanis bevárni a megalázó rendelkezést, amelyet ellenfelének sikerült kieszközölni a portán. „Dsemádiül-ákhír hónap 8-án egy gályahajóval az említett helyre el is távozott. Ott is teljes és öt megillető eltartás rendelkezett számára.” Karácson a napot időszámításunk szerint 1720. ápr. 18-ban jelöli meg. Egy napos eltérés van tehát közte és Mikes közt, aki a végleges elvitorlázás napját ápr. 17-re teszi. A költözködésről ld. Angyal TT 1905, 211: Bonnac au Roi 14 Avril 1720. „ . . . l'éloignement du Prince Rakoczi et des hongrois qui du Canal . . . transportés à Rodosto. Le Prince Rakoczi a disputté longtemps sur cela . . .” — Saussure 41, 255. — Vö. a 33. lev. jegyz. 50.s.

34 *ahéraelái portusban bé mentünk*, — Ereğli (ejtsd: Erejli) — kikötőváros a Márvány-tenger partján, az európai parton. Az ókori Herakleia is jelentős település volt.

35 *a kapucsi basa* — Vö. fentebb, *kapicsi básája*. Ld. a 14. lev. jegyz. 19. s. 46 *leg aláb öt ölni*, — Egy öt ölnyi evező csaknem 10 m hosszú. Az öl (kb. 1,9 m) hat lábna megfelelő hossz mérték.

47 *azok a szegény rabok . . . meg esik az ember szíve rajtok; . . . igen szomorú zörgést hall az ember*. — Mikes részvétellel szól a rabokról, főleg a keresztényt sajnálja bennük. A gályarabok leírása modern érzelmességben kulminációja a *Leveleskönyvnek*. Mikes humanizmusának szép megnyilvánulása.

50 *kí gondolni*. — elgondolni (Szily).

57 *süveltenek*, — süvöltenek — füttyülnek (Szily).

67 *lehetetlen ezeknek a szegény raboknak. hogy szabadságokat ne suhajtssák*, — Vö. Simonyi Határozók I, 302; 301: A nek -ragos határozók. A dativus. Más példa a 86. levélben. Ld. a 34, 53, 63, 86. lev. jegyz. — MMNyR I, 574. 73 *feleségünk . . . gyermekünk . . . még holtanak*. — Révai kijavítja: „feleségeink . . . gyermekeink” (III, 323).

76 *másként is gondolkodnám. ha helyettek volnék*. — Vö. Simonyi Határozók II, 206: A helyett névutó. „Régibb íróknál” előforduló példák között. NySz Hely : helyett, helyt 2). Szily a. m. helyökben. — MMNyR I, 282; II, 235.

78 *a nő bárkájában nem volt ennyi féle nemzetiség*. — Vö. a 11. lev. jegyz.

80 *kinek kinek. itt vagyon el hintve a kenyere . . .* — Az elhintett kenyérről kapcsolatos török mondásról ld. a 7. lev. jegyz. 35.s.

82 *csak én egy szolgálával*; — A kéziratban levő törlés, szándékos javítás. Mikes eredetileg azt akarta írni: *csak én <másod>* — nyilván: másodmagammal, de a mondat írása közben más fordulatra tért át. Ennek *egy szolgálával*-ra történt kijavítása, s *egy gazdag örménynek. az egész házát bírom*. — hangsúlyozása arra vall, hogy Mikes tudatában volt rangjának, Rákóczi mellett elfoglalt helyzetéből fakadó, személyének kijáró tisztességnek. A lakásokra vonatkozólag lásd a 34, 37. lev. jegyz.

87 *a kadiához. (vagy a török bíróhoz)* — A 42, 95, 182. levélben is. Cadiákra 182. lev. Tö. kadi (kadi) 'bíró'. A török bíróság intézményére és a kadi szerepére vonatkozólag ld. Fekete 180; Pakalin II, 125. A Balkánon a helyi szláv nyelvek hatására az i-re végződő török jövevényszavak törvényszerűen ja végződést kaptak (vö. Lokotsch 78). Ilyen alakváltozatok a magyar hódoltsági területen is ismertek voltak.

89 *pápai gáspár* — Pápai János unokatestvére. Tökölly portai residence volt. Onnan visszatérve Tökölly erdélyi birtokainak jószágigazgatója lett. 1706-tól Rákóczi fejedelem megbízottja a nándorfehérvári pása mellett; a szatmári béke után török területen maradt. Életrajzi adataira és tevékenységére vonatkozólag vö. Ráday Pál iratai. I, 461–62; II, 40–41.

90 *nagy prosopopiával* — ünnepélyes arccal, komolyságot színelve. Gyöngyösi hasonló jelentésben „prosopopeia” alakban írja.

91 *az örmények ne féltssék a feleségeket a magyaroktól . . . de ha az ő tyukjok a mi kakasainkhoz jönnek . . .* — NySz Tyúk, tik [Szólások]. — Jellemző Mikesre, hogy a tréfára okot adó csiklandós témát részletezi, sőt kiszínezi. Pár sorral alább a levélíró már vallásos gondolatokat fejteget. A „világias” és istenes téma közelsége gyakran megfigyelhető Mikesnél.

94 *nagy nevettségel mondá . . . ezen eleget neveltünk, hát két is nevéssen.*, — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

94 *aferim magyar. aferim, (igen jól mondád.)*. — Tö. aferin (aferin) 'helyes, bravo, úgy van'. A szó m-es változatban honosodott meg a románban is (vö. Lokotsch 3).

96 *az Isten fizese meg annak. a ki az oka*, — Az osztrák követ elleni indulat kifejezése. Ugyanígy beszél Mikes a 32, 33. levélben is, amikor Rákóczi nevézi az igaz keresztény fejedelemnek, s kijelenti, hogy az üldözők, vagyis az osztrák császár és miniszterei, felelni fognak! A 165. levélben: *tartozunk meg hálálni a királynénak hazánkból való ki rekesztetésünket*. Mennyire eltér ez a hang Mikes 1760. márc. 25-i misszilisében érezhető öngazolásától. — A szó-lásról vö. a 124. lev. is. Zsoldos 26. — A szólást más írók is használják, pl. „ . . . el nem kerülik az Isten ítéletit, aki megfizet kinek-kinek az ő munkája szerént. Jer. 17,10” (Bethlen M. I, 45; I, 339 és II, 100). „Az Isten kinek-kinek munkája szerént megfizet” (Bethlen M. rabsága alatt írt levelében ItK 1911, 462). — „Megfizette Isten Székely Lászlónak is . . .” (Cserei Históriaja 114.)

97 *mint leszünk. hogy leszünk, ezután. azt hadgyuk az Isten akarattýdara*. — Mikes Rodostóba érkezve már csak az isteni gondviselésben bíz, más reménye nem volt, hogy ügyük jóra fordul. A bujdosás itt nehezedik majd rá teljes súlyával. Vö. a 28, 30. lev. és jegyz. is. Ld. a 39. lev. és jegyz.

102 Mikes gondolatvilágának aktuális és közvetlen megnyilatkozásaiékné visszhangoznak hálaadó kifejezései, ha tartózkodási helyét más vidékkel cseréli föl (1, 17, 133, 142. lev.), ha fenyegető vészek elmúlását adja tudtul (46, 59, 156. lev.), ha egészségi állapotáról (1, 45, 76, 163. lev.) vagy egyéb eseményről tudósít (119, 122, 137, 161. lev.) stb. A *háláadásal tartozunk Istennek*, pontosan megegyezik a biblia sorával (II, Thess 1, 3), ld. Zsoldos 63.

104 *szállásaink aváros szélyin vannak, csak egyet lépem, már a mezőn vagyok.*, — Vö. Simonyi Kötöszók III, 114: „A ha kötöszó kihagyása nem éppen ritka s a népnelvben, kivált a népköltésben gyakrabban találkozunk vele, mint az irodalmi nyelvben.” A Mikestől idézett példában — írja Simonyi — a középső mondat mellérendelt mondatnak is tekinthető. Ld. a 10. lev. jegyz. 3. s. — A 94. levélben *lépik*. Szily: „lépik a. m. lép Székelyes. Vö. MTsz.” A lépem alak nem „tárgyas”, hanem „alanyi” ragozású; a köznyelvi egyet lépek székely megfelelője.

111 *innét oda, minden nap mennek hajok. és akár mellyik hajosnak alevelít oda adhattya két*. — Rodostó fontos kikötőhely volt, rendszeres hajójárat állt fenn a város és Konstantinápoly között. Kikötöttek itt az Égei-tengerről Gallipolin át érkező hajók is. A forgalmas kikötő látványa új postalehetőséget juttat Mikes eszébe. — Cicero gyakran emlegeti leveleiben a postának ezt a módját. Mikes is „kihasználja” a vízipostával való levélküldést (41, 52, 80, 107, 173. lev.) valóságihető céllal.

[37.]

1 sor *házas. tüzes* — háztüzes (Szily). NySz Tűz : házastüzes 1). Mikes ját-szik a szóval. — Előfordul Kemény Jánosnál háztüzes (460) alakban.

2 *ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont*. — Mikes meg-lepő, játékos fordulattal fejezi ki magát. Nem felejtheti Zágont: ez kizárja, hogy szeresse Rodostót. Szülőfaluját eddig is emlegette a levélíró (4, 13, 19.

lev.). Kulcsár (Nyr 1899, 388) szerint „ez alakzatnak fő sajátosságát, a velős rövidséget egy jeles írónknál se találjuk meg oly tökéletességben, mint Mikesnél... De kedveli is az ötletet annyira, hogy minden lehető útját eljárja, sőt képes beszéd révén hasonlításai is beleillesszi”. Pl. 57. lev. „a nagy vígasságban. . . majd meg halunk bunkban,” — 131, 165. lev. stb. — Vö. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi 228: Jellemző mondat-ritmika.

7 *suhult* — Alább s a 88. levélben és másutt *sohult*, 'sehol' (Szily).

8 *akar mely felé menjen az ember. mindentűt a szép mező. de nem pusztá mező.* — Vö. Simonyi Határozók II, 126: Felől, felé, félben. Helyhatározók. Ld. a 66. lev. jegyz. 20. s. MMNyR II, 181. — Mikes a jó gazda szemével gyönyörködik a táj szépségében, megművelt mezőkben, a sok szántóban, a gyümölcsösökben, veteményesekben és a szőlőhegyekben. Természetérzéke itt is a hasznosságra irányul. A gazdálkodással, a földműveléssel, kertészkedéssel, szőlőműveléssel stb. többször foglalkozik Mikes a következő levelekben (42, 65, 69, 77, 161, 163, 169, 174, 181. lev.). Az 1760. márc. 25-i misszilisében ír róla Huszár (Boér) Józsefnek 20. s. — Vö. Komáromi János leírását: „Ez a Tekerdák derék portus, nem messzi szakad tőle az Mericze vize, melly Drinápolytól foly az tengerbe; alatta a városnak szép tiszta fővényes fenekű az tenger . . . Ennek az Tekerdáknak véghetetlen sok szép szőlői vannak, kedves finum ízű rubint-színű bora terem. Az mondolának felettébb nagy bősége és egyéb sokféle gyümölcse, csak vereshagymát sem láttam olyast, a minémű itt terem. Itt láttam holdakkal teremni az gyapotát vagy pamutot is, mellyet is vetnek, kapálnak s olyan fája vagyon, mint az hariskának . . .” (68).

14 *másut. egy vármegyében elég volna.* — Vö. Simonyi MagyarSzórend 292: Bizonyos „fokozó kifejezések mellett éppen a fokozás, a kiemelés megjelölésére a még . . . is kötőszót alkalmazzuk . . . ezeket is sokszor a még elhagyására mondjuk, sokszor pedig az is kötőszót sem alkalmazzuk, mégis megtartjuk a fokozás, nagyítás kifejezésére az összefoglaló szórendet. Ld. még a 42, 80. lev. jegyz. — MMNyR II, 493.

23 *a gyapotból való kereskedés. itt igen nagy.* — A gyapotról bővebben szól Mikes a 60. levélben, belefoglalva a selyemhernyó-tenyésztést. A gyapotról ír 1761. márc. 19-i misszilisében is. Ld. a 60. lev. jegyz. — A fejlett polgári kereskedelemmel rendelkező városokban (Dancka, Párizs, Lyon, Marseille) Mikes meglátta a kereskedelem fontosságát. A *mesterségek. és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban.* — írja a 62. levelében. A kereskedelemről másutt is szól, vö. a 42, 60, 133, 150, 199. lev. — Mikes egyéni tapasztalataihoz olvasmányai is hozzájárultak, pl. Spectateur I, 364; II, 290; III, 14.

23 *torda vár megyében . . . de a mi kokány földünkön* — A Torda vármegyei, Maros parti Abafájára gondol Mikes, anyai ágról való atyafiságának fészkére (vö. az 1760. márc. 25-i misszilisének jegyzeteit). A háromszéki (Zágon) föld nem lenne megfelelő a gyapotnak. A kokány szó 'girbe-gurba, hegyes-völgyes'. A NySz-ból kimaradt (Szily).

25 *út az aszszonyoknak egész esztendő által csak az. a dolgok, hogy a gyapotat elvessék.* — A kéziratban hiányosan így: *itt az aszszonyoknak egész esztendő által csak az. hogy a gyapotat elvessék.* Kulcsár és Toldy betoldása: „a dolga”. Vö. Simonyi JelzőkMondt 183: A birtokos jelző. Szóegyeztetés a birtokviszonyban. A példát Simonyi Toldy Mikes-kiadásából a „nem egyeztető”

szerkezettel kapcsolatban idézi. De Mikes ilyen esetekben általában a szó-
egyeztető szerkezetet alkalmazza. — Révai *dolgok*-ra javítja (III, 319). —
Az egyeztető szerkezetre vonatkozólag vö. a 60. lev. jegyz. 8.s. — Ld. még
Klemm TörtMondt 234: Által mint időhatározó.

27 *meg fonnyák*, — Szily: megfon. A NySz csak szótárakból idézi.

28 *bibélődés* — A NySz csak innen idézi (Szily).

29 *réá érkeznek*. — ráérnek, van rá idejük.

30 *el mondhatni egy szép városnak*. — Kulcsár (Nyr 1899, 390) idegen-
szerűséget lát Mikes névelő-használatában, s ezt írja: „Könnyű volt például a
névelőkkel is idegenül bánnia s egy-két elsiklás után, mintha csak bele-
lovalta volna magát, raknia egyiket is, másikat is derűre-borúra minden
szükség nélkül.” A 62. levélben *egy vaknak, nehéz avilágtalant vezetni.*, —
175. lev. *hoggy egy szép testbe*. Továbbá 58, 91. lev. stb. A névelő használatára
vö. alább is, továbbá az 1, 138, 181. lev. jegyz. — Ld. Szathmáry naplójában
is „... csak egy szép Várasnak mondották” (írja Tornya-ról). — MMNyR I,
268—80.

34 *azért hogy a feleségek ki ne láthassanak*, — Ld. a 15. drinápolyi levélben
is. Az ablaktalan rodostói házak láttán Mikesnek itt is eszébe jutnak a kül-
világtól elzárt török asszonyok: *micsoda szép dolog az irigycség!* — írja
tréfásan.

36 *ölttsu*, — olcsó. Mikes erdélyi tájszava. Ld. a 136. levélben is.

40 *ésve felé* — este felé. Mikes tájszava. Alább *estve, estvéli* alakot ír.

41 *és gondollya el két mint bocsátották el*. — Diszkrét megjelölése a nőkkel
való erőszaknak. Mikes mindig természetesen, de diszkrétan célozva ír a
kényes témákról. Vö. pl. a 29, 42, 49, 73, 83, 84, 200. lev. stb.

45 *a kapunkon lévő harmintz jancsár*, — Rákóczinak nyolevan főből álló
díszőrséget adott a szultán. Vö. „A jancsárok élelmezése Rodostón” c.
rendelkezést (Karácson: LXX. 1720. április 30; LXXXVII. 1721. dec. 7.
Szeráj lev.) — Ld. a 20. lev. jegyz. jancsár.

46 *garázdát akarnának indítani*, — NySz Garázda 1). Szily: garázda a
régii nyelvben főnév is; veszekedés értelemben. NySz Indít [Szólások]. Cserei
históriájában: „garázda keresésére” (110).

47 *nem is lehet már csendeseb hely, mint ahol mi lakunk.*, — Vö. Simonyi
Kötőszók III, 182. A módhatározó (mint a hol, mint mikor). Hasonló példa
a 46. levélben is. Ld. a 3. lev. jegyz. 5.s.

50 *csak azt bánom hogy mesze vagyon bercsenyi ur töllünk*, — Bercsenyi
lakóházának helyrajzát és leírását lásd Szádeczky Lajos: A bujdosó kurucok
emlékei Törökországban. Sz 1904, 627—630. A Rákóczi számára történő
lakásrendelésben részletesen föl vannak sorolva a magyarok házai, az örmény
háztulajdonosok neveivel. Ide tartozott a kertes házak körül elterülő földekből
bérelt mintegy 45 hold rét is. (Karácson: LXIII. sz. 1720. január közepe.
LXXI. sz. 1720. május 12. Szeráj lev. Továbbá: A rodostói háztulajdonosok
hamis vádaskodása és megfeddése, LXXV. sz. 1720. aug. 6. Diván-i humájun
lev. — A rodostói örmények Rákóczi és kísérete számára lefoglalt lakásaik
hasznobérét kérik, LXVII. sz. 1720. dec. 29. Szeráj lev.) Vö. a 34. lev. jegyz.
Rodostó ismertetését, a magyarok utcájának, Rákóczi ebédlopótájának,
kápólnájának, Mikes egykori hajlékának leírását lásd Thaly 1893, 4—140.
Részletesen 4—16. A magyarok házai, Bercsenyi háza 25—27. — Szádeczky

Sz 1904, 595—636. — Beszédes Kálmán: Fővárosi Lapok 1891. dec. 13, 15; 1892. jan. 8, 9 és ápr. 9. — Az ebédlőpalota 1906-ban hazahozott egyes fából készült falrészletei ma is megvannak Kassán a Kelet-Szlovák Múzeumban. — Ld. Saussure 96—97, 99, 156, 296. (Lettre XIVe De Péra, le 26 Mars 1733.) — Rodostó leírásához vö. Komáromi János 1700 augusztusában írt följegyzéseit, amikor Zrínyi Ilonával és Tököly Imrével itt időzött (67—68).

56 *el kel hozadjok menni, valamint az ur dolgára.* — Ld. a 21. levélben is.

58 *az idő töltéséről.* — Előbb *hát hogy tölttsük az időt.* — Alább *mink is jobban töltenők ha lehetne.* — A Rodostóban eltöltött első hónap után Mikes részletesen ír az időtöltésről. Itt a rodostói „udvarban” kialakult rendről s az időtöltés módjáról számol be. Később az unalmassá váló Rodostón probléma lesz az időtöltés. Vö. a 41, 45, 46. lev. és jegyz.

69 *asztalhoz ülünk. és törvényt teszünk a gyukokra.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Mikes kedélyes stílusára jellemző az udvari ebéd szertartásának körülírása. — Vö. a 28. lev. jegyz. tyuk — gyuk. — Kulcsár Endre így idézi Toldy kiadásának pontatlan szövegéből: „az asztalhoz”. Kulcsár ezt fűzi hozzá: „A minőségi [= a határozott] névelőt is alig-alig meri elhagyni . . . megállapodott alakú névelőtlen határozókat, szólásokat is megnévelősít” (Nyr 1899, 391). Kulcsár további példái: 45. lev. *adgyuk a kö házra apénzünket.* és *ne avásson palotára.* — 78. lev. *a szokás szerént a kéd leveleít.* — 88. lev. *azolvasásban. és az írásban tölti az időt.* — 176. lev. *ezután a Császárr külső udvaráról lesz a szó.* A névelő használatáról vö. fentebb is.

71 *három fertály ötre.* — NySz Fértály [Szólások].

75 *nyolcz orakor a fejdelem le vetkezik. de leg gyakortáb. le nem fekszik még akor.* — Vö. Simonyi MagySzórend 366: A régiek (a kódexekben, Pázmány, Káldi, Mikes, Kazinczy stb.) számtalanszor alkalmazzák még ezt a szórendet (nem vetik hátra az igekötőt), amikor igekötős igére vonatkozik a tagadás. A kirekesztő (tagadó) szórendre ld. még a 23, 61, 85. lev. jegyz.

77 *de éféle után két orakor fel kel.* — Rákóczi ájtatosságát végzi ilyenkor. A grosbois-i kolostorban, a kamalduliaknál kezdte el az éjjeli ájtatosságot és ezt a szokást Rodostóban rendszeressé tette. Az éjjeli nyugalom megskizakítása egyike volt a janzenista önsanyargatásnak. Vö. Zolnai 1935 Rákóczi-emlékkönyv I, 292—299.

77 *azt pedig ne gondollja kéd. hogy leg kisebb változás is legyen mind ezekben* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 75; 74: (A hogy kötőszó. Igemódok és tagadás a főnévi mondatban. b) „Kívánó mondat föltétes móddal.”) „Bajosabb magyaroznunk azt a jelenséget, hogy ugyanazon tagadó kifejezések után — nem csak az irodalomban, hanem a nép nyelvében is — a fölszólító mód épp oly használatos, mint a föltétes . . .” Hasonló példákat idéz Simonyi a 4, 22, 32, 53, 64. levélből. — Ld. a 34. lev. jegyz. 26.s.

81 *mindenkor jelen vagyok mikor öltözik. ahivatalom is azt hozza magával . . .* — Mikes elszört megnyilatkozásaiából következtetni lehet Rákóczi mellett elfoglalt helyére. Inkább személyi vonatkozású, hűségén és emberi tulajdonosságain alapuló „bizalmi állást” töltött be. Nem vett részt a politikai, diplomáciai ügyek intézésében; az udvartartás vezetése volt a feladata Sibrik Miklóssal együtt (vö. a 114, 115. lev. és jegyz.). Sibrik az egész udvartartásra, Mikes a Rákóczi személye körüli teendőkre, a „belső cselédek” munkájára felügyelt. Ez magyarázza, hogy Mikes Francia- és Törökországban a feje-

delem legbensőbb kíséretéhez tartozott. A fejedelem végrendeletében Mikes kamarásának nevezte. Vö. a 113. lev. jegyz. 2.s.

85 *a fejedelem minden héten lora ül kéttzer. és estig oda vadászunk.* — Vö. Simonyi Határozók II, 344: „Oda gyakran szintén a. m. tova, el, távolra és távol; különösen némely állandó szólásokban, mint oda marad, odahagy.” Kazinczynál pl. „odakatonáskodtam”.

88 *akor csak a sok írásban tölti az időt.* — Rákóczi Vallomásait az 1719. év végén fejezte be Jenikőjben. Ezután számos munkát írt Rodostóban: pl. *Aspirationes principis christiani.* — *Meditationes super Gesium, Exodum, Leviticum, Numeros et Deuteronomium.* — *Réflexion sur les principes de la vie civile, et de la politesse d'un Chrétien* (1722). — *Meditationes anni 1723.*

90—104 *az ide való emberekkel pedig nem lehet társalkodni . . . ők a beszélgetéshez, nyájához éppen nem tudnak,* — Ez a részlet emlékeztet Mikes első drinápolyi benyomásaira (vö. 4. lev.). A törökországi élet azóta megerősítette a levélíróban, hogy a francia társaságokban megszokott „nyájas” társalgás itt nem divat. Az asszonyok megközelíthetlenségének témája itt is előbukkan.

95 *nem törődöm rajta.* — Szily: „rajta, igen gyakran vele helyett”; hasonló a 38. levélben is. — Másutt: *azon törődöm*, (42. lev.), *azon nem törődnek* (79. lev.), *azon nem törődöm* (30. lev.).

100 *unadalmas dolog* — A 41. levélben *unadalmas rodostora*, — 42. lev. *sok unadalmas időket.* — 45. lev. *unadalomban*, Szily: „Valamint nyugalom és nyugodalom, türelem és türedelem. Vö. MTsz.” — Mikes az első rodostói hónapok után egyre többet emlegeti az unalmat. Vö. a 46. lev. jegyz. 8. s.

102 *egy fincsa kávé.* — Hasonlóan a 4. levélben is. A 7. levélben: *kavét ivo fincsája*. Vö. NySz Findsa, Findsia. — NySz Isz-ik : ivo 2.).

106 *öt még is nevetünk a kis susival,* — A kis Zsuzsit ettől kezdve egyre többet emlegeti Mikes: 43, 48—49, 50—51, 55, 64, 66—68, 73, 75, 76, 77. lev. Kőszeghy Zsuzsival történt megismerkedése óta (24. lev.) nincs nyoma a lírai átéléssel leírt, otthoni házasság után sóvárgó gondolatoknak (4, 9, 13, 16, 22. lev.). Mikes a 48. levélben céloz rá, hogy feleségül venné Zsuzsit. — A nevetésről vö. a 17. lev. jegyz. 3.s.

107 *mert az aszszonyal reá kel az embernek tartani magát. valamint a kompodí nemes aszszonynak.* — (Margalits), Szily: Közmondások. NySz Tart: réa-tart [Szólások]. Ld. a mondást az 57. levélben is. Mikes Zsuzsival nevet, Bercsényi-nével „rátartja magát”. Bercsényinéről vö. a 22. lev.

110 *nekem ahoz semmi nincsen.* — Szily szerint alkalmasint annyit tesz, mint: nekem ahhoz semmi közöm.

117 *ha én régi dolgokat akarom az időt tölteni, a nagy sandor historiáját olvasom. az elég régi.* — Nagy Sándor (i. e. 356—323) ld. az 56. levélben is. Mikes akaratlanul is vallomást tesz az antik regényre visszavezethető elavult irodalmiság mellett. Vö. Zolnai 1930, 178. A különféle Sándor-regények a középkor legkedveltebb olvasmányai voltak. Az oktató moralizáló tendencia, a szerence forgandóságának, a határtalan nagyravágyás és vakmerőség bűnhődésének előszámlálása párosult bennük Kelet ismeretlen világának, India, egzotikus népek bemutatásával. — Vö. A Pseudo—Callisthenes-féle Sándorról szóló kalandregény-típust, Curtius-Rufus Sándor-életrajzát. — Ilosvai Nagy Sándora (1548) több kiadást ért meg. A Haller János Hármas

historiájában (1682) megjelent „Nagy Sándor egynéhány nevezetes dolgai” szövegrész egy 1494-es strassburgi kiadás alapján készült. Vö. Kohányi Menyhért: A Nagy Sándor-monda magyar fordítása. EPhK 1912, 28—34. — Király György: Világbíró Sándor mondája. ItK 1918, 129—142, 241—253. — Paul Meyer: Alexandre le Grand dans la littérature française du moyen âge. II.

[38.]

1 sor *Hogy a kéd kis ujsa meg gyógygullyon* . . . — Ld. a 90. levélben is: *hogy kédnek a kis ujsa ne fájjon*. Stílusalakzat, pars pro toto. Tréfás szólás.

3 *ínnya*. — Ld. alább s a 66, 84, 104, 150. levélben is. Szily: „Az iszik régies és sok helyütt ma is népies infinitivusa.” Más írónál is előfordul, pl. Kemény János (101), Bethlen Miklós (II, 76), Apor (MHH XI. 51, 329), Cserei „megínnya” (285). — Az ivó- és fürdőkúrákról érdekes leírást ad Komáromi János is. „Nem messze vagyon Tekerdáktúl egy völgyben egy igen hasznos sárból álló fordó, mellyben augustusban sok nyomorúlt betegek mennek, s meggyógyulnak. Urunk ő nagysága is a végre ment volt belé, hogy fájdalmas lábainak gyógyulást vagy könnyebbséget vehessen.” — írja Tököly Imre titkára diáriumában 1700 augusztusában (67—68).

5 *tocsás hely* — tocsás hely. A NySz-ból kimaradt (Szily).

6 *tizen öt ölni*. — Egy öl 1,9 m hosszú.

17 *de a görög papok. azért hogy egy néhány polturát nyerhessenek*, . . . — A következő részben Mikes gúnyosan ír a görög papok poltura-éhségéről. A papok a sarat is, a vizet is megszentelik. A szentelt savanyúvíz purgáló hatásának humoros leírása némi libertinizmusra vall. Mikes is, Rákóczi is nevet ezen a „vendégeskedésen”. Mikes szkeptikusan nyilatkozik a szentelt savanyúvíz gyógyító hatásáról. A szenteltvíz gyógyító erejéről hasonló megjegyzéseket tesz a 44. levélben.

18 *polturát* — A poltura régi kisértékű pénzdarab, néhány fillér. A Rákóczi által veretett rézpénz, a libertás 10 polturából állt.

20 *a traditio szerint*, — A hagyomány, a néphit szerint.

21 *hypocrates* — Hippokratész: kiváló ókori orvos (i. e. 459—377).

27 *ezt a vizet is meg kellett szentelni. mert anélkül nem volna hasznos*. — Vö. Simonyi Kötőszók III, 238; 232, 236. Az okhatározó kötőszók. A mert kötőszó használata. Hasonló példákat idéz az 59, 64, 65, 85. levélből. Ld. még Simonyi: Nyr 1907, 53. (A régi magyar így beszélt — Az új magyar így beszél.) — MMNyR II, 221, 381.

37 *ejtelni* — Többször előfordul, pl. a 84. levélben. Az ejtel az erdélyi szász ächtel magyar megfelelője, a veder nyolcad része, kb. 0,7 liter (Szily).

41 *forgács ur* . . . *ügetette a lovát*. — NySz Ló [Szólások]. Üget, iget : ügettet. A szótár csak innen idézi. — Forgách Simonról vö. a 16. és 41. lev. jegyz.

43 *elet neveltünk rajta*, . . . *a mi urunk* . . . *azt nevette* — A nevetés a Mikes-levelek sajátos színét alkotja. Vö. a 17. lev. jegyz.

47 *vagyoné olyan orvosság aki minden féle betegséget meg gyógyítottson. de olyan vagyon aki árttson*. — Vö. Simonyi Kötőszók II, 9: A viszonyító névmások. A régi s a népies nyelvben gyakori: ki a mely helyett. Ld. még az 53. és 44. lev. jegyz. — MMNyR I, 247.

48 halál ellen nincs fü kerben. — (Erdélyi, Sirisaka, Margault.) Szily: Közmondások. — Tóth Szájruul szájra 294: „A salernoí orvosiskola hagyományaihoz tartozónak vélem ezt a híres leoninust”: *Contra vim mortis non est medicamen in hortis*. A halál ereje ellen nincs orvosság a kertekben. A mondást Mikestől is idézi. — Ld. még Konsza HáromszNépkölt 491: Halál ellen nincs orvosság.

51 *maradok. kédnék leg kissebbik szombati szolgája.* — Mikes tréfálkozva használja a feudális szolgáltatásokra vonatkozó (pl. *dézma bor* 27. lev. — *ur dolga* 21. lev. — *aszszony dolga* 173. lev.) kifejezéseket. Mikes valószínűleg itt is egy ilyen kifejezéssel humorizál, összekapcsolva egy hagyományos levélzáró formulával (maradok . . . szolgája, vö. a 34. lev. jegyz.). A szombati szolgá-ra vonatkozólag a SzékOkI-ban találunk adatot (VII, 408, 1621. sz.). „A csíkszéki székelyek kérvénye gr. Lázár Ferencz főkirálybíróhoz, közterheik könnyítése és sérelmeik orvoslása végett.” (1741) „. . . Az a kívánságunk szolgáló rendekül, hogy az szombati szolgaság tolláltassék . . . sem Gyimesben nem szolgálják, sem a várba fát nem hordanak, sem strására az havasban nem járnak, sem quartélyost nem tartanak, sem szekérre nem mennek, sem füvet a militiának nem hordottak . . . ez egyik oka a szegény szolgáló szabad emberek [ti. a lófő rendből] romlásának s pusztulásának: azért a szombati szolgák iránt tett constitutio s conclusio ellen contradicalunk sollenniter.” A figyelmet fölhívta rá Barta János a 38. levélhez fűzött jegyzetében (1958, 367).

[39.]

1 sor *A két szép, de igen kurta leveleit kedvesen vettem,* — A szép levél Mikes kedvelt levéltípusai közé tartozik (56, 97. lev.). A 102. levélben *igen szép. csinos, és takarékos levél* írására támad kedve. Az eddigi levéltípusokra vonatkozólag vö. a 16, 18, 21. lev. és jegyz. Ld. a 40. lev. jegyz. 3. s.

3 *egy pénzben sem telik kednek.* — egy pénzébe sem kerül (Szily). NySz Tel: tel-ik [Szólások]. Ld. a 118. levélben *amely nekem sokban tölt.* Vö. Simonyi Határozók I, 91; 89. Véghatározó be. „Valamibe kerül, telik (az utóbbi inkább a régiségben, ma csak az időről); valamibe fogad, játszik.” Hasonló példa a 79. levélben. A -benből be-ragos határozók használatára ld. még a 3. lev. jegyz. 28.s.

3 *a meleg házban. nem mesterség írni.* — NySz Ház 2) Ld. a 10. lev. jegyz. meleg házban = meleg szobában (Szily).

4 *a két leveleit pedig, a hideg házban is gyönyörűség olvasni.* — Mikes dicséri „nénje” leveleit; stílustudatosság és elhithető, precieux formula. Eddig legtöbbször a gyakori írásra biztatta „nénjé”-t, mondván, hogy nincs nagyobb gyönyörűsége, mint amikor neki ír. De „nénje” leveleit olvasni is nagy gyönyörűség (5, 18. lev.). Vö. az 56. lev. és jegyz. — A francia levéltudományban is van erre példa. Bussy Rabutin és Mme de Sévigné levelezése tele van egymás leveleinek dicséretével.

9 *huszon négy kö fallal rekesztették bé tehát az utunkot erdély felé.* — Ld. a 16. lev. Ott már írt a pozsareváci békéről. Mikes az események alakulását itt is a hazatérés lehetőségeihez méri.

11 *más felé is bé vágják az utat.* — (Erdélyi, Margalits.) Mikes arra céloz, hogy Franciaországba sem mehetnek vissza (vö. a 32. lev. jegyz.).

12 *a mint mostanában folynak Európában a dolgok., leg kisebb sugárát sem láthatjuk meg szabadulásunknak.* — Mikes összegezésének forrása bizonyára a fejedelem környezetében folytatott beszélgetések és a külföldi újságok hírei. Vö. Angyal Sz 1905, 211. TT 1905, 211—212. Bonnac levelezése. — Szekfű 211—245, 369—377. — Köpeczi—Várkonyi 361—362. — Pillias 140—144. Instructions secrètes de Rakoczi à l'abbé Brenner 1720. — Az angol—francia—holland—osztrák négyes szövetséghez (1718. aug. Quadruple Alliance) 1719-ben Spanyolország is csatlakozott. Mikes feltűnően jól ismeri az európai politika eseményeit.

12 *sugárát* — sugárát (Szily).

14 *szegény bujdosoknak. hogy adcz könnyebbséget. ha töllök el veszed, még a reménséget.* — Ld. az 59. lev. jegyz. Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. Mikes nem elégtí ki a próza, néha versebe kezd vagy verselmékeket rögzít le. A bujdosokról szóló sorai a bujdosó kuruc versek hangjára emlékeztetnek. Másutt prózában is: 28, 32, 34, 36, 44, 50, 87, 161, 165. lev. stb.

19 *reménség ellen is, kel reménleni.* — A meglehetősen zárt, féléves rodostói élet, a kb. hároméves törökországi tartózkodás után Mikes már semmi reményt nem lát „megszabadulásukra”. Remélni csak a gondviselésben lehet, mert *se a portához, se a francziához bízunk nem lehet.* — mondja, rátérve a francia politika eseményeinek részletezésére. A *reménség ellen is kel reménleni* motívum az író egyik olvasmányának, a húsz évvel később lefordított *Epistoláknak* alapvonása.

24 *nem oda buda.* — (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások.

26 *a spanyolban kapa.* — NySz Kap [Szólások]. A. m. megtámadta a spanyolokat.

29 *áliánciát csinál.* — szövetséget köt.

30 *el véteti* — Szily: „A NySz-ból kimaradt.” A. m. elfoglaltatja.

30 *a két siciliát.* — A nápolyi királyságot nevezték így, amely Sziciliát és Szardíniát foglalta magában.

36 *... és hogy ... fogják küldeni.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 95: A hogy kötőszó. Simonyi szerint a célhatározó mondat rendesen követi a főmondatot, de néha előkészítő szerepe van, éppúgy, mint az általános főnévi mondatnak (nemcsak költőknél és szónokoknál, hanem a mindennapi beszédben is). Ilyenkor a főmondatnak kötőszava meg szokta előzni a mellékmondatot. — A célhatározó mondatról ld. még az 51, 53, 107. lev. jegyz. — MMNyR II, 282—84.

38 *küül lehetne remélni valamely vigasztalást a szegény bujdoso magyaroknak, ...* — Mikes és nyilván Rákóczi is csak a franciáktól remélne segítséget. De Orléansi herceg (megh. 1723-ban) immár harmadszori (vö. a 14. és 32. lev.) jellemzéséből az derül ki, hogy az hallani sem akar Rákócziról. Mikes itt is hivatkozik arra, hogy „Franciaországban való létükkor” a régens mindenkor nagy barátságot mutatott a fejedelem iránt. Újra fölhozza, hogy atyafiság is vagyon közöttük. Ez azonban meglehetősen távoli kapcsolat. A régens anyja: a német Erzsébet Sarolta, a híres Liselotte volt. A fejedelem felesége és az öreg hercegné, mindketten rajnai kis fejedelmi családból származtak. Ezek a családok egymást keresztező szálakkal kapcsolatos rokonságban állottak egymással (Szekfű 23). Rákóczi írja Karolina Amália hercegnőről, aki 1694-ben lett a felesége, hogy „Károly, hessen-rheinfeldi fejedelemnek, az ósrégi

Leiningen-Vesterburg családból származó Alexandria grófnőtől ... született leánya volt" (Vall 46). Pontosan: Charlotte-Amélie, fille de Charles, Landgrave de Hesse Rheinfels Wanfried et d'Alexandra-Julienne de Leiningen (1679—1722). Vö. Pillias 157. Ld. a 43. lev. is. — A régens anyja: Elisabeth-Charlotte de Bavière, princesse Palatine, duchesse d'Orléans, dite Madame (Pillias 140, 119). Mikes azt írta róla, hogy Rákócziat fiaként szerette.

51 hát az evangéliumot. csak a köz népek aadták ki! — Mikes a vallásosságban demokratikus gondolkodású. Azt tartja, hogy az evangélium a fejedelmekre is kötelező. Az író a fejedelmek ingatag barátságáról szóló elmékedését (32. lev.) új elemmel bővíti ki. Másutt még erőteljesebben fejti ki ezt a nem ismeretlen, de itt merészen kiélezett gondolatot (vö. az 51. lev. és jegyz.).

55 a ki a hűdeget adgya. a mentét is ad melléje, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits), Szily: Közmondások. — Mikes a mondást az isteni gondviselés képszerű kifejezésére használja. Másutt is talál erre képes kifejezéseket (pl. 7. lev. stb.).

59 ha szinte varro tö eső volna. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

60 bercsenyi urfi ide érkezet — Gróf Bercsenyi László Ignác (1689—1778), Miklós fia. 1711—12-ben ő is Danckában élt. Mikes jól ismerte a vele egykorú fiatalembert. Az ifjú Bercsenyi az 1712. év végén lépett francia szolgálatba; ő hozta létre ott az első huszárezredekét. Később magas rangot ért el, Maréchal de France-ként fejezte be franciaországi pályafutását. 1726-ban nőül vette Anne Catherine Gérardt. A Marne mellett fekvő kastélyának kápolnájában, Luzancy-ban temették el. Vö. France Hongrie 1962, Nr. 71, 32—37. Lucien Benoit: Ladislas Bercsenyi, héros kurucz et Maréchal de France (d'après une gravure d'époque). Konstantinápolyba való utazásáról lásd Brenner abbé Rákóczi (de Jenicuy le 23 janvier 1720.) leveléhez fűzött megjegyzését (Pillias 141). Vö. Thaly: Gr. Bercsenyi László francia maréchal, magyar levele 1740-ből. HadtörtKözl 1890, 413—417. — Ld. a 171. lev. jegyz. Bercsenyi és Mikes levélváltása 1747-48-ban. Kőpeczi—Várkonyi 385. — Forster Gyula: Gr. Bercsenyi László francia marsal élettörténete. BpSz 1924.

65 ugy leszek mindenkor a kéd (nem ló fejű :) hanem ló fő székelye. — NySz 1. Fő, ló-fő : ló-fejű. Mikes ebből is szójátékot csinál. Előfordul Hermányinál is: „Hát, fiaim, jönnek-e a lófejű székelyek, mert mi olyant nem láttunk?" (127. sz.) — Erdélyi János: Népdalok és mondák II, 327:

Látod kurucz, a lófejű,
Ő Áttila igaz vérű;
Ő bent maradt hazájába,
Inkább itt dül a sirjába,
A lófejű. stb.

Thaly a verset Székely kurucok dala (1707 végéről) címmel tünteti föl (Adalékok II, 191), s a háromszéki székelyekkel hozza összefüggésbe. — A lófősegről ld. Lóránd Lajos: A székely jobbágyosság kialakulása. Bp. 1906. — Gyallay Domokos: Lófi székely — lófő székely. A székely őstörténet nyomai az élő nyelvben. MNy 1959, 218—226. — Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI. — XVII. századi Erdélyben. Bp. 1962. — lsm. Sz 1963, 1362—63. A XVI. század elején a három rend — főnép — primores, seniores, potiores; lófő — primipilus; község — communitas, liberi

plebei — együtt képezte az ún. „universitas Siculorum”-ot, és mint ilyen egészében nemesség volt. Az ősi alkotmányon alapuló szervezet és jogrend az erdélyi fejedelemség kialakulása után megbomlott. A régi gyalog és lőfőrend közül kiválik a primori rend. Létrejön az ún. felső rend és a szabad, adózástól ment lőfő. Az alsó rendet (község és parasztszékely) a sorozatos fölkelések leverése (1562) után János Zsigmond jobbágyságra vetette. A lőfőség ősi rétege osztozott a nemesi előjogok teljességében, amikor a primorokkal együtt gazdaságilag és politikailag elnyomta a communitast. A XVI. század végétől az osztálytagolódás egyre erősebb, terjeszkedik a főnemesség, megnyirbált jogaiért küzd a szétforgácsolódo lőfőség; közülük sokan kerültek az egyre nagyobb terhek alatt sínylődő jobbágyok (község) sorába. A SzékOkl számos okmánya világot vet a XVII. század végi háromszéki osztályviszonyokra. — A *Leveleskönyvben* előforduló kifejezések, mint az *ur dolga, szombati szolgál, ló fő székely, brassai bíró, dézma bor, tisztarto, camara szék, cütál, ítélő szék, perlekedés, udvar bíró, számtarto, kulcsár, ítélő mester, udvarház, major, fő ispány, major ház, sz. György napja, számvető, árenda, jobbágyok, nemes ember stb.* Mikes gyermekkori emlékei az erdélyi feudális társadalmi viszonyokról. Vö. a 21, 38, 74, lev. jegyz. is.

[40.]

1 sor *polatéti*, — Ld. a 35. lev. jegyz. 23. s.

3 *ma nekem köszöntő levelet kel írni*. — NySz Köszön : köszöntő. A szótár csak innen idézi. — A „köszöntő levél” Mikes újabb alkalmi levéltípusa. Más levéltípusokra vonatkozólag vö. a 16, 18, 21, 39. lev. és jegyz. Ld. még a 41. lev. jegyz. A „köszöntés” Bethlen Kata levelezésében is előfordul (pl. 287). — Az újévi levélről ld. a 78. lev. és jegyz.

3 *meg hajtván mind a két térdemet*, — Vö. a 24. lev. és jegyz. 28. s.

7 *mi egymást csak két szóval. köszönttyük. azt a két szót mindenkor el kíséri a mi szívünk, mi azal bé érjük, . . . nem úgy mint bercsenyiné*. — Az újévi kívánások módjáról vö. a 23. lev. jegyz. Bercsenyineről ld. a 21, 22, 24, 26, 37. lev. is. Kajdacsineről a 24. lev. és jegyz. 17. s.

12 *hát még mennyit neveltünk a kajdacsiné köszöntésin*. — Mikes tollát vonzzák a nevetéssel kapcsolatos témák. Eddig a negyven levélben csaknem húszban fordult elő „nevetséges” dolog. Vö. a 17. lev. jegyz. 3. s.

13 Mikes egyre többet használja a hagyományos rövidítéseket: *Nagydinak . . . nagydk* Vö. a 15. lev. jegyz.

18 *mert francziában az igen szokás*. — Mikes franciaországi emlékei! A különböző országokban levő szokásokról ld. a 33. lev. jegyz. 24. s.

24 *mert ha csak fél lottal többet nyomna a szeretet, töb volna az atyafi szeretetnél*. — NySz 1. Nyom [Szólások]. Loto : lat, súlymérték (német jöv. szó); a font $\frac{1}{32}$ része: bécsi fonttal számítva 17,5 gr. — Mikes korábban (6, 8. lev.) még „két fonttal”, „száz drámmal” (a font 0,52 kg, a drám 2,5 gr) „jobbítja meg” szeretetüket. Itt nagyon is tudatában van a „fél lot” kicsinységének. Jobban nem szeretheti már „nénjé”-t. Ez a képzelt fölfokozott szeretés alapvető motívuma a Mikes-leveleknek. Vö. a 70. lev. és jegyz.

*mert kevésel kédet. ha inkább szeretném.
nénémiséget néha, el is felejténém.*

Ld. még a Gróf P. E. képzelt néne személyéhez fűzött észrevételeinket az első levél előtt.

25 *ugy szerettek édes néném, mint a káposztát.* — A káposztáról ld. a 18. lev. és jegyz. s a 19, 20, 28. lev. Mikes kezdetben többször, később elszórtan használja ezt a fordulatot. Levél végén itt él vele utoljára. Más vonatkozásban a káposztáról a vö. 7, 17, 34, 52, 56, 76, 148. lev.

[41.]

rodosto. 9. bris 1721. — Feltűnően hosszú szünet, — 9 hónap az előző levél után! Ritkul a levelek száma, kezdenek szaporodni a lassan múlt idővel kapcsolatos megjegyzések. Ld. a 46. lev. jegyz. 8.s.

1—9 sor A hosszabb szünetek után élénkebbek a levélkezdetek (pl. a 33. levélben is). Mikes stílusérzéke még fikcióban is élvezetes prózát teremt.

2 *arendés dolog.* — Ld. a 84. levélben is. Szily: a. m. különös, furcsa. „Ilyen értelemben a NySz. nem ismeri.”

3 *énnekem kellene kigyót. békát. kiáltanom kédre.* — Szily: Közmondások. NySz Kigyó, kégyó [Szólások]. — Hermányinál is: „kigyót békát kiált” (237. sz.).

3 *ollyan haragos és tüzes levelet* — A hangulat és körülmény szabja meg a levél milyenségét. Mikes mindig megtalálja az alkalomhoz legjobban illő levéltípust. Vö. *ollyan véres és kegyetlen levelet* (94. lev.), *irtoztato pirongato levelet* (76. lev.). — Mikes eddigi levéltípusairól ld. a 16, 18, 21, 39, 40. lev. és jegyz. Ld. még a 48. lev. jegyz. 32. s.

5 *meg haragut hérmán. kövér ludat kíván,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Szily: Közmondások. NySz Kövér [Szólások]. — Ld. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi 227: Énekszöveget, mondókát, példabeszédet idéz. — Vö. Falucsúfolók

Hérmán,

Kövér macskát kíván . . .

(Nagybaconi gyűjtés; a versikében Magyarhermányról van szó. Kónsza HáromszNépkölt 369.) — Toldy Mikes-kiadásában Rézmán áll.

7 *fel lobbasztom is azt az édes haragot.* — Szily: fellobbant; „sakis ónála”. — NySz Harag [Szólások].

11 *bercsényi urfi innét el repült hajon.* — Ld. a 39. lev. jegyz. Az ifjú Bercsényi kb. egy évet töltött Törökországban, részben Rodostóban. Mikes semmi személyes irnivalót nem talál vele kapcsolatban. — Vö. Soltész Igekötők 58: elrepült. Az el igekötőre ld. még a 13, 50, 71. lev. jegyz.

16 *az elő meneltéknek . . .* — Császár tollhibának véli és „előmenetelnék”-re javítja — szerintünk fölöslegesen.

17 *akis esterházi is el ment,* — Eszterházy Bálint gróf, egy francia huszárezred megszervezője lett. Atyja, gróf Eszterházy Antal (1676—1722) Rákóczi tábornoka. Ld. a 44, 45. lev. és a 19. lev. jegyz. Eszterházy sorsáról és Rodostóba menetéről ld. a török okmányokat; Karácson: LXIV. 1720 január közepén. Diván-i humájun lev. — LXV. „A moldvai vajdához utasítás, hogy Eszterháznak és katonáinak ellátást adjon az elutazásuk alkalmával.” 1720. jan. 26. — LXVI. 1720. febr. 21; LXXIII. 1720. június 26, valamint LXXXVI. „Eszterházy panaszos levele a szultánhoz folytonos hányttatásai miatt és

könyörög, hogy neki is jelöljön ki tartózkodási helyet, ahol családjával nyugodtan lakhassék." 1720. október 19; az erre adott szultáni rendelkezés, mely Eszterházy grófot családjával Rodostóba rendeli: LXXXI. 1721. febr. 19. — „A szultán rendelkezése Eszterházy uti szükségleteiről." LXXXII. 1721. márc. 16. Szeráj lev. Mivel még egy 1721. márc. 25-én kelt rendelet (LXXXV. Szeráj lev.) is az „Irasovatól Rodostóig menő uton történendő szállításról" intézkedik, Eszterházy Mikes állításával egyezően érkezett Rodostóba. — Vö. Köpeczi 340. — Thaly: Bercsényi II, 89; Bercsényi III, 101. Thaly: Ocskay László I, 8, 327. — Bercsényi László levele, à Mme la Comtesse d'Esterházy à Luzony le 9 Mai 1751. Arról ír, hogy Törökországból Eszterházy Bálinttal tért vissza Franciaországba 1719-ben. (Bercsényi László levelei. OSzK Quart. Gall. 55/2.)

20 *a samarítána aszszonyak.*, — Mikes az evangéliumi dialógus kivonatát adja a papok szájába: „Mondá néki Jépus: Menny-el, hidd-elő a férjedet, és jőj ide. Felele az aszszony, és mondá: Ninch férjem. Monda néki Jépus: Jól mondád, hogy ninch férjed: mert őt férjed volt; és a ki most vagyon, nem te férjed: ezt igazán mondád." (Ioan 4, 16—18; Káldi.) Mikes kitér a nyílt válasz elől, melyet bibliai tudása alapján, szokott módján (pl. 27, 37. lev.) egyenesen megadhatna; inkább a papokra hárítja a döntést. Az egész levélben bizonyos tartózkodó, tisztelettel tompított hangon ír az élcelődésre is alkalmas témáról. Nem akarta a maga nevében megbélyegezni azt a családi életet, amelynek körében oly gyakran megfordult. Érdekes, hogy Eszterházy házasságára vonatkozó megjegyzéseit általában közvetett, függő formában közli. — Eszterházy elhunyt felesége Erdődy Julianna volt, aki gr. Csáky Krisztina (később Bercsényiné) első házasságából született. A rodostói papok, Radulovics és káplánja, az akkor érkezett kamalduli Le Roux nevű francia abbé, szigorú fölfogás híveinek mutatkoztak, s nem ismerték el törvényesnek a tábornok második házasságát. Bercsényi és Bercsényiné nem érintkezett Eszterházy új feleségével. Mikes előadását az udvari és állami levéltárban levő Virmond- és Dirling-féle jelentések megerősítik. Dirling 1721. júl. 29-én jelenti, hogy Eszterházyt rossz házassága miatt a rodostói magyarok megvetik. (Szekfü 216—17, 376.)

40 *forgács ur. el hagyja bennünket.* Egy török okmány 1721. január 13-i kelettel adott engedélyt Forgách tábornoknak a Lengyelországba menetelre, egyben az utazásról és tartásdíjának megszüntetéséről intézkedett. (Karácson: LXXVIII. Szeráj lev.) Mikes bíráló hangjában a Forgách távozását követő megjegyzések is helyt kaphattak. — Forgáchról először a 16. levélben tesz említést, a 31, 35, 36, 38, 73. levélben is szól róla, rovására anekdotázik. Mikes célzása arra vall, hogy jól ismerte személyét és Bercsényivel való összeférhetlenségének régebbi hátterét. Rákóczi maga is bírálólag írt a magyar mágnások korábbi viselkedéséről (Vall 364. — Emlékiratok 84, 86, 107). — Forgách Simon (1669—1731) magas császári tiszti rang elérése után lett kuruccá 1704-ben. 1705-ben Kolozsvárt kiadta Zrínyi Áfiumát. 1706—1710 végéig Rákóczi fogságba vetette, mert nem teljesítette parancsait. Forgách az elfogatást Bercsényi művének tartotta. Gr. Forgách Farkas, Simon atyja, Bercsényi anyjának testvére volt — s így unokatestvérek voltak. Rodostóból való távozása után lengyelországi bujdosásban halt meg, mivel a bécsi udvar nem részesítette kegyelemben. Később fia is megfordult

Rodostón, s atyjához híven ezt írta egyik levelében: „Ex praenobilibus vannak a fejedelem mellett Sibrik Miklós, Ilosvay János, Máriássy Ádám, Mikes Kelemen, Kapy Gáspár. Adta volna Isten, soha Rákóczi, se Bercsényi ne született volna. Hazánkat elpusztították, minket koldusbotra juttatának...” (1731. okt. 11.) Ld. Szekfü 394. — Márki III, 649. — Köpeczi 341. — Thaly: Bercsényi II, 27, 241; Bercsényi III, 130, 131, 148, 151, 693—700. Ocskay László I, 94. Thaly 1885, 211—268. Ghymesi gróf Forgách Simon tábornok mint író. — Forgách rodostói dolgairól lásd Szekfü 218—219, 376. Mikes adatait kiegészítik a török okmányok Karácsonnál, valamint Virmond 1719. nov. 15-i, Dirling 1720. júl. 31-i és 1721. jan. 4-i jelentése. — Vö. Bártfai Szabó László: A Forgách-család története. Esztergom 1910, 509—35, 542—56, 605—08, 796—97.

44 *ki ki a maga kádgyárol dézmál.*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Szily: Közmondások.

47 *én ugyan nem bánom. mert még is telik az idő.* — Főntebb *elég ahogy az időt el töltöm nálok*, alább *ugyan idő töltésért* . . . Előbb *nekünk ilyen kel. az unadalmas rodostora*, — Az unalom és az időtöltés problémája több mint egy-éves rodostói tartózkodás után összekapcsolódik ezekben a (37, 41, 45, 46.) levelekben. Megérződik Mikes levélírói kedvén is: ebben az évben ez a második levele.

47 *idő töltésért is ment volt a fejdelem* . . . — NySz I. Ért. Érett 5). Vö. Simonyi Határozók I, 442: „Az -ért rag célhatározó jelentésében is vesztett tért a régibb nyelvhez képest, de azért ma is elég sűrűen fordul elő efféle jelentéssel . . . Legközönségesebb a célhatározó -ért a menést és küldést jelentő igék mellett . . .” Az -ért-ragos határozókra vonatkozólag vö. a 42, 86. lev. jegyz. is. — MMNyR I, 582.

50 *csak két nap maradhattunk ót.* — Vö. Klemm TörtMondt 178: A határozók mondatbeli szerepe. Ragtalan határozók. — MMNyR II, 162.

52 *halászná.* — Császár Elemér kiadásában ehelyett „vadászni” áll.

53 *vagy huszig valo bialokot hajtottak.* — Vö. Klemm TörtMondt 204: A határozóragok használata. Ld. még a 77. és 85. lev. jegyz.

58 *és a hajos meg indul ebéd után.* — A hajóval történő levélküldésre vö. a 36. lev. jegyz. 111.s.

58 *maradok és leszek. a két leg kedveseb. és drágáb attyafia* — Ezt a hagyományos levélzáró formulát Mikes a 34. levéltől alkalmazza igen nagy változatossággal. Vö. a 34. lev. jegyz.

[42.]

2 sor A város leírására vonatkozólag ld. még a 36. és 37. lev. és jegyz.

3 *ugy is nincsen egyebet mit írnom*, — Mikes bármilyen találékony volt az élmény-levelek előadásában, a rodostói unalmas, egyhangú életben nehéz volt témát találnia. 1721-ben ez a harmadik, egyben utolsó levele. 1720-ban hét levelet, 1719-ben pedig tíz levelet írt. Ez is csökkenő tendenciát mutat az 1718-ban írt tizenöt levélhez képest. Témaszegénységre utalnak a 47, 51, 55, 56, 57, 58. stb. levelek.

5 *nagy kereskedés vagyon itt, mind földön, mind tengeren;* — A kereskedésről ld. a 37. lev. és jegyz., a hajózásról vö. a 36. lev. jegyz. Rodostónak nemcsak forgalmas tengeri kikötője volt, hanem szárazföldi szállító, közvetítő

útvonala is. A Konstantinápolyból észak felé (Drinápoly, Bulgária) tartó főútvonal Çorlunál elágazott és Rodostón át Görögország felé tartott. Innen a Mikes-említette nagy forgalom.

8 *tengeren is ide sok hajók jönnek.* — Vö. Simonyi MagySzórend 181: „A régi nyelvben az összefoglaló szólam és az igés szólam között igen gyakran még más, jelentéktelenebb szólam, sőt néha két-három szólam foglal helyet... Ez a szórend mint régiesség néha újabb költőknél is, azonfelül egyes nyelv-járásokban is előfordul, kivált Dunán túl s a székelyeknél.” Simonyi példákat idéz még Heltaitól, Molnár Alberttől, Pázmánytól, Kálditól, Aportól, Cserei-től, Gvadányitól, Aranytól stb. Az összefoglaló szórendre ld. még a 37, 80. lev. jegyz. MMNyR II, 479—80.

10 *felesen* — nagy számmal, többségben (Szily). Ugyanígy a 80. levélben stb. A XVIII. században még gyakran használt szó (Bethlen Miklósnál, Hermányinál stb.). — NySz 1. Föl, Fél: fölösen.

13 *és a midőn pestis vagon.* — A pestisről Mikes többször is ír. Vö. a 30. lev. jegyz.

20 *itt a kadia csak hamar fel épül... itt mindenért kel fizetni,*... — A kadia-hoz vö. a 36. lev. jegyz.; fel épül = meggazdagszik. A NySz-ból kimaradt (Szily). A török bíró megvesztegethető, ezért gazdagszik meg. Pénzen veszik meg a bíróságot. Mikes a részletek felsorolásával az igazságtalan közállapotokat jellemzi. — „Rossz bíró az aki az ajándékra néz” — mondja a háromszéki közmondás (Konsza HáromszNépkölt 498).

24 *meg hoszabütyák anyakát.* — fölakasztják. NySz Nyak [Szólások]. Mikes körülírásaiban mindig talál humorizálni valót.

26 *a jancsár.* — Ld. a 20. lev. jegyz. 19.s.

38 *aki szabadságot kér, a szedésért. bór árulásért. is ahoz képest fizet...* — Vö. Simonyi Határozók I, 442: Az -ért -ragos határozók. „Itt ma csak -ra állhatna meg.” A célhatározó -ért használatára ld. még a 41. lev. jegyz. 47.s. NySz 1. Ár, Árr: árulás 1.

42 *és a micsoda kevély nép a görög.* — Mikes szinte kivétel nélkül ellenszenvvel nyilatkozik a görögökről. Ld. még az 59 lev. és jegyz. 5. s.

49 Mikeset igazolólág Rákóczi is megemlékezik egyik levelében a kolbászcsinálásról: „... mihelyt a mezei munka és betakarítás befejeződött, az egész város bárdok kopogásától hangos: vágják a napon szárított gyenge bivalyhúst, hogy kolbászba töltsék.” (Egy francia királyi hercegnőhöz. Rodostó, 1723. január 22. Közli Köpeczi 315.) A két leírás rokon vonásai még nem teszik szükségessé, hogy egyiket a másik forrásának tekintsük. A közös élmény, az álmat elűző kopácsolások, beszéd tárgyai voltak Rákóczi környezetében.

65 *mint mondgyák.* — Kulcsár, Toldy, Császár stb. Mikes-kiadásában hibásan: „mit mondjak.”

65 A török, görög és örmény lakosság jellemzése után Mikes a zsidó lakosok jellemzését egy szólammal üti el, *itt is csak olyan a zsidó valaminé másut.* Zsoldos szerint (78) Mikes irodalmi élményeinek hatása is érezhető ezekben a szavakban. Montesquieu Perzsa leveleiben pl. hasonló tartalmú megjegyzés olvasható: „Tu me demandes s'il y a des Juifs en France? Sache que par-tout ou il y a de l'argent il y a des Juifs. Tu me demandes ce qu'ils y font? Precisement ce qu'ils font en Perse: rien ne ressemble plus à un Juifs

d'Asie, qu'un Juifs Européen." (Lettres persanes. Nouv. éd. Londres. 1769. 60. levél.) — Spectateur V, 183: „Reflexions sur les Juifs." Ez arra vall, hogy a téma ismert volt az irodalomban.

68 *Lakunk partján, a tengernek . . .* — Ld. az 59. lev. jegyz. Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. Rodostót leíró versét Mikes később 1761. márc. 19-én kelt misszilis leveléhez csatolva rokonainak is megküldte kihagyásokkal és bővítésekkel. Kihagyta a 168—175, 192—199. sorokat, összesen 16 sort. Ellenben 40 új sort illesztett hozzá. Ezáltal az eredetileg 132 sorból álló leírás 156-ra változott. Az egyező 116 sornyi szövegben kisebb eltérések vannak. Ld. az 1761. márc. 19-i misszilis 38. sz. jegyzetét. Vö. Abafi: Mikes Kelemen. 1878, 141—146. — Hopp Lajos: Mikes Kelemen utolsó levelei. ItK 1961, 529. — A 70—71 sorhoz vö. Vajthó László megfigyelését egy költői szemlélettel kapcsolatos párhuzamról (FK 1964, 417; Ady és Mikes).

75 *suhajtoznak.* — sóhajtoznak. „A NySz.-ból kimaradt" (Szily).

112 *mírigy halál,* — pestis halál (Szily).

116 *ki ég,* — Szily: „A NySz. csak szótárból ismeri."

131 Érdemes összevetni Mikes sorait Rákóczi fönt említett levelének folytatásával. „Ezután kezdődnek az esküvők, rendszerint éji időben, meglehetősen gyászosan pislogó lámpások fényénél. Az élen dada visít, éles félhangjai az éj békés csöndjében különösképpen sértik a fület. Az ünnepség fényét még inkább emelni vélik, ha e pásztori hangszer mellé egyhúrú hegedű is kíséretet ad. Nagyon illik az itteni áriákhoz, melyek nem egyebek, mint közönséges bélhúr-nyekergetés . . . bár a zaj jókor jelzi a vőlegény érkezését, soha sincs kedvem méceset gyujtani, hogy elébe siessek, sőt, midőn álmomból fölzavarnak, alig állom meg, hogy szerencse helyett minden rosszat ne kívánjak nekik. Néha nappal van részünk ebben a játéknézésben. Képzelné sem tudok nevetségesebbet, mint amilyen az itteni lakosok tánca ilyenkor. . . ." (Köpeczi 316.)

160 *pillangoson,* — pillangósan (Szily). NySz. Pillagós, pillangós. — Mikest is idézi. „A NySz. magyarázata nem illik ide. Vö. MTSz." (Szily).

170 *csak száraz kor-tyot kel nyelni,* — Ld. az 50. levélben is. (Erdélyi, Margalits.) Szily: „A NySz. csak Mikestől idézi." NySz Korty. A levélíró körülírja a kényes témát.

184—197 Mikes versének végén az üldözött bujdosó érzéseit fejezi ki. „Isten szent városában" nem lesz hatalmuk az üldözőknek. Talán Szt. Ágoston reminiscenciára gondolhatunk itt, a középkori civitas Dei fogalmának szó szerinti fölelevenítése kapcsán, de ügyetlen fordításban. Vö. Zolnai 1924—25, 35.

202 *ha nem szereti, csinállyon szebbeket,* — Ld. a 42. lev. 10. sz. lapalji szövegjegyzetet. Ott Mikes törölte: *(a ki nem szereti csinállyon szebbeket.)*, s áttette a levél végére.

203 *én soha sem voltam a párnassus hegyén.* — Pápai Páriz szótárában (1708), amelyből Mikesnek is volt egy példánya, ez áll: „Parnassus, Görögországi hegy, é volt á Musáknak szenteltetett helyek. Indē Parnassus, a, um: Parnassus hegyi." Parnassus neve ismert volt a hazai kéziratok költészetben s a korabeli barokk poétikában. Pl. „Parnassus hegyein mulató muzsáknak". Thoroczkai Zsigmond-énekeskönyv (1695 után) Kolozsvár EK. — Jankovich Miklós: Magyar világi énekek (1789—1793) OSZK Quart. Hung. 175. —

Mikes tudatában van annak, hogy amit írt, nem valami „szép versek”. A 105. levélben „nénjé”-vel mondatja, hogy *a jó aluvás után. könnyeb verseket gyalulni*, — őszinte kritikával ismeri el, hogy nem költő. De azt tudja és érzi, hogy igazi, vérbéli levélíró (vö. az 56. lev.).

A levelekbe szírt versek, versrészletek a précieux kordivat kellékei, csupán prózaékesítő szerepük van. Megtalálhatók mind a misszilis, mind a fiktív levélgyűjteményekben. Mikes irodalmiságának nem lényege a verses megnyilatkozás. Verstörédékek csupán néhány levelét (39, 51, 63, 70, 77, 105. lev.) „ékesítik”. Ami verset ír, csak alkalmi betétként, kedvtelésből vagy a már hallott verssorokat újra költve írja. Mikes verselésére a diákversszerzés, az alkalmi rímfaragás a jellemző. Sok benne a ragrím, mint általában a régi magyar irodalomban. Rigmusai az erdélyi provinciális nemesi alkalmi verselők szintjén állanak. Ebben úgy látszik a kollégiumi verselés hagyományát követi. A kollégiumok diákjai körében indult el (XVI. szd. második fele) az alkalmi, mulattató énekszöveg, mely tovább él a következő századokban is. Mikes versorai helyenként a kuruc versekre s a népköltészetre is emlékeztetnek. Mikes verseléséről vö. Zolnai Béla megjegyzéseit (1921—22, 102; 1930, 62—63, 171, 194).

Ebben a levélben a város leírását a lakodalomról szóló versrészlet követi. A lakodalmas, házassági versek, asszonycsúfoló énekek a szerelmes versek családjához, virágénekekhez kapcsolódnak. A XVII. századi lakodalmi diákköltészet emlékei ránk maradtak a különféle kéziratos énekeskönyvekben, főként a Vásárhelyi daloskönyvben. Mikesre emlékeztető lakodalmas verseket olvashatunk a székely lakodalmi költészet összegyűjtött emlékei között (Konsza HáromszNépkölt 419—437). Az örmény lakodalom leírásában Mikes a hazai lakodalmi szokásokhoz hasonló (esküvő, lakodalmi muzsika, ajándékozás, menyasszonyvívés, öltöztetés, menyasszonyfektetés) mozzanatokot is rögzített. Vö. MNT III/A Lakodalom XLIII—XLIV. — Ld. Rettégi György Önéletrását (lakodalmi és menyegzői szokások, táncok . . . Erdély öröksége VIII, 70—73). — Az örmények házasságáról ld. a 108. lev. is.

[43.]

5—15 sor A fejedelemasszony haláláról ld. Pillias 157—165. Paris, ville des Rákóczi. II. La Princesse Amélie de Rákóczi, femme de François II Rákóczi. (Portrait de Nicolas Largillière. L'original est à la National Gallery à Londres.) „La Princesse Charlotte-Amélie mourut le 18 février 1722, au couvent de Chasse-Midi, à Paris.” Rákóczi felesége 1721 őszén, negyvenkét éves korában elhagyta Lengyelországot és Párizsban telepedett le. Halálának időpontját pontosan jelezték az újságok. A Gazette február 28-i és a Mercure februári száma is megemlékezett róla. Rákóczi többször írt a Mikes által említett gondokról (Vall 212, 292, 298, 332; 1718: 362; 1719: 427—28.) — Mikes a következő levélben írja meg, hogy a gyász miatt fekete köntöst vettek föl mindnyájan. Rákóczinéről ld. a 39. lev. jegyz. 38 s.

16—22 Mikesnek vizsgálatást ad az a gondolat, hogy a „fejedelmi nagy házból valók is” szenvedhetnek, mint a szegények. Isten rendelése alól a fejedelmi személyek sem vonhatják ki magukat — ez a lényege Rákócziné halálához fűzött alkalmi elmélkedésének. (Hasonló gondolatokat fejteget a 32, 39, 51, 69. levélben is.) Az isteni akarat igazolására és a szerencse forgandó-

ságára ezután ókori példákat hoz föl az író. A végén saját állapotukra transzponálja a tanulságot: *ne essünk kettségben.*

23 *solon, a hét bölcsök közül való. a csesus udvarában menvén, . . .* — Krözust, Lüdía utolsó királyát Kúrosz perzsa király i. e. 546-ban leverte, s birodalmát elfoglalta. Szolón és Krözus történetét ld. Hérodotosz I, 30. — Plutarkhosznál, „Solon és Croesus” találkozására (I, 205—208). — Bornemisza Péter is említi „Solon és Croesus” párbeszédét (Ördögi kísértetek. 1955, 130, 186, 273). — Mikes a 63. levélben is idézi Szolón mondását. A „hét bölcsöket” a 26. levélben említi. — Vö. Király 1909, 341: Novellák, példák, idézetek. — A bölcs Szolón mondására Bethlen Miklós is hivatkozik (II, 21).

31 *cyrus* — A perzsa birodalom megalapítója (megh. i. e. 529). — A Cyrus-motívum felhasználása a magyar irodalom három területén figyelhető meg: a) széphistóriákban, b) a protestáns prédikáció-irodalomban, c) a felekezeti iskoladramákban.

34 *mi is tudgyuk az a. b. két.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

35 *az egyiptumi leg híreseb király, meg győzvé. öt vagy hat királyokat . . .* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 106: „A népneveket nem szoktuk elválasztani a főnévtől.” Hasonló példát idéz Csereitől: „francia egész ármáda”. A többszörös jelzőről ld. még a 8, 80. lev. jegyz. — Soltész Igekötők 47: „Meggyőzni ma okkal, érvekkel lehet valakit, régebben fegyverrel is lehetett; ez ma csak legyőzni. Mikesnél mind a két használatban előfordul”. (53. lev. *bölcs okokkal igyekezik vala egyik a másikat meg győzni.*) A meg igekötő használatára ld. még a 25, 46, 62. lev. jegyz.

Az illető egyiptomi király nem Ozirisz, hanem Sesostris, vagyis II. Ramszesz. A történet megvan Szenczi Molnár Albert: *De summo bono c.* fordításában (1. kiad. 86). Egyik fejezete világtörténelmi nagyságok életével igazolja a szerencse forgandóságát, és idézi Cicero, Sallustius, Seneca, Gellius, Ovidius, Horatius, Cato, Boëtius stb. véleményét Fortunáról. A mese zsidó vonatkozásában szintén ismert, forráshelye földérintetlen. — Sesostris királyok-húza szekerét említi Bessenyei György is (A magyar néző. Bécs é. n. 22). — Ld. még Hatvany Pál táblabíró adomagyűjteményét, Némelly fel-jegyzésre méltó történetek. 1796, Kassa. 97. A szerencse forgókerekéről ld. a 13. lev. jegyz. — Vö. Király 1909, 341. — Zsoldos 14, 74.

41 *lent vagyon . . . alát vagyon.* — Ld. a 192. levélben is. Szily: alant.

44 *ha szinte meg unná is két. de hozok még egy példát elé.* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 130: „A föltételező és megengedő kötőszók.” „A ha kötőszót megengedő mondatokban az is-en kívül még igen gyakran kísérik más-más kötőszók, illetőleg határozók, melyeknek jóformán csak nyomósító szerepük van, ilyenek: még, szinte v. szintén, mindjárt stb.” Hasonló példát idéz a 44. levélből. Ld. a 13. lev. jegyz. 38. s. — A példák, történetek előadása Mikes kedvelt írói szokásává válik. — A Spectateur szerzője is szívesen él velük: „L'usage de la Fable est le meilleur moyen qu'il y ait pour donner des avis et des instructions aux autres . . .” (V. 235.)

45 *mert nem mindenkor vagyon olyan jó kedvem. hogy historiából beszéllyek.* — Alább *édes néném többet nem beszéllek historiából.* A beszüremkedő antik olvasmányelemek novellisztikus és mitologikus motívumok (3, 9, 14, 17, 26, 37, 38, 42. lev.) mellett Mikes az antik történetből hoz betétszerűen kialakított példákat. Az antik novella-motívumok és antik történeti részletek egymás-

mellettsége ezután is megfigyelhető (pl. 45, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 62, 63, 72, 75, 82, 85, 96, 130, 205. lev.). Az antik témakör bővülése együtt jár az eddigi jellemző élménylevelek fokozatos átalakulásával, a betétekkel, forrásokkal megtűzdelt levéltípus kialakulásával.

46 *egy számos király. a neve nem jut eszemben.*, — Számosz híres zsarnoka (i. e. 546—521) Polükratész, pazarlása messze földön ismertté tette nevét. Ír róla Hérodotosz III, 39. (TörtKönyvek III, 347. Bp. 1892, MTA kiad. Ford. Geréb J.) — Valerius Maximus VI, 9, 5, aki az előbbiből vette. — Cicero De finibus. Lib. V, 92. (A legfőbb jóról és rosszról. Ford. Némethy Géza. Bp. 1901, Franklin.) — Vö. még Katona Lajos: Temesvári Pelbárt Példái. Értekezések XVIII. k. 2: 77, 322. Példa, 33 M: Exemplum de nimia fortuna timida. Ex legenda S. Ambrosii. (Leg. aur. c. 57., ed. Graesse p. 253. Cf. Schiller: Der Ring des Polykrates.) Szenczi: De summo bono. 641. — Király 1909, 340—41. — Polükratész gyűrűje előfordulásához vö. még: A szerencse forrásáról (Versek a Radvánszky-Codexből. ItK 1904, 449).

50 *ki húzván az ujjából*, — le húzván az ujjáról (Szily).

54 *akoron észre vevé. hogy a jó idők után, eső szokat lenni*, — (Szólás.)

60 *a pestis út igen kezd sétálni*. — A pestisjárványról vö. a következő (44, 45, 46. leveleket is. Mikesnél a pestis már-már irodalmi témává válik. Ld. a 30. lev. jegyz. 36.s.

65 *magás az aszszonyal hozánk jönnek lakni*, — Vö. Kertész Nyr, 1905, 121: „Egyes számú alanyhoz a mondatban levő -vel ragos társhatározó következőben többes számú állítmány járul.” — Ld. még Klemm TörtMondt 150: Az alany és az állítmány megegyezése. Vö. a 77. lev. jegyz. 53.s. ld. még a 8, 40, 45. lev. jegyz. — Bercsényiékéről már többször megemlékezett Mikes (41, 15, 35—37. lev. stb.).

66 *de én nem bánom mert a kis susi közeleb lesz*, . . . — Vö. a 37. lev. és jegyz. az oldal csontunkot. csak kel szeretnünk, — NySz Csont: oldal-csont 2). Mikes világi humorának megnyilatkozása. — Hermányi is tréfálkozik (269. sz.) a szóval. Vö. az 54. lev. jegyz. 38.s.

72 *tzinterebben* — A 198. levélben is. Szily: 'temető'. „A latin coemeterium népetymológiás elcsavarodása. Erdélyben ma is mondják.” A templom körüli temetőt hívják így. — Hermányinál is „cinterem” (271. sz.).

74 *amen*. — Először a 33. levél végén használta Mikes az imaszerű zárószót. Ld. az 59. lev. és jegyz. 48.s.

[44.]

bujuk álli. — A 45. levélben is. Egyelőre nem azonosítható helynév. Mikes *Leveleinek* török kiadása a nevet Bүйükali alakban oldja föl. Ilyen helynevet azonban a mai török helységnévtár nem ismer (vö. Türkiye'de Meskün Yerler Kilavuzu, I—II, Ankara 1946—1947).

4 *sor apestis miat*, — A pestisjárvány támasztotta helyzetről adott kép az átélés közvetlen hatására vall. A járvány miatti félelem az egész levél hangulatára rányomja bélyegét. A lelki depressziót (pestis, halálfélelem, a bujdosás állandósulása) megrázó emberi megnyilatkozással fejezi ki Mikes a levél végén. Vö. az előbbi és a következő két levelet is.

4 *sátorok alatt*, — Ld. a 45. levelet is. Egy 1722. márc. 20-án kelt török okmány szerint Rákóczi néhány sátort kért maga és kísérete számára.

A sátorkészítő használt sátorraiból utaltak ki „tizennégy kházine, egy oba, egy csadir és hat szegbán-cserge” sátort, azaz: kisebbeket, egy nemezből készült nagy sátort, egy tábori és egy négyszögű hosszúkás sátort. (Karácson: LXXXVIII. Szeráj lev.)

6 a faluban. egy nyomorult udvar házban. vagy is majorban, vagyon szállva. — Másutt major ház, majorkodás (68, 128. lev.). — Vö. NySz Ház : udvar-ház. NySz Major 2). NySz Ház : major-ház. A major (alodium, allodiatura) magyar viszonylatban a földesúr saját kezelésében levő (nem a jobbágyok által birtokolt úrbéri) gazdálkodási központ, udvarházzal és egyéb gazdasági épületekkel.

11 itt táborozunk. egész ház népestől. — Vö. Simonyi Határozók I, 395: A -stul stül -ragos határozók. — MMNyR I, 582.

16 uszni kel amint lehet. — A 13. levélben: addig csak usz amig lehet. Ld. ott.

18 így kel a keresztnek uttyán járni. — Ez a szólam megfelel Mikes egyik lefordított olvasmánya, a *Keresztnek királyi uttya* c. munka bevezetőjében és másutt ismétlődő alap gondolatnak: *A kalvária hegyén utozó Szarándoknak. ki a keresztnek uttyán akar járni* (2 recto) stb. Hasonló szólamok ismétlődnek a 116, 117, 119, 121. levelében, valamint 1760-i és 1761-i misszilisében. Vö. az említett fordítás jelzett helyeivel: *Hetedik rész hogy az Isten kinek kinek erejéhez képest adgya akeresztet* (4 verso és 113 recto) stb. — A keresztviselés Rákóczi Vallomásaiban gyakori motívum: 110, 187, 320, 403, 430. stb. A Testament politique-ban is: „La croix que Dieu envoie pour éprouver . . .” (300). Rákóczinak a kamalduliakhoz írt (1726. júl. 23-i) levelében (Zolnai 1927, 272—73). Protestáns íróknál is: Bethlen Miklósnál (II, 230); Ács Mihály imádságos könyvében: Arany lánc (Lőcse 1696); Harmadik rész: „az világi Keresztünket könnyebbítő imádságok” (RMK I. 1490); Bod Péternél (Hilarius 360. sz.); Pekryné Petróczy Kata Szidónia verseiben (ItK 1915, 317, 319, 447, 449, 457) és fordításában (A kereszt nehéz terhe alatt el bágyatt sziveket élesztő jó illatu XII lilium. Megj. 1705. RMK I, 1747); Vargyasi Dániel István életírásában (Erdély öröksége VII. 196); Bethlen Kata Önéletírásában (4, 51, 201, 220. stb.). — Vö. Tóth Szájrul szájra 360: „Kinek megvan a maga keresztje. Máté 10, 38: És aki fel nem veszi az ő keresztjét, és úgy nem követ engemet hátul, nem méltó énhozzám.” — A keresztviselésről másutt is szól az újszövetség (Marc 10, 21). A kereszt szimbóluma mögött a római igazságszolgáltatás gyakorlata, a keresztrefeszítés és a keresztre feszített Krisztus bibliai története áll. A kép megvan a zsidó irodalomban is. Vö. Zsoldos 41.

18 a bujdosó magyaroknak. a bujdosásban is bujdosni kel. — Először a 36. levélben. A számtétel, bujdosás Mikesnél és Rákóczinál a vallásos peregrináció, a földi zárandokság, bibliai exilium értelemben szerepel. A magyar érzelmesség a bujdosó fogalmában összpontosul pl. Balassinál (Szarándoknak vagy bujdosónak való ének), Adynál is (Zolnai: Nyelv és stílus. Gondolat Bp. 1957, 331). — Zsoldos 39 (szenvedés — bujdosás). — PP „Búdosás embernek élete.” Prov. Vita hominis peregrinatio. A bujdosásról vö. a 28, 36. lev. és jegyz.). — A mondat további részéhez kapcsolódó gondolatot *hogy valamilyen hasonlok lehessenek az Istennek bujdosó fiához.* — az *Imitatio Christi* inspirálhatta (Zolnai 1924—25, 34, 146). Vö. a 85. lev. jegyz. 15. s.

21 eszterházi ur. nincsen velünk, — Eszterházy Antalról vö. a 41. és 45. lev. és jegyz.

25 nem lehet hogy még is ilyen szomorúságunkban meg ne nevetésem kédet, mert mi is azon eleget neveltünk. — Előbb éppen nem kel nevetünk . . . csak időntlenül nevetünk, . . . Alább is. — Mikesnél a nevetés egész lényét, hajlandóságát, emberi természetét és írói magatartását meghatározó vonás. Erős érzelmi kontrasztot teremt azáltal, hogy reménytelen helyzetekben is föl tudja idézni a nevetést. Vö. a 17. lev. jegyz. és a 45, 46. lev. is.

35 az ő áitatos orvosságán. mind a fejdelem. mind mi eleget neveltünk. egy keveset nevéssen ked is. — Ugyanígy neveti Mikes a görög papoknak a szentelt savanyúvízzel való babonáskodását (38. lev.), s a lengyel papok szokását, akik szentelt vízben teszik az éget bort. (33. lev.) Ezek Rákóczi és Mikes racionalizmusára valló megnyilatkozások.

38 majd el felejtettem volna kédnek meg írni, — A majd és szinte szócskák a mai nyelvhasználatban mindig jelentő móddal vannak összekapcsolva, de Mikesnél ezek után is (az 51. levélben is, stb.) föltételes módot találunk (Vas Nyr 1905, 434—35). A föltételes mód alkalmazására ld. még az 1, 2, 3, 9. lev. jegyz. — Vö. Klemm TörtMondt 34: A tagadó mondat. A majd-dal kapcsolatos szólásmódban Mikes tagadószó (majdnem) helyett föltételes módot használ.

41 a micsoda állapotban vagyunk. a bizonyos hogy hozzánk illik agyász, ha szinte senki haláláért nem viselnök is. — Vö. Simonyi Kötőszók II, 10: „A magyarban is előfordul, mint a latinban, állapothatározó mondat gyanánt a relatív mondat.” Más példa a 37. levélből. Ld. még a 38, 53. lev. jegyz. — Simonyi JelzőkMondt 177: (Névmások a birtokviszonyban.) „A senki (és a más) névmás mindig maga nyomatékos, ma mégis gyakran mondják -nek -kel . . . de régente és élénk vagy népies beszédben ma se veszi föl a ragot.” Vö. a 60. lev. jegyz. is. — MMNyR I, 583.

[45.]

3 sor *Confectumokot* — csemegét, süteményt.

5 *apestisben meg holt.*, — Az 1722. évi nyári pestisjárvány (43—46. lev.) erősen foglalkoztatja Mikeset. A fejedelmi konyha személyzetéhez tartozó elhalt cselédek franciák voltak. Ez abból a rendeletből derült ki, amelyet a rodostói kádi és adószedő részére adtak ki Rákóczi magyar és francia szolgáloinak adómentessége ügyében. Az elhaltak helyébe ugyanis a környező görög szigetekről fogadtak föl új cselédeket, török alattvalókat, akik adófizetésre voltak kötelezve. (Karácson: XCIII. 1723. ápr. 23; a portai defterek között; és Sz 1910, 230—31.) — Klemm TörtMondt 163, 167: A határozók jelentése. A Mikestől idézett szerkezetet Klemm idegen hatás eredményének minősíti. Példát idéz a 11. levélből is.

6 ezen kívül. akonyha mesterünknek két fia. csak hamar utánna menének, — Vö. Kertész Nyr 1905, 120: „Számnévi jelzős alany után többes számú állítmány”. Ld. még a 8, 15, 43. lev. jegyz.

15 szüntelen valo unadalomban, — Vö. a 41, 46. lev. és jegyz.

16 hányszor feküdtem már ugy le. hogy nem gondoltam viradtát érni. — A 75. levélben: látom némely aszszonyokot ugy írni; 206. lev. kívánom kedves nénémnek az új esztendő egészségben el érni. Kulcsár Endre az ilyen „barbárságok” és „tarkabarkaságok” miatt elmarasztalja a levélírórt. De szabatos példát is idéz tőle: 206. lev. láták hogy a remete a tengeren futna

utánok., stb. (Nyr 1899, 390.) — Zolnai 1916, 15: gallicizmusok Mikes nyelvében. — MMNyR I, 225; II, 151, 335.

19 *azt ne gondollya két hogy csak én vagyok. így.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 77: (Hasonló példa a 15. levélből.) „Néha a főmondat tagadása a mellékmondatnak csak egy részére vonatkozik át, s magát az ige kifejezte állítást nem teszi kétségessé”. Másutt az *azt ne gondollya* kifejezésből a tagadás átvonatkozik a mellékmondatban kifejezett gondolatra is, s azt kétségessé teszi, ezért ott föltételes mód használatos (pl. 27. lev. ... *pénzek ne volna*).

26 *a hol mándenkör nevettek.* — Király György Abdera ókori városra gondolt (1909, 341). — Ld. Wörterbuch der Antike. Verlag Körner. Stuttgart 1960, A'bdëra (lat. Abdëra). — A várost állítólag Hercules alapította. Írt róla Hérodotosz, Cicero, később Juvenalis és Galenus orvos, akik a város lakosainak (abderiták) korlátoltságát az éghajlat befolyásának tulajdonították. Vö. Tóth Szájruj szájra 252: Lukianosz görög történetíró (160 körül) emlegeti világ csúfja gyanánt Abdera thráciai várost, „mely afféle lehetett, mint a mi mai tudatunkban Rátót, Kóka s a többi hely, melyre minden butaságot ráfognak.” Szállóságévé nálunk német révén lett, vö. Wieland: Die Geschichte der Abderiten (a Teutscher Merkurban, 1774).

28 *semmit nem mondhattak. nevetés nélkül.* — Vö. Klemm TörtMondt 31: Kettős tagadás. Ld. alább is. — MMNyR II, 54.

30 *mondotta ki a voxát.* — a szavazatát.

36 *mert csak a mosolygás is nehéz nekünk.* — Előbb a *nevetés pedig olyan ritka nálunk* ... — Mikes levelének következő része kedélyvilágának mély krízisét és lelki egyensúlyának megingását tárja elő. Mikes „nevetés” nélkül nem tud élni, sem írni. Vö. a levél elejét. Ld. a 44, 17. lev. és jegyz.

37 *processiót* — menetet (körmenet, búcsújárás).

39 *eszterházi ur* — Fraknoi Eszterházy Antal grófról vö. a 19, 41. lev. jegyz. és a 44. levelet. Meghalt 1720. aug. 10-én. Rákóczihoz 1704 májusában csatlakozott a dunántúli birtokos nemesség legjavával. Komárom vármegye főispánja, Pápa örökös ura és főkapitánya volt. Mint kuruc tábornok nem sok sikert ért el, hűsége azonban rendíthetetlen volt Rákóczihoz. Ld. Thaly: Bercsényi III, 101 és Ocskay László I, 327. — Szekfü 85, 216—17. — Köpeczi 340. — A következő, okt. 11-i levélben Mikes nem szól már Eszterházy családjáról; nem említi, hogy a tábornok felesége és házi népe elutazott Lengyelországba. Rákóczi kérelmére a porta 1722. szept. 10-én kiadott fermánja biztosította útiköltségüket. (Karácson: XCL. Szeráj lev. t.) Eszterházy sírhelyéről és sírfeliratáról lásd Thaly 1893, 47—49.

40 *ur színe változása napján* — Aug. 6 (transfiguratio Christi).

49 *nem lehet nem könyvezni* — Azaz: könnyezni kellett. A magyarban a kettős tagadás általában nyomós tagadás; gyakran van egy mondatban a tagadószó mellett még egy, sőt két-három tagadó névmás. Nyelvünkben ritka, inkább csak irodalmi példákban fordul elő az a kettős tagadás, amely állítást fejez ki (mint pl. a latin nyelvben) Berrár 138. A tagadásra vonatkozólag lásd fentebb is, továbbá a 34, 161. és 11. lev. jegyz. — MMNyR II, 51.

54 *soha el sem felejttem. és mindenkörön eszemben fog jutni hogy kicsoda napokot töltöttünk itt ell.* — Vö. a 46. lev. is.

56 *mánek* *előtte el végezem leveletem* . . . — Ugyanígy a 91. levélben. Vö. Simonyi Kötőszók III, 69: A mielőtt kötőszó. Simonyi mindkét esetben „elvégezem” alakban idézi s hozzáfűzi, hogy a fölszóllító mód használata a mielőtt kötőszó mellett „Mikesnél talán nyelvjárási sajátság”. Simonyi a kódexekből idézett példákban ilyen esetben a fölszóllító mód használatát latinosan, idegenszerűnek mondja. — MMNyR II, 371.

59 *nem tudom mi formában*, — Vö. Simonyi Határozók I, 93: Módhatározó ben ésből (mi formában Mikesnél többször előfordul). A -benből be -ragos határozókra vonatkozólag ld. még a 72, 85. lev. jegyz. (ben ésből), továbbá a 3. lev. jegyz. 28.s.

61 *sibrik lakot benne*. — Sibrik neve így kerül elő, véletlenül, amikor Mikes leírja, hogy kiszaladt az égő sátorból. Sibrik Miklós a fejedelem udvarmestere volt. Ld. még róla a 113, 114, 115, 117, 118. levelet. Mikes ismerte őt Rákóczi udvarába kerülése óta. Haláláról is megemlékezik 1735 otóberében; ekkor a *mi jó Sibrik apánk*nak nevezi. A fejedelem is ír róla (Vall 336 stb.).

66 *leg aláb két ezer tallérban kerül*. — A Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon használatos tallér = 2 rhénes forint = $2\frac{2}{5}$ magyar forint. 2 tallér = 1 arany.

[46.]

I sor a *pestis Istennek hála. tellyeséget meg szünnvén avároson* . . . — Vö. Soltész Igekötők 34: „A meg perfektív funkciója.” Ld. még a 25, 43, 62. lev. jegyz.

8 *csak mi tudhatyuk aztot. hogy micsoda unadalmas napokat töltöttünk ott el. mert azt lenem lehet írni*. — Simonyi MagySzórend 491: Értelmi egységek a szórendben. Igenevek és módosító igék. „A tagadás az egész igés állításra vonatkozik.” Ld. még a 33. lev. jegyz., továbbá a 27, 80, 81. lev. jegyz. — Mikes levélírói tevékenységére az 1722-es esztendő erősen kihatott. Ebben az évben ez a negyedik, egyben utolsó levele. Már 1721-ben is csak három írt (vö. a 42. lev. jegyz.). Ld. még a 37. és 41. lev. jegyz. és az előző levelet.

9 *mennél nagyobb szenvedésben volt a mi elménk, annál nagyobb* . . . — Vö. Simonyi Kötőszók III, 208, 209, 214, 218: A mennél, mentől, minél kötőszók. Ld. az 54, 69, 70, 115. levélből idézett példákat is. Simonyi kimutatja, „milyen változatos ez a szerkezet, annyira hogy egy és ugyanazon írónál is különféle alakjaival találkozunk; pl. Telegdinél: mentül — attul, mentül — annyival; Pázmánynál és Mikesnél: mennél — annál, mentől — annál; Faludinál: mennél — annál, mentül — attul, mennyivel — annyival, mennyivel — annál; Kazinczynál mentől — annál, mennél — annál.”

11 *az elméjü inségből*. — Szily szerint „íráshiba elméji = elmei helyett”. — NySz Elme: elmei. A szótár Kulesár Mikes-kiadásából „elméji inségből” alakban idézi. Ld. P. Thewrewk Emil: Az i-vel képezett melléknév. Nyr 1879, 348 („elmei inség” = elme insége; Thewrewk Toldy kiadásából idézi).

14 *de ha az elme nem vidám. és nem csendes* . . . ellenben . . . az elméjek helyben lévén mindenkor vidámok, és jó kedvűek. — Mikes a kiegyensúlyozott kedélyállapot, az egészséges és a mértékletes élet híve, a derűs, vidám élet-szemlélet hirdetője (vö. a 17. és 64. lev. jegyz.). Mondanivalójának itt ez a lényege: a jó módban levő is kedvetlen, ha „az elme nyughatatlanságban” van; a „bú és törődés” sokkal nehezebb a testi fáradtságnál; ha az ember

szegény is, vidám és jókedvű lehet, ha „az elméje helyben vagyón”. Mikes sztoicizmusa a nevető bölcse szemléletével párosul. Ez az életszemlélet a levélíró magatartásában tudatosan alkalmazott fordulatokban is megnyilvánul. Pl. *azon nem törődöm.* (23. lev.), *mít vizsgálom én ajóvendőt . . . én-nekem csak azon kel törödnöm hogy mikor láthatom kédel. mikor nevetetek kédel,* (28. lev.), *de azon nem törődöm. hanem azon törödöm hogy nem három széken vagyok ;* (30. lev.), *de vessük végűt az ilyen gondolatoknak. és örüllünk még előre. annak; . . . és hadgyuk atörödést annak. aki azt szereti.* (34. lev.), *elég a hogy erről eleget lehetne elmélkedni., de azt hadgyuk mászorrá.* (36. lev.), *azt a papok lássák. ők ahoz többet tudnak nálamnál én azt nem vizsgálom . . .* (41. lev.). Hasonló megnyilatkozások találhatók a 70, 71, 75, 79, 96, 125, 150, 153, 255, 160, 162. levélben.

Mikes életszemléletének ezt a vonását számos tényező között bizonyára olvasmányai is befolyásolták. A *Spectateur* (ou le *Socrate moderne*) például eszményként foglalkozik a „*belle humeur*”-rel: „*le bon naturel envisagé comme une vertu morale*” (II, 300). — „*Je croi qu'il n'y a rien de plus utile dans la vie, que de ne donner jamais dans aucune extremité.*” (II, 72.) — „*La tranquillité de l'esprit, au milieu de tous les divers états de la vie, est le seul bonheur auquel on doive aspirer dans ce monde.*” (II, 234.) — „*Soiez toujours égal, et vous êtes même à Ulubre, le plus heureux de tous les hommes.*” *Est Ulubris, animus si te non deficit aequus.* Hor. L. I. Epist. XI. 30. „*On doit moins aspirer à se rendre heureux dans cette vie, qu'à se tranquilliser l'esprit.*” (II, 404.) — „*Eloge de la bonne humeur en qualité d'une vertu morale.*” (IV, 127.) — „*Ils vous apprendront à connoître ce qui peut vous tranquilliser l'esprit*” *bonne humeur: santé, gaité etc.* (IV, 149). — „*Soiez toujours égal . . .*” (404). „*Sur la Bonne Humeur*” (IV, 323). — „*Il n'y a rien à mon sens, de comparable à un Ami qui est de belle humeur.*” *Nil ego contulerim jucundo fanus amico.* Hor. L. I. Sat. V. 44. (V, 47.) — Bod *Hilariusában* (pl. 605. sz. stb.) a vidám kedélyállapot, az egészség csendes elme . . . szintén kedvelt téma.

26 *ít a pestis igen meg dézmálta avárosiakot,* — A járványos betegség valóban félelmetes méretekben pusztított Rodostón, vö. a 44. lev. is. Ld. Karácson Sz 1910, 230.

28 *bár gyakrabban vehettém akéd levelüt.* — A levélíró egy régen használt elhithető formulát alkalmaz itt kedélyéhez illő egyszerűségében. Korábbi leveleiben megannyi játékos, tréfás formában variálta ezt a fordulatot, ami itt már sokat vesztett természetességéből.

29 *mi még nem nevetünk.* — Ld. a 45. lev. és jegyz. 36.s.

[47.]

2 sor a *szegény horvát ferencz halálát,* — Mikes 1720 márciusában is írt Horváth Ferencről (ld. a 33. lev. és jegyz.). A török okmányokban Horváth neve többször előfordul (Karácson: I. sz. 1717 jan. — XXIX. sz. 1718 jan. — LVI. sz. 1719 máj. — LXII. sz. 1719 júl. — LXV. sz. 1720. április 9. — LXXX. sz. 1721. febr. 19. Szeráj lev. Ezek többnyire tartásdíjának rendezéséről szólnak. — Az elhunyt Horváth Ferenc helyébe Pápai Gáspár lépett. XCH. sz. 1723. febr. 21. Szeráj lev.) — Vö. még Török—magyar Oktár 1533—1789. 368—384. sz. iratokat 1716—1722. évekből.

3 *vagyon már két hónapja hogy el hagyot bennünket.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 64: „A hogy-os mondatnak ez a birtokos szerkezete leggyakrabban olyankor fordul elő nyelvünkben, mikor a kérdés: mennyi idő óta? mennyi ideje?” Ld. még *már egy hete hogy* (25. lev.), *ma nyolczad napja hogy* (33. lev.). — A jelzői mondatra vö. a 4. lev. jegyz. 36. s.

3 *örökösön.* — örökre; ő után gyakori az ön, en helyett, pl. *különösön* (49. lev.) *gyöngyösön* (59. lev.) stb. (Szily).

4 *emberséges embert* — Előfordul még a 166, 180, 186. levélben is. Használja a kifejezést Kemény János (15, 280), Bethlen Miklós (I, 130, 198), Cserei (465, 478), Apor (MHH 36. 1903, 5, 63), Hermányi (73. sz.), Bethlen Kata (63), Rákóczi (Archívum R III, 1874, 202), Komáromi, Pápai János, Faludi stb.

7 *micsoda szép dolog ajó természet!* — Vö. a 46. lev. jegyz. 14. s.

8 *nem kel csudálni. ha el felejtette volna is amaga hazáját. mert . . .* — Mikes 51. levelében is céloz erre a bizonyára Horváth Ferenctől hallott gondolatra. A magyar gályaraboktól is hallott Mikes ehhez hasonlót (36. lev.).

10 *de attol tartok hogy ismét út temetés ne legyen,* — Vö. Kulcsár Nyr 1899, 390: „A félest jelentő állító kifejezések után a tagadó, illetőleg tiltó mellékmondattal vakon követi a latint”. Ld. még a 75. levélben *félti hogy . . . elne kellyen.* stb. A tagadásra vonatkozólag ld. a 11. lev. jegyz. 12. s.

11 *egy uri aszszony, aki iffiu lett volna ábrahám idejében.* — Mikes a hosszú bibliai életkor említésével Bercsényiné öregségével kapcsolatosan ironizál. Vö. a 170. lev. jegyz. 1. s.

13 *nem szükséges bé fedni az orczáját . . .* — Utalás a 22. levélben mondotakra.

15 *szem látomás fogy,* — szemlátomást. Vö. Császár (1905) szövegjavítását.

18 *nem sokára, le kaszályák aszénát,* — nemsokára meghal. Szily: Közmondások. Mikes kedveli a képek, a körülírások használatát.

19 *eddig leg kedveseb beszélgetése a viszá valo menetelről volt,* — Mióta Mikes Bercsényiné társaságát látogatta (21—22. lev. 1718. dec.), maga is igen gyakran emlegette a „viszá valo menetel”, a hazatérést. Bizonyos, hogy hazájával, szülőföldjével kapcsolatos gondolatai a Bercsényiné társaságában lefolyt beszélgetésekkel is összefüggnek.

24 *kü adgyunk azután bercsényi urnak.,* — Vö. Kulcsár Nyr 1899, 388: „Kérdései, kivált a levelei végén, kedves kötődések. Tartalmuk túlzás vagy képtelenség; máshol elburkolt panasz. Szóképei közt metaforái époly ötletesek, mint alakzatai . . . A levéalak is sok mindent megenged, ami más műfajban visszatetsző volna.” Kulcsár további példákat idéz a 67, 82, 107, 112, 204. levélből.

25 *írjon kéd valami híreket. mert itt semmit nem hallunk.* — A bujdosók rodostói élete meglehetősen eseménytelen. A 42. és 51. levélben is arról panaszkodik Mikes, hogy nincs miről írnia. Eleinte szinte havonként teltett egy levélre. Most évenként ír 3—4 levelet. Előző (46.) levelét hat hónappal ezelőtt írta. A bujdosó kolónia elszigeteltsége, az előírászerű életviszonyok erősen próbára teszik Mikes levélírói találékonyságát és írói tehetségét.

1 sor akár mennyit ilyen az ember, akár mi csoda kedvére töltse napjait. de mind azoknak ahalál avége. — Vö. Simonyi JelzőkMondt 94: Jelzős határozók. Érdekesek az ilyen példák, „mert ezekben a névmási jelzők nem magára a főnévre, a főnév fogalmára vonatkoznak, hanem az egész ragos főnévvel kifejezett módhatározóra.” Ld. a 13. lev. jegyz. 14. s. — Az egész levél Bercsényiné haláláról szól, a 47. lev.-ben betegségéről ír. Mikes gyakran emlegette 1718 decemberétől kezdve (19, 21, 22, 24, 26, 37, 40, 44, 47. lev.). Jól ismerte Bercsényiné előkelő családi helyzetét, élettörténetét, tud előző két házasságáról, amikor Erdődiné és Draskovichné volt. Ha tiszteletteljes hangon beszélt is róla, kapott az alkalmon, hogy a méltóságos hölgynek idejét múlt szertartásosságán, mosolyra készítő nagyúri udvari szokásain élcelődjék. Mikes megjegyzéseiből tudjuk, hogy sűrűn fordult meg Bercsényiné társaságában. — Bercsényiné temetéséről, sírjáról lásd Thaly 1893, 154—56, 212: itt olvasható terjedelmes sírfelirata, a végén halála időpontjának pontos (Mikessel egyező) megjelölésével: „In Rodostio die XXV. Aprilis ann. Dom. MDCCXXIII. aetatis suae LXIX. exulatus XIII.” Konstantinápolyban a galatai Szt. Benedek templomban temették el, Zrínyi Ilona koporsójának szomszédságában. Ld. a 19, 21. lev. jegyz. is.

5 aki is mint agyerttya ugy alut ell. — (Szólás.) Mikes gyakran használ képes kifejezéseket, ld. az előbbi levelet is.

7 holmi kérdéseket tettek tölle. arendelése iránt. — Vö. Kertész Nyr 1905, 62: Rokon képzettartalmú szerkezetek hatása. Határozók elváltozása. „Kérdést tesztek valakinél és vmit kérdezek vkitől olyan közeli gondolat kifejezői, hogy az utóbbi könnyen befolyásolhatja az előbbinek a szerkezetét.”

8 mindenre meg felelt. és sőt még, valamit akart volna még mondani a fejdelemnek. — Vö. Simonyi Kötőszók I, 101: „Néha a sőt kszót egyéb fokozó kifejezések kísérik” (is, még). „Különös és magában áll Mikesnek köv. mondata, melyben és kíséri a sőt-öt.” — MMNyR II, 319, 417.

11 sokat kívánkozot szegény amulando hazájában, — Az előbbi levélben írja Mikes, hogy Bercsényiné leg kedveseb beszélgetése a hazatérésről, a Magyarországra való visszatérésről volt. Ebben Mikes sem maradt el a kuruc tábornok feleségétől.

21 tudom hogy ót lesz kél a temetésin, — Elhithető és egyben élenkítő, életközel formula.

28 és a keserűség mellet a ládákról gondolkodot. ilyen avilág. — A levélíró másutt is megismétli ezt a sztoikus sóhajt (vö. a 119, 128, 145, 152. lev.). — Bethlen Miklós is elmondja Bethlen Farkas halálakor (I, 304) „ilyen a világ”. — Mikes a 37. levélben is céloz Bercsényi természetének erre a vonására.

31 susihoz pedig még más is tartaná közüt. — Szily: „A. m. köze van hozzá, számít reá. Faludinál is. (NySz.)” — Mikes a 37. és 43. levelében célzott rá, hogy Zsuzsi nem közömbös neki. Itt elárulja, hogy ő is elvonná feleségül. Ld. a következő leveleket (49—51. lev. stb.).

31 de aki gazdagab. ahatalmasab. — Más változatban ld. a 22. és 28. levélben.

32 most ez elég. mert a szomorú dologról nem kel hoszu levelet írni. — A levélírásnak megvannak a szabályai. A hangulat és az alkalom más és más típusú levelet kíván: mint hogy e szomorú levél. azért most nem is írok többet. mert a

szomoru levélnek, igen rövidnek kel lenni. (66. lev.) Ld. másutt is hasonlóan 67, 115, 121. lev. — Mikes eddigi levéltípusaira vö. a 16, 18, 21, 39, 40, 41. lev. jegyz. Ld. az 56. lev. és jegyz. is. 4.s.

[49.]

Keltezés: *rodosto <le> 22 aug. 1723.* — Vö. a szövegkritikai jegyzetet. A francia módra való keltezésnek másutt is vannak nyomai a kéziratban: 59, 79, 181. lev.

1 sor A Confiteor ismert szavaival — „*mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa*” — menti magát Mikes tréfálkozva. Humorizál a miseszöveggel; az elvilágiasodás mozzanata Mikes stílusában.

4 *más kézre kerül amadár,* — NySz Kerül [Szólások].

5 *ha énnekem is annyi. volna a ládámban, mint másnak. talám a madár is meg maradot volna,* — Mikes előbb is (pl. 4, 22, 23, 34, 43, 48. lev.) érezte, hogy ő szegény, és a szegény—gazdag ellentét-párban a szegények szemszögéből beszélt. Itt és még néhány (50, 51, 68, 75.) levelében különös érzelmi hangsúllyal, szinte líraian ír szegénységéről, hiszen most Zsuzsiról van szó.

6 *a szegény fogja meg a madarat, és a gazdag eszi meg.,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Szily: Közmondások. NySz 2. Fog: meg-fog 1). Mikes hazai közmondást idéz, vö. „Szegény fog madarat, de a gazdag eszi meg” (Konsza Háromszépkölt 499).

3—23 A levélnek ez a része tulajdonképpen az öregemberek kalendáriumának ironizáló bevezetése. Mikes írói „bosszúja” Bercsényin. A levél hangja tiszteletudó, de maró gúnnyal telített: *ha hatvanhoz közelítünk is de abarány hust csak szerettyük.* Sem a szívnek, sem a testnek nem lesz része ebben a házasságban. A „vö legényt”, ill. „vö embert” a köszvény most nem háborgatja, *susiért gyakrabban meg mosdik.* Bercsényi és Zsuzsi: öregember — ifjú feleség. Az író kielezi a helyzetkomikumot, új novellát sző az életből és egy régi novellatémából.

24 *láttaé kéd. az olyan öreg embereknek akalendariumját akinek iffju felesége vagyon,* — A novellát földolgozta La Fontaine is: Le calendrier des vieillards. (Nouvelle tirée de Boccace) Contes et nouvelles, IIe partie VIII. La Fontaine a kalendárium tárgyát Boccaccio: Decameron, giornata seconda, novella X. elbeszéléséből merítette: „Paganino da Monaco ruba la moglie a messer Riccardo de Chinzica, il quale, sappiendo dove ella è, va e diventa amico di Paganino; raddomandagliele, ed egli, dove ella voglia, gliele concede; ella non vuol con lui tormare, e morte messer Riccardo, moglie de Paganin diviene.” —Ebbe van bevezetője a pajkos kalendárium, melynek csaknem minden mozzanata megvan Mikesnél, függetlenül az elbeszélés keretétől szolgáló cselekménytől. Boccaccio: „... per ciò che, secondo che egli le mostrava, niun dí era che non solamente una festa, ma molte non ne fossero; a reverenza delle quali per diverse cagioni mostrava, l'uomo e la donna doversi astenere da cosí fatti congiugnimenti, sopra questi aggiugnendo digiuni e quattro tempora e vigile d'apostoli e di mille altri santi e venerdi e sabati, e la domenica del Signore, e la quaresima tutta, e certi punti della luna ed altre eccezion molte, avvisandosi forse che cosí feria far si convenisse con le donne nel letto, come...” (Ed. Bari 1927, Scrittori d'Italia, 171.) — A Mikes által leírt kalendárium bővebb, e bővítések azonban túlnyomórészt megegyeznek

La Fontaine szavaival, soraival. Az öreg emberek kalendáriumja pontosan megfelel a francia író által népszerűvé tett Le calendrier des vieillards verses novella címének. La Fontaine:

...
Quinzica donc n'ayant de quoi servir
Un tel oiseau qu'était Bartholomée,
Pour s'exsuser, et pour la contenir,
Ne rencontroit point de jour en l'année,
Selon son compte et son calendrier,
Où l'on se pût sans scrupule appliquer
Au fait d'hymen; chose aux vieillards commode,
Mais dont le sexe abhorre la méthode.
Quand je dis point, je veux dire très peu:
Encor ce peu lui donnoit de la peine.
Toute en férie il métoit la semaine,
Et bien souvent faisoit venir en jeu
Saint qui ne fut jamais dans la Légende.
„Le vendredi, disoit-il, nous demande
D'autres pensers, ainsi que chacun sait:
Pareillement il faut que l'on retranche
Le samedi, non sans juste sujet,
D'autant que c'est la veille du dimanche.
Pour ce dernier, c'est un jour de repos.
Quant au lundi, je ne trouve à propos
De commencer par ce point la semaine:
Ce n'est le fait d'une âme bien chrétienne.”
Les autres jours autrement s'excusoit;
Et quand venoit aux fêtes solennelles,
C'étoit alors que Richard triomphoit,
Et qu'il donnoit les leçons les plus belles.
Longtemps devant toujours il s'abstenoit;
Longtemps après il en usoit de même;
Aux Quatre-Temps autant il en faisoit,
Sans oublier l'Avent ni le Carême.
Cette saison pour le vieillard étoit
Un temps de Dieu; jamais ne s'en lassoit.
De patrons même il avoit une liste,
Point de quartier pour un évangéliste,
Pour un apôtre, ou bien pour un docteur.
Vierge n'étoit, martyr, et confesseur,
Qu'il ne chommât; tous les savoit par coeur.
Que s'il étoit au bout de son scrupule,
Il alléguoit les jours malencontreux,
Puis les bruillard, et puis la canicule,
De s'excuser n'étant jamais honteux.
La chose ainsi presque toujours égale,
Quatre fois l'an, de grâce spéciale,
... (Contes et nouvelles. Paris Garnier Frères, 123—35.)

A levélben Mikes a tilalmas napok felsorolását megtoldotta egy-két magyaros kifejezéssel. Előadásának szelleme a La Fontaine-i keret elhagyása nélkül is úgyszólván azonos a francia novelláéval. A sikamlós kalendárium a novellából kiemelve, külön is közkézen foroghatott Párizsban. Prózában és versben is földolgozták, egyfelvonásos komédia, comédie-vaudeville és opéra-comique is készült belőle hasonló címmel. Vö. i. m. Contes et nouvelles. 521—22. Ld. még Király 1909, 341.

A *Törökországi Levelek* eddigi kiadásai, Kulcsár és Toldy szövegét le-számítva, hibásan közölték a kalendáriumot bevezető részt. Bizonyára Abafi téves magyarázata alapján, amelyben azt állította, hogy Mikes írta le rosszul: „Ugyanis ha Boccaccióból nem is tudnók, már az értelemből is kitűnik, hogy azt nem positiv, hanem negativ értelemben kell venni. Az illető hely Toldynál így van: »Valamint más kalendáriumban fel vannak véve a szerencsés és a szerencsétlen napok, itt is fel vannak jegyezve az olyanok, a melyekben lehet« stb. Itt kétségkívül azt akarta írni Mikes, hogy »a melyekben nem lehet« vagy »a melyekben tartózkodniok kell.« Egy szócska hiánya megfosztja az anecdotát csattanóságától. Feltűnő, hogy Mikes eddigi kiadói ezt észre nem vették.» (1878, 175.) — Abafi téved. A kézirat helyesen mondja: *a melyekben lehet a feleségekkel hálniok, és a melyekben különösön.* — vagyis, amelyekben lehet és amelyekben különösön, ti. egyedül, külön kell hálniok. Mikes így is indítja a kalendáriumot: *hogy kicsoda időkbén, és napokban kel együt hálni a feleségivel. és mikor kel különösön.* Boccaccio és La Fontaine csak a tilalmas napokat sorolja föl, Mikes pedig vagylagosan kezdi, de a felsorolásban a „lehet” egész évben csak kétszer fordul elő. Nincs itt semmi félreértés. De van az önkényes javítást átvevő szövegkiadásokban (pl. Abafi, Erődi, Császár stb.). A helytelenül betoldott szót szögletes zárójelbe tettük: *és hogy kicsoda időkbén, és napokban [nem] kel együt hálni a feleségivel. és mikor [nem] kel különösön . . . valamint más kalendáriumban, fel vannak véve. a szerencsés és a szerencsétlen napok. itt fel vannak jegyezve az olyanok. a melyekben [nem] lehet a feleségekkel hálniok, és amelyekben különösön.* Miklós Ferenc (1906) csak az utóbbi nem-et toldotta be. Úgy látszik, hogy a *különösön* helytelen értelmezése okozhatta a zavart.

27 *különösön.* — magánosan, egyedül, külön. Ld. a 35. lev. és jegyz. (Szily).

27 *elegt neveltünk susival. mert én egy kalendáriumot csináltam neki, . . . de susi azt mondgya. hogy el kel égetni. mert gyakorta mondgya hogy különösön.* — Mikes franciás galantériával Zsuzsit is megszólaltatja. A pajkos téma előadásában stílusélnéki szerepe van annak, hogy az író éppen az egyházi ünnepekkel hozza összefüggésbe a „böjti” napokat. Egy ilyen „kalendárium” már Voltaire szatírájára emlékeztet. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

35 *a nagy böjtbén.* — Quadragesima, a húsvét előtti 7. szerda és húsvét közé eső időszak (40 napi böjt, kivéve a vasárnapokat).

36 *a négy kántori. napokon.* — Vagyis az év minden negyedében, és pedig a Szt. Kereszt felmagasztaltatását (szept. 14), hamvazószerdát, pünkösödöt és Szt. Lucát (dec. 13.) követő szerdai, pénteki és szombati napokon.

37 *a három sátoros ünnepeket.* — A sátoros ünnep régi zsidó fő ünnep volt. A keresztények a három legfőbb ünnepet: a karácsonyt, húsvétot és pünkösödöt nevezik sátoros ünnepnek.

37 *mindeniket octavával meg kel tartani*, — Az octáva az ünnepre következő nyolcadik nap, vagy az ünnep napja utáni nyolc nap.

38 *az apostolok ünnepeken*. — Ilyenek a következők: András nap (festum s. Andreae apostoli: nov. 30). Bertalan nap (f. s. Bartholomaei apostoli: aug. 24). Fülöp és Jakab napja (f. s. Philippi et Jacobi apostolorum: máj. 1). Jakab napja (f. s. Jacobi apostoli: júl. 25). Mátyás napja (f. s. Matthiae apostoli: febr. 24). Pál fordulása (f. conversionis s. Pauli apostoli: jan. 25). Péter és Pál (jún. 29). Simon és Juda (okt. 28). Tamás (dec. 21). stb.

38 *az evangyelisták napjain*. — Lukács napja (festum s. Lucae evangelistae: okt. 18). János napja (f. s. Johanna: dec. 27). Máté napja (f. s. Matthaei apostoli et evangelistae: szept. 21). Márk napja.

39 *a magak pátronusok napjain*. — Vagyis a védőszentjük, pátrónusuk napján, akitől a keresztnevüket kapták.

40 *havaz*, — NySz 1. Hó : havaz. A szótár csak innen idézi.

42 *hurutnak*. — köhögnek Szily: „A régi nyelvben, s a Székelyföldön még ma is; nemcsak főnév, hanem ige is.” Szigeti kiadásában: hurut(ol)-nak. Vö. Kriza: hurutni.

43 *nedves humor* — A humor eredeti latin értelme: nedv, folyadék. Mikes itt és a 64. levélben ilyen értelemben használja. — De elfordul mai (humor = kedély) értelemben is (186. lev.).

52 *maradok két szolgáckája*. — Ezt a levélzáró formulát Mikes a 34. levéltől kezdve variálja (vö. a 38, 39, 41. lev. végét).

[50.]

I sor *fújják el a tehén hus notát, és vonnyák el a meny aszszony tánczát*. — Vö. Soltész Igeköltők 69: Az el igekötő. Ld. még a 13, 41, 71. lev. jegyz. — Szily: „A parasztlakodalomban első étel volt a »tehénhúsé«. — Thaly Forgách Simontól idézi: „Bercsényi bátyám is szereti, ha muzsikásai a tehénhús-nóta mellett el tudják vonni a Rajta kurucz! tánczot.” (Tanulmányok 1885, 47.) Thaly ezenkívül két levélre hivatkozik. Bercsényinek Rákóczihoz intézett levelében (Brezaný 2 I. 1712) ez áll: „Igenis, nehéz az muszka udvar compositióit kótára venni, mint az magyar tehénhús-nótát [ti. azon hallgató-nótát, melyet a tehénhús asztalra hozatalakor szoktak volt játszani], mert mindennek új coleraturája van; ha mégis mondhatnánk felőlök, mint a német kaplmaister az magyar hegedősről: esz hat khain Tagt, — esz glingt gleichwohl gutt! . . .” (Archívum R VII, 86.) — Bercsényinek egy másik, 1704-ben Rákóczihoz írott leveléből: „de csak simpliciter az tehénhús-nótát vagy az tót lejtőt kótára veszzük: bizony, zsidó-táncz lesz belőle, az kit sem maga nem tud járni, sem más!” (Archívum R IV, 124 és Bercsényi III, 1892, 192.) — Vö. Zolnai 1916, 105. — Haraszi Emil kimutatta, hogy Forgách 1704-ből való levelében *passpüctet*, azaz *passépied-t* írt Bercsényivel kapcsolatosan és nem tehénhús-nótát.

A Mikes és Bercsényi említette nóta nem magyar népdal, hanem nyugati táncnóta, Roti bouilli joyeux, vagy Rotibolo giojoso, melyről francia és olasz források már a XV. században tudnak. Haraszi nem tartja valószínűnek, hogy dallamai hozzánk is eljutottak volna. Sokszor alkalmaztak a melódiára új szöveget vagy az eredeti szövegre új dallamot. Szerinte talán csak a címe érkezett el magyar földre. (Rákóczi-Emlékkönyv 1935, II, 175.) Zlinszky

Aladár is az európai zenészek közkinsének tartja; mint asztali nótát étkezés közben is játszották.

Apornál: káposzta tehénhússal (MHH Scriptoros 11. 1863, 49, 322.) — Gyöngyösi is említi (It 1935, 121.) — Ld. még Erdélyi János (Népdalok és mondák I, 1846, 135—136.) Étkek köszöntése. Tehénhúshoz: „Tehénhus mártással, étkek valósága.” Háromszéken is ismert (Konsza HáromszékNépkölt 423). Ételköszöntés. „Itt a jó tehénhús ecetes tormával, . . .”

3 *ma út házasság lesz . . . lakadalom nem lesz . . . de azt is tükön.* — Mikes arra is céloz, hogy az idős tábornok nem nagyon dicsekedett Rákóczi előtt rangon aluli házasságával. Hasonló ok miatt neheztelt Bercsényi nemrég elhunyt felesége (gr. Csáky Krisztina) Eszterházy Antalra (vö. 41. lev. és jegyz.).

9 *micsoda uton veszi gondviselése alá, az idegen országban lévő árvákat . . . üsmerek én olyat . . .* — Isten gondját viseli Zsuzsinak; Mikes lírája ilyen diszkreten nyilatkozik meg. Magáról rejtve beszél. Vö. a 49. lev. és jegyz.

15 *nem habet pecuniam,* — Nincs pénze, nincs vagyona.

15 *nem csak a bucsut járják pénzel, hanem a meny asszony tánczát is.* — Szily: Közmondások. A menyasszonytáncról Mikes másutt is (9, 42, 84. lev.), az új házasokról, menyecskekről (51, 108. lev.), a lakodalmi szokásokról otthonosan ír. A lakodalmi szokások áttekintéséhez ld. MNT III/A VII—XLIV. Kodály Zoltán előszavát. A menyasszonytáncról külön 701—785. Ld. itt Apor Péter részletes leírását: „. . . az menyasszonyt egy külön házban bévítették, ott ujonnan tiszta fejeér köntösben felöltöztették, vagy ha ezelőtt fejeér köntösben volt, rendszerént zöldben, noha más színben is láttam . . . Kihozván, az hegedűsök csakhamar vonni kezdték az menyasszony tánczát; mikor ezt el kezdték vonni, a menyasszonyt osztották az nász nagynak, ki is kettő-háromat kerülvén véle kezét fogva oda vitte . . .” (Apor Metamorphosis Transylvanicae. 1736. MHH XI. 1863, 386—88.) — Kóváry László: Nász-ünnepi szokások, menyasszonytánc (89).

16 *nem jó törvény volté alykurgus törvénye* — Mikes a spártaiaknál meglevő házassági szokásokra céloz, melyek a hagyomány szerint Lükurgosz törvényein alapultak. A lükurgoszi alkotmány bevezetését i. e. 820 körülre teszik. Ld. Király 1909, 341. — A régi szokás a törököknél is feltalálható. A török házasságról Mikes többször ír (4, 33, 70, 186, 187. lev.).

18 *ha egymással meg nem álkhattak.* — Ld. a 76, 162. levélben is. A. m. ha egymással meg nem lehetek, meg nem alkudhattak.

19 *ki ki esmét más társat kereset magának.* — Lehr Albert Toldy Mikes-kiadásából más „társát” alakban idézi és ehhez fűzi magyarázatát (Nyr 1874, 122: A tárgyas—tárgyatlan ragozáshoz).

20 *szokást* — Császár Mikes-kiadásában „törvényt” olvasható.

26 *mit mondanának erre a mi erdélyi asszonyaink.* — Mikes tollát, ha az asszonyokról van szó, nem kötik a vallásos előírások. A levélíró szívesen megfedekezik arról, hogy az egyház mit tart a házasságról (vö. 41. lev. és jegyz.). Erkölcsi érzeke nem háborodik föl, sőt kedélyesen ír róla: sok erdélyi asszony helyeselné a próbaházasságot. A férfiak sem vesztenének rajta. Hermányinak az erdélyi nemesek házasesletéről szóló anekdotái megerősítik Mikes vélekedését.

27 *placet.* — tetszik; ezt már szeretem.

30 *micsoda különbség legyen. a penitenzia tartásnak szentsége között, és a házaságnak szentsége között?* — Mikes a dévaj kérdést újra fölteszi az 51. levélben s az 52. levélben adja meg a választ. Vö. Király 1909, 341.

31 *penitenzia* — bűnbánat.

33 *maradok..* — Ez az első eset, hogy Mikes ezt a gyakori formulát rövidíti a levél végén. Az eddigi játékosan variált formulát (vö. a 34, 38, 39, 41, 49. lev.) kezdi leegyszerűsíteni. Itt még csak elszórtan, 56, 96. lev., azután gyakrabban, 104, 105, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 152, 169. lev.

[51.]

6 sor *mind a szívem. mind az elmém köszvényben feküttek.* — Mikes Zsuzsi házassága utáni lelki állapotát jellemzi ezzel (vö. a 49—50. lev. és jegyz.).

18 *mar nem csudálom, . . . talám magam is el felejténém, (hogy horvá valo vagyok,)* — Vö. a lapalji szövegjegyzetet. Hasonlóan ír Mikes a 47. levélben, Horváth Ferenc halálának említésekor, mintegy az öreg Horváth szavaira hivatkozva. Visszart a gondolat Mikes 1760-i misszilis levelében is: *a' sok esztendőkié valo bujdosás, vagy is idegen Országban valo létel, azt nem mondom hogy természeté, de szokásá válik, . . .* (másolatból).

20 *az édes anyám levelit* — A szóban levő levél szövege másolatban fennmaradt. Alább közöljük. Torma Éva sorainak háttere: 1720. május 12-én Kolozsvárról levelet írt Károlyi Sándornak és feleségének (gr. Barkóczy Krisztinának). Ugyanis Károlyiné még 1719 telén biztatta, hogy kérjen kegyelmet fiának. Ekkor még Boér Ferenc is életben volt, s Károlyit együtt akarták ebben az ügyben fölkeresni; közben Boér 1720 elején meghalt. Az özvegy levélben fordult Károlyihoz. A levél kelte: Kolozsvár, 12. Maj, Anno 1720. Megszólítás: „Méltóságos Generális!” Külcím: „Excellentissimo Domino Domino Alexandro Károlyi de Nagy-Károly, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Generali-Campi-Marschallo et Consiliario Intimo, neonon Inclyti Comitatis Szathmáriensis Supremo et Perpetuo Comiti, Domino mihi gratiosissimo.” (Fekete gyűrűpecsét, Torma-címerrel.)

„Néhai édes Uram főispánságában nem messze lévően Excellentiádtól, mindketten akartunk ösmerkedni s udvarlani; de mind az üdőnek változási, mind súlyos betegsége nem engedheté, — nékem kivált elfelejthetetlen keserűségemre: mivel akkor mint szóval akartam alázatosan instálni Excellentiádnak, most levelem által kelletik végbe vinnem. Úgy gondolom, jó üsmere-tiben lehetett Excellentiádnak édes fiam Mikes Kelemen, kit is kolozsvári convictusból kivéven, belső inassának melléje vévé Rákóczi Fejedelem, — ugyan magával idegenországokban el is vivé. Minthogy az ilyeneknek Excellentiád sokaknak ő Felsőge előtt patronussa volt s gratiát szerzett: az Istenért is reménkedem Excellentiádnak, mutassa úri kegyességit, és az Felsőges Udvarnál mind fejének gratiát, mind pedig jószágának — ha lehet — restitutioját nyerni méltóztassék, minthogy ez nem olyan notabilis személy, ki valami rosz szándékból ment volna el, vagyis nótát érdemlene, hanem én néhai édes urammal ő Felsőge hívségében Brassóban lévően, declarált fiamot convictusból, mintegy 12 esztendőös gyermeket, hírem s akaratom ellen, kölső experienciára Fejedelem mellé vették ki, — az is, mint meg nem ért iffiú; kölsű cifraságon kapott inkább. Tudom én hathatós esedezésit Excellentiádnak Felsőges Udvarnál, bizom is abban: ha Excellentiád akar, számtalan

keserűségem után vigasztalást nyerhetek. Úri válaszáért ez iránt Excellentiádnak alázatosan elvárom, Kolozsvárott az pater jesovitáknál megtalálom. Kiért is az Isten Excellentiádat sok árvák vigasztalására megáldja; én is gyermekimmal együtt, míg élek, maradok

Excellentiádnak

alázatos szolgálója”

Árva Boér Ferenczné

Torma Éva, m. k.

[Az eredeti levél a gr. Károlyi-nemzetség archívumában; közölte Thaly Sz 1874, 214—16. — Ugyanitt a Károlyinének szóló levél is, ugyanazzal a kelettel.]

„Méltóságos Generalisné!

Akarék Nagyságodnak alázatos levelem által udvarlani, s egyszersmind eszébe juttatni, mint az télen néhai édes Uram Boér Ferencz uram ő Kegyelme Tatai István nevű vármegye emberit expediálván az Úrhoz ő Excellentiájához, — ugyan általa bízott édes fiam Mikes Kelemen eránt, hogy ha az Urat ő Excellentiáját megtalálom: mutatja úri kegyes gratiáját, és az Felsőes Udvárnál mind fejének, mind — ha lehet — jószágának gratiát nyerne; mint az Úr Excellentiájának bővebben megírtam, levén ez csak 12 esztendő gyermekek, mikor convictusból, — hírem s akaratom ellen, távullétem miá, — ő Felsőes hívségében Brassóban lévén, — Rákóczi Fejedelem mellé inasságra kivették, — nagy keserűségemre idegen országokra el is vitte magával. Minthogy azért tapasztaltam: nagyobb, megélemedett állapotúaknak is Felsőes Udvárnál ő Excellentiája hasznoson szolgálja, — méltóztatnék Nagyságod, ha ott nem lenne ő Excellentiája, mind levelemet megküldeni, mind pedig bujdosó fiamat recommendálni: gratiát néki szerezni, minthogy most is erre bíztat némelyeknek mostani hazajüvetelek, s gratia nekik adattatott. Én is teljeséggel ő Excellentiájában bizván, mivel ha Isten éltette volna édes Uramot, mindketten akartunk Nagyságtok udvarlására úgy menni, hogy ezen keserves instantiamot szóval is recommendálhattam volna. Bizom is Nagyságod kegyességiben: nem leszen feledékeny rólla, urgeáló gratiáját ő Excellentiájánál is megmutatja. Nagyságod válaszát kolozsvári pátereknél megtalálom; magamot szokott úri jóakaratójában ajánlom és maradok

Nagyságodnak

alázatos szolgálója”

Árva Boér Ferenczné

Torma Éva m. k.

Károlyitól nyert válasza után Torma Évának Csákiné hazatérése adott ösztönzést arra, hogy fiának írjon. Levele másolatának szövegét az Aranka-gyűjt. ívrétű kéziratból (KTL Aranka, Historica) betűhíven adjuk.

„Édes Kedves Fiam!

Aldossék az édes Jésumnak Szent Neve életed felől halotam Csákiné Aszonyom bé-érkezése alkalmosságával,* enyi esztendőttől fogva soha bizonyost nem halotam, azért édes Kedves Fiam emlékezel meg az én hozzád való Anyai szeretetemről, tudod hogy ha más faluba** botsátatalak is mitsoda

bánatot vitem végbe, hát most enynyi idejig min nem mentem által, engemet tudosits a' garaciat minyarást meg szerzem, de még kedvedet nem látom 's akaratotod adig semiben nem munkalothatom, [mivel azt monygyák, hogy adig nem szereznek, még nem tuggyák van é kedved vagy nintsen, én ugy hiszem hogy ha nem igyekezel engemet tsak kevés üdö mulva sem látz, mert az sok mindenféle keserűség meg győzőt, bar tsak az én halálom előtt valo látásodba örvendesztetne meg engemet az én Istenem, azért az ő Felsége hűségére igyekezzél bé-jóni ifjúságodnak virágát mi haszna ot el töltened egy emberbe reménységedet vetned, ha a meg hal mit tsinálsz. az igaz hogy a' Jozságotat mind másnak adták*** én semmit sem birk benne. de ifju ember vagy munkálkodhatol bene. job az magad hazájába lened, hogy sem az idegenek között. [az Német Kővet ot vagyon. irhacz az it valo Generalisnak s az nékem szolo levelet belé teheted. hogy szerezzek garaciat.] Ezel kívánom az Isten Szent Lelke szállyon read 's viselye mindenekbe gondodot téged kesergő edes Anyád Kedves Fiam

Kolosvár.

Arva Torma Eva.

az Szegen Mikes Uram Őzvegy Aszszonyanak az fiat tudakozad.

Anno 1722. December 22."

[Mikes Kelemen bejegyzése]:

Oh édes Jésumom hálákat adok szent Felségednek, hogy enyi sok bujdosásom után Arva Szolgálodnak levelét meg adtad látnom, áldassék az te szent Neved hogy még meg tartottad Szegényt, tartsd meg ditsősségedre tovább is, és add meg édes Teremtőm Arva Szolgálodnak azt a' vigasztalást, hogy még ez életben is had láthassam meg, és ditsérhessem szent Nevedet véle együtt, ha az a' te akarotod, az másban pedig örökké imádhassuk szent Felségedet szent Országodban.

[Mikes bejegyzését az Aranka-féle negyedréti alakú másolatról is (KTL Historica) közöljük. Tartalmilag a szöveg egyező, helyesírásuk némileg eltérő:]

Oh édes Jesusom hálákat adok szent Felségednek, hogy ennyi sok bujdosásom után Arva Szolgálodnak Levelét meg adtad látnom, áldassék a' te szent Neved, hogy még meg tartottad szegényt, tartsd meg ditsősségedre tovább is, és add meg édes Teremtőm Arva szolgálodnak azt az vigasztalást, hogy még ez életben is had láthassam meg, és ditsérhessem szent Nevedet véle együtt, ha az a' te akarotod, az másban pedig örökké imádhassuk sz. Felségedet szent Országodban.

[Torma Éva leveléhez:]

* Csáky gróf családjának hazatérésére Magyarországra és a tábornok Rodostóba való költözésére a porta 1722. április 2-án bocsátott ki rendeletet. Csáky Mihály feleségével, br. Klobusiczky Évával és kiskorú gyermekeivel együtt ment száműzetésbe. 1722-ben nagy befolyású testvérei, gr. Csáky Imre kalocsai érsek és gr. Csáky Zsigmond tárnokmester kieszközölték Bécsben, hogy az asszony és a gyermekek visszatérhettek. Csáky gróf családja hazatért, maga pedig holtáig száműzetésben maradt, Rodostóban halt meg 1757-ben. Egy török okmány hitelesíti Csákykné hazatérését: „A havasalföldi vajdához. A magyar tábornokok közül Csáky tábornoknak ellátási díjul naponként 240 ákese rendeltetett az oláhországi adópénztárból, mely oda beszámítva feleségének és házi népének adatott. Mivel pedig a nevezett tábornok felesége és családja engedélyt kaptak, hogy Erdélybe menjenek,

maga pedig Rodostóba Rákóczi király mellé küldetett, azért megparancsoltam, hogy az 1134. évi Dsemázi-ül-ákhír hó elejétől kezdve ellátási díja ezentul a császári kincstárból adassék meg, az oláh adópénztárnál pedig beszüntettesék...” Ld. Karácson: 93. LXXXIX. — Csákyne nem volt Rodostóban. A törökök 1720 elején a szélekről, Bender és Havasalföld vidékéről a Duna vonala mögé, Cseftrofcsába telepítették Csáky, Eszterházy, Máriássy tábornokokat és katonáikat. Csákyne innen indult vissza 1722-ben; Mikes Kelemenről az első bizonyos hírt vitte édesanyjának, hogy gyermeke él és a fejedelem mellett van. Ezt Csákytól tudta, aki közben megfordult Rodostón, vö. Csáky Mihály Rodostón (W Rodoscie 19 marca 1721) kelt lengyel nyelvű levelét, amelyet Dobrodzielóba címzett (Czartoryski Muzeum 2710; 523—25).

** Más faluba: például Zabola, Abafája, Fiátfalva stb.

*** Mikes Kelemen tulajdonképpen sohasem jutott atyjától, Mikes Páltól örökölt vagyonának birtokába. 1690—91-ben elkobozták Mikes Pál birtokait. Ezeket Mikes Kelemen kilencéves korában nyerte vissza Boér Ferenc gyám-sága alatt: 1699. „I. Leopold Császártól nyert Rationale Diplomája az Notata incurrált Mikes Pál Fiának Kelemennek — a midőn is az Attya által el vesztett Jóságok Ujra Conferálatnak.” (Regestrum, fasc. 54. Zágón.) — 1709. „Erdélyi Commandirozo generalisnak L. B. Kirchbaum Györgynek Parancsolattya — hogy tovább Rendelésekig Boer Ferentz a Mikesianum féle Notás Jóságban melynek Tutoria Inspectioja reája bizattatott vala, ne háborgattassék.” (Regestrum, fasc. 54.)

1715-ben az országyűlés 45. törvénycikke alapján Mikes Keleмент fő- és jószágvesztésre ítélték. Az erdélyi gubernium a végzést 1717. jan. 1-én fogadta el és Szebenben hirdette ki jan. 25-én. A zágoni jószágot és udvarházat br. Szentkereszti András nyerte el 1718-ban. A drassoi, vingárdi, királyfalvi, bényei, bacai, mihályfalvi, orbói, tekerespataki, koránvári, szent margitai és megykereli elkobzott rész-jóságokat Bethlen Judit Lázár Györgyné kapta. Egy adománylevel br. Jósika Imre részére szól „Mikes Kelemen Spring, Gergejfája, Borsa, Ugrotz, Kők, Poklostelke, Also sz. Márton, Macskás, Batza, Bányabükk, Röd és Kolozsvári confiscált Jóságairól.” — Mikes háromszéki javai az 1717. márc. 10-i becslés és összeírás szerint csaknem 20 000 „rhénes magyar forint” volt. Vö. a 96. lev. jegyz. 31.s.

Mikes tisztában van azzal, hogy mit hagyott el Rákócziért. Leveliben nemegyszer kerül szóba „jósága”, „öröksége” (pl. 32, 34, 75, 85, 96. lev.). Háromszéki viszonylatban Mikes elkobzott birtoka jelentős köznemesi tulajdonnak mondható. A „jóságot” Mikes anyja szándékosan vette bele hazahívó levelébe, hogy fiát rábírja vagyonának visszaszerzésére. Mikes tudatában van szegénységének (vö. a 49. lev. jegyz.) és annak is, hogy a bujdosó fejedelmet szolgálók között nem osztogatnak „jóságot” (96. lev.).

Az író 33 éves volt, amikor megkapta Torma Éva levelét. Anyja levelének szavai itt visszhangzanak Mikes soraiban. Rendkívül figyelemre méltó imaszzerű bejegyzése anyja levelére, hiszen egy időben írta 51. levelével. A kettő együtt Mikes élettörténetének egyik erős lelki megrázkódtatását örökíti meg. Mélyen hatott rá anyja levele, a fejedelemtől mégsem szakadt el. Édesanyja levelét élete végéig megőrizte, s mint drága családi ereklyét küldte haza féléstétvéreinek 1760-ban kelt misszilisével együtt. *Az édes Anyánknak levelét mind edig szíves tisztelettel meg tartottam, de az Isten engemet ki vétén a' tselédéim*

meg nem tudnák betsülni, azért Ötsem Uramnak küldöm, hogy had tartsa meg, . . . stb. (másolatból.)

23 minden képen csak bizonytalan voltát látom a sorsomnak., — Mikesnek a jövőre vonatkozólag nincs semmi reménye. Rodostón az elmúlt három esztendő alatt végképpen megpecsételődött a bujdosók sorsa. Ld. Rákóczi levelét egy francia királyi hercegnőhöz: (Rodostó, 1723. január 22.) „. . . mostani állapotomban szinte már azt sem tudom, vajon élek-e még, vagy csak azért vagyok e világon, mert elfelejtettek eltemetni. Ugyanis az a szomorú tapasztalásom, hogy a lelki és testi halálon kívül van politikai halál is . . . az európai ügyeket most már, hála Istennek, csupán káprázó álomnak kezdem látni. . .” (Köpeczi 314—15.) — Vö. A Madame, femme du Régent. non datée, vers le mois de juin 1723. (Pillias 319.) — Továbbá Angyal Sz 1905, 214—216: Du Bois kardinálisnak írt emlékirata 1722. február 14-én a politikai helyzetről. Rákóczi politikai emlékirata 1722 májusában Orleansi herceghez. — TT 1905, 213—222: Bonnac jelentései. — Szekfü 246—258 és 376—379. — Köpeczi—Várkonyi: 363—365.

28 valamint hogy az órás, meg csinálván az órát, aztot fel tekeri, és azután azt járni hadgya,— Az isteni gondviselés ilyen értelmű tagadásának Mikes által bírált felfogása, Descartes-re, Leibnizre, Bayle-re emlékeztet. (Vö. Spectateur II, 355: deisme — athéisme.) Ez a Leibniz óta számtalanszor ismételt órahasonlat a deisták kedvelt példájává vált. A korai felvilágosodás filozófiai kultúrájára jellemző, hogy egyes levélgyűjtemények, külön mintákat közölnek a „modern filozófiáról” szóló levelezéshez: „. . . Vous voilà donc Cartésien, Monsieur. O l'étrange Philosophie que celle de Descartes! . . . Les bêtes, dites-vous, sont des machines à peu près comme des Horloges; cependant ces bêtes machines en produisent d'autres, ce que les Horloges ne font pas. . .” (Le Secrétaire des Courtisans, ou l'Art d'écrire poliment sur toutes sortes de sujets. Par M. de R. Secrétaire du Cabinet du Roi de France. Amsterdam 1696; Lettre 52.) A Rákóczi könyvtárában meglevő Derham csillagászati teológiájának, mely Kopernikusz világregszerét és Newton gravitációs elméletét elfogadja, szintén az a konklúziója, hogy a gondviselés nem hagyta magára a világmindenséget, mint az órás az órát. Derham a XVIII. szd. theodicaeájában a keresztény optimista álláspontot képviseli Bayle és Voltaire szkepticizmusával szemben. Az isteni beavatkozás állandóságának hite Szt. Tamás theodicaeájának alaptétele. Ezt a hitet terjesztette Arnaud Szt. Ágoston fordításában. (Confess. I. IV. c. XII.) Vö. Zolnai 1916, 18. — NRH 1935, I, 367. — Zolnai 1921—22, 103. — 1924—25, 37. — 1926, 18. — 1937, 32. — Ld. a 69. lev. „Judit in humanis”.

A gondviselés föltétlen elfogadása lett Mikes egyetlen refugiuma a reménytelen bujdosásban, az a tudat, hogy az isteni beavatkozás megváltoztathatja szomorú sorsukat. Ez egyik világnézeti összetevője a „derűs életbölcselet” filozófiájának (16, 30, 50, 63, 67, 69, 85, 106, 109, 112, 120, 125, 151, 153, 156, 157, 158, 163, 169, 183, 188, 194, 207. lev.). Vö. még Zolnai 1921—22, 28—30. — Uő. 1960, 160.

28 fel tekeri, — felhúzza (Szily). NySz Teker: föl-teker.

37—38 ne adgya Isten, hogy ilyen hiszemben legyünk, . . . — Mikes józan okoskodása azt a gondolatmenetet mutatja, amelyen a fölvilágosodott gondolkozóknak végig kellett menniük. A főnti gondolatmenet következetes vé-

gigvitélenek a teológiai gondolkozás megtagadásához kell vezetnie, ti. ahhoz, hogy nincs másvilág és hogy a világ története a gazdagok és a szegények harcának a története. Mikes teológiai szemléleténél fogva nem juthatott el ilyen fölismeréshez, de a kérdés fölvetése magában is pozitív jelenség. Ez a kérdés a fölvilágosodás előtti évtizedek egyik legnagyobb világnézeti problémája volt. Mikes nem fogadja el azt a tételt, hogy „a világot Isten magára hagyta”. Ez azt jelentené, hogy *csak a nagy urakért a gazdagokért teremtetett ez a világ*. De világosabban látja, mint bármelyik elődje, hogy a másvilág hite nélkül a földi lét társadalmi egyenlőtlensége igazságtalan. Az isteni gondviselés tagadása azt eredményezné, hogy a társadalmi harc kerülne a világtörténelmi eszmélkedés homlokterébe.

43 *legyen Isten akarattya rajtunk*. — Hasonlóképpen a 123. 145. 158. 163. levélben (vö. Zsoldos 10).

43 Mikes a rögtönzött, de mély és tartalmas elmélkedést szokása szerint humoros fordulattal oldja föl. Az új házasokról szóló levelet nem végezheti prédikációval. A tréfás használat (vö. másutt is, 13, 20, 23. lev. és 13. lev. jegyz.) stílustudatosságra vall.

48 *esopus rokája*. — Aiszóposz a hagyomány szerint i. e. VI. században élt Számosz szigetén. Meséi az egész világon elterjedtek, a reneszánsz és klasszicizmus korában különösen népszerűvé váltak, de a barokk korban is kedveltek voltak. Magyar nyelven a XVI. században Pesti Gábor és Heltai Gáspár tolmácsolta. — Vö. Király 1909, 341. — Bethlen Miklós (I, 45) és Rákóczi is ír Aiszóposzról (Archívum R I, 493). Vö. Tóth Szájrucl szájra 242: „A savanyú szöllő.” Ezópus 33. meséjéből. (Phaedrusnál: „Non dum matura est, nolo acerbam sumere.”) — Szathmáry Király Ádám írja: „Verszályban . . . az Király Kertjében az Aesopus Fabulait az külömb-külobmféle állatokrul — kik is vízi-mesterséggel vadnak felesínálva — játszadozva megnéztük.” (270.)

50 *de arra eljöt. hogy két írjon és az egészségire vigyázon. <és jó éttzakát mondgyak nénémnek.> majd el fejejtetem volna. kéltől egy mesét kérdeni . . .* — A levél befejezése után Mikes törölte a befejező fordulat zárórészét, és megtoldotta sorait az előző levélben fölített kérdés „mese” formájában való megisméltésével és egy házasokról szóló versikével. (A kérdésre az 52. levélben válaszol.) Itt is megfigyelhető a vallásos jámbor gondolatok keveredése világi, profán elemekkel.

53 *ezt a mesét talám mászor is meg irtam kédnék. de nem jut eszemben*. — Az előző levélben írta le! A levélírás valódiságának elhitetésére használja Mikes többször is ezt az irodalmi fordulatot. Az elhallgatásra vö. a 77. lev. jegyz. 22.s.

56 *a bizonyos hogy susira nem szabhatni*. — Mikes előre menti Zsuzsít az incselkedő, pajkos verstől, ami az új házasokról jutott eszébe. A levélíró kedélyes gálantériájának tartalma: a lány óvta erényét.

57 *csak le írom. nem lévén mit írni egyebet* — Hasonlóképpen a 42, 47. levélben. Ld. ott a jegyz. Az élményleíráshoz, „riportokhoz”, tudósításokhoz szokott levélíró 1721-től panaszkodik arról, hogy nincs mit írnia. Vö. az 55. lev. és jegyz.

58 *A valo jó kata, . . .* — Ld. az 59. lev. jegyz. Szabolesi 228: B) Versek és versrészletek. Ez a típusú vers a szerelmi és lakodalmi diákköltészet körébe

tartozik. Ilyen verseket följegyeztek a kéziratos énekeskönyvekben is, főként a Vásárhelyi daloskönyvben. A deák lírában divatos az ún. házasesnek. A deák énekirodalom különféle alkalmi mulattató, tréfás-csúfolódó, satirikus hangú verseiben a vágáns költészet hagyománya is érezhető még. Jellemző a vers leleményes, csipkelődő párbeszédés stílusa, burkolt erotikája. A házasesnekek előzményeiről ld. Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai K. Bp. 1958, 736, 747—48. Vö. még Dégh Linda: Egy székelly lakodalmi ének eredetének kérdése. Ethn 1950, 57. A csíki köszöntő ének 3. strófája:

Becsülik, járnak utánna,
Mig neve Kata, Zsuzsánna,
Kilenc faluban sincs párja,
A táncot is könnyen járja. (MNT III.B. Lakodalom 425.)

„Kata mint köznévfő a tájnyelvben 'szerető' jelentéssel bír (MTsz). A franciában is erre a fogalomra lefoglalt személynév: *catin 'femme de mauvaise moeurs'* < Catherine becézőből lett pejoratív szó (Dauzat) ... A kata — néhány átvitt értelmű összetételben megvan mint előtag, részben determináló, módosító, részben pejoratív szereppel”: katakönyök, katarózsza (MTsz), katicabogár, katicarépa, katipila (CzF), ez utóbbi tréfás gúnyneve az együgyű, gyáva, elasszonyosodott férfinak. (Vö. Zolnai Béla: A nyelvalkotás eszközei. Nyelvtudományi Értekezések 38. sz. Akadémiai K. Bp. 1963, 202. — Szótörténeti és szövegtanulmányok. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd.) — Ld. még Simonyi Nyr 1875, 153: „Falukata: falu Katája.” — 489: „száz-ráncz Kata”. — Heltai Gáspár a nemes emberről és az ördögről szóló meséjének Kató asszonyában testesíti meg a nemes asszonyok minden romlottságát.

Néhány példa a Kata előfordulására. A „Körmöcbányai táncszó” néven ismert virágénekekben:

Supra agnő, szökk fel kabla,
haza jött firjed, tombolj Kató,
a te szíp palástodban,
gombos sarudban.
Haja, haja virágom! (Gerézdí Rabán: A magyar világi

líra kezdetei. Akadémiai K. Bp. 1962, 298.)

Más példa:

„Viragh enec
Leölkeöm Katta, zerelmes lölkem,
zinem, Katta.” (RMKT XVII. 3. 27, 744.)

A kuruc korból:

„Jer ki **Kata**, ha köll néked
Füles habarnica.” (Erdélyi hajdútánc.)

Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében: Kató ángyom (Régi vers és dallam) PÁ (289); Kató lyányom! (Régebbi vers és dallam) PÁ (386).

Csokonai Parasztdal-ában:

„Bús sorsomat kesergem én,
S a szép Katát.” (Összes művei. Franklin, Bp. 182.)

Hasonlóan: „Halok, halok Kati után” (Klemm TörtMondt 227. — Simonyi Határozók II, 77.)

Szólásokban, hivatató és táncszókban: „Elitták a Katit” = ittak s ezzel eljegyezték. (Klemm TörtMondt 162.) — „Nem Kati a, mer Fáni.” (Klemm TörtMondt 535.) — „Kató víz után van.” (Klemm TörtMondt 228.) — „Küldte volt ötet Kató követelni.” (Klemm TörtMondt 273. — Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára. 1910, Kiad. Komáromy A. 20.) — „Kató asszony” (Hermányi 202. sz.) — „Tarts fiam Kata, tied Gyula vára.” (ItK 1962, 76.) — „Könyü Katót táncba vinni.” (Nyelvtan, stílus, szónoklás. Bp. 1960, 259.) — Vö. Konsza HáromszNépkölt 351, 466, 470 (hivatató, táncszók). — Szentimrei Jenő: Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet. Kolozsvár 1942, 28; 66: „Katát kérezték . . .” — Ld. a 42, 59. lev. és jegyz. is (versírás).

63 *akása hogy meg ne, égessem meg futtam*, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 95: (A célhatározó mondat.) „Néha maga a kötőszó nem áll a mellékmondatnak elején.” Más példák Pázmánytól, Faluditól. Ld. még a 39, 53, 107. lev. jegyz.

64 *mert egyszer úgy mástól, nagyon meg csalodtam*, — Vö. Klemm TörtMondt 61: „Az -ódik, -ődik végzetű szenvedő a régi irodalomban nem fordul elő oly gyakran, mint a másik szenvedő (ti. -atik, -etik, -tatik, -tetik), ma azonban a nép sok helyen szereti használni, s régebben is kedvelte egyes helyeken . . .” — NySz Csal : még-csalódik. — MMNyR I, 358; II, 114.

[52.]

3 *sor mert most ritkán járnak a hajók*. — A hajóval való képzelt levélküldés nehézségét valóságos okokkal, a téli időjárási viszonyokkal hozza összefüggésbe a levélíró. A hajós posta levélvégen és levélkezdetben is előfordul (vö. a 36. lev. jegyz.).

3 *az utolsó levélét ennek elötte husz esztendővel írta kéd, de hogy ne' fillentsek ennek elötte husz napal*. — Vö. Simonyi Kötőszók II, 159: „A célhatározó mondat mellett sokszor hiányzik ilyes főmondat: azért mondom ezt v. így. Ilyen célhatározó mondatok legtöbbször más mondatba közbeszúrva fordulnak elő.” A kihagyásokról ld. még a 6, 13, 70, 153. lev. jegyz.

6 *ideje volna. kéd látni el mennem*. — Ezt a szerkezetet Hermányi is alkalmazza: „akkor hivatá a papot és mestert bün látni” (167. sz.). MMNyR II, 154. — Egymás képzelt látogatásának motívumát a 16. levéltől szövi Mikes leveleibe, főleg azok záró részébe. Rodostóba érkezése óta most fordul újra elő (utoljára a 34. levélben).

8 *töb napokat is töltöttem én a tengeren, de jo hajokon*, — Célzás Mikes nagy tengeri utazásaira: 1712–13-ban Danckákból Dieppe-be, 1717-ben Marseille-ből Gallipoliba hajózott Rákóczi kíséretében. Az első alkalommal a Szent György nevű angol kereskedelmi hajóval utazott Lengyelországból Franciaországba. Mikes világot járt ember; nincs megelégedve a rozoga török hajókkal.

11 *szeresen. kéd hanem lát is*. — hanem — ha nem. — Érzelmmel telített valóságहितő stílusvariáció. Vö. az 1. lev. jegyz. 25. s.

13 *elegat nevettem azon*. — Mikes a 44. levél óta „nem nevetett” (vö. a 44, 45, 46. lev. és jegyz.). Ld. a nevetésről a 17. lev. jegyz. 3. s.

15 *jób a házáság. a penitentsia tartásnál*, — A penitenciatartás fő janzenista téma volt, Mikes olvashatott róla Rákóczi könyvtárában. Az író a szent

témából is tréfát merít, profanizál a vallásos fogalmakkal (vö. az 50, 51. levél végét).

21 *hanem üsmerem is*, — ha nem üsmerem is.

22 *meg szerettem azt a leányt a kiről írja két . . .* — A fokozatosan föllépő élményhiány következtében Mikes olvasmányából merít. De az olvasmányanyagot is élővé teszi a „nénjé”-vel való beszélgetéssel, és nagy írói találékonysággal asszimilálja a levélíráshoz.

A pogány »pietas«-nak sokszor idézett példájáról van szó, amely különösen a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése révén vált ismeretessé. Végső forrása Valerius Maximus könyve (V, 4, 7). Mikes klasszikus műveltsége kiterjeszkedett ókori könyvek ismeretére, amint ezt az akkori iskolázás magával hozta. De lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányai-ból, hanem a XVII. és XVIII. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte össze.

A *Gesta Romanorum* elbeszélése: 215. app. 19. „De praecone et nobili femina. Refert Valerius quod quidam praeco unam nobilem feminam pro adulterio capitali sententia dampnavit et carceri tradidit ibidem fame occidendam, quam custos carceris non statim occidit sed pietate motus aditum ipsius filie femine concessit, observavit tamen ne quid alimonie (matri inferret) ut sic fame periret. Post multos dies praeco ammiratus unde femina in carcere viveret, intellexit quod filia matrem per lac suarum mamillarum sustentasset, que necessitas sive fidelitas inaudita iram praconis ad pietatem inclinavit et ipsi femine veniam impetravit.” (Hermann Oesterley: *Gesta Romanorum*. Berlin 1872, 624.) A *Gesta*-ban is meglevő példa hiányzik Haller fordításából, de előkerül Michael de Ungaria-nak, Temesvári Pelbárt jeles kortársának prédikációiban (*Sermo* IV, H) és Pézseli József meséiben (lásd LV. mese jegyz.).

A *Filia matrem lactans* példája Mikes leírásában bővebb a *Gesta*-énál. Egyes mozzanataiban Valerius előadására is emlékeztet. Mivel a 43, 68, 82. levelével kapcsolatban is fölmerül Valerius forrás-lehetősége — a Krózus néma fiáról szóló példa (V, 4, 6) az előbbi közvetlen szomszédja —, az eredeti forrást sem lehet figyelmen kívül hagyni (*Lib. V. Caput IV. De Pietate in Parentes, cujus exempla Romanorum sunt.* 7). Mikesnek az a mondata pedig: *de ilyen példát. a férfiak közt többet találunk.* — onnan is fakadhat, hogy Valeriusnál túlnyomórészt férfiszereplőket talált az egymás után következő példákban. — A mesének Valerius Maximustól származó változata is igen el volt terjedve a középkori könyvekben. Itt az éhhalálra ítélt apát (Cimon) menti meg ilyen különös módon a leánya (Pera). Kedvelt tárgy volt ez a festészetnek is, különösen a franciáknál, pl. Cimon et Pera ou la charité romaine. A Szépművészeti Múzeumban is megvan, festette Gérard van Honthorst. — Gálos Rezső szerint Mikes példája a *Gesta*-ból való (EM 1909, 308—309). Király György is ezt tartotta valószínűbbnek, de erősen hangsúlyozta Valerius Maximus művét is (1909, 340—41). — Mikes antik novelláiról (43, 51, 52, 54, 56. stb. lev.) ld. Zolnai 1921—22, 28.

25 *arégi romaiak idejében*, — A rómaiakra való gyakori hivatkozás jellemző Mikes történeti-irodalmi érdeklődésére. Vö. a 34. és 54. lev. jegyz. — A Spectateur is többször hivatkozik a rómaiakra (*Romains* I, 418; III, 187, 301 stb.). A korai felvilágosodás időszakában kedvelt téma volt, vö. Montesquieu.

26 *éhel haljon meg*, — éhen haljon meg.

30 *a tömlécz tarto* — NySz Tart : tömléc-tartó. A. m. börtönőr.

43 *arab asszony*., — a rab asszony.

49 *meg bocsáson kél. hogy ezt találám mondaní.* — Vö. Simonyi Magy-Szórend 426: Sajátságos szórendi nyomósítás az, hogy nyomatékos fölszólítás esetén az igekötőt tesszük előre. „E régi nyelvzokásnak maradványa még a népnyelvben s újabb írónál is néhány állandó szólásmód, melyben szintén minden fokozó érték nélkül látjuk e szórendet.” A szintén-nel Simonyi előbbi példákra (kódexekre, Károlira, Pázmányra, Káldira) utal. — MMNyR II, 498.

51 *maradok, kél szolgálja.* — Vö. a 34, 49. lev. és jegyz.

[53.]

13 sor *nem mondottam én azt*, — Utalás az előbbi levél befejező gondolatára. Stílusvariáció, előadásélenkítő elhithető fordulat. Minthogy „nénje” az asszonyoknak fogja pártját, ennek ellensúlyozására Mikes a férfiakról szóló történeteket ad elő. Így ezek természetesen illeszkednek bele az előző levélre utaló gondolatmenetbe, s új levél nyersanyagává válnak.

15 *egy nápolisi király* — Endre, Károly Róbert kisebbik fia (1327—1345), 15 éves korában esküdött meg a 16. éves Johannával (1342), aki Károly Róbert nagybátyjának, Róbert nápolyi királynak unokája volt. A leírt esemény 1345. szept. 19-én történt Aversa várában.

Mielőtt Mikes föltehető forrására térnénk, megemlítjük, hogy Lope de Vega: La Reina Juana de Nápoles c. drámájának van egy figyelemre méltó jelenete: a királyné udvarhölgyei társaságában éppen egy zsinórt ver szobájában, amikor belép a király, kegyence, Antonio gróf kíséretében:

Andrés: Un cordon habeis tejido, Zsinórt csináltál,
¿ no sabremos, para qué? nem tudhatnám, minek?
Reina: Para ahorcaros. Hogy megfojtsalak.
Andrés: Conde ¿ que os parece desto? Gróf mire véled a dolgot?
Ella se burla conmigo. A királyné tréfálkozik velem.

Érdekes, hogy e jelenet motívuma megegyezik Mikes előadásával, de a kettő csak közvetve függhet össze egymással. Lope de Vega forrására rámutatott A. Schaeffer: Geschichte des spanischen Nationaldramas. Leipzig 1890, I, 178, és II, 286. A forrás pedig Pandolfo Collenuccio olasz író nápolyi története, Compendio delle Historie del regno di Napoli, melynek két (1563, 1584) spanyol fordítása van.

Francia fordítása ugyan nincs Collenuccionak, csupán a Johanna-történetet ültette át belőle Brantôme. Erre Bayle mutat rá, aki szótárában közli Brantôme fordítását a Naples, Jeanne I. cikk C jegyzetében. Bayle, aki talán elsőnek világitotta meg kritikai apparátussal a történelemnek ezt a homályos helyét, több korabeli és régibb íróit idéz. De a Mikes elbeszélte jelenetet csak a Collenuccio—Brantôme-féle szöveg őrizte meg: „... se conte encore et à Naples et ailleurs, que ladite Dame [Jeanne I.] faisant un cordon d'or un jour assez gros, Andresse luy demanda pourquoy elle faisoit ce cordon, elle luy respondit en sousirant qu'elle le faisoit pour le pendre: elle en tenoit si peu de conte, qu'elle ne craignoit rien de luy tenir telles paroles, ausquelles Andresse comme simple et bon homme qu'il estoit, n'y prit point garde; mais enfin l'effet s'en ensuivit.” Brantôme azért írta discours-ját Johannáról,

hogy a francia (Anjou) származású királynőt az olasz krónikások „rágalmazásai” ellen megvédje. (Dames illustres. Első kiad. 1665-ben jelent meg. A főnti idézet megtalálható X. 320.) Nem lehet eldönteni, vajon Brantôme-ot olvasta-e Mikes, vagy pedig csak a Bayle szótárbeli idézetet. Mindkét szerző művének ismeretére vannak támpontok (72, 84. és 63, 72, 103, 200. lev.).

A téma népszerűségére megemlíthető a tárgy további feldolgozása, pl. Calderontól; elterjedése az olasz (Petrarca, Boccaccio, Marenco), francia (La Harpe, Voltaire, Belleforest), provençe-i (Mistral) és magyar (Arany, Tompa, Bartók stb.) irodalomban. Ld. Király 1909, 266—69. — Számon tartja a történetet Thuróczy krónikája (III. rész 9. fejezetében); megvan a Budai Krónikában (Podhradeczy kiad. 282); Bonfinius is tud a selyemzsinóról: „Andreas enim Rex Apulus, tertio post initium regnum anno, cognatorum factione, qui regiam potestatem anhelabant, et consentiente uxore Joanna, Aversae serico laqueo facinorosissime necatur.” (Dec. II. Lib. X.) Ír róla Heltai Gáspár is: „Johanna . . . az ő latrai által megfojtatá egy selyem kötéllel.”

Kimutatták, hogy Mikes Kelemen sorai Arany János Endre királyfiról szőtt balladájának forrásává váltak. Arról a párbeszédéről van szó, amellyel a ballada megindul. (Toldi Szerelme, VIII. ének.) Ld. Tolnai Vilmos: Adalékok Arany forrásaihoz. II. Endre királyfi. ItK 1902, 262—271. — Voinovich Géza: Arany János összes művei. Akadémiai K. Bp. 1953, V, 568. — Az Anjou-ház dinasztikus harcairól, amelyeknek csupán egyik mozzanata Lajos király öccsének megölése, a történeti kutatás teljes képet nyújt. Rövid összefoglalást ad Barta János: Arany János válogatott művei. Bp. 1952, I, 476—77.

17 *hogy tégedet meg fojtsam véle.* — Szily: „példátlan egyeztetés.” — Simonyi Zsigmond: Hibásan használt tárgyas igealakok. Nyr 1915, 443—445. Ld. még Simonyi: Kötőszók II, 91, 93: A hogy kötőszó. A célhatározó mondat. Hasonló példák a 6, 18, 24. levélből. — Vö. a 39, 51. és 107. lev. jegyz. is. Az «arra, hogy» „elavult szerkezet, a múlt század óta nem igen fordul elő”.

22 *de még afejedelmek közöt is, a mely ritka.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 9: A viszonyító névmások, „mely ritkábban mi helyett”. Hasonló példa a 63. levélből, a *mely igen ritka a török császárok közöt*, Ld. még a 38. és 44. lev. jegyz.

22 *dom antonio.* — Don Antonio nevű portugáliai királyt nem ismer a történelem. XI. Lajos 1461—1483. években uralkodott. A burgundiai herceg: Merész Károly. A feudális arisztokrácia ligájának élén XI. Lajos ellen harcolt, Nancy mellett esett el 1477-ben. A Pireneusi-félszigeten a királyi hatalom megerősödésének egyik legfontosabb mozzanata Aragónia és Kasztília egyesülése volt. 1479-ben a két királyság egy uralkodópár, Ferdinánd aragóniai király és Izabella kasztíliai királynő hatalma alatt egyesült. 1492-ben a spanyol király kezében volt (Portugália kivételével) csaknem az egész félsziget. — Császár Elemér, Szigeti József, Barta János egyaránt arra utaltak, hogy Frigyes nápolyi királyról lehet itt szó, aki XII. Lajos francia királynál (1498—1515) keresett menedéket, s trónját átadta fiának, Ferdinándnak. Mikesnél és forrásában a leírt helyzet, Don Antonio nevét kivéve, megfelel a valóságnak. A francia forrás szerint Don Antonio unokatestvére Merész

Károlynak, és azért ment a francia királyhoz, hogy segítséget kérjen tőle és kibékítse őket. A történeti állapotokra vonatkozólag lásd Kozmínszkij—Szaskin: A középkor története. Bp. 1955, Tankönyvkiadó, 279, 392.

Don Antonio története megtalálható Mme de Gomez: Journées amusantes. III, Septième journée 21—29. E kiadás negyedik kötetének végén az új könyvek jegyzékében lehet, hogy megvan a történet külön, korábbi kiadásban is: „Les Aventures de Dom Antonio de Buffalis, In 12. 2. liv. 10. f.” (Don Antonio talán novella-név. Előfordul Cervantes: Cornélia di Bentivoglio c. elbeszélésében is egy Don Antonio de Isunza, mint előkelő spanyol nemes. Novelas ejemplares. 1614. Magyarul Monumenta Literarum II. sorozat 7. sz. Ford. Király György. Gyoma 1922, Kner Izidor.) — Föltehetőleg ír a történetről Vertot is: Historia des Révolutions de Portugal (Ed. d'Amsterdam chez Et. Roger 1712) c. művében.

Mikes valószínű forrására első ízben Szilágyi István (Figyelő 1878, 167) mutatott rá: Frau von Gometz, Angenehme und lehrreiche Erzählungen in Vergnügten Tagen. 2 Theile. Berlin, Stettin und Leipzig bey Johann Heinrich Rudiger. 1761, kiadás hetedik szakasza (I, 424—428) alapján. Ld. Király 1909, 341. Az 1724-es francia kiadással összevetette Zolnai Béla Minerva 1930, 179—182. (Uo. lásd a Journées amusantes jellemzését.) Részletes vizsgálatának fontosabb megállapításai a következők: Mikes előadókészsége nem marad mögötte a francia szerző stílusának, rövidít, elhagyja a história eszmei tartalmának kidomborítására fölösleges történelmi részleteket, megnyesgeti szószaporítását. Nem fordít szolgálailag, hanem beleéli magát a szereplők lelkébe, és ahol motivációs hézagot lát, azt a maga magyarázó szavaival tölti ki. Ily módon átszilágyolja XI. Lajos eredeti portréját; melegebben, több részvétellel áll pártjára a kibujdosott portugál fejedelemnek, mint Gomezné. Mikes hangsúlyozza azokat a mozzanatokat, melyek Don Antonio-nak a francia királytól kért segítségére és a tőle kapott szép ígéretekre vonatkoznak. (Talán Rákóczi hasonló sorsa járt eszébe.) Jellemző, hogy ilyen történetet emel ki a novelláskötetből; önmagukra gondol, olvasmányaiiban is élményrokonságot keres. Don Antonio sorsa jóra fordul, a tanulság: van jószívű fejedelem is. XI. Lajosnak is megesis rajta a szíve, és megsegíti őt. Mikes erős érzelmi elemet visz a politikába. A novella végén gondosan részletezi az apa és fia közötti „kegyes vetekedés”-t (combat). Az idevágó francia szöveget közöljük:

„Dom Antonio Roi de Portugal aiant essayé une longue et cruelle Guerre contre Ferdinand et Ysabelle Rois de Castille, dans laquelle il avoit épuisé ses Trefors et perdu ses meilleures Troupes, se resolut de venir en personne demander du secours à Louïs XI. Roi de France, esperant que la politique de ce Prince lui feroit saisir avec joïe l'occasion d'arrester les conquestes de Ferdinand; il arriva à la Cour de France, où il fut reçu en Monarque, et Louïs XI. l'assura qu'il n'étoit pas venu inutilement implorer son assistance, dont il auroit bientôt tout sujet d'être content.

Mais un assez long espace de tems s'étant écoulé sans qu'il vit que Louïs XI. se pressât d'effectuer ses promesses; il recommença ses demandes avec plus de force que jamais: le Roi, qui vouloit le menager, sans lui donner le secours attendu, prétexta son retardement sur la Guerre qu'il avoit avec Charles le Hardy, Duc de Bourgogne.

Dom Antonio croiant alors que si cette Guerre pouvoit se terminer, ses affaires en iroient mieux, voulut estre médiateur de la paix entre les deux Princes; et pour cet effet, il se rendit auprès du Duc de Bourgogne qui étoit son cousin; il emploïa toute sa politique et son éloquence pour réunir ces deux Princes; mais n'ayant pû y parvenir, il revint avec la douleur de n'avoir fait que cimenter la Guerre, bien loin de la faire cesser. A son retour Louïs XI. lui apprit dans les termes les plus doux dont il pût se servir, qu'il ne devoit rien attendre de lui, et qu'il lui étoit absolument impossible de lui donner le secours qu'il lui avoit promis.

Cette nouvelle jetta le desespoir dans l'âme du Roi de Portugal, et trouvant un affront des plus sensibles à retourner dans ses Etats, après un tel refus, il prit le parti le plus étonnant pour un Grand Prince.

Il écrivit deux Lettres, l'une au Prince de Portugal son fils, et l'autre à Louïs XI. Il donna celle du Roi de France à un Seigneur de la Cour, pour la remettre à ce Prince après son départ, et dépêcha un Gentilhomme de sa suite avec l'autre pour le Portugal, et sortit de France incognito, prenant sa route vers Rome. Le Prince de Portugal n'eût pas plutôt lû cette Lettre, qu'il fit assembler les Grands auxquels il l'a [helyesen la] communiqua. Dom Antonio y marquoit son extrême douleur de n'avoir pas réussi dans son projet, et ajoûtoit que se voiant abandonné de tout secours, il ne pouvoit s'empêcher de croire que ce ne fussent ses crimes qui eussent attiré contre lui la colere de Dieu; que sa presence feroit retomber le courroux celeste sur ses Sujets, et que pour éviter d'être la cause de leurs malheurs, il quittoit l'Empire pour aller en Pelerinage à Rome, et de-là à Jerusalem, où il vouloit finir ses jours dans la vie Religieuse pour tâcher par sa Penitence et ses ardentés prieres, de ramener sur ses Sujets la benediction de Dieu que ses fautes en avoient sans doute detournée.

Qu'il engageoit les Grands à reconnoître le Prince pour Roy, et à luy prêter le Serment de fidelité; que c'estoit la dernière preuve qu'il exigeoit de leur obéissance. Cette Lettre toucha vivement le Prince et le Conseil; mais on jugea à propos d'obéir. Le Prince fut proclamé et couronné avec les ceremonies accoûtumées.

Pendant que ces choses se passaient en Portugal, et que Dom Antonio poursuivoit sa route, Louïs XI. qui avoit reçu sa Lettre, envoya aussitôt après luy, et le contraignit à retourner dans ses Etats. Ceux auxquels il avoit donné cette comission, ayant ordre de ne le pas quitter qu'il n'y fût rétabli.

Le Roy de Portugal reçût cette marque d'estime de Louïs XI. avec chagrin, ne doutant point qu'il ne luy fût plus difficile de remonter sur le Trône, qu'il ne luy avoit esté de le quitter. Il se rendit pourtant aux instances de ce Prince; quoique penetré de la crainte d'avoir à combattre un Fils qui pouvoit avoir profité de sa foiblesse avec joye, et qui voudroit peut-estre conserver l'Empire au préjudice des Loix et de la nature. Mais quel fut son estonnement lorsqu'estant débarqué à Cascaës, Ville de Portugal, il vit le nouveau Roy avec une grande partie de sa Cour, qui vint se jeter à ses pieds, y poser le Sceptre et la Couronne, et le supplier de permettre qu'il reprit le titre du premier de ses Sujets. Il y avoit quinze ours que ce grand Prince estoit proclamé Roy. Il ne fut pas plutôt averti par les Courriers qu'on luy dépêcha.

de tous les endroits où Dom Antonio avoit passé, que ce Prince revenoit en Portugal, qu'il se fit un plaisir de Fils tendre et respectueux, d'aller audevant de ses pas, de poser entre ses mains l'autorité suprême.

Et comme l'exemple des Souverains regle presque toujours les actions de leurs Sujets, la magnanimité de celle-ci ranima la generosité dans le coeur des Portugais, tous la loüerent, l'admirerent et la voulurent imiter en se remettant sous la domination de leur premier Maître. La surprise de Dom Antonio fut si grande de voir un jeune Prince né pour regner, et Maistre de l'Empire, le ceder avec joye, et regretter d'en avoir même tenu les reines, dans le tems que l'ambition aveugle souvent ceux qui ne sont nez que pour obéir au point de tout tenter pour commander; qu'il crut qu'il ne pouvoit mieux reconnoistre le zele et la pieté de son Fils, qu'en luy laissant un Trône qu'il se montroit si digne d'occuper. Il se fit un combat alors entre le Père et le Fils, qui par sa singularité tira les larmes de toute l'Assemblée, le Prince conjurant son Père de remonter au Trône; et le Roy priant son Fils de n'en point descendre. Tous deux donnoient des raisons pour ne point regner, avec autant de vivacité, que d'autres en auroient trouvé pour garder l'Empire; et telle estoit la source de ce combat, que quelque succès qu'il dût avoir, le Vainqueur et le Vaincu estoient également couverts de gloire. Mais enfin, Dom Antonio fut obligé de ceder aux instances de son genereux Fils; Il reprit le pouvoir Souverain, et le jour qu'il rentra dans Lisbonne, parut estre celui du triomphe du Prince. En effet, cette action magnanime luy attira plus de coeurs et d'estime, que le gain de plusieurs Batailles." (Septième journée. 1724, III, 21—29.)

Mme de Gomez, Madeleine—Angélique Poisson (1684—1770) regényciklusából Mikes több részletet (85, 96, 99, 102. lev.) is lefordított; a Journées amusantes harmadik és negyedik kötete a forrása az akasztófa-históriának (85. lev.) és a 96. levél két betétjének. stb.

Mikes 1745-ben egy egész kötetre valót lefordított a Journées amusantes elbeszéléseiből *Mulattságos napok* címmel (OSzK Quart. Hung. 1094). Kiadta Abafi Lajos Bp. 1879. Ez a munka Mikes összes művei III. kötetében jelenik meg.

29 *ujontában* — Vö. Simonyi Zsigmond: Helyreigazítások. Magyarázatok. Újból. Nyr 1887, 219—220.

41 *adgya meg.* — adja át; ld. a 70. levélben is *levelét ... meg adgya,* (Szily).

51 *arra kényszeríti az egész országot, hogy a fiút királyoknak üsmerjék.,* — Vö. Simonyi Határozók I, 298; 297. A nek -ragos határozók. További példa a 87. levélben. — NySz -Nek, Neki, Néki 4)a). Ld. még a 34, 36, 86. lev. jegyz.

73 *a melyhez* — amelyre (Szily). — Vö. Simonyi Határozók I, 272; 267, 270, 273, 275: A -nál től hoz -ragos határozók. Véghatározó hoz. Ld. még a 3. lev. jegyz. 26.s.

83 *hanem tettzik.* — ha nem tettzik.

86 *bátyám itthon maradjon. mert ő nem udvaros.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Ld. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi 227: „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz.

89 *még a nyul farkánál is rövidebbek,* — A szólásra vonatkozólag vö. a 25. lev. jegyz. — A rövid és hosszú levelekre ld. a 21. lev. jegyz. 7.s.

1 sor *ha lakat volna is a számon.* — (Szólás.)

1 *még is nevetnem kellene a két levélén.* — A nevetésről ld. az 52. és a 17. lev. jegyz. Mikes élővé teszi „nénjé”-t, valódinak tünteti föl a „néne” meg nem írt levelét és ezzel fiktív levelezését is.

2 *ha két lett volna a felesége a portugáliai király fiának . . .* — A nők nem mondanak le könnyen a koronáról. Mikes a történetet megeleveníti azzal, hogy kapcsolatba hozza az egyes levelek szereplőit, „nénjé”-vel. Utalás az előbbi levélre, Don Antonio és fia históriájára.

5 *a mely példa mentől rütkáb, annál dicséretesebb.* — A szólás hasonló változatban megvan a 23. levélben is.

6 *a mostani spanyol király.* — V. Fülöp (1701—1746) királyról van szó, aki lemondott egyik fia javára a trónról, abban a reményben, hogy a nagybeteg XV. Lajos halála után ő léphet a francia király helyébe. Ehelyett fia halt meg és V. Fülöp ismét elfoglalta a spanyol trónt.

8 *ismét fel vette a királyságot.* — A következő történetre áttérve Mikes leírt egy fordulatot, de azután törölte azt: *(hát az olyan fiúnak szerette volna két felesége lenni, aki az atyját és királyját)* és egyszerűbben folytatta. Vö. a lapalji szövegjegyzetet.

9 *olvassuk egy római császárol.* — Forrása kiderítetlen. Ld. Király 1909, 341. — A rómaiakról vö. az 52. és 56. lev. jegyz.

10 *különös életet* — magános életet.

20 *mindenek hallottára fel kiáltá.* — NySz Hall : 1. Hallat [Szólások].

27 Bármit teszel, okosan tedd és tekintsd a végét — mondja a latin közmondás: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem.” Mikes saját helyzetükre vonatkoztatja az okos előrelátással kapcsolatos mondást *ha mi ezt követtük volna, nem volnánk most bujdosok.* További okoskodásában az emberi tervezést az isteni végzésre való hivatkozás váltja föl.

32 *nyomoru férgek vagyunk* — Vö. *mi bűnösök* (1. lev.); *rossz vagyok* (57, 64, 86. lev.). Gyakori keresztény mondás, Kempis Tamás (I, cap. 2. Omnes fragiles sumus) alapján. Ez janzenista színezetű fölfogás is. — A bűnösségről és a rosszaságról Rákóczi gyakran ír (Vall 109, 355, 333—35, 380, 438; Aspirations „De peché, le plus grand des pecheur . . .” 385, 389, 405, 421, 521. stb.). — Jól ismeri ezt a frazeológiát Bethlen Miklós is: „Szánj meg engem nagy bűnöst, én Istenem! Jerem 15, 16, 17, 18.” (II, 46.) — „én mint nagy bűnös, gyarló ember” (II, 171.) — „mitsoda bűnös vagyok” (II, 177, 185, 192. stb.).

35 *íromtatnunk.* — Ld. a 62, 106. levélben is. Szily: iramlik. NySz Iram-ik: íromtat.

37 *ezt okozta nekünk az ádam almája.* — Szépirodalmi formája nehéz teológiai problémáknak. Ádám vétke, Ádám almája, a rosszaság és a bűnösség tudata, s a kegyelem hatékony volta — mindezek hangoztatása Mikes olvasmányainak lecsapódása. Ádám vétkével ezekben lépten-nyomon találkozott pl. *Epistolák* I, 145 verso; II, 21 recto; III, 82 verso; 145 verso; *Az idő joll* 10 recto; *Tükör* 26 recto, 50 recto; *KJÉHist* 7 recto, 8 recto, 30 recto; *Gondolatok* 48 recto; *Kereszt* 6 recto, 22 verso, 55 verso; *Catech* I, 16 recto; *Az Embernek vétkiről. és hogy mikk követték azt a vétket. Az első embereknek vétkiről.*

Catech I, 25 recto stb. A bibliában Gen 3, 6, 17 stb. — A rosszaságról és a bűnösségről: *Gondolatok* 40 recto; *Catech* II, 3—9 stb. A valóságos keresztyén meg vallya hogy ő bűnös. és vannak mindenkor olyan bűnei, a melyekért penitentiát kel tartani... szent jános azt mondgya, hogy a ki magát vétkesnek nem üsméri, a hazug, és az igazság nintsen benne. (Tükör 42.) — A kegyelemről *Catech* II, 3—9; Tükör 66 verso: A valóságos keresztyén érzi magában hogy magától. semmi jót sem tselekedhetik. és hogy mindenkor kész aroszra, ha a kegyelem meg nem segíti." (Egész fejezet.) *Gondolatok* 55 recto: A Malasztokal valo éléről... akegyelem olyan világosság, a melyet az Isten hinti lelkünkben... A kegyelem szereteti alélekel amenyei dolgokat és utáltattya meg véle a világi mulattságokat. 61 verso stb.

Mikes ha olvasott is vallásos műveket, távol állt tőle a teológiai, filozofikus elmélyülés. Az isteni kegyelem tana őt nem dönti kétségebbe, nem kínlódik teológiai problémákkal. Bele kell nyugodni a rendelésbe — vallja — s a dolgok ki menetelét a bölcsesség urára kel hadni, — írja. A rövidre szabott elmélkedő részletekben átveszi vallásos olvasmányainak frazeológiáját.

Ez a problémakör hasonlóhatatlanul nagyobb helyet foglal el Rákóczi irodalmi munkásságában. A fejedelem ellentmondásokkal telt elmélkedései janzenista szellemű művekből táplálkoztak. A Vallomásaiba beleszótt „Elmélkedések magánbeszéd alakjában az emberi természetnek Ádám által lett megújítása mysteriumáról” (88—103) lényegében mindazt összefoglalják, amit erről a témáról elszórvá mond; pl. Ádám vétkéről *Iass* 86, 404, 435; *Testament politique* 8, 24, 397; *Meditationes super scripturam sacram* — *Troyes Mss.* lat. 2146; és *Mss.* lat. 2147 stb. A janzenista világnézetben központi helyet foglal el az emberiség bűnbeesése. E szerint az első emberpár elveszítette a jogot az örök üdvösségre és a bukott emberiség — natura lapsa — vakon tévelyeg. A kegyelem nélkül képtelen a jó cselekedetekre és csak az önmagában hatékony — gratia efficax — által üdvözülhet. A janzenizmus és Cornelius Jansenius tanítása a kiválasztottaknak adott isteni kegyelem föltétlenül ható erejét hirdeti. Rákóczi és Mikes franciaországi tartózkodása alatt a kegyelem tanának kérdése állott a vita középpontjában; „materia hodie plurimum agitata” (*Conf* 379). Jansenius 1640-ben megjelent *Augustianus c. munkája*, melyben a hivatalos egyházi álláspont szerint tévesen magyarázta Szt. Ágoston kegyelemtanát, lázba hozta a teológiai köröket. A pápai constitúciók egymás után ítélik el (1642, 1653 és XI. Kelemen 1713 *Unigenitus bulla*) Jansenius s követőinek tanát. Az egész kérdés-komplexumról részletes elemzést és tájékoztatót s a janzenizmusra vonatkozó szakirodalmat ad *Zolnai Béla Minerva* 1924—25; *Szépalom* 1927; *NRH* 1935, I, 366—67; *Minerva* 1937; 1960, 162—166. *Vö. Zsoldos* 22, 28.

38 *jaj kí ne szeretné, az olyan szép oldal csontot*, — *Ld.* a 43, 86 levélben is. (*Zsoldos* 28.) A jámbor elmélkedő gondolatokat Mikes itt is könnyed irodalmi fordulattal oldja föl.

[55.]

6 sor *bátyám ithon maradgyon. mert ő nem udvaros.* — Ugyanígy az 53. levél végén. — *Vö. Szabolcsi: Vers- és dallamemlék a Törökországi Levelekben.* A) „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz Mikes a következő helyeken: 41, 53, 59, 60, 69, 71, 106, 124, 142, 164. levélben.

7 *szány, édes néném, szány*, — Ld. a 74. levélben is. Vö. Szabolcsi 1942, I, 228: D) Jellemző mondat-ritmika. Szabolcsi számos példára hivatkozik még az 57, 67, 72, 77, 85, 90, 106, 120, 121, 157, 206, 207. levélből. Az idézetekből vers, élőbeszéd és íráspróza szoros közössége, az egész stílus zenei diszpozíciója, énekszerűsége tűnik szembe. Akár csak a példabeszédek és versek, melyekkel előadását fűszerezi, maguk a prózai mondatok is belső ritmusra lejtnek: mindegyik mondat ritmikus tagok többé-kevésbé szabályos egybecsendüléséből alakul. Legfeltűnőbbek a tagolás- és hangsúlybeli megfelelések, melyek a mondatot szimmetrikus részekre bontják. Másik szembevetendő sajátosság a mondatvégek mértékes-numerózus, zenei lejtése. Voltaképp ugyanilyen, csak nagyobb arányú, bővített frázisvégek tekinthetők azok az esetek is, ahol a levélzárás megszokott, többnyire tréfásan kötődő formulája valósággal verses alakot ölt (pl. 60. lev. vö. 72, 87. lev. és 144. lev. vö. 15, 135, 149, 179. lev. és 91. lev.). A mondat arányos tagolása természetesen a gondolat arányos tagolását föltételezi. Így is van; Mikes egyszerű és világos szimmetriákat kedvelő hajlama itt találkozik a bibliai parallelizmus hatásával, párhuzam, ellentét vagy csattanó-szerű finom fordulat alakjában pl. 37, 57, 90, 120. lev. De itt is erősebb a bibliai emléknél a dalra emlékeztető kéttagúság, az énekszerűség.

12 *nem gondolta volna hogy grofné legyen belőlle. (noha jó erkölcsüért meg érdemlette)*. — Vö. Simonyi Kötőszók III, 149: „A föltételező és megengedő kötőszók.” A noha kötőszó. Hasonló példa az 59. levélben. — MMNyR II, 237, 385. — Előbb is hasonlóan vélekedett Mikes az új Bercsényinéről, Kőszeghy Zsuzsíról (49, 50. lev.).

15 *micsoda csufos, és szerencsés házasa lett egy aszszonynak*. — A nyájas társalgást és jámbor elmélkedést kedvelő Mikes feltűnően borsos történetekkel szórakoztatja Zsuzsit és „nénjét”. Vö. a 49. lev. is.

16 *had tellyék az idő*. — Alább . . . *de csak telik, én is ballagok véle együtt*. Bizonyos idő (1721) óta egyre sűrűbben ismétlődnek a „csak időtöltésből irok” és „irnék de nincs mit” stb. fordulatok. Ezek a megnyilvánulások a valódi helyzetet tükrözik. Hasonlóképpen a 42, 47, 51, 56, 57, 58, 60, 65, 69. stb. levélben. Az élmények hiánya megéreződik a leveleken. Az antik novellák és történetek mellett egyre több az „értekezés”, „elmélkedés”, kegyes és profán história, az innen-onnan összeszedett élménypótló betétanyag. Ez segíti ki a levélírókat abból a hullámvölgyből, amelybe az 1721—1724-es években került. Az átmeneti visszaesés után újra növekszik a levelek száma.

27 *mások pedig neveték a deák együgyűségét . . . csak nevetni kellett volna*. — A nevetésről ld. az 52, 54, 56, 58. lev. jegyz. — Az írődeák és mátkája történetének forrása még ismeretlen. Vö. Király 1909, 341. — A nemzetközi folklór ismer ilyen eseteket. Jól végződő változatát elbeszéli András Sámuel: Elmés Anekdóták. II, Béts 1790, 174. l. 194. sz. „A bűdös szél-is jó szagot fúhat.” — Apponyi Rudolf kéziratos naplója szerint a Rohan Chabot-család megalapításának is kiinduló oka volt, mert egy udvarias fiatalember magára vállalta a francia hercegisasszony társasági balesetét. — Bornemisza Péter az illatos vargaleány pörüljárásának történetét írja le, amit ő maga „paraszttréfának” sejt, de hozzáteszi, hogy „talám ugyanis volt”. Till Eulenspiegel csínjei között nem szerepel, de azok közé illenek. Ld. Ördögi kísértetek. 100, 245.

42 a szerencse fellyeb vüte. — Alább . . . a szerencsének parttyára. — Mikes szerencse-fölfogásáról vö. a 13, 32, 43. lev. és jegyz. Ld. a 96. lev. jegyz. 4. s.

42 Casimirus király — II. János Kázmér lengyel király (1648—1668).

46 az aszszony nem törödvén azzal. ha királynének nem hitták is, — Vö. Simonyi Határozók I, 366: A vel-ragos határozók. Állapothatározók. (Mikes rendesen így írja: törődik valamin. 23. lev.) Ld. még a 82. lev. jegyz. 40. s.

60 meg füstöllyék, valamint a sodort. — NySz Sódar. — SzófSz sonka (füstölt hús).

66 maradok a két rozsz szolgálja. — Vö. az 52. levél végét és jegyz. is. — Mikes „rosszaságá”-ról vö. az 57. lev. és jegyz. 8.s.

[56.]

3 sor a két levelén eleget nevettem. — A nevetésről ld. az 52. és 17. lev. jegyz.

4 a két okos, és nyájás leveleit. — Másutt a két bölcs, és okos levelére 96. lev. — Mikes eddigi levéltípusaira vö. a 16, 18, 21, 39, 40, 41, 48. lev. jegyz. Ld. még a 70. lev. jegyz. 1. s.

12 meg pirítottom. — elpirulásra késztetem. Szily: „A. m. elpirit. Ez utóbbi még nincs meg a NySz.-ban.” Ld. a 33. lev. meg pirul — elpirul. NySz Pirit: meg-pirit 2).

12 kevés aszszony, és férfiu tud olyan szép leveleket írni mint két. — Egy-más leveleinek dicsérgetéséről ld. előbb is az 5, 39. lev. és jegyz., valamint az 59. lev. jegyz. „Nénje” leveleinek dicsérgetése közben Mikes a levélírás művészetéről, az általa művelt levélműfaj lényegéről is szól. Vö. a 75. lev. is. Ezek a megnyilatkozásai arra mutatnak, hogy Mikes ízig-vérig elsajátította a levélírás művészetét. A női levélíró eszményítése modern vonása a *Leveleskönyvnek*. — Ld. Király 1909, 345.

14 a káposztát akarám mondani. de nem mérém. — Vö. a 28. lev. és jegyz. Ld. még a 18. lev. jegyz. — Alább egy nagy könyvet akarok írni a káposztáról, — Ez már a káposzta valóságos kultusza. Mikes ezeket a sorokat Plinius hatására írhatta. Plinius megjegyzi, hogy a káposztát régóta dicsérik, mint hasznos növényt, így Chrisippus orvos külön könyvet írt róla. „Brassicae laudes longum exsequi cum et Chrisippus medicus privatim volumen ei dicaverit, per singula membra hominis digestum et Dieuchus ante omnes autem Pithagoras et Cato non partius celebrarint. Cuius sententiam vel eo diligentius persequi par est, ut noscatur qua medicina usus sit annis DC Romanus populus.” (Caii Plinii secundi Naturalis Historia, Parisiis 1685, lib. 20. C. 33.) Mikesnek azt a mondatát, hogy *ha az aranyrol. ezüstről. és egyéb metallumokrol. drága füvekről, könyveket írnak.* — Plinius művére való célzásnak vehetjük.

19 kapros. — NySz Kapor : kapros. A szótár csak innen idézi.

23 azok a híres romaikak — A rómaiakról vö. a 11, 30, 34, 52, 54. lev. jegyz. Ld. a 62. lev. jegyz. 126.s.

25 káposztával gyógyítottak . . . — Ld. a 76. levélben is: *az a drága orvoság pedig. a káposzta leves.*, Erdélyben közismert volt a káposzta gyógyító hatása; pl. Bethlen Miklós írja Önéletírásában: „kiváltképen a káposzta nékem nemcsak étel, hanem orvosság is volt” (I, 128). — György Lajos részletesen foglalkozik a káposztával kapcsolatos anekdoták változataival, melyek között

Mikes levele is szerepel. 31. Magyar orvosság. (Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz. Bp. 1933, Irodalomtörténeti Füzetek 47. sz. 43.) Uő. 149. Magyar orvosság. Kolozsvári káposzta. (Világjáró anekdoták. Bp. 1941, 264.) — Mikesnek a rómaiakra vonatkozó utalása megtalálható Noël Chomel (1632—1712) szótárában is: „Les romains en ont fait si grand cas qu'après avoir chassé les médecins hors de Rome, l'espace de cent cinquante ans, n'usaient d'autre médecine que de choux en toute maladie.” (Dictionnaire oeconomique. Lyon 1709, I, 42.) A két szöveg között csak az évek számában van eltérés, ez azonban itt lényegtelen. — A lengyel irodalomban is ismert, pl. M. J. Kuligowski művében: „kapusta kwaśna” (Demokryt chrześcijańskięo. 1699), vö. J. Krzyżanowski, Paralele. Warszawa 1960, 259.

27 *erdélyi czimer*, — Ld. Erdélyi János (Népdalok és mondák I, 137, 242) gyűjtésében a gúnydalok között:

„Első része czimeremnek
A jó káposztás hús,
Ha szalonna nincsen benne,
A szívem is már bús.
Óh áldott káposzta!
Paradicsom hozta!
Áldott, a ki kolbászszal foldozta.”

A káposzta népszerűségére számos részletet idézhetnénk. Pl. Kónsza HáromszNépkölt 434: „Káposzta magyarnak híres eledele . . .” stb. — 424: Ételköszöntés: „Itt a székelynek a legkedvesb étele, . . .”

Köszeghy Pálnak Bercsenyi házasságáról szóló versében, a vépi lakoma leírásában (IT 1894, 275) „Szokták vala főzni ezt így Kolozsvárban, . . .”

Apor Péter szerint „az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartanak az régi időben”. — A káposzta (brassica) irodalmához vö. Enyedi József: A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. Ethn 1962, 404—429.

28 *auctorok* — Régen a. m. tudós szerzők.

29 *metallumokrol*. — fémekről.

30 *száz font* — Súlymérték, egy font 0,52 kg.

33 *némelykor a cancelláriákon sem forognak szükségeseb dolgok., mint a konyhákban*. — A kancellária a királyi, fejedelmi kormányzattal összefüggő írásbeliséget, levelezést stb. végző hivatal. Élén a kancellár állott, alatta a fejedelmi secretariusok (titkárok), mint előadók, notariusok (fogalmazók) és scribák (íródeákok) működtek. Rákóczi fejedelmi kancelláriájáról ld. Ráday II, 14—18. 1705-től az udvari kancellária mellett külön szenátusi kancelláriája, 1707-től erdélyi és katonai kancelláriája is volt Rákócziénak. Mikes jól ismerte a kancelláriákon dolgozó embereket. Beniczky szerint szükség esetén az apródok is részt vettek a kancellária munkájában.

36 *sybaris városának* — Nem Szicíliában, hanem Itália déli részén, a tarentumi öbölben volt. Lakóit szibaritáknak hívták. Kicsapongó életmódjuk miatt hírhedtté váltak. Vö. Király 1909, 342.

43 *a mi barátinkhoz* — Lehet, hogy Mikes itt is az udvarhelyszéki mikházi barátokra gondol, akiket 1761-i misszilis levelében meg is nevez (ld. ott a 24. sz. jegyzetet).

46 *meg ett* — megevett (Szily). Ld. a 111. levélben is.

46 *milliumot*, — milliomot, milliót (Szily).

47 *a híres Cleopátra* — A 96. levélben is elmond Mikes egy érdekes történetet Kleopátráról. A nevezetes ókori hölgy életét két latin, 16 francia, 6 angol és 4 olasz tragédia dolgozta föl. Mikes forrása valószínűleg Plinius művére vezethető vissza (Király 1909, 342). Kleopátra gyöngye. Plinius Naturalis Historia lib. 9. C. 58. (Madácsy 38, 41.) Kleopátra története. Plinius: „Haec, quum exquisitis quotidie Antonius saginaretur epulis, superbo simul ac procaci fastu, ut regina meretrix, lautitiam ejus omnem appartumque obtrectans, quaerente eo quid adstrui magnificentiae posset, respondit, una se coena centies H—S. absumturam. Cupiebat discere Antonius, sed fieri posse non arbitrabatur. Ergo sponsonibus factis, postero die quo judicium agebatur, magnificam alias coenam, ne dies periret, sed quotidianam Antonio apposuit, irridenti, computationemque expostulanti. At illa corollarium id esse, et consumturam eam coenam taxationem confirmans, solamque se centies H—S. coenaturam, inferri mensam secundam jussit. Ex praecepto ministri unum tantum vas ante eam posuere aceti, cujus asperitas visque in tabem margaritas resolvit. Gerebat auribus quum maxime singulare illud, et vere unicum Naturae opus. Itaque exspectante Antonio quidnam esset actura, dextractum alterum mersit, ac liquefactum absorbit . . .” Mikes ennek rövidre fogott történetét adja, az egyes mozzanatok azonossága megfigyelhető.

56 . . . *nem volna mit írnom kédnék*. — Vö. a 42, 47, 51, 55. lev. és jegyz.

57 *mert bujdosok vagyunk*. — A bujdosás motívuma különösen a Rodostóban történt letelepedés óta vált a *Leveleskönyv* állandó vonásává (vö. a 36, 39, 42, 44, 48, 50, 54. lev.).

59 *a való bolondság . . . csak nem minden bolondság ezen avilágon . . . nagy sandor nagyobb bolondságot cselekedet . . . nem írok több bolondságot. hanem valóságot* — Minden bolondság: a pompa, a hatalom, a háború; minden csak füst és „hejában valóság”. Sztoikus vonások Mikes világszemléletében.

64 *ahalál előtt mindenki egyenlő volt*. — A halál előtti egyenlőség gondolata vissza-visszatér Mikesnél (vö. a 43. lev. jegyz.). Olvasmányában is, pl. Spectateur I, 125: Reflexions sur la Mort. Vö. a 160. lev. jegyz. 15. s.

65 *a romai polgár mestertől*. — Vö. Király 1909, 342. Valószínűleg L. Lic. Lucullus (megh. i. e. 56) római consullról van szó. Híres volt határtalan gazdagságáról, fejedelmi fényvel és kényelemmel berendezett háztartásáról. Palotái, a lucullusi kertek, nagy lakomák színhelyei voltak. Nyaralói fényűzését sokan utánozták. Többek között Ciceró, Plinius, Varro, Plutarchos írtak róla; ez utóbbinál (III. k. Bp. 1895, 77). — Bornemisza Péter is említi Lucullus falánkságát (Ördögi kísértetek. 1955, 202, 239, 280).

70 *vitellius romai császár* — Ld. a 104. lev. is. Mikes itt Aulus Vitellius (élt 15—69.) telhetetlen lakmározására céloz. A *Keresztények szokási* (Fleury: Les moeurs des Chrétiens) c. munkában is olvasható Mikes róla. *vitellius tsászárt, nagy mértéktelennek tartják azért, hogy lég gyakrabban négyszer ett napjában. de haromszor minden nap*. Suet. in vitell. 13 (104 verso). Suetonius írta róla, hogy akkora ezüsttálat ajánlott fel fogadalmi ajándéku, hogy azt nagysága miatt maga is „a városvédő Minerva pajzsának” nevezte. Ebben a táliban csukamáját, fácán- és pávaagyvelőt, flamingónyelvet és murena-

tejet főztek össze. Az ingyencfalatok beszerzésére egész hajóhadát mozgósították. (De vita duodecima caesarum, Vitellius. C. 13.) — Ld. Király 1909, 342. Vitellius fázciánnyelv-pástétoma. Falánkságát és dorbézolásait ismerik más történetírók is, pl. Tacitus (Historiarum libri II.), Flavius Josephus (A zsidó háború. Gondolat, Bp. 1957, 331. Ford. Révay J.). Ugyanezen történet némileg eltérő előadásban megvan Bornemisza Ördögi kísértetek c. könyvében (209, 282).

73 *cájus császár* — Caius Caesar Caligula (i. sz. 37—41) istenként tisztelte magát s erre a célra külön papi testületet létesített, melybe a lovát is beválasztatta. „Incitatus nevű lovának . . . nemcsak márványistállót, elefántcsont szerszámot, bíbor takarót, drágakövel ékes nyakláncot adományozott, hanem egy palotát is, személyzettel, berendezéssel, hogy méltó módon fogadhassa a nevében meghívott vendégeket; mint mondják, az volt a szándéka, hogy consullá is kinevezi.” — írja róla Suetonius (Caligula. C. 55. — Magyarul: Suetonius 182.) Ld. Király 1909, 342.

78 *maradok.* — A levélvégi rövidítésre vö. az 50. lev. jegyz.

[57.]

2 sor a nagy vigasságban, csak suhajtunk, . . . — Szabolcsi 228—230: D) Jellemző mondat-ritmika. Ld. az 55. lev. jegyz. 7.s.

4 *jobban tölthetném. mert arra elég jó példát ad a mi urunk.* — A levél végén még is töltjük az időt. Az időtöltés módjáról vö. a 37. és 88. lev. és jegyz. Mikes is, akárcsak Rákóczi, sokszor tölti írással az idejét.

8 *tiltot gyümölcsből.* — Vö. Tóth Szájruj szájra 349. Tiltott gyümölcs (Mózes 1, 3, 2—6). — Mikes búja és „rosszaság” tudata Zsuzsi személyével kapcsolatos (vö. az 55, 64. lev. is).

10 *tegnap ide érkezet a kéték érseke.* — Mikes a konstantinápolyi pátriárkákról ír. Ld. a 79. lev. is. Nem mulasztja el az alkalmat, hogy a korabeli püspökök fényűzését kritikával ne illesse, s ne hivatkozzék a régi keresztények egyszerűségére. Ebben Fleury történetírói szellemét követi. Olvasmánya lehetett Fleury Egyháztörténete, amely megvolt a rodostói könyvtárban (Histoire ecclésiastique). Fleury másik művében, *A Keresztények szokásaiban is olvasott A Clericusok szegénységéről*. 162 recto: *Szent Chrysostomus . . . maga is nem tarttya helyesnek. hogy egy püspök selyem köntöst viseljen, lovon járjon, és sok szolgálval kísértesse magát. hom. 9. in ep. ad philem.* Ld. Király 1909, 345. — Zolnai 1926, 5, 21, 27. — Madácsy 12, 17.

11 *rea tarttyuk magunkot. valamint a kompodé nemes aszszony.* — Ld. a mondást a 37. levélben is.

19 *talám csak egy volt.* — A keleti egyház pátriárkái közül a leghírhedtebb Theophylactus volt, akinek viselt dolgait évszázadok múlva is emlegették. (HistEccel Bruxelles 1715, XI, 123.) A tizedik század második felében élt. Mikes névtelenül állítja elénk a görög császárság korabeli korrupció megtestesítőjét. Forrása Fleury műve (HistEccel XII, 95.). Mikes és Fleury szövege között csupán számadatkülönbség van. Mikes Theophylactus lovainak számát kétszáznak írja, Fleury (Maimbourg is, Moréri is) kétezernek. Fleury: „Il étoit passionné jusqu'à la folie pour la chasse et pour les chevaux: dont il avoit plus de deux mille . . . Un jour de jeudi saint, comme il célébroit

la messe, celui qui avoit le soin de son écurie, vint lui apporter la nouvelle qu'un telle cavale, celle qu'il estimoit le plus, venoit de mettre bas. Il en fut si ravi, qu'ayant achevé la liturgie la plus vite qu'il put, il alla tout courant à l'Écurie voir le nouveau poulain et revint à la grande église achever le reste de l'office." Louis Maimbourg művéből (Histoire du schisme des Grecs, Paris 1682, III. livre 258) szűrődött át Moréri és Bayle szótárába Maimbourg szigorú állásfoglalása a keleti egyházzal szemben. Innen meríti Fleury is, Moréri is (Dict. Paris 1733, VI, 682) Theophylactus történetét. Ld. Madácsy 11, 18.

23 *meg vehezet.* — NySz Vehem, vemhe : még-vehhezik.

23 *az officiumot mondotta a clericusival.* — a misét mondotta papjaival.

25 *constantínus császár.* — Flavius Valerius Constantinus (i. sz. 306—337) tette államvallássá a keresztény vallást a IV. században. Uralma alatt éles harcot vívtak egymással a kereszténységet két pártra osztó homousion és homoiusion vita képviselői. A vita eldöntésére hívta egybe Nagy Konstantin császár a niceai zsinatot 325-ben. Az a párt győzött, amelyik Krisztust isteni lényegűnek vallotta, szemben azokkal, akik csak ehhez való hasonlatosságát fogadták el. Konstantin alapította Byzantin régi görög város helyén Konstantinápoly városát 330-ban. Konstantin szerepére ld. Marx—Engels Válog. művek I. Bp. 1949, Szikra 114—115.

26 *hogy szekereket. vagy . . .* — Fleurynél szinte szó szerinti egyezés van: „Il (Constantin) leur fournit libéralement les voitures; soit des chevaux, soit la commodité de ce que les Romains appeloient la course publique pour ceux qui voyageoient par ordre du prince.” (HistEecl III, 115.) Ugyanez a rész megtalálható Fleurynek a Moeurs des chrétiens c. művében is; Mikes fordításában: „a Niceaei gyűlés . . .” (KeresztényekSzok 161 verso). — Ld. Madácsy 13.

32 *ki tölt volna* — NySz Tel : ki-telik [Szólások].

33 *a híres sz. athanásius* — Athanasius, alexandriai pátriárka (298—373) a fönt említett dogmatikai vitában alexandriai Arius ellenfele. — Vö. Fleury HistEecl Paris 1722, III, 489—91. Nem szó szerinti egyezés.

36 *sz. márton* — Szent Márton szül. a mai Szombathelyen, megh. 400-ban. 375-ben tours-i püspököknek választják meg. Szigorú szerzetesi életet élt.

37 *diécésiség,* — diocesiset — egyházmegyéjét.

39 *de mihent anagy urak gyermekei a püspöki süveget a fejekben kezdék tenni . . . a szegény plebánusok* — Mikes társadalmi okokkal magyarázza a püspökök szokásának megváltozását. Ugyanakkor az alsó papság panaszáról ír. Ld. alább is *mostanában pedig a szegény, igen meg különböztetik. a gazdagtól.*

44 *ki eszik.* — Szily: „A NySz. e jelentésben csak szótárból ismeri.”

44 *de mindenkor nevetnem kel . . .* — Mikes nemcsak az életben veszi észre a „nevetséges” dolgokat, hanem kiemeli olvasmányainak nevetésre készítő komikus részeit is. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

45 *szent gergely* — (540—604) Nagy Gergely 590-ben foglalta el a római püspöki széket. Ő az első, aki a pápa címét viselte, s valójában ő a pápaság egyházi, majd világi hatalmának megalapozója. Az egyházi zene terén a nevéhez fűződő Gregorianus ének, a Cantus firmus terjesztésével szerzett érdemeket. Mikes alább azt írja róla, *inkább vigyázot a soltár szépen valo éneklésire,* — Nagy Gergely neve az *Epistólákban* (I, 121 verso) is előfordul.

45 *diaconus* — Alsóbbrendű pap.

48 azok *Csak számárok*, — szamarak. Előbb *számárokot* — szamarakat. — Ld. a 104, 161. levélben is. Szily: *poháronként* (84. lev.), *sugárát* (39. lev.). — Szamáron járás az ótestamentumban, azután lovakon. Erről Hermányi is szól (240. sz.).

51 *a neve nem jut eszemben*, — Lehet stílusfordulat is, de az is lehet, hogy Mikes nem a levél írásakor olvasott róla és valóban nem tudta már a pápa nevét. Vö. az elhallgatás irodalmi példáit a 43, 51, 77, 78, 80. lev. és jegyz.

52 *thessálonika* — Ma Szaloniki, görög város.

57 *de a ló azután soha fel nem vette az aszszonyát*. — Ld. a 204. levélben is, ott Mikes részletesebben elmondja a történetet. Forrása ismeretlen. Vö. Király 1909, 342, 345.

70 *tolentínumi érsek* — toledói érsek; Toledo Spanyolországban püspöki székhely. Ha a gazdag toledói püspök szegényes konyhát vezetne: az udvari ember szól Mikesből.

79 *csak a bé vett szokást. kel követni*. — A változó szokások megítéléséről Fleury műveiből merített Mikes, pl. *Az Izráeliták Szok* 2 verso: *Mind azon által. ezek a szokások. olyan különbözök a miéinktől. hogy mindgyárt eleinte nekünk viszá fognak tettezni . . . De ha az izráeliták szokásit, aromaiaak, agörögök, és az egyiptum béliek szokásaihoz hasonlítottuk, akoron az olyan bal ületek füstben mennek . . .* — A szokások viszonylagosságáról Mikes többször is ír (pl. 19, 23, 50, 68. lev. stb.).

84 *most veszem észre. hogy levelet írok, és nem bízták reám . . .* — Stílus-tudatosság Mikesnél. Vö. még a 13, 51, 80, 165, 172. lev. és jegyz.

87 *. . . mert innét hírt nem írhatok. hanem csak azt írom. a mi eszemben jut*. — Ugyanígy a 47, 51, 55, 56. levélben is. Nincs hír, nincs mit írni; egy idő óta ez a levelek visszatérő szólama. Mikes olvasmány- emlékekből és olvasmányai-ból táplálja leveleit.

88 *mikor kérdnek írok, úgy tettik mint ha előttem volna. kéd. és kédél beszélgetnék*. — A levélírás társalgást helyettesít; levelet írni annyi, mint a távollevővel beszélgetni. Ez a francia levélműfaj alapvonása, ld. az 5, 6, 27. lev. jegyz. is. Vö. Vaumorière Chap. II. „Ce que c'est qu'une Lettre”; — „l'Art de plaire dans la Conversation”. — „. . . pour donner une exacte définition d'une Lettre . . . On écrit que nous envoions à une personne absente, pour lui faire scavoir ce que nous lui dirions, si nous étions en état de lui parler.”

A levél ilyen értelmű megfogalmazása régi keletű. A levélben való beszélgetésre jó példa Cicero levelezése. Az alábbi idézetek a következő munkából valók: Cicero összes levelei. Ford. és jegyz. Fábíán Gábor. Pesten 1861, Emich. I. k. 200, 223; II, 122; 1862, IV, 43, 105, 142; 1863, V, 161.

Pl. „De mert nekem, midőn leveleidet olvasom, mintha hallanálak s midőn hozzád írok, mintha veled beszélgetnék, úgy tetszik . . .” (Rómában, 694.) — „. . . nem mintha nagyon sok írni valóm volna, hanem hogy veled távollétemben beszélgethessek, mi rám nézve most, midőn azt személyesen nem tehetem, a legkellemesebb.” (Capuában, 704.) — „. . . és meg enyhülök is kissé e nyomorúságok között, midőn mintegy veled beszélgetek s még sokkal inkább, ha leveleidet olvasom.” (Formiaeben, 704.) — „Semmi írni valóm nincsen. Mert egy az, hogy valami újabbat nem hallottam; más, mert tegnap minden leveledre válaszoltam. De . . . hogy veled mintegy

beszélgethessek, ennek a minden kitűzött tárgy nélküli nem t'om minék írásához fogtam." (Formianumban, 704.) — „Ámbár semmi írni valóm hozzád nincs, irok mégis, mert így azt képzelem, veled beszélek." (Tusculanumban, 708.) stb.

[58.]

5 sor *micsoda szép idő volna az. a mikor az asszonyokat fel emelnék a papágra, bezzeg akkor volna jó idő, . . . oh már is örülök annak az időnek, . . . oh' boldog idő, . . . oh' szerencsés idő . . . oh kedves idő!* — Az asszony-papság és a gyónás-motívum a középkorig visszanyúló vándoranekdota téma. Mikes játékos rokokó stílusfordulatokkal, némi libertinizmussal szellemesen aknázza ki a témát. Ismeretes egy ezzel kapcsolatos anekdota a Cornides-kódexből, amelybe egyik példatárból került át. Rabelais-nél is megtalálható egy változata (Gargantua 1535), melynek nyomai a XII. századig, Marie de France-ig nyúlnak vissza. — A Mikszáth Kálmántól, majd Bartók Lajostól szerkesztett Urambátyám c. élelclap is közölt (1902) ehhez hasonló vándoranekdotát. Ld. György Lajos: Világjáró anekdoták. Egyet. ny. Bp. 1941, 89—92. 46: Csábító tilalom. 47: A próbára tett apácák.

9 *kicsidet* — Ld. még a 60, 107, 128. levélben. Szily: „kicsiny. Székelyesség. Vö. MTsz." — NySz Kicsi: kicsid.

29 *mikor eszemben jut, mindenkör nevetnem kel. nevesse kéd is . . . kine nevetné eztet.* — Mikes komikus kuriózumokat ültet át leveleibe olvasmány-émlékekből. A nevetésről ld. az 57, 52. és a 17. lev. jegyz. 3.s.

30 *romában egy francia követ* — Alább a követné melegséget érzet, *(nem) talállya ki kéd hol, . . . a mődön észre veszi, hogy a menykő (ugy el) meg persellte. (mint ha meg borotválták volna.) gondold el édes néném. hol kereskedet.* — Vö. a lapalji szövegjegyzetet.

A gáláns menykővel kapcsolatos jelenet Bussy Rabutin (1618—1693) levelezés-gyűjteményében olvasható: LXXXI. Lettre. Réponse du Comte de Bussy à Madame de Gouville. A Chateau, ce 20 août 1667.

„Si vous saviez, Madame, combien vous me faites plaisir de m'écrire, cela vous encourageroit à continuer . . .

Je suis fort fâché de l'accident qui est arrivé à la pauvre de Maréchalle de Villeroi. Le tonnerre en veut aux Maréchalles de France; car vous savez ce qu'il fit à Rome à la feue Maréchalle de***. Si vous ne le savez, Madame, je vous dirai qu'il tomba dans sa chambre fort près d'elle, et qu'il lui fit l'office d'un Barbier fort adroit en un endroit que je ne veux pas vous nommer." (Lettres de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy . . . avec les réponses. Paris 1714, I, 95.) Ez a levél válasz arra, amelyben Madame de Gouville azt írja befejezésül: „. . . Le tonnerre est tombé à Villeroi, et a brûlé la main de la Maréchalle." (I. m. 90.)

Nem tartozik a közkeletű vándoranekdoták közé. Az átvételt Zolnai Béla (1921—22, 26) a kézirat törléseire hivatkozva bizonyította. Mikes éppen az egyik átvett kifejezést törölte, nyilván az anekdota csípősségének enyhítésére. A francia írónak inkább az eset szellemes megfogalmazása volt a fontos, Mikes fantáziája előtt maga a jelenet ölt testet, amit ki is színez. Ld. Király 1909, 342. Hopp Lajos I. OK XV, 1960, 1—2. sz. 149.

43 *gyertyya szentelő boldog aszszony napig.* — Gyertyyaszentelő Boldogasszony napja febr. 2.

46 *mi is abujdosásban fekszünk,* — Mikes az év elteltével reflexiókat fűz az elmúlt esztendőhöz, a jövődö kilátásait latolgatja. A bujdosók ügyében nem történt különösebb változás az 1724-es esztendőben. Újabb emlékiratot küldött a fejedelem Párizsba (Memoire de Rákóczi au ministre des Affaires Etrangères. Rodosto, 3 mars 1724) és az orosz—török ellentétek elsimításán fáradozott. Ez év őszén Bonnacot visszahívták és helyette D'Andrezel márkit nevezték ki konstantinápolyi francia követnek. A fejedelem örömmel tekintett az új követ működése elé, akitől több támogatást remélt, mint elődjétől. Vö. Köpeczi—Várkonyi 366. — Szekfü 258—260. — Pillias 112. — Angyal Sz 1905, 216—217. Eközben írta a fejedelem a *Traité de la puissance c.* munkáját, „Fait à Rodosto, ce 15 janvier 1725.” Megjelent *Testament politique et moral du prince Rakoczi.* Tom. I. A La Haye 1751, c. kiadásban.

51 *nincsen evülagon hozsab táncz. a barát táncznál.* — Szily: Közmondások. Mások: Erdélyi, Sirisaka, Margalits, Réthei Prikkel, a Kulcsár- és Toldykiadás hibás szövege alapján így idézik: „rosszabb táncz”. Ugyanígy a későbbi: Császár-, Erdödi-féle stb. (az emlékkiadás kivételével) kiadásokban is. — A táncok közül a baráttánc Réthei-Prikkel Marian szerint (A magyarság táncjai. 1924, 254, 263) a legunalmasabb tánc lehetett. Lehetséges, hogy valami régi szakrális tánc maradványa. Bornemisza Péternél is előfordul: „Ezer bolondságot üznek: Ki barat tanzot kezd, ki tapogatos tanzot . . .” (Ördögi kísértetek. 1955, 210, 282.) Vö. még Morvay Péter: A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához. (Ethn 1951, 76.) A Mikes által lefordított *Catechismus* (1744) második szakasza 152 sor alján, a szövegtől független beírás van: *patientia barát táncz.* — Ld. még a 82, 84, 103. levélben is.

*

Mikes nem számol be arról, hogy a levéllírás mellett fordít is. Vö. a *Kalauz* első átdolgozásának a kéziratát: *Az iffiaknak kalauzza az Isten uttyában . . .* <Rodosto>. X <1724> 744. (EK kézír. A. 241.) Pontosan nem tudható, hogy Mikes ekkor kezdte-e el, vagy ami valószínűbb, ez év végén fejezte be a *Kalauz* lefordítását, amelyet 1744-ben átjavított.

[59.]

Keltezés: *Rodosto* <le> 16 jan. 1725 — A levéllíró itt is franciásan kezdte keltezni levelét. Hasonló esetek a 49, 79, 181. levélben. Vö. a lapalji szöveg-jegyzetet.

1 sor új esztendőben, *mi vigadgyunk, és ha lehet töllünk, meg is házasodgyunk.*, — Ld. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi (228) „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz. — Vö. Régi Ének: „Új Esztendőben mi vigadgyunk” (Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai K. Bp. 1958, 361). — „Új esztendő napján vigadjunk” (Cs. Tóth, i. m. 745). — Ld. még Simonyi Kötészők III, 239: „Új esztendőben mi vigadjunk . . .

Régen mert irták ezt a proféták" (a Bornemisza énekeskönyvben is). — Bethlen Miklósnál is: „Új esztendőben mi vigadjunk, dicsőült Jézust **m**imádjuk." (I, 165; II, 131.)

Mikes a régi kegyes újévköszöntőt házasság-kívánó gondolattal toldja meg. De *azt a lehetet, el vették mi tollunk.* — panaszolja a levélíró. Először az otthoni házasság vált lehetetlenné (vö. az 1717 és 1721 közötti években írt leveleket). Később Zsuzsíról kellett lemondania (ld. az 1723-tól írt leveleket). Most már a gondolata is „unadalmas”: *abujdosok házasága. igen szomorú házasság,* — Mikes újra az otthoni házasságot emlegeti: *nekem pedig édes néném erdélyi feleséget adgyon kéd.*

5 *a kétek görög leányival, távul legyen.* — A levélíró eddig bármilyen összefüggésben beszélt a görögökről, mindig rossz véleménnyel volt róluk. Vö. a 22, 37, 38, 42, 56, 57. lev. (görög kérécek, görög papok, görög nemzetség, kevély nép a görög, szibariták stb.). Mikes ítélete a rodostói közvélemény és saját élettapasztalata nyomán alakult ki. Előítélete pedig az evangéliummal, Szt. Pál szavaival is kapcsolatos (ld. a 99. lev. és jegyz. 185. s.).

6—35 A különböző nemzetiségű (görög, francia, spanyol, kínai, erdélyi) hölgyek jellemzése a jó feleség, a házasság szemszögéből. Mikeset a nőkérdés sokat foglalkoztatja. Gyakran sző bele a társalgásba, a levélbe nőkkel kapcsolatos témát, ritkaságszámba menő eseteket. A különféle országok hölgyeinek szokásairól más összefüggésben is írt. Ld. a 33. lev. és jegyz. — Vö. Zolnai 1916, 105. Mikes precieus vonásairól Zolnai 1930, 190, 186—87. stb.

11 *köves portékát* — Szily: ékszer. Ld. a 118. levélben is.

35 *a mi tündér országunkban.* — Erdélyt a 14. levélben is tündérországnak nevezte Mikes. Ld. ott a jegyzetet.

36 *mindenüt a nagy békesség... másut nem tudunk hadakozást, csak a töröknek a persával.* — A bujdosók állapotának jellemzéséről ld. az előző lev. és jegyz.

37 *zavaros vízben kellene halásznunk,* — (Szólásforma.)

39—47 Ezek a sorok jó fényt vetnek a bujdosó magyarok és a rodostói törökök kapcsolatára. Az otthon-hírből ismert török nép a rodostói életközelből kedvezőbb benyomást tesz Mikesre. A levélíró az évek múltával megbékélt a törökkel. Más hangon írt róluk, a török udvarról az első hónapokban és években, amikor látta, hogy török segítséggel bajosan térhetnek haza és Törökországban is bujdosniuk kell.

48 *amen.* — Mikes nemcsak a levél végén, hanem közben is alkalmazza az imaszerű zárószót egy-egy kegyes fohász, gondolat végén. Ebben élő hagyományt követ. Élnek vele mások is, pl. Rákóczi a Vallomásokban, Ráday Pál és Rettégi György életírásában, Komáromi János Diáriumban, XVII. és XVIII. századi naplóirok. Vö. a 64, 207. lev. jegyz. is.

58 *hol nyomtassam ki a kéd leveleit.* — Félreérthetetlen utalás a Mikes által ismert, nyomtatott misszilis levélgyűjteményekre. Mikes irodalmi leveleket, levélgyűjteményt és nem egy levélalakban írt „művet” akar kinyomtatni. Mikes levélíró tudatosságának határozott megnyilvánulása ez a részlet. Ld. Zolnai 1921—22, 39—43, 90—104, 25—32. — Hopp Lajos I. OK XV, 1—2. 1960, 145—51.

64 *adgyon Isten jó éttzakát. igen kedves álom látást. és holnapra fel virradást.* — Vö. Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek; nyilván jórészt saját szer-

zeményei. Ld. még a 39, 42, 51, 63, 67, 70, 77, 105. lev. és jegyz. — Ez a töredék nem Mikes szerzeménye. Más változatban ld. a 86. levélben. Forrásához összevetésül ld. RMKT XVII. 3. k. 98, 57. sz. vers. Batthyány-lt. (OL) „Versek, vegyesek” csomó. Az ének 5. versszaka:

Aggyon Isten neked jo boldogh etczakat,
Edes tagaidnak czendes megh nyugovast,
Az holnap napra jo kedves fel virradast, ...

Vö. egy XVIII. századi ének kezdetével, amely az eddig ismert legkorábbi följegyzésnek számít:

Adgjon Isten szivem csendes jo eczakat
Az holnap napra boldog fel virradást,
Jo szerencses almadozast,
Velem holnap vig mulatást.

(Bathó Mihály-énekeskönyv. 1728. 284—85. Kiad. Kocziány, Őszi harmat után ... Bukarest, 1957, 125—26. Szerelmi altatódal. Az ének megvan az 1748 körüli Solymosi-énekeskönyvben is, kiad. Kanyaró, EM 1893, 87.)

Egy másik változata Szikszai András énekeskönyvében 1750-ből, (MTA K. kézír. RUI 8r. 137. 31verso — Stoll Béla kéziratjegyzetei nyomán):

Adjon Isten jo éjtszakát Minden némü bö áldást
Botsássa hozzád angyalát Had nyugossa szived álmát
Aludjál rósám kedvessen Nyugodjál szivemen kegyessen
Holnap légy jo egészségben Szivem kívánnya szivesen ...

Pálóczy Horváth Ádám dalgyűjteményében is 1813-ból (i. m. 353, 620—21) 232. Takarodóra mars. (Dallam) — Adjon Isten jó éjtszakát. (Régebbi vers és dallam.)

Adjon Isten jó éjtszakát, Mindennemü bö áldását,
Bocsássa hozzád angyalát, Nyugtassa meg szived álmát.
Aludj galambom édesen, Álmadj felülem kegyesen,
Hogy jó volna mellém szállni, S páros életet próbálni.

Régi stílusú népi dallam. Pálóczy kéziratgyűjtése előtti időből nincs följegyzése, jó ideje még utána sem. Teljesen egyező dallam-változata nem ismeretes. Leginkább rokon Bartók (A magyar népdal. Bp. 1924) 14. sz. (Csik megye) és 17. sz. (Udvarhely); továbbá, Bartók 192. sz. és Bartók—Kodály (Erdélyi magyar népdalok. Bp. 1923) 86. sz. — mindkettő székelyföldi változat.

[60.]

1 sor *hol vagyon, hol vagyon az a puskás ...* — Ld. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi: 228: A) „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz. A tréfás mondóka szövege megegyezik Erdélyi János (Népdalok és mondák III, Pest 1848, 151) egyik Erdélyben gyűjtött dalával. (Vö. még Népkgyűjt IX, 1907, 581. Katona Lajos jegyz.) Erdélyi harmadik versszaka:

Vajjon hol van az a puskás,
Ki meglötte azt a farkast,
Ki megette azt a kecskét,
Kit apám vett a vásáron,
Fél pénzen, fél garason?

Gálos Rezső Udvarhely vm.-ben Barcafalván gyűjtött: Fejő-nótá-ja így kezdődik:

Hol vagyon, hol vagyon az a kecske,
Kit anyám fejt a mult nyáron,
Kit apám vett a vásáron,
Fél áron, fél garason.

— Fejd anya, fejd!

Hol vagyon, hol vagyon az a farkas,
Ki megette azt a kecskét,
Kit anyám fejt a mult nyáron
Kit apám vett a vásáron,
Fél áron, fél garason.

— Fejd anya, fejd! stb.

(Ethn 1905, 310.)

Megvan PÁ gyűjteményében is, 249. „Láttad-e, láttad-e azt a bárányt?” stb. (Régebbi vers és dallam.) Horváth réginek tudja és nagyrabecsüli ezt az éneket. Dallamát Horváth kéziratából közölte Kodály Zoltán (Iskolai Énekgyűjt. I. 60. sz.). A dallamnak ez a kottázása, úgy látszik, legrégebb magyar följegyzése. Későbbi, leginkább erdélyi forrásokban a főtebb idézett változataival találkozunk. Ezek dallama más, mint Horváthé. A részlet oly verses meséből való, amely láncolatos, halmozó, fokozó mesék fájához tartozik. Ennek a mesefajának az a sajátága, hogy folytonos ismétlései következtében az utolsó versszakból helyreállítható az egész mese. Ld. Erdélyi Jánosnál az utolsó versszakot. A láncolatos mesének Katona Lajos állította össze magyar változatait. Binder Jenő a magyar és külföldi néphagyományoknak, valamint a rájuk vonatkozó tudományos irodalomnak ismeretével mutatta be ezt a típust (EM 1892, 398).

Mikes sorai tárgyátörténetileg is jelentősek. A tárgynak legrégebb följegyzésül kettő ismeretes: Az egyiket Reinhold Köhler (Kleinere Schriften III, 355) adta ki, a Neu vermehrtes Berg—Lieder—Büchlein-ből, a másikat Ulrich, Johann Kaspar, zürichi pap 1768-ban. Mikes levele korban megelőzi a két legrégebb följegyzést. Csak két célzás régebbi ennél; Cervantesnél (Don Quixote I, 16) és Fischartnál (Gargantua 1575, XXV). Tartalmilag figyelemre méltó, hogy a legtöbb magyar változatban és az európai párhuzamokban a mese szereplői csak veszedelemben forognak, de el nem pusztulnak. Ellenben az erdélyi mesében mérszáros, tehén, víz, puskás, farkas, kecske, mind odavész. (Zolnai 1916, 105. — Heller Bernát: Erdélyi népmese Mikes Kelemen egyik levelében. It 1940, 20—21.) Zsoldos Jenő szerint az ilyenfajta vers a zsidó irodalomban is közismert. A peszach-ünnepi Haggadban előforduló Hadgadjó ének egyik magyar változatának kezdő sorait látja a Mikes által idézett versben. Vö. Kelemen Adolf: A Peszach-Hagada. Bp. 1899, 40. — Hajdu Miklós: Múlt és Jövő 1915, 137. — Zsoldos 63.

3 hol vagyon az az ember, ki meg találta, azt a levelet . . . ha egy két levelünk el vész, írjunk tizen kettőt helyekben., — A levél-nemvételrel kapcsolatos tré-fás levélkezdet Mikes kedélyének élénkülésére vall. A levelekben szegény esztendő (1721—1723) után ismét nő a levelek száma. 1724-ben már 7, 1725-ben 11 levelet írt. — A levélkezdet fönti típusára vö. a 2. lev. jegyz.

8 a halaknak, nem síroza meg a fogokat. — Vö. Simonyi JelzőkMondt 182. Szövegyszerítés a birtokviszonyban. — Klemm TörtMondt 356: A birtokszó megjelölése. — Ld. a 37, 62. lev. jegyz. is. — MMNyR I, 34, 45, 539—40.

9 helyekben., — helyettök (Szily), azaz helyettük.

11 de müt írjak, mert itt semmi hír nincsen, — Alább de mint hogy egyéb dolgom nincsen, le írom kédnék. hogy müt olvastam az íránt, — Mikes az élmények pótlására nemcsak irodalmi, néprajzi és történelmi kuriózumokat gyűjt ezeknek a leveleknek a nyersanyagához, hanem modern gazdasági, természettudományi ismereteket is fölhasznál.

13 írjunk hát a gyapotrol. — Ld. a 37. lev. és 1761. márc. 19-i misszilisét. Föltehetőleg itt a valóságos helyzetről ad képet Mikes. Előadását azonban olvasmányaiból nyert ismereteivel is tarkíthatta. A rostosó könyvtárban meglevő Lettres édifiantes (Zolnai 1916, 96 és 1926, 27) egzotikus gyűjteményben a gyapottermelésről Mikesével részben megegyező rész található. Ez is dióhoz hasonlítja a gyapot termését és keréknek (ún. rouet) nevezi a gyapot elválasztásánál használatos eszközt. A legfeltűnőbb a két szöveg között a termelési eljárás menetének megegyezése a következő egységekben: 1. A gyapot elvetése, 2. növekedése, 3. virágzása, 4. a gyapot érése, 5. a kerék alkalmazásának oka a gyapotszedésben.

„La récolte du coton demande moins de soin et de fatigues. Le jour mesme qu'ils ont moissonné leur blé, ils sement le coton dans le mesme champ et ils se contentent de remuer avec un rateau la surface de la terre. Quand cette terre a été humectée par la pluye ou par la rosée, il se forme peu à peu un arbrisseau de la hauteur de deux pieds. Les fleurs paraissent au commencement, ou vers le milieu du mois d'Aoust: d'ordinaire elles sont jaunes et quelques fois rouges. A cette fleur succède un petit bouton qui croist en forme d'une gousse de la grosseur d'une noix. Le 40e jour depuis la fleur cette gousse s'ouvre d'elle mesme et se fendant en trois endroits, elle montre trois ou quatre petites enveloppes de coton d'une blancheur extrême, et de la figure des coques de ver à soye. Elles sont attachées au fond de la gousse ouverte, et contiennent les semences de l'année suivante. Alors il est temps de faire la récolte: néanmoins quand il fait beau temps, on laisse le fruit encore deux trois jours exposé au Soleil; la chaleur l'enfle, et le profit en est plus grand.

Comme toute les fibres du coton sont fortement attachées aux semences qu'elles renferment, on se sert d'un rouet pour les en séparer. Ce rouet a deux rouleaux fort polis. L'un de bois et l'autre de fer de la longueur d'un pied et de la grosseur d'un pouce. Ils sont tellement appliquez l'un à l'autre, qu'il n'y paroist aucun vuide: tandis qu'une main donne le mouvement au premier de ces roulaux et que le pied le donne au second, l'autre main leur applique le coton, qui se détache par le mouvement, et passe d'un costé, pendant que la semence reste muë et depouillée de l'autre. On carde ensuite le coton ou le file et l'on en fait des toiles.” (Ed. 1707—15, Paris XI, p. 263.) —

Ld. Madácsy 45—46. A gyapottermelés. — Vö. Saussure leírásával, 1734. júl. 24-re keltezett harmadik levelével (Thaly: Saussure 260).

14 *és az itt nagy kereskedés.* — A kereskedelem fontosságára Mikes másutt is hivatkozik (37, 42, 62, 150, 199. lev.).

15 *a mi földünkön nem gondolom hogy meg teremne.* — Vö. Simonyi: A magyar igemódok alkalmazása. Nyr 1877, 531, 536: („Idegenszerűségek.”) „Különös kiemelés érdemelnek az olyan mellékmondatok, melyeknek tartalma a főmondatban tagadva van.” — A föltételes mód használatára vö. az 1, 2, 3, 9. lev. jegyz.

16 *magyar országban csudálom hogy meg nem próbállyák.* — Mikes hazaszeretetről vö. Urbán Ernő: Mikes Kelemen és a magyar gyapot. Magyar Nemzet 1952, 64. sz. Ld. a 37. lev. és jegyz. 23.s.

26 *meg érlelhesse,* — megérlelhesse. Ld. a 65, 157. levélben is. Szily: „A NySz. csak Mikesből ismeri. Ma megérlel.”

37 *ihon* — Gyakori stílusélénkítő szócska Mikesnél. — Eszterháznál is ugyanígy (140). Hermányi is él vele (173. sz.). — Bethlen Miklós: ihol alakban (II, 164 stb.) használja.

43 *lassanként a haszonért a közönseges renden valok is fel kapnák,* — Vö. Soltész Igekötők 136: „Néhány ige fel igekötővel jelentésmódosuláson megy keresztül . . . A felkap igének 'dívatba hoz' jelentése megvan már Faludinál . . . Ez a használat valószínűleg összefügg a kap vmin kifejezéssel”. Ld. a 80. lev. jegyz. is. — „A fel igekötő statisztikai arányszámának alakulása azt mutatja, hogy használata a XVIII. század végén terjed ki erősebben. A régiségben legfeljebb 10%-ban fordul elő . . .” Mikesnél előforduló igekötős igék 10,5%-a, az összes igekötős ige-előfordulások 7%-a van fel-lel. (Soltész 138. és 52. lap.)

44 *el bővülne,* — elszaporodna (Szily).

45 A levél további része a selyemhernyó-tenyésztésről szól. Mikes a részletes leírásnál Chomel szótárának adatait használta föl. Azok a szempontok ugyanis, melyek szerint Mikes írt a selyemhernyóról, megvannak Chomel szótárában is. (Volt belőle a rodostói könyvtárban; vö. Zolnai 1926, 18, 20. Ld. az 56. lev. jegyz. és Chomel 1719, 2, II, 1310—1318.) Chomel szintén megemlékezik a szerzetesekről, akik először hozták Európába a selyemhernyó tojásait, azután ír a selyemhernyóról (manière de gouverner et nourrir les vers à soie), miképpen kell kiköltetni (pour faire éclore la graine à vers), hogyan kell nevelni a kikelt hernyókat (manière d'élever des vers qui viennent d'éclore), a hernyók táplálékáról (conditions requises à la feuille de meurier, pour être bonne et propre à la nourriture des vers à soie), a levélszedésről, az értelmes gondozásról (comment on doit cueillir la feuille, du temps que l'on doit observer pour cueillir la feuille), a selyemhernyó lakásáról (du logement qu'il faut donner aux vers à soie), majd újra az etetésről és nevelésről (manière ou régime pour bien nourrir et élever les vers à soie), betegségről (maladies des vers à soie et leur remèdes) stb. Ld. tovább a 61. lev. A fősorolt mozzanatokat Mikesével összehasonlítva azt látjuk, hogy a sorrendjükben alig van különbség. Tartalmilag a két leírás között lényeges eltérés nincs.

Feltűnőbb egyezések: 69—72. sor „L'on choisira le lieu qu'on donnera selon le climat . . . afin que la pluie, le vent . . . et que les rats et autres vermines ne les mangent point . . .” (i. h. p. 1314.) — 69: A „tisztá” szó hang-

súlyozása „vous dresserez vos ateliers dans la chambre que vous trouverez la plus propre” (i. h. 1318). — 78—80: „Pendant le jour vous la tiendrez [ti. la graine] dans vos poches, les filles et les femmes dans leur sein . . .” (i. h. 1312.) — 85—86: „Il est nécessaire que celui qui la cueillera ou fera cueillir, ait la même intelligence à élever des vers à soie, que celui qui les gouvernera . . .” (i. h. 1313.) — 93—94: „Quand l'on verra quelques jours sombres et couverts et qu'il y aura apparence de pluie, faites cueillir de la feuille pour deux jours” (i. h. 1314). Legfeltűnőbb egyezést a következő mondatban lehet kimutatni: 81—82: „Aussi-tôt que vous verrez vos vers éclos sortir à travers le papier . . . sur le papier mettez des feuilles de meurier des plus tendres . . .” (i. h. p. 1312.) — Ld. Madácsy 41—43. — Király 1909, 345.

A selyemhernyó-tenyésztésről szóló beszámoló forrását Szilágyi István Mme de Gomez: Journées amusantes (VI, tome, Quinzième journée) elbeszélésében vélte megtalálni (Figyelő 1878, V, 167) egy német fordítás alapján (Frau von Gometz, angenehme und lehrreiche Erzählungen in Vergnügten Tagen. II, Theile, Berlin, Stettin und Leipzig 1761, 228). Mikes előadása azonban nem egyezik Gomezné szövegével (vö. 1754, VI, 80—83). A francia író nő is meríthetett Chomel népszerű kézikönyvéből, de részleteiben eltér tőle. A kérdéses szövegrész a Journées amusantes-ban a következő: „. . . mais sur-tout elles se récrièrent sur un Cabinet qu'Uranie s'étoit fait faire depuis peu, qui étoit rempli d'un grand nombre de choses curieuses, entre autres, elle y avoit pratiqué un endroit, où elle se divertissoit à voir travailler des vers à soie, la compagnie prit quelque tems plaisir à les regarder. On voit bien, dit Célimene, qu'Uranie ne veut rien ignorer.

Cette occupation, répondit-elle, n'est pas des plus nécessaires, puisque nous sommes sous un climat qui n'est pas assez chaud, pour la rendre aussi utile qu'elle l'est dans les Provinces et les Pais où le Soleil a le plus de force: mais c'est un amusement que j'ai voulu me donner, sans autre dessein que d'admirer les effets de la Providence, qui a fait naître cet Animal, pour le rendre la source du plus grand Commerce qui se fasse dans l'Univers.

Son travail assidu, et ses différentes métamorphoses, qu toutes sont nécessaires à la multiplication de son espece, me paroissent mériter l'attention de tout le monde.

Il est vrai, dit Camille, et je passerois des jours entiers à cette contemplation, sans m'ennuyer un moment: mais si nous admirons ces petits animaux, nous ne pouvons trop rendre graces à ceux qui ont découvert leur utilité et la maniere d'en tirer le profit, et je voudrois savoir à qui l'on en est redevable.

Il faut, dit Thélamon, que les Chinois en aient eu la connoissance des premiers; parceque ce furent deux Religieux de l'Ordre de St. Basile, qui apportèrent de la Chine dans la Grece des oeufs de vers à soie, avec la façon de les faire éclore, de les nourrir de feuilles de meurier blanc; dont toute la Grece abonde, de tirer la soie des coques, de la travailler et de la mettre en oeuvre: de sorte qu'en peu d'années, toute la Grece et l'Asie Mineure furent couvertes de meuriers blancs, et les Peuples amorcés par le gain immense qu'ils faisoient, se donnerent entierement à ce Commerce. Les Empereurs Grecs, à qui le produit des soies apportoit un revenu considerable, donnerent

plusieurs Edits, par lesquels ils défendoient, sous peine de la vie, de transporter des oeufs de vers à soie, ni des plans de meuriers hors de l'Empire: mais malgré leurs soins, la nature y avoit pourvu: toutes les Côtes de la Mer Méditerranée, depuis celle de Grece jusqu'au Détroit de Gibraltar en étoient couvertes, il y en avoit des forêts, et sur-tout en Sicile. Les Négocians d'Italie trouverent le moïen d'avoir de ces oeufs précieux, malgré les défenses et les risques: mais n'ayant pas l'art de les élever lorsqu'ils étoient éclos, ils périssoient faute de soin ou d'intelligence; ce qui fit que la Grece fut seule long-tems en possession de ce trésor.

Mais enfin Roger, Roi de Sicile, aiant armé contre Manuel Comnene, fils de Jean Comnene, Empereur de Constantinople, pour avoir contre le Droit des Gens maltraité ses Ambassadeurs, il fit ligue avec les Florentins, les Pisans et les Génois; et toutes ces Puissances s'étant jointes au printems de l'année 1150. elles partirent du Port de Messine, aborderent et firent descente dans l'ancienne Isle de Corcire, appelée presentement Corfou, l'attaquerent et la soumirent; et passant plus avant, ils prirent Thebes, Calchide, et plusieurs Places d'importance, où ils firent un butin immense: mais ce qu'il y eut de plus précieux pour eux, furent les Manufactures de soie, et l'Art d'en élever les vers; ils enleverent tous les ouvriers tant hommes que femmes, tous leurs métiers avec les instruments propres à cette manufacture, et tous les oeufs de vers à soie qu'ils purent trouver; et transporterent ainsi ce riche trésor de la Grece en Italie, qui se communiqua bientôt dans toute l'étendue du Païs, de même qu'en Provence, en Languedoc et en Espagne; où il s'est augmenté et perfectionné à un point, qu'il fait aujourd'hui le plus grand revenu de ces belles Provinces . . ." (80—83.)

53 *nevetném ha kéd lenne első fundatora a selyem ereszto bogaraknak erdélyben.*, — Mikes képzelt néjnye mögött az író szülőhazája, Erdély áll. A „néné”-vel való beszélgetés közben az eddigi levelekben gyakran esett szó Erdélyről. — A „nevetés”-ről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

57 *hogy is lehetne . . . mint mikor látná hogy . . . dolgozik* — Vö. Simonyi: A magyar igemódok alkalmazása. Nyr 1877, 533. („Idegenszerűségek.” 1. A jelentő mód.) Ld. főntebb is.

61 *az eperj fának a levele*, — NySz Fa : epér-fa.

70 *jó ablakok legyenek. a hova a verő fény bé szolgálhasson*, — Vö. Soltész Igekötők 109: A be igekötő. Ld. még a 23, 24. lev. jegyz.

79 . . . *adgyuk oda valamely kövér leánynak, aki aztot a kebeliben téven . . .* — Mikes szemléletesebbé teszi a francia szöveget („ . . . les filles et les femmes dans leur sein . . .”) (i. h. 1312).

119 *el untam már az írást is, azért felben szakasztom a mi remeténk munkáját. maszor le írom*. — Mikes a hosszú betét-részekkel elnyújtott levelek írásakor igyekezik a levél formáját megőrizni. Az ilyen típusú levelek már erősen elütnek a kezdeti élménylevél típusától. A levélíró a következő levélben folytatja az itt megszakított témát. Az írás unalmáról vö. másutt is, pl. a 71, 78. lev. végén.

122 *én vagyok aki voltam. és leszek a ki vagyok*. — Ld. a 72, 74, 85, 87, 95. lev. és jegyz. — Mikes egy hagyományos levélzáró formula „maradok és vagyok”, „vagyok és leszek” stb. újabb variálását kezdi el. Ld. a 34. lev. végét és jegyz.

2 sor ... *holot nem vagyok a városban. hanem mellette, mert* ... — Vö. Simonyi MagySzórend 371: A tagadás elsősorban nem az igére, hanem más szóra, névszóra vonatkozik. Ld. még a 23, 37, 85. lev. jegyz.

5 *a vászon ház*, — sátor. A 76. levélben is. NySz Ház: vászon-ház. A szótár csak innen idézi. Ld. még RMKT XVII. 1. Bp. 1959, 632. — Ld. 74. levélben *vászon palotájokat*.

6 *az ur akarattján kel ügetni*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Vö. Simonyi Határozók I, 174: Módhatározó -n és ra. Ld. még a 64, 80. lev. jegyz., valamint a 3. lev. jegyz. 37. s.

6 *itt a sok kevés semmi dolgaimtól ment lévén. szabadoson el kísérhetem kédet a mi remeténk látogatására* ... — Mikes írói leleményével életet visz a lexikon száraz cikkébe. Előadásmodora az élménylevelekben érzelmi hullámzást kelt, itt kiegészült szabatos szépprózát teremt.

9 *az utolsó levelemtől fogvást*. — Alább az *utolsó levelemben* *ót hagyok félben*, — Vö. a 60. lev. Mikes folytatja Chomel szótára előadásának a menetét (i. h. 1315—1322). Hogyan kell a selyemhernyó helyét előkészíteni begubózása idején, 12—15. sor (ateliers des vers à soie, lors qu'ils veulent faire leur soie; de quelle manière il faut ramer les ateliers); leírja a lepke elpusztítását, 31—33. sor (moien pour éviter que les papillons ne percent le cocon); a gubók selymének legombolyítását, 44—52. sor (pour bien tirer la soie de toutes sortes de cocons); a lepkék tojtását, a tojás megőrzését 40. stb. (manière de faire la graine et semence de vers à soie; moien de conserver la graine des vers à soie.) Vannak itt is csaknem szó szerinti egyezések. A 46—49. sorokhoz: „Vous mettez sur un fourneau un chaudron rempli d'eau claire et nette, que vous ferez choffer ... alors vous jetterez vos pelotons dedans que vous remuerez et agiterez avec un petit balai ... Les cocons se dévoidant, leur fil tiendra à ce balai ... et alors selon la soie, que l'on désirera faire ... il faut prendre les brins de six pelotons ...” (i. h. 1320.) Ld. Madácsy 42—44. — Király 1909, 345.

27 *az állat halottaiból fel támad. de más formában*. — A levélíró bibliai frazeológiával meséli el a selyemhernyó pillangóvá való átváltozását.

52 *immár bizvást nevensen kéd*, — A „nevetés”-ről ld. a 17. lev. jegyz.

60 *pislent* — Szily: csirkét. „Székelyes.” Szigeti: kis csibét. — Bethlen Miklósnál is: pislen (II, 189.). — Ld. a 104. levélben is. — Egyiptomban meleg kemencében költik ki a tojásokat. Ír erről Bod Péter is, Alkair városa Egyiptomban (Hilarius 207. sz.).

61 *gyuk hus* — Szily: „a. m. tyúkhús. Vö. MTsz.” — A 37. levélben is gyuk, de tyukot ír a 28, 36, 154. levélben.

63 *de a mi táborunk olyan mint az izraeliták tábora* ... — Ld. a levél elejét is. A sátorozásban gyakran volt módja Mikesnek Törökországban. Vö. az előbbi leveleket s a 18. lev. jegyz. 13. s.

65 *nem kel félni azellenségtől. csak a fülben mászotol*. — Ld. a 62, 73. levélben is. Régen a néphit veszedelmesnek tartotta a fülbemásztót, mely csipni ugyan tud, de valójában nem árt az embernek. Népszerűtlenségüket főleg hátsó testvégükön levő fogószerű képződménynek köszönhetik. Kedvező helyeken tömegével sereglenek össze, főleg éjjel indulnak táplálékszerzésre.

A sátorban élőknek kellemetlen vendége. — Ld. Kemény János Önéletírásában: „fülbemászó féreg” (1856, kiad. 379). NySz Mász : fülbe-mászó 2).

67 p. s. — Ez az első „post scriptum” Mikes levelében. Később másutt is: 85, 102. levélben. Ez is a levélírás alkalmi tartozéka. A levélvégi törlés tanúsága szerint: <azt> p. s. aztot (vö. a lapalji szövegjegyz.) Mikesnek alkalmasint utólag, de még írás közben jutott eszébe a p. s. alkalmazása.

70 de arra a mi földünkben, nem igen hajtanak, még az urak is. de jól cseleksziké? — Az udvari életet az író Rákóczi udvarában, Lengyel- és Franciaországban ismerte meg. Mikesből itt a kulturált udvari ember szól, bírálja az erdélyi állapotokat. Vö. a 62. lev. is.

[62.]

1 sor *Eleget nevettem* — Vö. a 17. lev. jegyz. 3. s.

1 udvaros — udvarias (Szily).

4 *hogy bátrabban ki nyissam a tudományomnak erkélyét. jó némelykor meg bátorítani az embert.* — Mikes mintegy önmagát bátorítja a sokféle ismereteket felölelő levelek írására. Ld. a 43. és 72. lev. és az utóbbi jegyz. 7. s.

8 *ugy szeretné neveltetni a fiát és leányát. valamint őt pérában nevelik a francziák.* — Mikes a leányok nevelésével kapcsolatos korábbi (27.) levélét is francia vonatkozással indította el. Most is hangsúlyozza: *de az országokban kellene látni hogy a nemes ember gyermekeit mint nevelik.* A hazai nevelésről mondott kemény bírálatában Mikes saját élettapasztalatain és olvasmányain túlmenően a fejedelem hatása és történelemszemlélete érvényesül. Mikes Rákóczi udvarában és Franciaországban ráébredt a nemzeti kultúra fontosságára. A franciáknál virágoznak a tudományok és „mesterségek”, mert *nekik magok királyok vagyon, s az ifjak neveltetése és az ország boldogsága előtt nincs akadály.* Az erre épített gondolatok összefüggnek Rákóczi-nak az abszolút nemzeti uralkodó kötelességeiről vallott nézeteivel (Testament 381). A fejedelem vádolja az osztrák uralkodóházat azokért az elmaradt állapotokért, amelyeket az osztrák ecset festett a magyarokról: „melyik osztrák király alapított kollégiumokat, ahol az ifjúságba csiszoltabb erkölcsöket oltottak volna? Melyik állított akadémiákat, ahol ez a nemzet a tudományban és a szépművészetben művelhette volna magát? Melyik használta fel ezt az ifjúságot udvari vagy hadi szolgálatban, hogy visszatartsa a dorbézolástól? . . .” (Emlékiratok 1951, (66.) Ld. Zolnai: II. Rákóczi Ferenc. Bp. Franklin, 152. — Köpeczi—Várkonyi 374.

A nemzeti művelődés eszményét Mikes Rákóczi udvarában ismerte meg. Éppen akkor került a fejedelem mellé, amikor Kolozsvárt 1707 áprilisában megalakult a Nemes Ifjak Társasága. Rákóczi elképzelése szerint az ő személyes felügyelete és Ráday Pál irányítása alatt álló Nemes Kompánia tagjai magas katonai és társadalmi műveltségükkel mintegy példaképeül szolgálhattak volna az ország többi nemesének. A fiatal Mikes korán magába szívta azokat az eszméket, amelyek alapján Rákóczi a nemes ifjak nevelését új keretek között megindította. Íme egy részlet „Az Nemesi Társaság seregének rendi”, a szabályzat első bekezdéséből:

„Az mióta az német nemzet által nemzetünknek minden ditsőssége le tapottatott, s az nagy emlékezetű familiák a sok változások és zaklatások

után udvar tartásokra alkalmatlanná tétettek, ... ezen Nemesi Társaságnak serege legfőképpen a végre rendeltetik, hogy zászlója alatt lévő nemes ifjúság oldalunk mellett, szemünk előtt nevedekdván, hazájához való szeretettel az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsökekkel tanulja és gyakorolja, és az idő mostohasága által le tapottatott és el szegényedet atyák fíjokat költség nélkül mind azokkal fel ékesíttethessék, az mellyek nemességekhez illendők.” (Ráday Pál iratai II, 162.) Vö. még Ráday esketési beszédét a Nemesi Társaság ifjaihoz, továbbá az ugyancsak Ráday által fogalmazott „A Nemesi Társaság belső rendjét illető szabályok”-at (i. m. 167—180).

Rákóczi és Mikes nemzeti kultúrát, nemesi erkölcsöket szorgalmaz. Figyelemre méltó párhuzam fedezhető föl Mikes egyes megjegyzései és Zrínyinek a nemes ifjak nevelésére vonatkozó gondolatai között. A Török Áfium ellen való orvosság c. röpirat, valamint Rákóczi (Vallomások, Emlékiratok) és Mikes gondolatainak rokonsága a magyar közállapotok, a nemesi rend szigorú bíráló tendenciájából adódik. Akárcsak Apáczai és Bethlen Miklós írásaiban. Zrínyi híres röpiratát 1705-ben adta ki Kolozsvárt Forgách Simon tábornok, Rákóczinak ajánlva. Szinte bizonyosra vehető, hogy ez a kiadás megfordult Mikes kezén is. Az a tény, hogy Mikes nagy fontosságot tulajdonít a hadakozás tudományának, Zrínyire és Rákóczira, ifjúkori eszményeire enged következtetni. Egy rövid részlet az Áfiumból:

„A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség ... mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcífrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni ... Az urfiak szintén ilyek; az ital legnagyobb mesterség és katonaság ... osztán ha a husz esztendőt alig érik is el, mindeniknek feleség kell ... senki sem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni ...” stb. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Bp. 1957, 383—84.) Vö. Gyulai Ágost: Zrínyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. EPHK 1898, 738—743. — Zolnai 1916, 18, 105. — Ld. a 82. lev. jegyz. 11. s.

A harmadik fontos mozzanata Mikes előadásának a hazai iskolai rendszer bírálata. Kritikai szemlélete jellemző Rákócziéra, ami a fejedelem számos művében megnyilatkozik. „Vádolni fognak mások, hogy néha-néha az egyház pásztoraira és az iskolák tanítóira panaszkodtam” (Vall 436). Mindaz, amit Mikes a kollégiumi nevelés fogyatékoságairól elmond, éles jezsuitaellenes megfogalmazásban, szinte összegyűjtve megtalálható egy Ráday és Rákóczi által szerkesztett publicisztikai iratban, a Responsio-ban (1706). Ennek néhány Mikes levelével rokon gondolatára utalunk. A második pont az iskolaüggyel foglalkozik. Nem sok haszna van az országnak a jezsuiták által terjesztett tudományból. A „humánumból” egyedül a latin nyelvet adják át az ifjúságnak, de azt is olyan módon, hogy a tudás helyett közhelyeket sajátíthatnak el. A klasszikusokból csupán a látszat kedvéért ismertetnek meg kisebb részleteket, de annál több jezsuita íróat olvastatnak. A jezsuiták által átadott műveltség egyedül saját hasznukat szolgálja, ha egyáltalán műveltségnek tekinthető az ifjúság szofisztikus elhumályosítása, a skolasztika és az absztrakció túlhajszolása. A hosszas tanulmányok után a diákok

semmihez sem értenek, végül egy levelet sem tudnak megírni. A jezsuita iskolákban ismeretlen a földrajz, mennyiségtan, történelem, építészet, politika stb., ami más virágzó országokban hozzátartozik az ifjúság neveléséhez. Az államot tönkretjuttatják azzal, hogy az ifjakat a korszerű tudományoktól elvonják, és így megfosztják az alkalmas vezető emberektől. Az éles hangú röpirat egyik pontja előírja, hogy a jezsuita rend vonuljon ki az iskolákból, hogy ott új, az állam számára fontosabb anyag legyen tanítható. (Vö. Ráday Pál iratai I, 705—726.) — Ezek után nem csodálható, hogy a fejlett franciaországi kollégiumi, iskolai viszonyokat megismerő Mikes a külföldi tanulási lehetőségek felsorolása után leszögezi: *a mi boldogtalan országunkban mind ezekre alkalmatlansága nincsen egy iffiúnak. noha mind ezekre, olyan alkalmas voltna, mint akár mely nemzet.* A kollégiumi nevelés bírálatához vö. a 27. lev. jegyz.

Mikes széles látókörű kérdésfeltevésében döntő elem Rákóczi közvetlen, személyes hatása. A fejedelem különös gondot fordított az állandóan szeme előtt levő apródokra. Egyik levelében ezt írja Eszterházy Antal tábornoknak: „... bizonyos lehet benne, hogy valamint in generali [általában] egész dicsőségemet és gyönyörűségemet abban tartom, hogy az ifjúságot hazám szolgálatjára nevelhessem: de in particulari [különösen] is a Kegyelmed fiának is atyja lenni kívánok...” (Köpeczi 213; Szegi pusztá, 1710. július 6). Rákóczinak nemcsak Eszterházy Bálintra volt gondolja, aki szintén a Nemesi Társaság tagja volt. Bercsényi Miklós írja az akkor már Danckában tartózkodó fejedelemnek, hogy szorítsa Lackó fiát a francia nyelv tanulására (Archívum R VII, 119, Brezany, 26. Martý 1712). — 1715. április 4-én írja Szathmáry Király Ádám (Mikes apródtársa) naplójába, hogy reggel kilenc órákor halt meg „az Mathesist tanító Mesterünk”. — 1716. március 4-én pedig: „szerdán délelőtt érkeztem bé Parisban exercítiumunk gyakorlására...” (Thaly Rákóczi Tár I, 1866, 350, 376). Összefoglalva elmondható, hogy Mikes korszerű nézeteit olvasmányai és külföldi tapasztalatai mellett Rákóczi udvarában szerzett műveltsége és a fejedelem állandó ösztönző hatása érlette ki.

A köznevelésnek Mikes hármas célját látja: hadakozás, tudományok és mesterségek tanítása. Nemesi és polgári igények találkoznak levelében úgy, hogy a nemes ifjak nevelésének kérdésében is modern polgári követelmények domborodnak ki. Az egyoldalú könyvműveltség megszerzése helyett gyakorlati irányú műveltségre van szükség, a tanulást az élet szolgálatába kell állítani. A retorikus-grammatikai oktatás, az egyoldalú latinos műveltség helyett Mikes gyakorlatiasságot, az élet minden területén érvényesíthető (gazdasági, jogi, természeti, irodalmi stb.) ismeretek fölkarolását sürgeti. A reáliák oktatásának szorgalmazásában Mikes a fejedelmet (Vall 41 stb.) és a külföldi szerzőket (vö. a 27. lev. jegyz.) követi. A hazai hagyományokhoz való kapcsolódása Rákóczi személyében válik kulcsfontosságúvá. Helyes Gyulai Ágost cáfolata Toncs Gusztávnak arra az állítására, amely szerint „a régi magyar irodalom nem hatott Mikesre, mert azt, korán elvesztvén a hazai irodalmi műveltséggel való összeköttetést, nem igen ismerte”. (EPhK 1898, 164.) Ld. még Riedl Frigyes: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Egyetemi jegyzet, 1908, 275. — Király 1909, 345. — Zolnai Minerva 1937, 45.

Az ifjak nevelésére vonatkozó gondolatokon, Mikes olvasmányain keresztül ott van a Port-Royal kultúrájának jegye, a janzenista tendenciák polgári igénye is. A hasznos tudás szükségessége, az értelem gyakorlati alkalmazására való buzdítás, a morális-praktikus nevelési eszmék már a XVIII. század eleji újtáshoz kapcsolódnak. Az új szellemi reformkövetelmések szemben állnak a XVII. század végén is uralkodó jezsuita iskolai programmal s az idejét múlt tudásközségbe merülő humanista oktatással. Abban, hogy Mikes a skolasztikus szellemmel szemben az élet és a „természet” alapján áll, Fleury abbé tanítványa is, aki elfogadja a természetes észet a morál irányítójának, de megveti a homályos definíciókat és fölosztásokat, a filozófusok „hiúságait”. Fleury nyíltan kimondja, hogy szakít Arisztotelésszel és a szillogizmusokkal. A fogalmak, a grammatikai kategóriák, az irodalmi és teológiai formák absztrakt világa Mikest sem csábítja. Ő a racionalista korszak és az új szentimentalizmus határmezsgyéjén okoskodik, de mindig valami célszerűség irányában, természetes józansággal és használni akarással. Mikes fölülesen elmosolyodik a jezsuita kollégiumi filozófusán, aki latin tudását és üres logikáját nem tudja az ország javára fordítani. Más az iskola és más az élet, fedezi föl az író hazai és külföldi tapasztalatok után kora elmaradt magyar iskolarendszerének ellentmondását. Ld. erre vonatkozólag a 27. lev. jegyz., továbbá Zolnai 1937, 48—55. — NRH 1935, I, 368—69. — Uő. 1960, 165—66. A korabeli hazai iskolai oktatás rövid jellemzését ld. Ravasz János (szerk.): A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó. Bp. 1960, 23—30: A katolikus és protestáns iskolázás a XVII. században. 30—36: Haladó nevelésügyi törekvések a XVII. században. Ld. még a Köznevelésünk a kuruc korszakban c. részt. — Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. 376—79. A kuruc kor kultúrája. Közoktatás. — Vö. Kosáry II, 127—134, 207—210 (oktatás, iskolák 1711—1754). — Baróti D. It 1955, 205.

Mikes nevelési elveit többen összefüggésbe hozták az író olvasmányaival, fordításaival. Pl. Abafi Lajos (Bp. 1878), Toncs Gusztáv (Bp. 1897), Gyulai Ágost (EPhK 1898), Lévay Ede (Bp. 1905), Kürty Menyhért (Egri Főgimn. Értesítője 1906—1907), Király (1909). A főnti szerzők elsősorban az *Ifjak Kalauzában* és az *Idő jóll el töltésének Mődgya Mindenjéle renében.* c. munka 6. beszélgetésében találtak párhuzamos gondolatokat. Különösen hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy Mikes 62. levelének írása idején fordította le Charles Gobinet (1613—1690) *Instruction de la Jeunesse en la pieté chrétienne* c. művét, amelynek első kiadása 1655-ből való. (Volt egy példány belőle Rákóczi rodostói könyvtárában.) Gobinet Richelieu egykori pártfogoltja, kora egyik legműveltebb kollégiumi nevelője volt. Az alábbiakban a *Kalauz*-ból és Mikes más olvasmányaiából és fordításaiából adunk néhány részletet.

Fordításaiból az alábbi lényegesebb párhuzamos mozzanatot lehet a levél gondolataival kapcsolatba hozni: *nevelés, rossz példaadás, atyák felelőssége. . . az atyák. nem látnának anyi hálaadatlan fiaikat, és el kerülnék a keserűséget, a melyeket okoz nékik, a gyermekek rossz magok viselése. a melynek, el mondhatni, hogy ő magok a leg fővebb okai. (Tükör 129 recto). — Az olyan szülék, kik rossz példát adnak gyermekeknek, kegyellenebbek. agyilkosoknál . . . (Gondolatok 61 recto). — Nem hogy tehát azt mondanám, hogy az atyák nem tartoznak ere a kötelességre, de sőt még azt tartom, hogy ez az ő leg fővebb hiva-*

tallyok ... A gyermekek neveltetése. az aszonyokot illeti. mondgya aristoteles. és öket atudományokra oktadni a férfiakot de curra rei fam. c. 3. ... (Az idő jóll ... 54 recto) — ... leg gyakrabban az gyermekeknek veszedelmeket. az atyák okozák. ... (Kalauz 63 verso) — Boldogtalanok az olyan atyák ... meg vakult atyák? nem látyátoké. hogy nem lehettek nagyobb kegyetlenséggel gyermekekhez annál az kedvezésnél az melyel vagytok hozzájok ... el jó még az idő. hogy azok az gyermekek. kiknek most ugy kedveztek. átkozni fognak benneteket ... mint hogy ti voltatok okai nyomoruságoknak ... (64 recto) — Hogy az atyák. mi képpen cselekedgyenek. midőn valamely hivatalra adgyák gyermekeket ... (124 recto).

A nemesi rend bírálata. Csak egy kevésé visgáld meg az nemesek életit. meg látod ezt az igazságot; és nyilvánosan meg üsmérheted. hogy nincsen olyan rend az ki ugy meg legyen romolva. se tellyeseb rosz erkölcsel. mint az nemesi rend. Mert abban meg látod uralkodni azt a kevélységet. az ki mindeneket meg vé, és magoknál mindeneket aláb valonak tartanak ... az mértékletlenségnek szeretői, bátran és szemtelenül. dicselkednek rosz cselekedetekkel. irigyek, csak az magok hasznokot keresik. csak magokot szeretik. igazságtalanok. erőszakosok. kemények, és gyakorta kegyetlenek is másokhoz. és fő képpen az magok allatok valojokhoz. türhettelenek. és haragosok szükozodok. káromlok. boszu állok mod nélkül ... oh Istenem micsoda élet ez? olyan emberektől. az kik az keresztényi vallásban vannak. (Kalauz 90 recto.)

Hasznos tanulás, reáliák. ... az arithmetícára meg kell öket tanítani. és ha tsak egy keveset is. had tuggon a gyeographiabol. ehasznos minden féle renden lévőnek. (Az idő jóll ... 60 verso) — oktassad fiadat mondgya abölcs. és vigasztalásodra leszen ... De mindenek előtte. azon kell igyekezni. hogy az ó. és az új testámentumot olvassa. és tanullya ... Még ezen kívül szükséges hogy a historiákat tudgya. a geográphiát. hogy meg tudhassa az országoknak voltát. a folyo vizeket. a hegyeket. a fő városokat. és az rajzolásat tellyeséggel el ne mulassa. és ha szinte a törvényes állapotokra nem volna is hajlandosága. de igen jó és hasznos. hogy egy kevésé tudgyon atörvényhez ... (63 verso—64 recto) — A mi a mesterséget illeti. az iffiat valamelyre kell taníttatni hajlandosága szerént. még afő renden lévőeknek is ezt jóvallani kellene ... hozuk ki az iskolából. és tegyük fel. ha már vagyon tizen hét esztendő, vagy tizen nyolcz ... (65 recto) azután idegen országban szeretném. küldeni. de először azt akarám hogy két vagy három nyarat atáborban töltené. valamely jó. és értelmes. hadi ember mellett tiszttség nélkül ... Az idegen országba való menetel igen hasznos. egy iffiúnak. az. az elmét meg világosítja. a más nemzeteknek szokásit meg láttya. azután bátrab leszen. mindenre inkább tud vigyázni. avilági dolgokat meg tanullya; ugy az idegen nyelveket is ... (66 recto) ember korában tért viszá. erre valo nézve el lehet melőlle venni a preceptort. és valamely hivatalba kell tenni. mert már alkalmas. hogy fejedelmének. nemzetének. és jó akaróinak szolgálhason ... Hogy ha az iffiúnak hadakozásra vagyon hajlandosága. hadakban kell tenni ... Ha atörvényes dolgokhoz vagyon kedve. arra kell adni. és azt jól meg kel véle taníttatni, hogy hejában ne hordozza a nagy titulust ... nem elég tehát el vetni a nevelésnek magját. és azt az atyanak. sok oktatásával öntözni. hanem még önnöz magának is szükséges szüntelen munkálodni hogy gyümölcsöt hozzon. és azt mondhassa magának ... valamint Solon mondotta. A halálhoz futok. s' szüntelen tanulok. Azt szükséges meg mondani kegyelmeteknek. hogy kinek. kinek. a

maga rendéhez kel szabni, a múlt aneveltetésről mondtam. (68 recto) — így a gyermeknek, neveltetése, két végre telőz. 1. hogy emberséges ember legyen. 2. hogy alkalmas legyen hivatalyára. (56 recto) — ...nem kell tehát a tanulást haszontalannak tartani. sőt még átáplállya az elmét. nem szollok azokról a nagy elmékről, kik ékességi voltanak avilágnak ... (34 verso).

Végül a Kalauz receptje az olvasás módjáról, amelyet Mikes is követett: 1. Csak azért ne olvass hogy tudgy, és hogy az elmédnek tégy eleget, hanem azért olvass, hogy tanuly jól élni, és hogy hasznos légyen ... 2. Mindenkor tisztelettel olvass ... 3. Sok könyvet ne olvass, hanem egyet, vagy kettőt ... 4. Olvass rendel, az elein el kezdvén mind végig, más képpen nem lézen hasznodra. 5. Egyszere keveset olvass, de lassan, figyelmetesen, azután elmékedgyél arról ... 6. Olvass gyakran, minden nap, vagy is némelykor egy hétben, fő képpen vásár napokon, és innepeken. 7. Csak egyszeri olvasással egy könyvet meg ne elégedgyél, hanem egy néhányszor olvasd el, meg is látod, az másodszeri olvasás, hasznosab lesz az elsónél, mivel jobban fogod érteni, jobban meg tartod, és inkább is fogod azt követni. Ezekre vigyáz hát fiam, és kövessed híven, holot azért látunk annyi éffjakot olyan kevés hasznal olvasni az könyveket ; hogy nem ugy olvassák az mint kéne, ... (53 verso—54 recto).

9 pírában — Vö. a 20. lev. jegyz. Császár Elemér kiadásában tévesen „Párisban” áll.

11 avalo hogy nekik magok királyok vagyon, — Vö. Simonyi JelzőkMondt 175: „Nevezetes, hogy a magam névmásnak birtokviszonyban két féle szerkezete van. Néhol, leginkább erdélyi nyelvjárásokban így szerkesztik: a magam házam, a magad háza, a maga háza, a magunk házunk, a magatok házatok, a magok házuk. Ellenben az országos köznyelv a birtokot rendszerint a harmadik személy ragjával mondja, akármilyen személyű a birtokoskép szereplő névmás: a magam háza, a magad háza ... a maguk háza.” Mikes az egyeztető szerkezetet használja. Simonyi hasonló példát idéz Cserei-től, Aportól, Faluditól, Kazinczytól stb. Ld. a 44. lev. jegyz. 41. s. a birtokos jelzőről. Az egyeztetésről ld. a 60. lev. jegyz. 8. s.

20 egy vaknak, nehéz avilágtalant vezetni., — (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások. — Konsza HáromszNépkölt 500: „Vak vezet világ-talant.”

25 addig a falusi iskolában jár, addig az ideig meg tanul olvasni. — Vö. Simonyi Határozók I, 343: „Néha -ig raggal találkozunk olyan időhatározásban is, melyben a mai köz szokás inkább az alatt névutót alkalmazza, noha az állítás tartalma valóban kitölti az egész időt ... Legtöbbször Mikesnél”. Hasonló példákat a 80, 84. levélből is idéz Simonyi. — MMNyR I, 573.

26 paraszti szokást is tanul. — Mikes lenézi a nemes emberről a „paraszti szokást”, ugyanakkor a paraszt ember gyermekének iskolázását, mesterségek tanulását, a polgárosodás eszméjét hirdeti. Nemesi öntudata erős, de túllát osztályának korlátain, az „ország” érdeke és nem a rendi, nemesi osztályérdek vezeti.

35 a honnét. — A 64. levélben: onnét. Vö. Simonyi Kötőszók III, 18: A honnan kötőszó. „A mai irodalmi nyelvben”: honnan, honnét. — Ld. még Simonyi Határozók II, 330: Helyhatározó szók. Honnan? v. honnét? — NySz Honnan, Honnét, Honnat: ahonnén alakban idézi Mikes-től Kulcsár kiadásából. Simonyi is így hivatkozott rá.

44 *almáriumban* — NySz Almárium. A szótár csak Mikestől idézi.
45 *aristotélesnek* — Arisztotelész (i. e. 384—322) görög filozófus.
46 *terminusit ki póki*. — Mikes itt tétel, fogalom értelemben használja a terminus műszót.

51 *vírgíliusbol. vagy ovídíusból* — Publius Vergilius Maro (i. e. 70—19); Publius Ovidius Naso (i. e. 43—i. sz. 18).

54 *fel rován az atyafiait*. — Szily: „A NySz. a helyet »följegyeze«-zel magyarázza, holott kétségtelenül, 'bejár', 'végig jár' a jelentése. Vö. 'rója az úteztát'." NySz Ró, Rav-om: föl-ró 1).

61 ... *a vénus udvarában*. — A körülírás értelme: szerelmeskedéssel, udvarlással tölti az időt.

65 *a physicájából*. — a fizikájából.

70 *alogyikájának*. — a logikájának. Mikes itt az iskolai tudást szembeesíti az étellel, a kollégiumi nevelés rovására.

72 *a végezéket*. — Szily: „Bizonyára íráshiba »végezések« helyett. A »végzés« alak csak a XVIII. század végén jó divatba. Vö. NySz.” — Kemény Jánosnál „végezés” (458).

74 *nego majorem*. — Tagadom a főtétele, ti. a következtetés kiindulópontját. Az iskolai bölceleti, teológiai disputákban, vitatkozásokban szokásos kifejezés. Tagadom a főtétele; a syllogismus első tétele (propositio maior). A második az altétel (propositio minor); harmadik a következmény (conclusio). A főtétele tagadása az okoskodás helyességének is tagadása. Mikes azt akarja ezzel kifejezni, hogy a skolasztikus nevelés, az arisztotelészi szillogizmus csődöt mond az élet gyakorlati követelményeivel szemben. Az országgyűlésen nem úgy okoskodnak, mint a jezsuita iskolában, ahol a praemissák vagy a conclusio elméleti cáfolatával eleget is tesznek a követelményeknek. Az életben tanács és emberfő kell, nem üres logika. (Ld. Zolnai NRH 1935, I, 369. — Uő. 1937, 53.) — Hasonlóképpen bírálja Goldoni is filozófiai tanulmányait, a rimini dominikánusoknál tanult skolasztikus, filozófiát (Emlékezései 16, 23. 1707).

76 *nem hogy azt tudná, hogy miben áll, az ország haszna*, — Mikes fejtegetésének ez az egyik fő szempontja, gondolatainak mozgatója. Mindenben az ország, a nemzet hasznát kell nézni. Rákóczi sokszor és gyakran hiába oktatta erre a magyar rendeket a szabadságharc éveiben.

82 *a mi philosophusunk*. — A korabeli hazai főiskolai képzés gúnyos kritikája. Franciaországban és Angliában a filozófus ebben a korban már életesezmény (vö. Spectateur). Mikes filozófus önkritikájáról vö. a 160. lev. és jegyz.

90 *a mesterségek. és a kereskedések hajtának hasznot egy országban*, — A levélíró másutt is kiemeli a kereskedés fontosságát (37, 42, 60. lev.). Vö. a Spectateur számos helyét pl. I, 364; II, 290; III, 14: „La richesse d'un país consiste plutôt dans le nombre des habitans et le commerce, que dans l'étendue des terres.”

102 *ha csak egy könyvet fordítana is meg, életében*. — Szily: „A. m. lefordít. Ez utóbbi ebben a jelentésben a NySz.-ban még nincs meg. Először Márton 1799-i szótárában találom.” — Vö. Soltész Igekötők 54: Több meg-es ige ma más értelemben vagy más összefüggésben használatos, mint régen. A meg ige kötetőre ld. még a 25, 43, 46. lev. jegyz. — Mikes a könyvek fordítását ajánlja. Ő maga éppen ebben az időben fordította le a *Kalauzt* (vö. az 58.

lev. jegyz.), amely az ifjak neveléséről szóló terjedelmes francia munka átdolgozása.

105 *hejje huja*, — NySz Huj : heje-huja, hejje-hujja, haja-huja 1).

105 *várrattig valo ital*, — Másutt *kényes itatra valo bor* (104. lev.). NySz Iszik : ital 1).

106 *az elme valamely hasznos dologban foglalja magát*, — Mikes kifejezéséhez vö. Bánóczy József: A bölselet magyar nyelve. Nyr 1877, 17.

110 *mint haza fia, azt akarnám hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság*, — Rákóczi kancelláriája, a Rákóczi-kor publicisztikája népszerűsítette a nacionalizmus eszméjét a nemzeti összetartozás tudatának erősítésére. Mikes megnyilatkozása, nemzetének használni akarása, nemes nacionalizmusa elsősorban Erdéllyel kapcsolatos. — Törekvése Bessenyei röpiratába illő gondolat.

116 *én eleget predikáltam a fiakrol*, — Mikes a hosszú fejtegetés után tudatosan alkalmazza a tréfás fordulatot. Vö. a lapalji szövegjegyzetet: *eleget <irtam a fi> predikáltam . . .*

118 *a leányok neveletésére. ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra*. — Mikes már a 27. levelében kifejtette modern fölfogását a lányok neveléséről. Ld. ott a jegyz. Ott ezt a kérdést a magánélet vonatkozásában vetette föl. Itt az ország haszna a mérvadó, akárcsak az ifjak nevelésében: *jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, olyan hasznos az országnak, valamint a másika*. De ami Mikesnek természetes, a hazai gyakorlatban nem olyan egyszerű. Erre mutat az író kérdése: *hogyan lehet a?* — és magyarázata az asszonyok hivatásáról, nevelő szerepéről. A római asszonyokat hozza föl példának.

A magyar feudális társadalom elmaradott iskolarendszerének egyik legnagyobb fogyatékosága, a nemes lányok iskolázásának elhanyagolása volt. A városi és falusi anyanyelvű iskolák elemi fokon adtak — viszonylag szűk körre szorítottok — oktatást lányok számára. Ennek megváltoztatására kevesen tettek valamit. E kevesek közé tartozott Bethlen Kata. Ezt írja (Fogaras, anno 1759?) a ref. egyház-tanácsának: „A harmadik személy pedig maradjon csak a leányok külenes tanítására, mert én is értvén keveset a leányok tanításához, bizony fájdalommal szemlélhetni a mostani ott való leányok állapotját . . .” (503.) — Gr. Székely László írja naplójában: „Azon időben az leányoknak nagy szégyeneknek tartott az írástudás”. (BpSz 1887, 51. sz. 239.) Nem is volt magyar nyelvű és szellemű magasabb oktatás a lányok számára.

A kérdés fölvetésével és a fiú és leány nevelés egyenrangú megítélésével, a haza érdekének középpontba állításával Mikes túlszárnyalta kortársait és a felvilágosodott gondolkodókhoz hasonló korszerűséggel szólt kedvelt témájáról. Vö. a 27. lev. jegyzetében felsorolt irodalmat. Ld. A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában (szerk. Ravasz János). Bp. 1960, 64–65: A nőnevelésről. — A lányok nevelését érinti Mikes a 82. levelben is.

126 *a régi romaikak*. — Ld. még a 11, 30, 34, 52, 54, 56, 63. lev. és jegyz.

132 *pergelödni*, — NySz Përgël, Përgöl : përkëlödi-ik. A szótár Kulcsár kiadásának szövegéből perkelödni alakban idézi.

132 *a koldus lábat* — Ld. a 74. lev. is. Szily: „Valami pogácsaféle tészta.

Csakis Mikesnél fordul elő.” — NySz Láb : koldus-láb [cibi genus; eine art mehlspeise].

134 *mondgyon el kéd. egy olvasot érettem, mert a sok fülben mászozval tele a sátorom.* — Mikes itt is jámbor dolgokkal tréfálkozik. Olvasót elmondani = rózsafüzért elimádkozni. A fülbemászóról az előbbi levelében írt.

[63.]

8 sor *egy régi philosophus.* — Ld. a 130. levelet, ahol a mondást Mikes Aiszóposznak tulajdonítja. Ld. Király 1909, 342.

11 . . . *solon krésus királynak. hogy nemo ante mortem beatus,* — Szolón és Krözusról ld. a 43. levelet. — Szolóntól említ Mikes egy mondást egyik fordításában: *A halálhoz futok. s' szüntelen tanulok. (Az idő jóll . . . 68 verso.)*

15 *constancinápoly meg vétele historiáját . . . 43 mahumetnek egy kegyellen cselekedetét . . .* — Az előadás történeti és novellisztikus vonatkozásainak forrásterülete Bandello, Fleury, Bayle és Guillet nevével határozható körül. A városalapító Constantinus (i. sz. 330) és a várost életével együtt elvesztő (1453) utolsó, XV. Constantinus görög császár említésével szinte lezárja Mikes a keleti császárság történetét, Mehmet és Iréne epizódját pedig úgy állítja be folytatásképpen, hogy kiegészítése legyen Mehmet jellemrajzának. Az epizódnak ez az ötletszerű hozzátoldása Konstantinápoly elfoglalásának történetéhez onnan is fakadhatott, hogy a használt művek egyikében vagy másikában Mikes összekapcsolva olvashatta. A tárgy összes irodalmi és történeti földolgozásai Matteo Bandellóra (1485—1561), a cinquecento novella-írójára mennek vissza. Bandellótól olaszul közölnék a Mikessel párhuzamba állítható részleteket, majd a teljes novella magyar fordítását adjuk.

„Maometto imperador de'turchi crudelmente ammazza una sua donna.

. . . Maometto, figliuolo d'Amorato Ottomanno re de' turchi, fu quello che con vituperio grandissimo e infamia eterna di tutti i precipi cristiani che in quella età erano debellò Costantinopoli negli anni de la nostra salute MCCCCLIII, ed occupò l'imperio greco, essendo MCXCI anno che Costantino figliuolo d'Elena cominciò a metter l'imperio a Costantinopoli avendolo tolto da Roma. Ed in questo si può avvertire che, secondo che l'imperio greco cominciò in Costantino figliuolo d'Elena, terminò anco e si finì in Costantino Paleologo, medesimamente figliuolo d'una Elena; il quale, veggendo i turchi esser entrati dentro la città e che rimedio non v'era a poterla ricuperare, spogliatosi le vesti che sopra l'arme aveva, che imperadore il dimostravano, animosamente in mezzo de' turchi si mise, e combattendo animosamente da gagliardo e viril soldato molti ne ammazò. A la fine, senza mai voltar le spalle, in mezzo ai nemici, avendo per le molte ferite perduto il sangue, cadde in terra morto. Avuta adunque cosí gran vittoria . . . Ora rivendendosi la preda che in cosí ricca città s'era fatta, vi si ritrovò una bellissima giovane greca chiamata Irene, d'età di sedeci in dicesette anni, la quale fu giudicata per la piú bella giovane che mai si fosse veduta. Onde volendo quelli a cui in sorte era toccata gratificare il loro imperadore, quella a Maometto donarono. Era Maometto assai giovine ed inclinatissimo a la libidine, come per lo piú son tutti i turchi, e veggendo sí bella giovanetta e senza fine sendogli piacciuta, comandò che gli fosse serbata facendo pensiero

di darsi seco il miglior tempo del mondo. Io non oso dire che egli mai l'amasse, perciò che se amata l'avesse da l'amore non sarebbe riuscito così vituperoso fine come ne uscì. Cominciò adunque Maometto a praticar con Irene a di lei prendersi tutti quei piaceri che da una donna possa un uomo pigliare, e tanto di lei s'invaghì e sí gli piaceva la pratica, che giorno e notte mai da lei non si partiva, parendo che senza la vista di lei non potesse né sapesse vivere. E sí andò questa bisogna, che circa tre anni continovamente praticò con lei, non si curando di cosa alcuna che appartenesse al governo de lo stato, lasciando la cura del tutto ai suoi basciá. Onde avvenne che, parendo a molti che le cose de la giustizia si governassero male e che i basciá a modo loro governando attendessero solamente a l'util particolare, nacque ne la corte ed anco nel popolo un gran romore . . . Detto questo, l'imperadore andò a trovar la greca e seco se ne stette tutto quel dí e la seguente notte. E per quello che egli poi disse, con la greca si prese piú di piacere che mai fatto avesse, e il dí seguente desinò con lei e volle che dopo desinare ella si mettesse i vestimenti ricchissimi e gemme preziosissime piú che mai s'avesse messo. Il che ella fece, non sapendo la miserella che apparecchiava i suoi funerali. Da l'altra banda Mustafá, non sapendo l'animo del suo padrone, venuta l'ora, congregò tutti i principali de la corte in sala, meravigliandosi ciascuno che il signore gli facesse domandare, essendo tanto tempo che nessuno l'aveva in publico veduto. E stando tutti insieme in sala e ragionando tra loro variamente, eccoti che venne l'imperadore che a mano menava seco la bella greca, la quale, essendo come era bellissima e pomposissimamente abbigliata; pareva proprio una dea discesa dal cielo in terra. Subito che Maometto arrivò in sala, tutti quei turchi a modo loro l'adorarono e gli fecero riverenza, ai quali egli, fermatosi nel mezzo de la sala, tenendo tuttavia con la man sinistra la bella giovane, disse: — Voi, per quello che detto mi viene, mormorate di me, che io con questa giovane tutto il dí me ne stia. Ma io non conosco nessuno di voi che, se egli avesse sí bella donna a lato, che se ne partisse. Che ne dite voi? E dicami ciascuno liberamente il suo parere. — Sentendo questa voce del lor signore e veggendo una beltá tale quale mai piú non avevano veduta, tutti dissero che egli aveva una gran ragione se essendo giovine godeva sí bella cosa, e che da lei mai non si doveva partire. A questa voce il barbaro crudele rispose loro: — Ed io vi vo' far conoscere che non sará mai cosa al mondo che mi possa impedire che io non attenda a la grandezza de la casa Ottomanna. — Dette queste parole, subito pigliando i capelli de la donna in mano, con la destra tolto un coltello che a lato aveva, la svenò per mezzo la gola, e la sfortunata cadde in terra morta . . . Potete adunque vedere che in Maometto non era amore né pietá. Ché se piú non voleva trastullarsi con la greca, non la doveva il barbaro crudele ammazzare. Ma tali sono i costumi turcheschi . . ." (Bandello: Le novelle. Bari 1910, Vol. primo. Parte prima Novella X 136—143.)

„Mohamed török császár kegyetlen módon meggyilkolja egyik feleségét.

Meg akartok-e győződni róla, kedves hölgyeim, hogy sokan, akik azt állítják, hogy szeretnek: nem tudják mit mondanak, mivelhogy amit ők szerelemnek neveznek, nem szerelem, hanem otromba gerjedelem, fékevesztett

mohóság, esztelenség és állatiasság? Akkor hallgassatok meg, és ítéljetez magatok, igazat mondok-e, vagy nem, mert ez idő szerint nincsenek más bírám, mint ti, kedves hölgyeim.

Mohamed, az ozmán Amuratnak, a törökök királyának fia, volt az, aki az ő kora, minden keresztény fejedelmeinek legnagyobb szegényére és örök gyalázatára megvette Konstantinápolyt a mi üdvösségünknek MCCCCLIII-ik esztendejében, és elfoglalta a görög császárságot, amelynek uralmát Konstantinus, Heléna fia az MCXCI-ik évben alapította meg Konstantinápolyban, elragadván azt a római birodalomtól. Megemléítésre méltó, hogy amint a görög császárság Konstantinussal, Heléna fiával kezdődött, úgy ért is véget Konstantinus Paleologus alatt, ki ugyancsak egy Helénának volt a fia. Aki, midőn látta, hogy a törökök behatolnak a városba, és hogy nincs mód annak megmentésére, levetette ruháit, melyet fegyverzete fölé öltött volt császári rangjának jelül, és bátran a törökök közé vetette magát, vitézül küzdött, mint hős, férfias katona, és sokat megölt közülük. Végül, miután mindig szemébe nézett az ellenségnek, és közéjük vegyült, sok sebéből vérét veszve, holtan rogyott a földre.

Mohamed, nagy győzelme után, kegyetlen lelkével megparancsolta, hogy Calibassót, akit apja nevelőül rendelt melléje, öljék meg, mivel Konstantinápoly pusztulásakor sok kegyetlenkedést akadályozott meg. És csakugyan, a jó Calibassót a legirgalmatlanabbul, különböző kínzások közt meg is ölték. Mikor pedig szemügyre vették a kincseket, amelyeket abban a gazdag városban zsákmányoltak, többek közt egy gyönyörű, fiatal, tizenhat-tizenhét esztendős görög lányt találtak; neve Irenea volt, és mindenki úgy találta, hogy ennél szebb ifju leányzót még nem látott a világ. Mivel pedig azok, akiknek osztályrészul jutott, a császárnak kívántak vele kedveskedni, odaadták Mohamednek. Mohamed fiatal és bujaverű ember volt, mint a törökök többnyire; mikor meglátta a gyönyörű leánykát, végtelenül megtetszett neki, és megparancsolta, tartsák fenn számára s azt forgatta elméjében, mikép töltsze vele idejét a legnagyobb gyönyörűségben. Nem merném mondani, hogy szerette, mert ha igaz szerelemmel szereti, úgy nem lett volna ennek a szerelemnek olyan förtelmes vége.

Nos, Mohamed magáévá tette Ireneát, és élvezte mindazon örömeiket, amelyeket a férfi asszonytól nyerhet, és úgy belészeretett és annyira megtetszett néki a vele való együttélés, hogy éjjel-nappal mellette tartózkodott, és úgy látszott, mintha nem tudna és nem birna élni se, ha őt nem látná. És így folyt a dolog vagy három esztendeig; állandóan a leánnyal osztotta meg életét; nem törődött semmit a birodalom kormányzásával: mindent a basáira bízott.

Történt pedig, hogy sokan úgy találták, hogy az igazságszolgáltatás nincs jól ellátva, és a basák a maguk kényére kormányozván, csak a maguk javát szolgálják; úgyhogy az udvarnál, de még a nép között is mozgolódás indult meg. Sőt a janicsárok és a többi hadi mesterségre hivatott emberek is elkezdtek különösen zugolódni, mert azt látták, hogy császáruk annyira elpuhul, hogy sohasem fog többé vitézi tettekre gondolni. És ez a zugolódás annyira fokozódott, hogy már inkább lehetett lázadásnak nevezni. De azért nem akadt senki, aki róla szólt mert volna ejteni a császárnak, mert ismerték rettentő és mindenekfelett kegyetlen természetét. De ő annyira el volt telve a

gyönyörű görög leány szépségétől, hogy úgy érezte, nagyobb boldogság számára ilyen remek nőt élvezni, mint amilyen örömet szerzett neki akkora hatalmas birodalom meghódítása.

Am a lázadás folyton-folyvást terjedt, és mikor már sokan azt is mondták, hogy az ilyen elpuhult császárnak nem kell engedelmeskedni, hanem olyan kell választani, akit a fegyverek érdekelnek, akinek az a gondja, hogyan terjessze ki az ország határait, és gyarapítsa az ő mohamedán szektájukat: Musztafa, aki gyermekkorában Mohameddel nevelkedett, és bátorlelkű ifju volt, a császár előtt is igen kedves, annyira, hogy bármikor, még ha a görög leánnyal volt is együtt, szabadon járhatott be hozzá, egyszer felhasználta az alkalmat, midőn Mohamed a kertjében egyedül sétált, és az ottani szokás szerint tisztelegve hozzálépett, mondván: „Uram, ha nem volnék terhedre, szeretnék valamit mondani, ami, úgy gondolom, a magad és országod üdvére tartozik.” „És mi volna az?” szólott Mohamed emberséges hangon fordulva Musztafához. „Igaz, uram”, felelte Musztafa, „hogy talán vakmerőnek fogok látszani, ha elmondom, amit lelkem szerint mindenkép meg kell néked mondanom. De mivel első éveimtől fogva veled nevelkedtem, és mindig jóindulattal viseltetél velem, mint hűséges rabszolgáddal szemben: ez ad nékem bátorságot, hogy beszéljek, mert szilárdul meg vagyok róla győződve, hogy amilyen okos vagy, mindent jó néven fogsz venni. Az az életmód, amelyet Konstantinápoly bevétele óta folytatsz, az egész népet, és főképp a katonákat zúgolódásra készíteti, mert azt látják, hogy már három éve — enged meg, hogy a te érdekében kimondjam a szót — egy asszony után bomlasz és nem törődöl sem a birodalmad kormányzásával, sem a hadi dolgokkal. Nem tudod-e uram, hogyha a katonáidat engeded ellustulni és a semmittevésben elpusztulni; ha tőröd, hogy elveszítsék szokott vitézségüket, akkor te is elveszited birodalmad támaszát? Hova lett az a fennkölt lelked, amellyel mindig tündököltél? Hova lett ama vágyad, amelyet gyermekkorodban mindig kifejeztél, hogy minden áron le akarod igazni Itáliát, és hogy Rómában megkoronáztasd magadat? Valóban, nem ez a módja annak, hogy birodalmadat kibővítsed, hanem ellenkezőleg: a megszerzettet is csökkented és elveszited vele. Azt hiszed, ha első Ozmán, aki a családodat dicsőségre emelte, olyan életet élt volna, mint te, hogy te akkor Görögország császára volnál? Nem emlékszel rá, amit őseid évkönyveiben olvastál, hogy Ozmán, elindulván Gallaziából, leigázta Bitiniát és a Nagytenger körüli tartományok nagy részét, és az alatt a tíz év alatt, amíg uralkodott, soha meg nem pihent? Fia, Orkán, az apa vitézségének utánczója és aki érdemeinek versenytársa, nagy hadiszereccével hódította meg Misiát, Licaoniát, Aigiát, Káriát, és országa határait a Hellespontusig terjesztette ki. Amurat, aki Orkán után következett, első ízben vitte hadseregével a török fegyvereket Európába, ahol meghódította Tráciát, melyet Romániának neveznek, Szerbiát és Rasciát, és leigázta a bolgárokat. És mit mondjak Bajazetról, amelyik öccsével, Szolimánnal, aki birodalmát tőle el akarta venni, oly vitéz hadi tetteket vitt végbe Európában, és öccsét megölte? Hát apádról Amuradról, aki negyvenesztendő uralkodása alatt állandóan fegyverben volt, és csodálatosan kiterjesztette a török állam határait? Apja halála után Ázsiából bevonult Európába és a görögök hiába pártolták nagybátyját, Musztafát: génuai hajók segítségével behatolt Romániába, nagybátyját hosszú harcok után

fegyőzte, megölte és békés birtokában maradt az egész országnak. És azt hiszed talán, hogy beérte azzal a birodalommal, amelyet apja hagyott rá, és hogy a tétlenségnek adta át magát? Lovas hadsereget küldött Magyarország elpusztítására és Mezi bég vezérlete alatt rengeteg károkat okozott annak a tartománynak. Nem szükséges, hogy apádnak többi magyar hadjáratairól beszéljek, hiszen magad is ott voltál és láthattad apád szorgalmát, éberségét, kitartását: ha ő is a henyesek karjaiba vetette volna magát, most nem volnál ilyen hatalmas úr. Sok alattvalód van, aki most engedelmes és tisztel téged, de ha valami háború szakadna a nyakadba, azonnal fegyvert fogna ellened. Azt is tudnod kellene, hogy az egész kereszténység nem gondol másra, mint hogy ártson neked. Épp most halom, hogy a pápájuk egyebet se tesz, mint hogy főpapjait mindenfelé szerteküldözteti, hogy mind a keresztény fejedelmeket a te elpusztításodra összegyűjtse. De ha a keresztények összefognak, amit ne adjon Isten, mit csinálunk mi? Ébredj fel uram, mert már nagyon is soká aludtál; mutasd meg, hogy férfi vagy, nem nő; kövesd őseid nyomdokait, gondolj országod kormányzásával, és intézkedjél, hogy katonáid mindig fegyverben legyenek. És ha az a görög leány annyira tetszik neked, hogy nehezen bírod elhagyni, ki akadályoz meg abban, hogy a hadjárataidra magaddal vidd? Miért ne tudnád az ő szépségét is élvezni? Sokkal gyönyörteljesebb lesz az élvezeted is, ha egy város ostroma és megvétele után pihensz le karjai közé, mint amilyen most, hogy örökösen mellette vagy. Próbálj egypár napra elválni tőle, és meglátod, hogy csakugyan igaz, amit mondok, mert megismered majd a különbséget az állandó és megszakításokkal élvezett gyönyörök közt. Győzd le uram, győzd le tenmagadat és minden egyében győzedelmeskedel. Könnyörgök tehát, ha bármi abból, amit mondtam, megbántotta lelkedet, ne vond meg tőlem szokott kegyelmedet és bocsáss meg. Gondolj arra, hogy szolgálatkészségem, a te becsületed és jóléted gondja ösztönzött. Most csak rajtad áll, hogy megtedd, ami a te belátásod szerint számodra üdvös."

Musztafa elhallgatott, és várta, hogy ura mit szól mindehhez. Mikor pedig Mohamed látta, hogy rabszolgája elhallgat, egy kis ideig szótlán maradt, sok mindenfélét forgatván elméjében és arcán láthatóan kifejezve a lelkében lefolyt izgalmat és tusakodást, úgyhogy Musztafa nagyon féltette az életét. Szavai fájdalmasan döftek a császár lelkébe, és annál erősebben érezte a döfést, mert érezte, hogy Musztafának igaza van, és hogy mint hűséges szolgája beszélt. Másrészről azonban annyira bele volt bonyolódva a gyönyör hálóiba, melyeket a szép görög leánnyal való szertelen édelgés font köréje, hogy úgy érezte, a szive hasad meg keblében, valahányszor arra gondolt, hogy el kell hagynia, vagy akár csak távol lenni tőle. Végül, mivel nem bírta volna a dolgai intézését ismét kezébe venni a szerencsétlen görög leány feláldozása nélkül, elméjében eltökélvén, mit fog tenni, jó képpel fordult Musztafához és így szólt hozzá: „Nagy vakmerőség volt tőled, Musztafa, hogy így beszéltél velem, de mentségedre szolgáljon, hogy velem együtt nevelkedtél, és hogy mindig hűséges voltál irányomban. Beismerem azt is, hogy igaz, amit mondtál, és rövidesen meg fogom mutatni, hogy le a birom győzni magamat. Menj és intézkedjél, hogy holnap a basák és a sereg kapitányai mind jelenjenek meg délben a palotámnak ebben meg ebben a termében.”

A császár e szavak után elment a görög leányhoz és vele maradt egész éjjel. És amint később maga mondta, a leányzónál olyan gyönyöröket talált, mint még soha. Másnap vele ebédelt és úgy kívánta, hogy vegye fel leg-gazdagabb ruháit és legértékesebb ékszereit, amelyeket valaha viselt. A leányzó engedelmeskedett, mert nem tudta a szegény kis nyomorult, hogy a temetésére készül. Musztafa viszont, nem ismervén ura szomorkát, a kitűzött időben összegyűjtötte az udvar nagyjait a terembe. Mindenki csodálkozott, hogy a nagyúr hívatta őket, amikor annyi idő óta senkinek se mutatkozott nyilvánosan.

És amikor együtt voltak a teremben, s meghányták-vetették egymás között a dolgokat, ime, megjelenik a császár, a szép görög leányt kezénél vezetve. Ez, a maga szépségében, meg pompás öltözkéiben valósággal olyan volt, mint valami földreszállt istennő. Mihelyt Mohamed belépett, a törökök mind a maguk módja szerint leborultak előtte és tisztelegtek neki; ő pedig a terem közepén megállván, baljával még mindig a leányt fogva, így szólt hozzájuk: „Ti, amint értesültem róla, zugolódtok ellenem, hogy egész napomat ezzel az ifju leányzóval töltöm. De senkit sem ismerek közületek, aki, ha ilyen gyönyörű nő volna az oldalán, meg tudna tőle válni. Mit szóltok? Mindenki mondja meg nyíltan a véleményét.” Hallván uruk szavát és látván azt a szépséget, amilyent soha még nem láttak, mind azt felelték, hogy igaza van, ha fiatal létére ily szép dolgot élvez, és hogy ne váljék el tőle soha. Erre a kegyetlen barbár így szólt: „És én meg fogom mutatni, hogy semmi sincs a világon, ami megakadályozna benne, hogy az Ottomán-ház nagyságát tekintsem főgondomnak.” E szavakkal hajánál fogva megragadta a leányt, jobbajával kihuzta öve mellől a kését és átmetszette a leányzó torkát, úgy, hogy a szerencsétlen holtan rogyott a földre. És mintha egy fecskét ölt volna meg, megparancsolta — három évvel Konstantinápoly megvétele után — hogy állítsanak fegyverbe százötvenezer harcost, ezekkel végigvonult Bosznián, és mikor be akarta venni Belgrádot, akkor érte az a híres vereség, a keresztény fegyverektől Hunyadi Jánosnak vezérlete alatt, akit a fehér Hunyadi-nak neveztek és a dicső Korvin Mátyás király apja volt.

Láthatjátok ebből a históriából, hogy Mohamedben nem volt se szerelem, se kegyes érzés. Mert ha nem is kívánt többé a görög leánnyal enyelegni, azért nem kellett volna a kegyetlen barbárnak meggyilkolnia. De ilyenek a török szokások. És ha valaki el akarná mesélni ennek a Mohamednek különös kegyetlenkedéseit, nagyon sok dolga volna vele, mert megszámlálhatatlanok.” (Régi olasz novellák XIII—XVIII. sz. Bp. Athenaeum, é. n. 317—325. Ford. Honti Rezső.)

Mikes az elbeszélést Bandello novelláiban és ezeknek Boisteau és Belleforest francia átdolgozásában is olvashatta (XVIII. *histoires tragiques. Extraictes des oeuvres Italiennes de Bandel, et mise en langue Française; les six premières par Pierre Boisteau, surnommé Launay, natif de Bretagne; les douze suivans par Franc de Belle Forest, Comingeois. A Turin 1570, Cesar Farine*). Iréne története e kötet második elbeszélésében található. Az első kiadás 1559-ben jelent meg Párizsban, s a kornak egyik legismertebb és legkedveltebb könyve volt. Bizonyosnak látszik azonban, hogy Bandello szövege is Mikes előtt volt, mert elbeszélésének utolsó mondata Bandellóból származtatható: „Che si più non voleva trastullarsi con la Greca, non la deveva il

barbaro crudelle ammazzare.” A francia átdolgozók ezt a mondatot nem veték át az eredetiből.

Bandello Iréne-novellája legegyszerűbb történeteinek egyike. Magva Musztafa pasa hosszadalmas beszédje, mellyel Mehmetet észre akarja téríteni. Az esemény epikai eleme igen csekély, a jellemzés felületes, Iréne meglehetősen háttérben áll. II. Mehmet története, Konstantinápoly megvétele külön olvasható (Bandello: 2. 13. — A fordításban: Tom. 3. 1593, 389. Iréne neve itt Hyrenée). A történeti részben Bandello a fő súlyt Mehmet kegyetlenségére helyezi, közben hivatkozik a korábban elbeszél Iréne novellára is. Egyes Mikesnél található adatok nincsenek meg Bandello szövegében. Ezek forrását máshol kell keresni. Mikes történeti tudását egy levélbe sűriti Mehmetről és Konstantinápoly elfoglalásáról. Kritikai megjegyzést tesz a novellára vonatkozólag: *talám nem teszi fel. mindenik historicus.* Mindkét mozzanat, különösen az utóbbi, tanúskodik arról, hogy olyan történetírókat olvasott, akik e novellát nem tartották valóznak, de megemlékeztek az Iréne-novelláról.

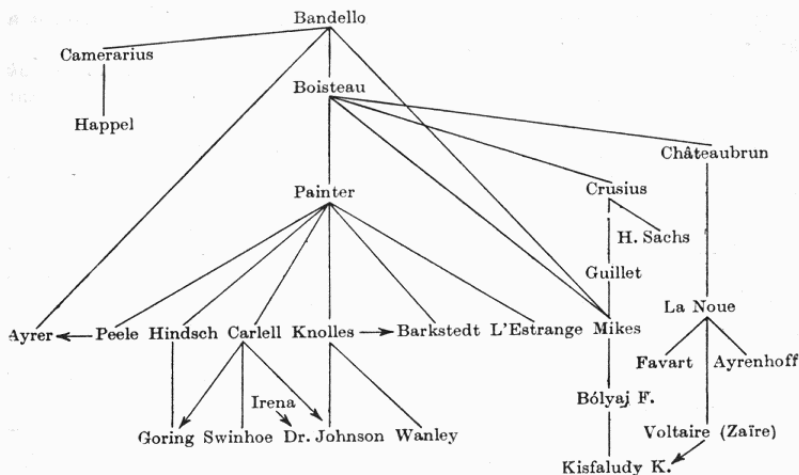
Bayle szótára igazít útba, Mahomet II. címszó alatt. Szintén érinti az elbeszélést és Mikeshez hasonlóan kritikai megjegyzést fűz hozzá: „On dit que pour faire voir à ses soldats que la volupté n'étoit point capable d'amolir sa vertu derrière, il coupa la tête à une maîtresse qu'il aimoit éperdument. Cela me semble un peu apocryphe.” A D) jegyzetben pedig Guillet történeti művéhez (*Histoire du regne Mahomet II.* Paris 1681) utasítja az olvasót, ismét megjegyezve: „je ne la tiens pas fort certaine.”

Guillet az első történetíró, aki rámutat Bandello novellájának valószínűtlenségeire. Elmondja ugyan a novellát (Tom. I. Liv. III, 293), de kifejezi kételkedését. Elbeszélésében vannak olyan elemek, melyek arra mutatnak, hogy Mikes ezt is fölhasználhatta Boisteau fordítása vagy Bandello eredetije mellett. Míg Boisteau-nál egy kapitány adja Irénét Mehmetnek (Bandello ezt általános alannyal fejezi ki), addig Guillet-nél, mint Mikesnél is egy pasa az adományozó: „un Pacha l'avoit faite Esclave à la prise de Constantinople, et donnée au Sultan.” Egyedül Guillet elbeszélésében hallhatók a következő szavak Mehmet ajkáról: „vostre Empereur est bien digne de vous commander”, *mélto vagyok hogy nektek parancsollyak*, Mikesnél. Mindkettőjük megemlékezik Mehmet bosszújáról s szavairól, hogy aki oka volt, megfizeti neki. Guillet-nél szintén a tanácsadó Musztafa pasa jár pórul: „Aussi dit-on que dans la violence de son transport, il fit perir Mustapha-Pacha pour prix de ses remontrances.” (Tom. I. Liv. III, 293.) Ez a vonás a szóba jöhető feldolgozások közül csak itt található meg. — Megvannak Guillet könyvében — igaz, hogy nem egy helyen — mindazon történeti részletek, amelyekről Mikes beszámol. Mehmet nyelvtudásáról: „La connoissance des langues étrangères luy fit si chere, contre le genie de sa Nation, qu'il ne parloit pas seulement celle des Arabes . . . mais encore la Persane, la Grecque etc.” (Liv. I, 17). A gályáknak a pérai hegyen való átszállítását is elmondja (Liv. II, 180—182). A nagy utcai harcra és Konstantin császár haláláról (Liv. II, 205, 218) is ugyanott szól. Mehmet ígéretéről a katonáknak, hogy a várost prédára bocsátja szintén itt (203) ír.

Végül ismerhetett Mikes olyan művet is, amelyben csak történeti vonatkozásokat olvasott. Fleury egyháztörténetében II. Mehmet jellemére és

Konstantinápoly elfoglalására vonatkozólag részletes leírás és néhol szinte szó szerinti egyezés található. Ebben (HistEccI Bruxelles 1713, XXII, 535—570) nem szétszórtan, hanem egységesen kapta az olvasó II. Mehmet élet-történetét. Mehmet nyelvtudása és jellemrajza (XXII, 535), a hajóknak a pérai hegyen való átszállítása is (559) megtalálható. Mikes ezzel kapcsolatos megjegyzése, hogy *az olyan munka, a régi romaiakhoz illet*, Fleury egy idevonatkozó érdekes adatán alapulhat: „... il scavoit l'histoire des plus grands hommes de l'antiquité, de la gloire desquels il étoit devenu jaloux”. (535.) A város ostromának leírása, a város prédára való bocsjátása és elfoglalása (569—570) után Mikes befejező mondatához hasonló záró mondat található Fleurynél: „Ainsi mourut Constantin XV le dernier des Empereurs Grecs, en défendant en Héros digne de ce nom cette illustre Ville que le premier des Constantins avoit batie” (570). Megjegyzendő, hogy Fleury forrásul Louis Maimbourg: *Histoire du schisme des Grecs*. Paris 1682, c. művét használta és Konstantinápoly elfoglalásának történetét kevés változtatással innen vette.

Az újabb kori történetírók Iréne történetét alaptalan anekdotának minősítik (ld. Hammer—Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Pest 1828, II, 208). Iréne nem történeti egyéniség, hanem mondai alak, melyhez hasonlók a XV. században szép számmal keletkeztek a nagy hódító kegyetlenségének hatására. — A tárgyval részletesen foglalkozott Heinrich Gusztáv (BpSz 1881, 58. sz. 140—149); rámutatott a történet népszerűségére és az angol, a német drámai költészetben földolgozott változataira. Megállapította, hogy Mikes elbeszélésén alapszik Bolyai Farkas szomorújátéka, és ez utóbbin régebbi drámai költészetünk egyik értékes darabja, Kisfaludy Károly Irénéje. — Király György (1909, 269—277) kimerítő forrástanulmányt írt a kérdéssel kapcsolatban. Ő még egy lehetőséget említ, ti. Giovanni Sagredo művét (*Memorie storiche de'monarchi ottomani*. Venetia 1673, 89), illetve ennek francia fordítását (*Histoire de l'empire ottoman*, trad. par M. Laurent. Paris. 1724, 189). Érdekessége, hogy ebben is, mint Mikesnél, csak néhány napot tölt Mehmet Irénével: „il y avoit déjà plusieurs jours qu'on ne l'avoit point vu paroître en public”, míg a többi forrás esetében három évről van szó. Részletesen ismerteti Király György az Iréne-tárgynak elterjedését a világirodalomban, angol, német, francia s magyar földolgozásait. Az erről készült családfa az ő munkája. — Madácsy (1937, 20—21) bebizonyította Fleury művének forrásértékét. — Zolnai (1926, 16) Vertot abbénak a máltai lovagrend történetéről írott, regényes epizódokban gazdag munkáját is megemlíti, Mikes itt is olvashatta Iréne történetét. Ezt a művet a levélíró valószínűleg több levelében fölhasználta. Ld. még Zolnai 1930, 72. — Riedl EPhK 1880, 347—348. — Szilasi Móric EPhK 1880, 174—176. — Kont Ignác: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772—1896)* Paris 1902, 293. — Koltay-Kastner Jenő ItK 1958, 67. — Bizánc elestéről ld. Z. Udalcova: *A középkor világából*. Bp. 1952, Művelt Nép Kiadó 319—336. — *La chute de Constantinople par Maurice et Marilène Chavardès*. Paris 1963, Robert Laffont 224 p. (29 mai 1453. „Une des dates des plus importantes de l'histoire de l'humanité. Le dernier jour du Moyen Age.”) Íme a téma családfája:

Megemlíttjük, hogy Chateaubrun Mohamet Second (Iréne) tragédiájának premierje 1714 novemberében volt Párizsban (vö. Zolnai 1930, 72).

16 *második mahomet császár* — II. Mehmet szultán (1451—1481), Konstantinápoly elfoglalója, akit tettéért a Fátih 'hódító' címmel illettek. Mikes tévesen használja a fenti alakváltozatot: Muhammet névalakot mindig csak a prófétával kapcsolatban használtak. Egyébként a rövidült Mehmet alak volt a használatos (vö. C. Brockelmann, Mohammed — Mehmet. ZDMG LXXI, 1917, 269—270). A különböző alakváltozatok megítélésekor nem szabad elfeledkezni a nyugati, s az ezek alapjául szolgáló bizánci forrásokról sem (vö. Byz—ture II, 200—203).

18 *egy néhány nyelvet tudot, a mely igen ritka a török császárok között*, — Vö. Berrár TörtMondt 163: A jelzői mellékmondat általában a főmondat valamely főnévi mondatrészének tulajdonságát fejt ki; latin és német mintára azonban más jelentésű jelzői mellékmondatok is használatosak már a kódexek óta. — A mellékmondat itt nem főnévi mondatrészre, hanem a főmondat egész tartalmára vonatkozik. — Ld. még Galambos Dezső: Idegen-szerűségek a vonatkozó névmás használatában. Nyr 1907, 60. Vö. az 53. lev. jegyz. 22. s.

20 *a pérai hegyen* — Péra vö. a 20. lev. jegyz. 42. s.

22 *az olyan munka, az régi rómaiakhoz illet*, — A rómaiak nagyságáról vö. a 62. és 65. lev. jegyz. a 126. és 37. s. Goldoni is hasonlóan ír a cherbourgi kikötő átépítéséről szólva: „Mélto mű ez a rómaiakéhoz...” (Emlékiratai 488).

32 *ostromokkor*. — Vö. Simonyi Határozók I, 449: „Többszámú főnévhez ritkán járul a -kor rag”. Simonyi Faluditól is idéz példákat. Ld. még a 27. lev. jegyz. 48. s.

45 *egy basának*. — Vö. a 13. lev. jegyz. basa ~ pasa.

53 *erini* — Egy görög rableány neve. Iréne történetének hitelességét a kutatás erősen kétségbe vonja.

64 ... *de annak nem kellett volna, maga lenni hohérjának ; ... annak egyszer mind hohérja lenni. irtoztato kegyetlenség!* — Vö. Mariánovics Milán: (Nyr 1908, 298) „A kell, lehet, illik-féle igék (és szabad stb.) mellett két datívus szerepel ma is érvényes szabály szerint...” Érdekes mondatnak tartja a Mikestől idézettet. A datívusról ld. a 36. lev. jegyz. 67.s. — Vö. NySz Magam, Magad, Maga d).

65 *ugy meg eset a szívem, annak a leánynak halálán, ... irtoztato kegyetlenség!* — Mikes lírai kapcsolatba tudja magát hozni olvasmányaival. Az olvasmány része lesz az ő érzelmi életének. A levélírás élménye így összekapcsolódik az olvasmányélménnyel. Ezzel is magyarázható, hogy Mikes „az unalmas Rodostón” újra megtalálta a leveleinek folytatásához nélkülözhetetlen nyersanyagot.

80 *mi haszna vagyon. egy éhel halónak, abban. hogy kolosvárt jó kenyereket sütnék,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

84 *suhajtás könnyűti, a nyomorultakat ...* — Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. Mikes szubjektív sóhaja közvetlen lelki élményből fakad. A bujdosás nyomasztó terhe váltja ki belőle a szomorú hangot, amikor visszatérnek Rodostóba a *mi meg unt kedves városunkban*. A levél végén újra előtör a levél elejének érzelmi hulláma *már itt tölttyük az időt, amint lehet szegény bujdosóktól, hol szomorúan, hol kedvetlenül*. A bujdosás és a hazavagyódás itt a levélkezdő és befejező motívum. — Vö. 59. lev. jegyz. 64. s.

93 *én csak néktek prédikállok. nem magamnak.* — Vö. Zolnai 1916, 105. „Egy pap, aki maga nem követi azt, amit prédikál.” Mikes keserű humorral alkalmazza magára ezt a mondást. Elmondja a vallásos vigasz szavait, de ő maga lelkileg csüggedt és szomorú.

[64.]

1 *sor bercsényi ur látogatására jöttünk,* — Bercsényi betegségével kapcsolatosan jó témát talált Mikes egy rövid elmélkedésre. Az egészséges életmódról szólva bírálja az urak életmódját. — Bercsényiről jó ideje nem írt Mikes (vö. 51. lev.), főként azóta, hogy feleségül vette Kőszeghy Zsuzsit.

5 *cámgrénától, — grangraenától = úszkösödéstől, fekélytől.* — Szathmárynál „cámgréna” (359).

6 *borbély — felcser.*

7 *jóbtól kel követnünk,* — Ld. a 66. levélben is (Iob 2, 10).

9 *az ilyen rosz. mint én ... én nekem pedig azért kel szenvednem. hogy akaratom ellen is végül szakaszthassam roszaságomnak.* — Mikes „rosszaságá”-nak hátterébe vö. az 55. és 57. lev. és jegyz. Bercsényi súlyos beteg. Mikesben titkon él a remény, hogy Zsuzsi, aki őt szerette, de a grófi rangért az öreg Bercsényihez ment férjhez, még az övé lehet.

14 *édes néném, mely jó az egészség,* — A levélíró itt három mozzanatot emel ki: a) a mértékletes evés, ivás hosszabbá teszi az életet; b) az elme nyughatatlansága megrontja az egészséget (vö. erről a 46. lev. és jegyz.); c) a munkás ember életmódjának eszményítése, az urak mértéktelen, tunya életének bírálata és a részegség kárhozthatása. A munkás életmód és az egészség

összefüggéséről szóló gondolatokkal Mikes gyakran találkozott olvasmányai-
ban. Az alábbi idézetek Mikes fordította művekből valók, többnyire fejezet-
címek. Az egészség, mértéktelenség az evésben és ivásban. — *A munkáról. és az*
időnek töltéséről, 14. Rész . . . az *henyélés. meg gyengíti az testet. az sok rossz*
humoroknak meg szaporodások miat . . . (Kalauz 50 verso). — . . . *mit viszen*
végbe, arestség. és a világiaknak tunya életek. Hogy a munka, természet szerént.
minden renden lévő személyeket illeti stb. (Az idő jóll . . . 112 recto). —
A tunya életnek kárhóztatása (Tükör 47 verso). — *Egy keresztyének az életét,*
a munkában, ahasznos foglalatosságokban kel tölteni . . . (Epistolák I 127 recto).
— *A munkáról és a hivatarol. Leg inkább a gazdagoknak jóvallyák vala . . .*
hogy el kerüllyék a henyélést . . . (KeresztyénekSzok 101 recto). — *A pátriár-*
kák jóságírol. és foglalatosságírol. Az Eledélről. (Izraéliták 6—7, 11 recto) —
zarándoki élet, pásztori élet, sok munka, hosszú élet, a földi munka és a
jobbágyok élete stb. Ld. a 83. lev. is. — Vö. Király 1909, 345. — Az egészség
és munka témájáról vö. a Spectateur-t is, pl. „Le travail et l'exercice sont
nécessaires à la santé du corps et au bien de l'ame. — Il faut demander à
Dieu, qu'il vous donne du bon sens et de la santé. Orandum est, ut sit mens
sana in corpore sano. Juv. Sat. X. 356.” (II, 113.) — „La vie ne consiste
proprement qu'à jouir de la santé.” — „L'égalité d'ame doit être le but de
tout homme raisonnable, au milieu même de ses maux.” (II, 182.) — „De
la Bonne Humeur qui vient du temperament.” (IV, 149, santé-gaité.) — Az
egészséges életmódról vö. Bethlen Miklós sorait (pl. I, 123). — Páriz Pápai
Ferenc könyve is foglalatossággal ezzel a kérdéssel: Pax animae (Kolozsvár 1680),
Pax corporis (uo. 1690).

25 a sok féle étellel. — Császár Elemér Mikes-kiadásából ez a szövegrész
hiányzik.

33 halmozva, meg töltik magokat. — Szily: halmoz. „A NySz. csak a XVIII.
század második feléből ismeri.”

39 a sok féle rossz humorokat. vagy nedvességeket. — Mikes eredeti latin
értelme szerint használja a humor szót. Vö. a 49. lev. jegyz. 43.s. Ld. Lo-
ványi Gyula: Humor. Szó- és szólásmagyarázatok. MNy 1951, 76.

40 ezért mondgya egy példa beszéd, hogy az ember a fogával áss magának
vermet. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) Szily: Közmondások. Vö. Simonyi
Kötészők II, 40: Szó szerinti idézet. Simonyi Toldy Mikes-kiadásából így idézi:
„ezért mondja egy példabeszéd, hogy: Az ember a fogával ás magának
vermet” — majd ezt fűzi hozzá: „Az írók néha kettős pontot tesznek a hogy
mögé olyankor is, mikor az oratio obliqua nem különböznék a szó szerinti
idézettől, s ezáltal azt jelölik, hogy ők az idézetet szó szerintinek akarják
tekinteni.” Ld. még a 4. lev. jegyz. 39. s.

42 a szegény susi azért igen szomorú; — Utoljára az 53. levélben szölt
Mikes Zsuzsíról.

43 fél fogra nevet. — (Erdélyi) Szily: Közmondások. NySz 1. Fog [Szó-
lások]. — Vö. Simonyi Határozók I, 185: „Vannak különös ra-végű eszköz-
határozóink, melyeket kivált a népies nyelv kedvel.” Hasonló példákat idéz
Simonyi Amadetól, Gvadányitól, Aranytól stb. — Ld. még 61, 80. lev. jegyz.
és a 3. lev. jegyz. 37.s.

46 és maradok két szolgálja. — Vö. a 34. lev. jegyz., továbbá a 38, 39, 41,
49, 50, 52, 56. lev. végét.

46 *amen.* — A levélvégi imaszerű zárószóra vö. a 33. és 43., továbbá a 67. lev. végét. Ld. később is, a 81, 86, 106, 119, 158, 206, 207. levelet — és az 59. lev. jegyz. is. Mikes világi szépprózája a barokk emlék- és napló-írás hagyományából megőrizte a kegyes tónust, az *amen*-os lírai imahangot. Az élet- és emlékirók, naplóírók gyakrabban éltek vele, mint Mikes. Pl. Czegei Vass György (MHH 35. Bp. 1896, 29, 35, 45, 52, 54, 62. stb.) — Szaniszló Zsigmond (TT 1889, 248, 259, 518, 521, 721, 727; 1890, 101, 309; 1891, 272—73, 288. stb.). — Komáromi (14, 36, 49, 55, 70, 82, 84. stb.) — Károlyi Sándor (I, 131, 244, 251, 285—86, 300. stb.) — Dániel István (Erdély öröksége VII, 200, 213, 214). — Rettegi György (Erdély öröksége VIII, 65. stb.) és (Hazánk 1884, I, 219; II, 56, 376; III, 71, 285, 347. stb.). A levél-irodalomban is használatos: vö. Bethlen Miklós, Bécs 1711. márc. 18-i levelét gr. Bethlen Lászlónak (ItK 1906, 88).

[65.]

4 sor *inkáb írok, de mit? mert szakállomra mondom. hogy nem tudom mit írjak, Alább hát máról írjak* — Vö. az előbbi leveleket is: 60, 58, 57, 56, 55, 51, 47, 42. lev. — A levél vegyes tartalma arra vall, hogy a levélíró minden valamire való témát beolvaszt levelébe.

6 (*bercsényi uron kívül* :). — Mikes Bercsényi súlyos állapotáról a 64. levélben írt először.

7 *elizeus mezején* — Elysium, a pogányok hite szerint a boldogok tartózkodási helye a túlvilágon. Homérosz Odisszeája beszél először a föld szélén fekvő Elisiumról, amin eget, mennyországot, paradicsomot értenek. Mikes Elizeus nevét összekombinálja a klasszikus mitológiával. Mohamed paradicsomáról vö. a 192. lev. és jegyz. Kedvtelve, megrovás nélkül írja le Mikes a török vallás által hirdetett túlvilági gyönyörűségeket. Vö. Montesquieu: *Lettres persanes. Lettre XXXV.* etc.

8 *a lelkek nagy kiességben. vannak ; — A. m. nagy gyönyörűségben (ÉrtSz).* — NySz Kies : kiesség.

10 ... *a tengerben találna pökni, azonnal edesé lenne,* — Ld. a 192. levélben is.

13 *ma nálunk nagy innep vagyon.* — Rákóczi is megemlékezik a Ferenc napról: „C'est aujourd'hui, Seigneur, la fête de Saint François dont je porte le nom ...” (*Aspirations ... a Confessio* kiadásában 539.) — A fejedelem névnapját az udvarban mindig megtartották, vö. Beniczky Gáspár följegyzéseit: 1707. október 4. Patak. „Eő Felsége napja incidálván, mihamen felkölt, azonnal Tekéntetes Nemzetes Otlik György Hopmester és Török András Udvari Fő-Hadnagy az egész eő Felsége fejedelmi udvara népe nevével eő Felségét üdvözlették, nemkülömben a'musicások is és mások, 's mindenike maga kötelességének megfelelt.” (Diárium 50.) — 1708. október 4. Aranyosi mező (Diárium 163). Ld. még Esze Tamás 68, 72, 77. — Vö. Rákóczi levelét Károlyi Sándornak (Szerencs, 4. 8-bris 1710), amelyben megköszöni a tábornoknak a névnapjára küldött bort (Archívum R XII, 530). Az ünnepi szokást Rodostón is megtartották; Mikes csak itt emlékezik meg róla.

14 *ha pap volnék. le kellene tehát írnom a sz. ferencz életét.* — Assisi Ferenc (1182—1226) eredeti nevén Giovanni Bernardone. A ferenciek, a klarisszák

rendjének és a harmadrendnek (terciáriusok) alapítója. Élettörténetét Giotto festette meg. Életrajzát IX. Gergely pápa meghagyásából Celanói Tamás (1226) írta meg. Ezt egészítették ki később (1246) szerzetestársai Leo, Angelus és Rufus. — Szt. Ferenc és az együgyű fráter. Vö. Zolnai 1916, 105.

15 *de nem akarok úgy tenni mint egy olyan pap.* — Mikes a 63. levelében is pappal kapcsolatos mondással példázódik.

19 sz. *Joseph napján.* — Március 19-én.

29 Franciskánus barátok a purgatóriumban. Régi téma, különösen a felvilágosodás idején aktuális.

32 *itt most szürnek, azért beszéllünk a szüretéről.* — Mikes ez idő tájt kezdi alkalmazni ezt a fordulatot, vö. *most vetik agyapotat; írjunk hát a gyapotról.* (60. lev.) — *azt írom hát hogy, itt most szántanak, és vetnek.* (69. lev.) — *mint hogy a szőlőről vagyon a szó, ...* (77. lev.) — *de mint hogy a szerelemről. van aszó ... azt a kérdést teszem.* (94. lev.) — *... nem lévén miről beszélni. csak az időről. beszéllünk, én is arról írok,* (161. lev.) — *szürnek, ld. a 77. levélben is.* Szily: „A. m. szüretel. Ez csak a XVIII. század második feléből van kimutatva. Vö. NySz.” — De szüretelés 1750-ból NyÚSz.

33 *a szüret csak nem mindenütt egy tályban vagyon,* — Vö. Simonyi Határozók II, 277; 276: Tájban, tájon, tájt. Hely- és időhatározó. A 79. levélben *mely tályban.* — MMNyR I, 281—82; 182, 190.

36 *a búzát majusban arattják. de a szüretet csak akkor kezdik mint nálunk,* — Simonyi szerint inkább így mondjuk: akkor kezdik, mikor nálunk (Kötőszók III, 169). Ld. a 3. lev. jegyz. 5. s. — Mikes a gazdaságban járatos ember tudásával szól a gazdálkodás különféle ágairól, a szőlészetről, előbb a gyapot-termesztésről, a selyemgyártásról, később a lótenyészésről stb. A dolgokról európai áttekintése van, ide értve hazai, erdélyi gazdasági tapasztalatait.

37 *a régi római császárok* — Mikes sokat vett át példatárába római történetből. Különösen az első években hivatkozik sokat a régi és híres rómaiakra (11, 30, 34, 52, 54, 56, 62, 63, továbbá a 68, 72, 78, 95, 96, 104, 109, 138. lev.).

50 *magyar országban a hegy alján novemberben szürnek,* — Mikes Rákóczi-val járt Hegyalján 1707 és 1711 között. Vö. II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. (Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai. Bp. 1955, 553—556.) — A 161. levélben a *tokai hegyet* említi a levélíró.

52 *a még pedig erre a kérdésem meg felellyen kéd, addig ...* — Vö. Simonyi Kötőszók III, 95: — „Régi irodalmunk gyakran használja idegenszerűen, latinosan a föltételes módot a míg-es mondatokban, valamint egyéb időmondatokban, ... A székely mesékbe ez a latinosság is átment, úgy mint a mikor-féle mondatokban ... A fölszólító mód természetesen szintén előfordul latinosan.” Mikes mellett a kódexekből, Révaitól és Faludítól idéz példákat Simonyi. — MMNyR II, 372, 422.

55 *... csak egy száraz figével is meg gyógyíthatta.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — A biblia szerint Ezekiás királyt gyógyította meg így halálos betegségéből Isaiás próféta (IV. Reg 20, 7 és Isa 38, 21).

56 *most ez elég. maszor többet.* — Vö. a 15, 37, 123. stb. lev. végét.

57 *mely régen nem kérdeztem, ha szeretéd kéd. mert azt el nem kel felelteni.* — Vö. a 23. lev. jegyz. Mikes eleinte sokszor, most már ritkán él ezzel az évődő levélzáró fordulattal, az egymás-szeretés motívumának játékos variálásával.

Bán J.
Hdl. 1967
132.

1 sor *Ma a szegény bercsenyi ur látogatására voltunk.* — Egy hónappal ezelőtt a 64. levelét is a beteg tábornok látogatásának leírásával kezdte Mikes.

2 *valamint jób volt,* — (Iob 2, 7—8) Ld. a 64. levélben is.

4 a *lábaiból a víz ki folyván. a rothadás szállot belé,* — Vö. Kulesár Nyr 1899, 391: „A külön alanyú határozó igenév Mikesnél már közönséges, de többnyire csak a lévén alakkal. Fölötte ritkák ily egyenetlenségek.”

6 *metélük le* — Szily: „lemetél, a NySz.-ból kimaradt.”

8 *mint ha a régi marttyromokat látnám a kinokban.* — Mikes előadása a mártírok, a vértanúk történetének ismeretére, a vértanúk életének olvasására enged következtetni. Középkori hagyomány, barokk téma; Párizsban sok ilyen festményt láthatott. A rodostói könyvtár számos olvasmánnyal szolgált: Claude Fleury egyháztörténete, Mabillonnak a keresztényi halálról szóló műve stb. Vö. Zolnai 1926, 5, 8.

14 a *testamentumát már meg csinálta.* — Bercsenyi végrendelete nem ismeretes. Mikes ír még róla a 68. levélben.

16 *mint hogy e szomorú levél. azért most nem is írok többet. mert a szomorú levélnek, igen rövidnek kel lenni.* — Ld. a 48. lev. és jegyz. 32. s.

19 *egy kis historiával végzem el.* — Próbára tett asszony. Vö. Király 1909, 342. Forrása valamelyik reneszánsz novella lehet. — A féltékenység témája gyakori a Spectateurben is. Pl. „Description de la Jalousie et les différentes classes des maris jaloux.” (II, 261.) — „L'Amour est d'ordinaire fort crédule. Credula res amor est. Ovid. Heroid. VI.” (II, 269.) — „Sur la Jalousie des femmes.” (II, 308.)

20 *gyanakodot reája. noha semmi bizonyost nem tudhatot felőlle,* — Vö. Simonyi Határozók II, 137; 135. Eredethatározó: felől. Hasonló példák a 20, 78, 82, 166. levélből. Ld. a 37. lev. jegyz. 8. s.

23 *innya kezdí,* — inni kezdí; innya régies infinitivus. Mikes többször használja a *Leveleskönyvben* és fordításaiban is (vö. 38. lev. jegyz.). — MMNyR I, 224.

26 *hogy étetöt ivut.* — hogy mérget ivott. NySz *Ész-ik, ész-ik, ész-en:* étető 2 — mēg-étet 3). Alább *nincsen meg ételve* — *nincsen megmérgezve.* Ld. Bethlen Katánál is „*étetés*” (329).

27 *hanní,* — hányni NySz 1. Hány 3.

2 sor *Zsuzsíról és Kajdacsínéről vö. a 24. lev. jegyz.*

4 *bercsenyi ur. a bujdosásának végét szakasztván . . . el hagyja bennünket.* — Bercsenyit feltűnően gyakran emlegette Mikes eddigi leveleiben: 21, 28, 31, 32, 35, 36, 37, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 51, 64, 65, 66. lev. Bercsenyinit is: 21, 22, 23, 24, 26, 37, 40, 44, 47, 48. lev. Ld. még a 68. lev. és a 21. lev. jegyz.

5 *egy keresztényhez illendő halálal mult ki evilágból.* — Bercsenyi haláláról Mikes megrendülve emlékezik meg. A mors christiana jellegzetes barokk téma, nagy irodalma van. A rodostói könyvtárban is volt ilyen című munka, Jean Mabillon: *La Mort chrétienne . . .* A tudós benedictinus az ars moriendi tudományára, a halál előkészületeire oktat benne. — Mikes szemében Rákóczi

halála volt a keresztényi halál megvalósítása. Vö. a 112. lev. — Ld. Zolnai 1926, 7—8.

8 *de azokra is gondgya léssen annak a nagy cselédes gazdának.* — Ld. a 159. levélben is. Káldinál „egy chelédes ember”, Károlinál „egy gazda ember”. Mikesnél leggyakrabban a „cselédes gazda” fordul elő. Fordításában is többször használja: *Kalauz* 118 recto; *Az idő jóll* . . . 90 recto; *Keresztények-Szok* 100 recto, 172 verso; *Catechismus* II 105 verso; *Izraeliták-Szok* stb. *Epistolák* II 27 verso: *Más példa beszédet halljátok, vala egy tselédes ember, ki szöllöt plantála . . .* A magyarázatban: *A tselédes gazda, az Atya Isten . . .* — *Epistolák* IV 148 verso: *az Atyák, az Anyák., és közönségesen atselédes gazdák, . . .* — A „cselédes gazda” kapcsolatra vö. Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis*, Lőcse 1692 (RMK I. 1387) „. . . az házi cselédes gazdának s gazda asszonyoknak” — írta művét.

9 *a mi urunk mindenkor mellette volt . . .* — A fejedelem többször meglátogatta Bercsényit betegségén és *hozája valo barátságát. holtáig megmutatta.* Mikes hangsúlyozza Rákóczi és Bercsényi barátságát. Rákóczi ha írásában bírálta is (Vallomások; Emlékiratok) főtábornokát, de mindig szeretettel beszélt barátjának rendíthetetlen hűségéről.

13 *ez az ur éltiben valo hogy szenvedet. de sok világi jókban is volt része.* — Mikes korábbi leveleiben többször tanújelét adta, hogy jól ismeri a Bercsényi-családot, Bercsényiné nagyúri életének történetét. A Bercsényivel kapcsolatos levelekben nemegyszer állítja szembe Bercsényi úr gazdagságát saját szegénységével.

15 *igy fogyunk el lassanként. mert már itt elég szegény bujdosokat temettünk el.* — Az egész levél hangulatát a halál és a bujdosás gondolata teszi szomorúvá, líraivá. Mikes ekkor 35 éves, ebből tizenöt évet töltött idegen földön. A törökországi bujdosás tudata az 1719-es esztendőben alakul ki a levélíróban (vö. a 28. lev. jegyz.). A bujdosás lelkileg is nyomasztó terhe az első rodostói években (1720—1725) nehezedik rá teljes súlyával (unalom, pestisjárvány, halál, szerelmi bánat, édesanyja hazahívó levele, szegénység, török világ).

17 *nem érdemli ez a világ . . .* — Szabolcsi 228: D) Jellemző mondatritmika. 55. lev. jegyz. 7. s. *(talán talán)*

20 *Elmult gyönyörűség, csak suhajtást okoz.* — Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. — Beöthy szerint a vers (Danté egy megrázó sorának visszhangja (Emlékkiadás 1906, LII). — Vö. Rákóczi Vallomásait (365.) „Sic praetereunt dies et menses hominis, quorum praesens inconsiderate transigitur, praeteritum doloris, futurum inquietudinis plerumque suppeditat argumentum.” (Confessio 317.) — Ld. még Tóth Szájrul szájra 302: „Dante sorai (Francesca da Rimini-epizód):

Bán
Helikon
1967. 732

Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria. (Inferno 5, 121—23).

Boöthius

„Nincs semmi szomorítóbb, mint emlékezni régi szép időre nyomorban . . .” (Babits.) Vö. 59. lev. jegyz. 64. s.

24 *aztot már meg mondtam, hogy a szomoru levélnek nem kel hoszunak lenni.* — Vö. az előbbi lev. és a 48. lev. jegyz.

28 *ki szívut.* — kiszívott; székelyes alak (Szily).

28 *amen.* — Mikes lírai hangulatú levele az imaszerű zárószóig ível. Azt a levelét is amen-nal zárta, amelyekben Bercsényi halálos betegségről számolt be (64. lev.). Később is amen-nal fejezi be levelét (206, 207. lev.), amikor idős bujdosótársainak, Csáky tábornoknak és Zay úrnak a haláláról ír.

[68.]

7 sor *egy kis görög kápolnában temették el.* — Bercsényi Miklós sírhelyének részletes leírását lásd Thaly 1893, 43—51. A templom a múlt század végén is megvolt; Rodostó görög városrészének házai között, lankás dombon állott. Bercsényi halála előtt ide temették el Eszterházy Antalt és Sibrik Miklóst. Mindhárom síremléken szépen faragott, címeres feliratos nagy sírlap van. Bercsényié alabástromkő, a másik kettő fehér márvány. Íme Bercsényi gondosan és szépen megírt síriratának befejező része:

MOTVVS EST MVNDO OMNIBVS MVNITVS ECCLESIAE SACR.

RODOSTI DIE VI. NOV. ANNO MDCCXXV. AETAT. SVAE LXI.

A tábornok holttestének Konstantinápolyba szállítását a porta, a Rodostó környékén uralkodó pestisjárványra hivatkozva, nem engedélyezte. — Bercsényinét a galatai Szt. Benedek templomba temették. Ld. a 48. lev. — Hamvaik 1906-ban a kassai dómba kerültek, azóta a dóm kriptájában nyugszanak.

13 ... *a fiára szállot,* — Gr. Bercsényi Lászlóra, aki ekkor Franciaországban élt. Vö. a 39, 41. lev. és jegyz.

15 *ennek a gyeneralisnak. többje volt. mint sem arégi romai gyenerálisoknak, ...* — Vö. a 65. lev. jegyz. 37.s. Róma még mindig eszmény. Vö. Montesquieu: *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.* Mikesnek alapos klasszikus műveltsége volt, amit a kor ízlése szerint hasznított a levélírásban. A római generálisokról ld. a 72. lev. is.

17 *egy regulus nevű fő. polgár mester* — M. Atilius Regulus consul, római hadvezér (i. sz. III. szd.), aki szétszórta Karthágó légióit. Vö. Szily: „főpolgármester a. m. consul a rómaiaknál.”

18 *carthagobéliek* — Karthágó város Afrika északi partvidékén. Scipio Africanus római hadvezér romboltatta le i. e. 146-ban.

27 *mint meg nevetők most ...* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

30 *a cseléde* — Ld. a 118. levélben is *a gazda, az egész cselédével.* Szily: a. m. család.

32 *a maga szegénysége mellet. csak a hazája gazdagságát kereste,* — Vö. Simonyi Határozók II, 84, 87—88. Mellett, mellől, mellé. Állapothatározók. Hasonló példa a 77. levélben. Ld. még a 89. lev. jegyz. 3. s. — Rákóczi nem mondhatta el mágnás generálisainak többségéről, hogy önzetlenek lettek volna. A feudális Magyarországon a legtöbb kuruc tábornok nem követte a római példát — erre céloz Mikes. Alább: *boldognak mondhatni azt az időt, amelyben, a nagy urak csak éppen a haza hasznát keresték,* — ez már erős bírálata a magyar mágnásoknak.

35 *az eke mellől vonták el.* — L. Quinctius Cincinnatus, római államférfi (i. e. IV. sz.), akit mint az órómai egyszerűség és erkölcsösség mintaképet emlegették. Példája közismert a latin iskolai könyvekben. Az említett eset i. e. 458-ban történt, amikor Rómába vitték diktátornak, s győzelme után ismét

visszavonult falusi birtokára. Cincinnatusról és Regulusról többen írtak, köztük Cicero: De finibus. Lib. II, 12. (Bp. 1901, Franklin.) — Valerius Maximus Lib. IV, Cap. 4. 4—6. — Livius stb. az eke mellől ld. a 13. lev. és jegyz.

39 a majorkodását — a mezei gazdálkodást (Szily). Mikes korában a földesúr saját kezelésű földjén folytatott gazdálkodást értették rajta. Vö. a 44. lev. jegyz. 6. s.

43 ... a város tár házában kelleket adni, — Vö. Simonyi Határozók I, 51: Helyhatározó -benből be. Hasonló példákat a 85, 89. levélből idéz Simonyi.

54 közönségesen — egyszerűen.

55 azt el mondhatni boldognak ... aki keveset kíván, és kevéssel bé éri, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Régi sztoikus bölcsességű mondás. Vö. „Ha boldog akarsz lenni, tanulj meg kevéssel megelégedni” (Konsza Háromsz-Népkölt 491). „Jobb az elég, mint a sok” (uo. 492). „Ki kevéssel be nem éri, az a sokat nem érdemli” (uo. 494).

58 én azt a régi szokást viszá nem hozom ... — A régi és az új szokások viszonylagosságáról olvasmányainak hatására Mikes többször ír, pl. a 19, 23, 50, 57, 74, 78—80, 96. levélben.

61 üsmerek ollyat. a ki susival le akarná már is tétetni a feketét, de nem akarja. — Mikes önmagára céloz. Zsuzsi szerette őt, és most is szereti, mégsem megy hozzá. Mikes keresztény megnyugvásra utaló sorai természetesen, hiszen az író korában a „grófné titulust” nem hagyták ott olyan könnyen. — Kulcsár (Nyr 1899, 393) szerint Mikesnél „ritka az az eset, hogy egy-egy szó híja miatt kifejezése homályossá, vagy kétértelművé válik”, s ezt is ilyen esetnek tartja, bár a szövegösszefüggés szerint a második tagmondat alanya (Susi) könnyen odaérthető s a tagmondat egyértelműen kiegészíthető.

[69.]

1. sor *bajuszomra mondom*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Ld. a lapalji szövegjegyzetet: *de < szakállomra > bajuszomra mondom*. Vö. a 65. lev. elejét.

2 *nem tudom mit kel írni, ... de csak kel valamit írni, azt írom hát ...* — Vö. a 65. lev. jegyz. 4. s.

3 *könyvem forrása, s' áradási, induliyatok.*, — A 88. levélben *könyveknek forrása*; 112. lev. *hullasuk ... könyveinket*; 121. lev. *könyves szemel*. A mai könnyem, könnyek, könnyeink, könnyesféle szóalakok és származékok a régi nyelvben sokáig, részben még Mikes után is v-vel hangzottak. (Szily) — Ld. Szabolcsi 228: „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz Mikes. Vö. a 88. lev. jegyz.

9 *aminap olvastam, hogy miképpen kel a buzát meg szaporítani*, — A levélíró már előbb is merített Chomel szótárából (vö. az 56, 60, 61. lev.), gazdasági ismereteit itt is Chomel szótárából vette: „On prend un boisseau de blé ... on le met dans un grand vaisseau de cuivre; on verse dessus cinq seaux d'eau il faut faire brouillir cela sur le feu, jusqu'à ce que le blé soit crevé et que l'eau soit imprégnée du sel essentiel du grain, on passe cette eau par un ligne ... Cela fait, prenez une grande cuve de bois et mettez dedans la quantité de froment ... versez par dessus votre liqueur qui doit être tiède et qui doit passer de quatre doigts au dessus du grain, parce qu'il se gonflera bientôt.

Couvrez bien le tout . . . Laissez-là votre blé vingt quatre heures, afin qu'il se charge de ce sel de fécondité, de ce baume . . . car enfin c'est le grand mécanisme de la multiplication. Quand le germe se commence apparaître un peu ou qu'il est enflé . . . on le semera . . . on cherche de bonne terre . . . on sème chaque graine éloigné de l'autre d'environ trois doigts." (Lyon 1709, I, 324.) Chomelnél a búza szó „quantité de froment” kifejezésben később fordul elő, s hogy Mikes a „blé” szót búzának fordította, az az ő önkényes eljárása. Ld. Király 1909, 345. — Zolnai 1926, 18. — Madácsy 44.

25 a *francia király* . . . — Ld. a 39. lev. is. A XV. Lajosnak szánt spanyol infánsnőt a régens 1723-ban történt halála után Bourbon herceg hazaküldte, aki egy ideig Péter cárt is hitegette, hogy annak Erzsébet nevű leányát fogja eljegyezni a francia király. A cár halála után utódjának, I. Katalin cárnőnek értesítése nélkül, megkötötték a házasságot Stanisław Leszczyński (1677—1766) trónfosztott lengyel király (1704—1709) Mária nevű leányával (1703—1768). Mikes a házasság időpontját: 1725. IX. 5. pontosan tudósítja. Az említett *augustus*, II. Frigyes Ágost lengyel király (1697—1733), akit 1704-ben XII. Károly svéd király óhajára megfosztottak trónjától; a poltavai vereség (1709) után azonban II. Ágost visszaszerezte a trónt.

28 *nével való királynak* — névleges (Szily).

34 *meg tekintette szolgálójának alázatosságát*. — Vö. Mária hálaénekével: „Mert meg-tekintette az ő szolgálójának alázatosságát . . .” stb. (Luc 1, 48 és 52) Zsoldos 14, 64.

38 *de bujdosásban lévén, mindenektől el hagyatván*. — A bujdosó lengyel király sorsáról beszélve magukra gondol Mikes: az isteni rendelés az ő számukra is tartogathat még valami jót.

41 *ludit in humanis*. — Hasonló értelemben fordul elő olvasmányjaiban is . . . *hogy az egész világnak teremtése ő előtte, játék, és mulatság volt.* (*Epistolák I* 197 verso.) Rákóczinál is: „Sic ludis in humanis, o aeterna sapientia” — írja a Confessio 1719-ből keltezett fejezetében. Nem a szó szerinti egyezés, hanem az isteni mindenhatóság jelszava, annak közös használata méltó a figyelemre. Az isteni rendelésben való föltétlen bizalom vallása Rákócziban haláláig táplálta a haza ellenségeivel szembeni harc jogosságának és elkerülhetlenségének szilárd hitét. Ezért gyakorlatilag mindent meg is tett.

Mikes magatartásában viszont bizonyos fatalizmus kialakulásához vezetett a gondviselésben való reménysége; joggal várhat attól a szegény segítséget, akitől az uralkodók, a gazdagok függnek. Vigasztalására szolgált, ha látta, hogy a fejedelmi személyek is szükségét szenvednek (43. lev.) s könnyebben viselte el a magáét, látva a királyok bajait (98. lev.). Ez a peszsimista jelszó, amely a dolgok valóságos okainak keresésében meghomályosította a józan értelmet, Mikes reménységének utolsó mentevárává vált. Ld. Zolnai 1937, 14. Zolnai NRH 1935, I, 368.

Használja é kifejezést Ottlyk György, felvidéki protestáns nemes, aki 1711-ig Rákóczi főudvarmestere volt. Önéletírásában: „De jól mondják: . . . mikor, legjobb szerencséje szolgál embernek, mindenkor forgassa elmében veszto felit . . . Quia ludit in humanis divina potentia rebus.” (Thaly: Történelmi naplók. MHH 27. Bp. 1875, 13—14.) A *Lusus mundi*-ban Apor Péternél is: „Ludit in humanis Divina potentia rebus. Sta, Lector! vide lusum et actum scenicum mundi; quid videbis? . . .” (MHH 11. Pest 1863, 82.) —

Komáromi is említi (45). Ez a fölfogás Mikesnél és Rákóczinál is, visszavezethető az ovidiusi szövegre: „Ludit in humanis divina potentia rebus” (Ex Ponto, IV, 3, 49). — Modern szerzőknél is megtalálható, pl. „Dieu s’amuse” (André Gide, Les Faux-monnayeurs, 1925, 319 és 122). — Továbbá Mécs Lászlónál „Az Isten játsszik” (1931).

46 *sok hamis vádolásokat* . . . — Egyes latin szerzetesrendek, pl. domonkosok, jezsuiták, ferencesek misszióházakat tartottak fenn a birodalomban, s a rendek egymás közti féltékenysége állandó torzszalkodást okozott. Görög és latin keresztények, francia és olasz szerzetesek, örmény és szíriai keresztények, orosz rítusú óhitűek civakodtak a rájuk megvetéssel néző török pasák kormánypálcája alatt. Mikor a pasa megsokallta ezt, az egész misszióházat fogságba vetette, 1726-ban pedig a diárbekiri kapucinus-házat is fölözlette. A papok a francia követhet és Rákóczihoz fordultak és a XIV. Lajossal kötött „capitulatio”-ra (1673) hivatkozva elégtételt követeltek. Rákóczi maga is készítetett a latin szertartásúak védelmében egy memorandumot, amelyet benyújtott a portára. A magyarról franciára fordított irat a D’Andrezel-iratok között található. A kérdésről gyakorlati célból írta meg a fejedelem a Musztafa és Pelerin párbeszédét latin nyelven, melyet D’Andrezel franciára és törökre is lefordíttatott; ez ugyancsak a követ iratai között van. Ld. Szekfü 264—68, 381—82. — Angyal Sz 1905, 220.

56 *afrikában, és amérikában. azok a vad emberek* . . . — Ld. a 74. levelet is.

57 *de a barátokon nem kapnak* . . . — Némi cinizmus: a sovány baráthús nem ízlik a vadembereknek. Alább: az ijesztő lovas jezsuita! Ez is Mikes libertinus humorára vall. A levélíró szánakozik a hittérítőkön, miközben furcsa anekdotákat mesél róluk. — Vö. Király 1909, 342: Két téritő.

70 *jo éttzakát edes nénéem*. — Mikes gyakran fejezi be levelét alváshoz készülődve és jóéjszakát kívánva, pl. 29, 36, 51, 59, 61, 63, 66, 71, 76. lev. stb. Az esti levélírás nem lehetett ritka írói gyakorlatában.

[70.]

1 *sor A kéd méznél edeseb levelét* — Másutt *A kéd nád mézes téntával írot levelét* (71. lev.), *a mézes pogácsánál edeseb leveleidet* (80. lev.), *nád mézel írot szép leveledet* (96. lev.). — Mikes eddigi levéltípusaira vö. a 16, 18, 21, 39, 40, 41, 48, 56. lev. és jegyz. Ld. a 75. lev. jegyz. 3. s.

3 *azt gondolná hogy még több vagyon az attyafiságnál közöttünk* . . . *de még többet mondok*. — Ld. a 40, 78, 96, 97. lev. is. Mikes „nénjével” évődő alaptónusába belejátszik egy olyan érzelmi motívum, mely ezt a képzelte rokonsági viszonyt a szeretett nőrokon iránti gáláns érzésekkel telíti. Szívesen elfelejtené a nénéniséget, mert amit érez, már-már több az atyafi szeretetnél. Ennek velejárói: a levéleleji kedveskedő évődések, az édes bosszúállásról, a házasságról, az ölelgetésről, a színlelt haragról és megbocsátásról, a „tiltott gyümölcsről” elszórt célozgatásai, pajzán tréfái, szellemeskedéssel kísért szerelmi történetei, udvarló-szépelpő búcsúzkodásai. Gyakoriak a levél végén az egymás szeretését kifejezni hivatott fordulatok, mint pl. *de azt könyv nélkül tudgya kéd, hogy szeretem kédet*, (54. lev.); *édes nénéem szereté még kéd?* (42. lev.); *maradok és tesztek. a kéd leg kedveseb. és drágáb attyafia* (41. lev.); *lehetetlen már jobban szeretni kédet, mint én szeretem*, (15. lev.); *de azt nem lehet el hinni mint szeretem kédet*. (14. lev.); *hég ha tudná kéd mint szeretem kédet*. (13. lev.);

de azon szomorkodnám ha nem szeretne kéd, (12. lev.); a szeretetemet az özön víz el nem oltta, (11. lev.); szereté kéd, azt nem is kel kérdeni ha szeretemé kédet. (9. lev.); szeresse kéd ezt az új vendéget, (4. lev.); engemet szeretni kel. mert ki szerethetné az édes nénémet jobban mint én. (2. lev.) stb. stb. Ld. az 1. és 2. lev. jegyz. Ez a fiatalos incselkedés fokozatosan alábbhagy (vö. a 23. lev. és jegyz.), a levelek befejező hangulata megszokottá, nyugodtabbá válik. A „néne”-szeretés motívuma ritkább, de az érzelmi beleélés izgalma helyenként (78, 96, 97. lev.) még előtör. Vö. a „gróf P. E.” személyéhez fűzött jegyz. az 1. levél előtt.

Ez a szokatlan hang és stílus meglepően hasonló Marie de Rabutin Chantal, Madame de Sévigné (1626—1696) és Messire Roger de Rabutin, comte de Bussy (1618—1693) levelezésének tónusához. Az unokatestvére keze után áhítozó francia főnemes barátsággá csillapuló szenvedélyét szövi bele a „chère cousine”-nak küldött leveleibe. Ez a hangnem és érzelem-milió jellegzetes motívumával egyedülálló a francia levéllirodalomban. Mikes „édes néne” alakja feltűnő rokonságot mutat a „chère cousine”-nal, Bussy Rabutin gáláns tartózkodással ostromolt francia ideáljával. Bussy sem tagadja, hogy többet érez az „atyafiságnál”: „Pour répondre à votre Lettre du 15. Mars, je vous dirai, Madame, que je m’aperçois que vous prenez une certaine habitude à me gourmander, qui a plus l’air de Maitresse que de Cousine. Prenez garde à quoi vous vous engagez: car enfin, quand je me serai une fois bien résolu à souffrir, je voudrai avoir les douceurs des Amants, aussi bien que les rudesses . . . Au reste, ma belle Cousine, je ne vous régale point . . .” (Valence ce 12. Avril 1647.) Számos levelét idézhetnénk, melyekben nem annyira a konvencionális kitételekre, hanem a tónus rokonságára vagy azonosságára figyelhetünk fel: „Mon Dieu que vous avez d’esprit, ma Cousine, que vous écrivez bien, que vous êtes aimable! il faut avouër qu’étant aussi prude que vous l’êtes, vous m’avez grande obligation que je ne vous aime pas plus que je fais . . . Quoi, vous me flatez, ma Cousine, et vous ne voulez pas que j’aye les dernières tendresses pour vous? Hé bien, je ne les aurai pas, il faut vous aimer à votre mode, mais vous répondrez un jour devant Dieu de la violence que je me fais, et des maux qui s’en ensuivront. Au reste: Madame, vous me mandez . . .” (Fiquieres ce 30. Juillet 1654.) Ez az érzelmileg túlfűtött hangulat leveleinek befejezésében sem hagy alább: „. . . J’en ai tant de repentir, ma chère cousine, que je ne doute pas que vous aille aimer éperdument: nous verrons si vous me gronderez pour cela comme vous faites pour le contraire . . . Adieu, ma belle cousine; j’ai la plus grande impatience du monde de vous voir . . .” (Bussy, ce 16 mai 1669.) Vagy: „. . . et je n’ai jamais ouï dire que pour se brouillir avec sa cousine, ou pour l’aimer plus que la vie, on méritât d’être brûler . . .” (Bussy, ce 6 juin 1699.) Vagy: „. . . Adieu, ma chère Cousine, je vous assure que je vous aime plus que je n’ai jamais fait . . .” (Bussy, ce 4. Mai 1677.) Miért lenne az bűn, hogy így szeretik egymást, csendül ki Bussy és Mikes leveléből. A túlradó szeretet megnyilatkozásának ilyen játékos-rejtett formái jellemzők mindkettőjükre: „. . . Adieu ma belle Cousine, songez quelquefois à moi et que vous n’avez point de parent qui vous estime plus que je fais. Je voudrais . . .: non je n’acheverai pas de peur de vous déplaire; mais vous pouvez bien savoir ce que je voudrais.” (Montpellier ce 16 de Juin 1654.)

Helytelen lenne a Mikes-levelek alaphangját meghatározó, árulkodó motívumot kizárólag a véletlennek, Mikes saját invenciójának tulajdonítani, amikor Mme de Sévigné és Bussy Rabutin levelezése megannyi feltűnő stílus- és fordulatbeli, s a levélírási technikájára vonatkozó elem megértéséhez segít hozzá. A hazai szakirodalom korábbi helytelen (Zolnait kivéve) tájékoztatásával ellentétben, Mme de Sévigné leveleinek egy igen fontos része Rákóczi és Mikes franciaországi tartózkodása idején közkezen forgott Párizsban. Mme de Sévigné leveleinek első önálló kiadásáig tizenegy kiadásban látott napvilágot unokafivérével váltott levelezése (vö. VF 1958, 376).

Kettőjük levelezésén túlmenően Mikes szempontjából az is fontos, hogy Bussy Rabutin levelezésének kiadása tárháza a francia klasszikus misszilis levéltudalomnak. Bussy közreadott leveleinek száma 2800-ra, levelezői száma százötvenre becsülhető. A gáláns, lángoló fordulatokat Bussy többi távol levő hölgyismerősétől sem kímélte, de legjobban a „chère cousine”-t halmozta el velük. Egy ilyen gyűjtemény olvasása joggal tette gyanússá Mikes előtt a kitűnő francia levélíró érzelmeinek őszinteségét. Ezért írhattott ilyenformán: *...és ne legyünk olyanok, mint a kiknek a sziveket a lángon, vagy a rostélyon égetik, a melynek is régen hamuvá kellett volna lenni, ha az igaz volna. amit mondanak*, (70. lev.). A Bussy Rabutin s Mme de Sévigné levelei és a Mikes-levelek közötti stílusbeli rokon vonások kimutatásához lásd Zolnai Béla kezdeményező tanulmányát, 1921—22, 39—43, 90—104; 25—33. Uő: 1930, 193. — Hopp Lajos: VF 1958, 374—81; és I. OK XV, 1—2. sz. 1960, 148—51. Uő: Le genre épistolaire et ses rapports européens. In: Littérature hongroise littérature européenne. Bp. 1964, 216—17.

7 mert kevésel kédet ... 50 sor mert a virág szálát, ... 74 sor mennél inkább légyen ... — Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. 59. lev. jegyz. 64. s.

8 nénémséget — NySz Néne : nénémség. A szótár csak innen idézi.

13 peshed — poshad. „A magashangú alakot a NySz csak innen ismeri. Vö. MTsz” (Szily).

17 az örmény lakadalomról már irtam kédnék. — Vö. a 42. lev.

19 micsoda Cérémoniával adgya férhez atörök császár a leányát. — Ld. erről a 4, 178, 187, 200. lev. is. A török házasságról lásd még a 33, 50, 186. lev. — Király 1909, 345.

20 azt méltó nevetni. — A nevetésről vö. a 17. lev. jegyz. 3. s.

25 a Contractus csinálásra — a házassági szerződés megkötésére.

29 rab leányköt — NySz Léány : rab-leány. A szótár csak Mikesétől idézi.

38 a hansárhoz — Tö. hançer [\langle handzser] (hancser) kétélű, hegyesvégű, görbe tör- ill. kard-fajta' (vö. Redhouse 866; Pakalin I, 727). A szó a hódolt-ság korában került a magyar nyelvbe (Kakuk 175, 258); meghonosodott az európai nyelvekben is (Lokotsch 64).

52 időilen házáságnak tartom a török házáságot. — Másutt nem magyar humorhoz való az ilyen házáság (186. lev.). Mikes őszinte gálantériája: nem tetszik neki, hogy a felek házasság előtt nem találkoznak. De a sok feleség igen! Az asszony panaszt tehet urára, ha nem kapja meg az „adót”. Vö. a 33. lev. is. Ott a 3 péntek helyett Mikes 2 csütörtököt ír. A levélíró kiaknázza a pajkos témát. — A párizsi közönségnek az Espion turc és Montesquieu Lettres persanes-ja mutatta be ezeket az egzotikus szokásokat.

60 a valóságos feleségek., — Vö. Simonyi Nyr 1907, 52: „Az új magyar így beszél: . . . a tényleges feleségük. — Tatsächlich.”

70 *abban nem töröm a fejemet, hanem csak abban . . .* — Vö. Simonyi Határozók I, 84: Az állapothatározó ben különösebb alkalmazásai. Ld. még a 20. lev. jegyz. és a 3, 32, 74, 88. lev. jegyz.

74 *mennél inkább légyen. valami meg tiltva.* — Vö. „Nitimur in vetitum semper cupimusque negata.” Ovidius Amores c. könyvéből: Mindig a tilosra törekszünk és a megtagadott dolgokat kívánjuk. — A tiltott mindig édesebb.

78 *kérem édes néném kédet. hogy had ne írjak már többet.* — Vö. Simonyi Kötőszók II, 129: A hogy kötőszó. Kihagyások. „. . . érdekes a hadd ne -féle kifejezés, mely leginkább Erdélyben hallható.” Ld. még a 6, 13, 52, 153. lev. jegyz. — Vö. Klemm TörtMondt 460. „Néha ilyen mondatokba is behatolt a hogy.”

80 *a pennám is alhatnék.* — Vö. a 69. lev. jegyz. és a 13. lev. végét is.

[71.]

1 sor *A kéd nád mézes téntával írot levelét* — Vö. a 70. lev. jegyz.

1—14 A levelezés látszatának fenntartására Mikes különösen akkor fordít nagy gondot, amikor a misszilisekhez leginkább hasonló tudósító és élményleveleket kezdik fölváltani és kezdenek túlsúlyba kerülni a gondolati és olvasmányelemekkel, történeti, novellisztikus betétekkel telített, hosszúra nyúlt levelek. Ez a folyamat a levélforma irodalmi fölhaználásának újabb és tudatosabb írói törekvését jelenti, egyben a műfajon belüli árnyalatok gazdagulását eredményezi. A levélkezdő típusokra vonatkozólag vö. a 2. és 3. lev. jegyz.

6 *elne hídgye kéd magát.* — Szily: elbizni magát. Vö. NySz, MTsz.

11 *jobban szeretem fél óráig susival nevetni,* — A nevetésről vö. a 17. lev. jegyz. 3. s.

16 *a máltai vitézeknek . . .* — A Johannita vagy máltai lovagrendet, mely eredetére nézve a legrégebb szerzetesi lovagrend, Jean-Baptist Gérard nevű apát alapította. Rhodos szigetét Szulejmán szultán foglalta el a Johannitáktól 1522-ben. V. Károly császár 1530-ban engedte át a rend tagjainak Málta szigetét. Innen ered a rend új neve. Mikes közvetlen forrása nem állapítható meg pontosan. Valószínűleg több műből merítette leírását. Vertot abbé négykötetes munkája megvolt Rákóczi könyvtárában (Histoire des chevaliers de S. Jean de Jérusalem, appelés depuis chevaliers de Rhodes et aujourd'hui chevaliers de Malthe. Paris 4 vol.). — Zolnai 1926, 16, 21. — Igen elterjedt volta és némely motívum-egyezés alapján föltehető, hogy Louis Maimbourg (1610—1686) francia történetíró könyvét (Histoires des Croisades pour la délivrance de la Terre Sainte. Paris 1682) is használta Mikes. Pl. „Gerard . . . qui étoit Maître des Hospitaliers, lorsque Jérusalem fut prise par les Sarasins, bâtit environ 1112 un troisième Hospitale, sous le nom de Saint Jean Baptiste et y logea ses nouveaux chevaliers, qui . . .” (1882, livre I, p. 287—88.) — „Depuis ce temps-là pour se distinguer ils s'appellèrent les chevaliers de sur l'Hospitale de Saint Jean de Jérusalem et prirent la Croix blanche octogone un habit noir.” (Liv. III, p. 288.) — Ld. Madácsy 28—29. — Király 1909, 345. — Zolnai 1916, 17.

(Histoire des chevaliers Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem. Paris 1726. 5 vols.)

18 a jövevények. és a száradokok számokra. — Alább a világiak köntösöktől. Másutt 97. lev. stb. A birtokos szerkezetbeli, számbeli egyeztetés; többes szám egyes helyett (Szily). Ld. még a 37, 60. lev. jegyz.

24 a sarracénusok — szaracénok. Így nevezték régen az arabokat, akik előzőlötték Afrikát és Dél-Európát.

31 rodus szigetében — Rhodosz: sziget az Égei-tengerben, Kisázsia délnyugati partjai közelében.

37 a templaristák szerzete — Mikes állítását, hogy erről egy néhány féle könyvet olvastam. megerősíti az is, hogy nem sikerült olyan művet találni, amely az általa megírt motívumok összességét adta volna. Rákóczi könyvtárában két olyan mű volt, amely foglalkozik a templaristák történetével. Az egyik Louis Le Gendre abbé (1655—1733): Nouvelle Histoire de France, depuis le commencement de la monarchie jusqu'à la mort de Louis XIII. Paris 1718, 3 vol.; a másik Fleury egyháztörténete. Egy harmadik is szóba jöhet (Histoire militaire. 7 tomes), ennek szerzője azonban nem ismeretes. Fleury a templaristák történetének leírásánál több forrásművet nevez meg (Maimbourg: Histoires des Croisades. Paris 1682, 3 vol. — Pierre Dupuy: La condamnation des Templiers. Paris 1685. — Baronius: Annales ecclesiastici. Coloniae Agrippinae 1629, 12 vol.).

A templaristák megalakulásának történetét a legtöbb történetíró egy összírás alapján írta meg és a különféle szövegek csak lényegtelen eltérést mutatnak. Mikes bevezető sorai és az imént felsorolt szerzők között alig van különbség (Fleury: i. m. 1715, XIV, 365. — Maimbourg: i. m. 1677, I, liv. 375. — Dupuy: i. m. 1685, 8. — Baronius: i. m. lib. XII, 136). A szövegösszevetésből kitűnik, hogy leginkább Fleury szövege felel meg: „Ce nouvel ordre militaire avoit commencé à Jérusalem neuf ans auparavant c'est à dire l'an 1118. Quelques chevaliers hommes nobles et craignant Dieu se dévouèrent à son service entre les mains du patriarche et promirent de vivre perpétuellement dans la chasteté, l'obéissance et la pauvreté (comme des chanoines). Leur première promesse et le premier devoir qui leur fut imposé par le patriarche fut de garder les chemins contre les voleurs et les partisans, principalement pour la sûreté des pèlerins.” Majd hozzáteszi „ils n'étoient encore que neuf”. — Azt a részletet, hogy II. Baudouin jeruzsálemi király (1118—1131) palotájának egyik szárnyát, amely Salamon király hajdani temploma helyén állott, oda ajándékozta a szerzetnek, csak Fleurynél és Maimbourgnál találjuk meg:

Fleury: „Le roi de Jérusalem leur donna un logement dans le palais qu'il avoit près le temple: de là leur vint le nom de Templiers”. Fleury Baudouin király nevét itt nem említi, de művében többször előfordul Baudouin neve.

Maimbourg: Le roy Baudouin leur donna un logement dans son palais auprès du temple, d'où ils furent appelez Chevaliers du Temple et Templiers.” (I. m. 376.)

A Mikes-levél további részében arról van szó, hogy II. Honorius pápa ezeknek regulát csináltattat Szt. Bernárdal s hogy fehér köntöst kellett nekik viselniük; ez megvan Fleurynél is (i. m. 366) és Maimbourgnál is (i. m. 376).

Annak a motívumnak, hogy III. Eugénius pápa 1146. esztendőben veres keresztes parancsolá hogy viseljenek. — megfelelőjét csak Pierre Dupuy-

nél találtuk meg: „Le concile ordonna qu'ils porteroient à l'avenir l'habit blanc à quoi Eugène III l'an 1146 ajouta une Croix rouge.” (I. m. 9.)

Viszont a templaristák életrendjéről mondottak egyedül Fleury említi „Les chevaliers du Temple entendront l'office divin tout entier du jour et de la nuit. Ils mangeront gras trois fois la semaine. Chaque chevalier pourra avoir trois chevaux et un écuyer. Il ne chasseront ni à l'oiseau ni autrement.” Itt zárul le tulajdonképpen a templaristák megalakulásának története.

A viselt dolgaikról elmondott rövid részlet megfelelőjét csak Maimbourgnál sikerült kimutatni (i. m. 1682, I, 365). Hasonlóképpen írja le Maimbourg eltávolításuk okait is (i. m. 1677, I, 377).

Maimbourg nem szól a Mikes által említett példabeszédről, de Fleurynél megtalálható: „Le proverbe de boire comme un templier, qui dure encore tant de temps, montre qu'elle étoit leur réputation sur cet article.” (I. m. XIX, 122.)

A Mikes-levelben előforduló többi motívum nincs meg sem Fleurynél, sem Maimbourgnál. Maimbourg csak a templaristák történetét írta meg; Fleury teljes történetet ad ugyan, de Mikesétől gyakran különböztöt.

A már említett, Rákóczi könyvtárában meglevő ismeretlen szerző műve (főltehetőleg Histoire des trois ordres militaires ou des chevaliers de milices séculiers et régulières de l'un et de l'autre sexe qui ont été établi jusqu'à présent. Amsterdam 1721, 4 vol.) Mikes levelével feltűnő egyezéseket mutat s benne a levél többi motívumainak megfelelői megtalálhatók. Megvan benne az idézett példabeszéd feltűnően egyező sorok kíséretében „ils étoient partout universellement décriez et ne matière d'ivrognerie quand on parloit d'un homme qui s'abandonnoit excessivement, on disoit en façon de proverbe qu'il beuvoit comme un Templier” (i. m. I, 362).

A templaristák bevádolásának története Mikes szövegével nagyjából egyezően hangzik: „La disgrâce et le chagrin de deux entre eux donnèrent lieu à la découverte qui s'en fit. L'un étoit le Prieur de Montfoucon, des quartiers de Toulouse et l'autre nommé de Noffodei, Florentin. Le premier avoit été condamné par le grand maître de l'ordre . . . le second par le prévôt de Paris à de rigoureuses peines pour d'autres crimes . . . L'un et l'autre pour se délivrer de leurs misères, dirent que si on leur assuroit l'impunité et leur liberté, ils découvroient d'étranges secrets de leur Ordre. La chose ayant été rapportée au Roi, il ordonna qu'on les écoutât.” Ugyanaz a sorrend található mindkettőjüknél a templaristák bűneinek felsorolásánál (i. m. I, 365).

Kiemelendő annak a motívumnak egyezése is, amelyben Mikes leírja, hogy a király, látva a pápa halogató politikáját, összefogatta a templaristákat, s ezért a pápa neheztel a királyra (i. m. I, 368). A hetven templarista kihallgatása: „Le Roi lui envoya les principaux Templiers arrêtez, afin qu'il leur fit lui même prêter l'Interrogatoire. Le Pape en interrogea jusques à 70 et fut fort surpris de l'aveu sincère, qu'ils lui firent des principales choses dont on les accusoit.” (I. m. I, 381.) A rend megsemmisítéséről írva emlékezik meg az ismeretlen francia szerző Magyarországról is; ez ébreszthette Mikesben a hazai vonatkozású gondolatokat. Ugyancsak itt van szó a francia munkában a „bécsi gyűlésről” (i. m. I, 370): „le concile générale de Vienne”.

Mikes befejezésként összegezi az általa olvasott műveknek a templaristák éltéléséről való véleményét. Ugyanez az összegező eljárás megtalálható a francia szerzőnél is, aki hasonlóképpen kiemeli a történetírók véleményeinek különbözőségét: „Les crimes dont on accusa les Templiers sont si atroces et ont même si peu de vraisemblance, que ce n'est peut être pas sans raison, que divers Historiens, sans en excepter même quelque Français ont donné une grande liberté à leurs conjectures sur les intentions de Philippe le Bel à cet égard. Plusieurs croient que les crimes dont on accusa ces chevaliers n'étoit qu'un artifice des Puissances qui vouloient envahir leurs biens lesquels en effet étoient extraordinaires et audelà de ce qu'il semble que des particuliers en doivent posséder. Ce soupçon paroît confirmé par les paroles mêmes de Concile de Vienne.” (I. m. I, 393.)

39 fogadást tevének, az engedelmességre, az házasság nélkül való életre, és hogy . . . fordítják, — Vö. Simonyi Kötőszók II, 177: A hogy-os mondatot a főmondatnak egy része helyettesíti (pl. a cselekvést jelentő -ás -és, -at -et stb. képzős főnevek). A cserékre vonatkozólag vö. a 4, 13, 15, 31, 165, 206. lev. jegyz.

42 hadi szerzetesek lének, — A 86. levélben *kálvánista püspökököt tén.* Vö. Szily: Igeragozás, h) pont.

57 *ugy iszik mint egy templarista*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Fleury XIX, 122: „boire comme un templier”. — Vö. Zolnai 1916, 105. Dictionnaire portatif des proverbes français. Utrecht 1751, 31: „Boire comme un templier.”

59 *a francia király* — IV. vagy Szép Fülöp (1285—1314).

60 *hamisan. vagy igazán.*, (*mert azt még nem tudhatni valóságosan*) — Mikes átveszi forrásának kritikus szemléletét, vagy maga szűri le ezt a különféle olvasmányok alapján. — Hasonlóképpen fönttartással vélekedik Pompeius oszlopáról, vö. a 34. lev. jegyz. vagy a 63. levélben *talám nem teszi fel. mindenik historicus.*

73 *francia országban bécsben.*, — Vienne, kisváros St. Etienne-től észak-keletre, a Rhône bal partján. Mikes Wien mintájára szintén Bécsre magyarítja. A zsinatot V. Kelemen pápa tartotta 1309—12-ben. — Az egész levél irodalmához ld. Király 1909, 345. — Zolnai 1926, 16, 20, 22. — Madácsy 30—38. (Elsősorban Madácsy részletes forrástanulmányára támaszkodtunk.) A lovagrendek megalakulásáról lásd Kozmínszkij—Szkaskin: A középkor története. Bp. 1955, 236.

74 *az egész szerzetet el kel szélyezteni.* — Vö. Soltész Igekötők 62. Az el igekötő. Ld. még a 13, 41, 50. lev. jegyz.

91 *már többet nem írok, mert meg untam.* — A levélíró fönt is megmondja, hogy jobban szeret Zsuzsival fél órát nevetni, mint tíz óráig írni a templaristákról. Az élménylevelek írásakor Mikes nem érzi az írás unalmát. Ezt csak a hosszúra nyúló olvasmány-levelek váltják ki belőle. Vö. a 60, 78. lev. végét is.

93 *ha tót volnék. ugy mondanám. hogy a föld meg rázta magának.* — Szólásforma. Mikes földrengésről ír; vö. a 77, 186. lev. és jegyz.

94 *az ének szerént. ha szeret, szeretlek én is.* — Zolnai 1916, 105. „Népdal!” — Szabolcsi 227: „Énekszöveget, mondókát, példabeszédet” idéz Mikes.

1 sor *Edes néném nincsen mű írnom, és ha írok, csak azért írok, . . .* — Ld. az előbbi leveleket is (69, 65, 60, 58. lev. stb.), vö. a 42. lev. jegyz. 3. s.

7 *mászor bátrabban írok. és egy kis bátorság, meg élesíti az elmét,* — Mikes maga magát bátorítja, amikor arról beszél, hogy „nénje” dicséri a leveleiben megírt históriáért. A levélíró büszke tudására. Pl. *mi is tudgyuk az a.b.cét.* (43. lev.); *a két köszöneti. csak arra való. hogy bátrabban ki nyissam a tudományomnak erkélyét. jó némelykor meg bátorítani az embert.* (62. lev.) Az ilyen megnyilatkozások az olvasóközönség nélkül alkotó Mikes írói öntudata erősödésének, írói bátorsága fokozódásának kézzelfogható jelei. Vö. a 80, 173, 182, 183. lev. és jegyz. is.

7 *a régi romaiaknál . . .* — Mikes valószínűleg Terentius Varro római légióinak a teutoburgi erdőben történt csatavesztésére céloz (i. sz. I. szd.). Vö. Valerius Maximus IV, 5, 2. — Plutarkhosznál is, Bp. 1894, I, 386. Ld. Király 1909, 342. — A római generálisokról vö. a 68. lev. és jegyz. — A rómaiakról a 78. lev. jegyz. 29.s.

13 *micsoda nagy foglyatkozásokat nem látunk a leg nagyobb császárokban.* — Az író kritikai szemlélete a földi tekintélyeket is kikezdi. Az uralkodók is csak gyarló emberek (vö. a 20, 28. lev. „ő is ember”). Ennek a kritikai magatartásnak egyik fontos eredője a korai felvilágosodás kritikai-történeti szemléletében keresendő. De Mikesnél ez még a vallásos világnézet keretében jelentkezik, akárcsak Fleury műveiben.

14 *nagy theodosius császár.* — Uralkodott (379—395). A történet előzményét, hogy a nép agyonverte a kegyetlenkedő császári parancsnokot, Fleury részletesen leírta: Botheric, Theodosius egyik kedves tisztje, Thessalonikában fogságba vetette az ottani cirkusz híres kocsisát fajtalanságáért. A nép követelte, hogy a foglyot engedjék szabadon. Mivel kívánságát nem teljesítették, fellázadt, sok tisztet, katonát megölt, köztük Bothericot is. Nemsokára a cirkuszban megint ünnepség volt, Theodosius az ott levő tömeget katonáival körülvette és lemészároltatta. (Hist.Eccl 1715, IV, 589.) Ambrus milánói érsek a császárt vezeklésre kötelezte. — Mikes az előzményekről nem mond semmit. Fleury az áldozatok számát „. . .environs sept mille personnes”-ra teszi (i. m. 1722, IV, 576). Mikes pontosabban megjegyezte Ambrusnak a császárhoz intézett szavait: „Comme l'empereur représentoit que David avoit commis un adultère et un homicide: S. Ambroise lui répondit aussitôt: Puisque vous avez imité sa faute, imitez sa pénitence.” (I. m. IV, 578.) A többi motívum, a császár magabaszállása, bűnbánata Fleurnél bőségesen megtalálható (i. m. IV, 579—580). Ld. Király 1909, 342. — Zolnai megjegyzi, hogy a témát Montesquieu is felhasználta a Lettres persanes 61. levelében. (1916, 17, 90.) — Mikes olvashatta még Szt. Ágostonnál is. (Conf. VI.) Vö. Zolnai 1924—25, 35. — Madácsy 13—14, részletesen egybevetette Fleuryvel.

15 *valo hogy aztot meg bánta azután. de . . .* — Szabolcsi 229: D) Jellemző mondat-ritmika. Vö. 55. lev. jegyz. 7.s.

19 *mediolánumi* — milánói.

21 *ha david királyt követted vétkiben,* — Célzás lehet Dávid és Uriás történetére (II. Reg 12, 13), bár a párhuzam meglehetősen távoli.

26 a nagy constantinus császár — (i. sz. 306—337). A történetet Bayle szótárából vehette Mikes. Bayle is röviden, csak fő mozzanatokat ad elő. Két változatot is leír; Mikes szövege az alábbihoz hasonló: „*Quelques uns disent que Fausta étant amoureuse de Crispus lui découvrit sa passion et que n'ayant pu le porter à la satisfaire, elle se plaignit à Constantin qu'il avoit voulu corrompre. Ils ajoutent que Constantin ajoutant foi à la calomnie de Fausta, fit mourir Crispus et qu'ayant reconnu ensuite l'innocence de son fils, il fit périr cette femme.*” (1749, II, 449.) — Ld. Király 1909, 342. — Madácsy 19.

29 *séléucus királyt* — A történet szépirodalmi motívuma: Seleucos fia szerelmes a mostohaanyjába. A világirodalom közkincese ez a novellisztikus történet. Azok közé tartozik, amelyek Plutarkhosz Párhuzamos életrajzai révén váltak ismertté. (Pl. Theseus fia Hippolytos, akibe mostoha anyja, Phaedra beleszeretett.) Lehet, hogy Mikes Plutarkhosznál olvasta Demetrius élete 38. fejezetében. Franciaországban a legolvasottabb könyvek közé tartozott, amióta Jacques Amyot lefordította (1559). De rendelkezésére állott már Bandello átdolgozása is. A II. könyv IV. novellája ez; címe: „*Seleuco re dell'Asia dona la moglie sua al figliuolo, che n'era innamorato e fu sco. perto dal Fisico gentile con ingegnosa invenzione.*” A cím már magában foglalja az egésznek velejét. Forrásául Bandello nem említi Plutarkhoszt. Bandello francia fordítója, François de Belleforest már hivatkozik rá (Le quatrieme Tome des histoires tragiques. Lyon 1590, p. 283. 63. hist.). Lényeges különbség nincsen Plutarkhosz—Bandello—Belleforest között, fő vonásaiban teljesen megegyeznek. Mikes novellája rövidebb Plutarkhoszénál. Olyan megkülönböztető vonás nincs nála, amely eldönthetné, melyiket használta. A személyek közül a királyon kívül senkit sem nevez meg nevén, se a királynét (Stratonike), se a királyfit (Antiochos), se az orvost (Erasistratos). Erasistratos cselét, amely az előbbieknél azonos, Mikes másképp, sokkal egyszerűbben beszéli el (Plutarkhosz IV. k. 226. Bp. 1900). — Ld. Király 1909, 337—340. VI. Antik novellák. Király itt röviden összefoglalta a tárgy világirodalmi, zenei, képzőművészeti földolgozásait.

32 *fia. akút halálban szeretet.* — Vö. Simonyi Határozók I, 94: Módhatározó ben és ből. „Halálában, ló halálában siet v. nyargal, halálban szeret, gyűlöl, üldöz stb.” NySz 1. Hal 2. Halál [Szólások]. — Vö. 45, 85. lev. jegyz., ld. a 3. lev. jegyz. 28.s.

43 *ingyen sem* — éppen nem, egyáltalában nem.

48 *el sárgodot,* — elsárgult (Szily).

71 *második philep.* — II. Fülöp spanyol király 1555—1598 uralkodott. II. Fülöp maga veszi el a fia menyasszonyát. Mikesnek van érzéke a novellai elem iránt. Több lehetőség kínálkozik Mikes forrásának megjelölésére. Az egyik Brantôme: *Dames illustres* X. k. IV. discours, 166. — A másik Bayle, aki Brantôme szövegét reprodukálja. De megvan Moréri szótárában is, akinek előadása közelebb áll Mikes szövegéhez. „*Elizabeth de France, fille de Henri IV avoit été promise au prince Don Carlos. Philippe, qui avoit perdu sa femme le 18 Novembre 1558, épousa lui-même cette Princesse, qui étoit jeune et belle le 22 Juin 1559 . . .*” (Paris V, 807.) Az „*épousa luy-même*” kifejezés szó szerint egyezik Mikes „*maga veszi el*” kifejezésével. Brantôme és Bayle

„la prit pour lui” kifejezést használja. Ld. Király 1909, 268, 342. Madácsy 19—20.

73 a *vagyonok aki voltam. és a leszek a ki vagyonok.* — Vö. a 60. lev. jegyz.

[73.]

4 sor *csak a fülben mászotol,* — Vö. a 61. lev. jegyz. 65.s.

6 *mert egy hónaptól fogvást egy levelet írni. a nagy fáradtság,* — Mikes több mint egy hónapja írt egy levelet. A levélíró önmagával humorizál, de úgy, hogy a levelezés látszatát is főntartja.

15 *tengődünk, lengődünk. mint szegény bujdosok.* — NySz Lëng : tengődik — lengődik. A szótár csak innen idézi.

17 *az unadalom itt igen bö.* — A 41. levéltől kezdett Mikes unadalom-ról beszélni.

18 *az özvegy susihoz gyakorta megyek lengyel ország felé készül.* — Kőszeghy Zsuzsi özvegységéről ld. a 67, 68. lev. Zsuzsi készülődéséről és elutazásáról vö. a 75. és 76. lev.

20 *aki idős leánnyal hál . . .* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

25 *de azt nem tartom. a mit forgács, hogy a hűség, csak a kutyához illik.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Forgáchról lásd a 41. lev.

29 *micsoda csufos házasságról olvastam a minap.* — A nőcsere motívuma az irodalomban. Az elbeszélés első része megvan Masuccio: II Novellino, nel quale si contengono cinquanta Novelle című gyűjteményének 23. elbeszélésében. Megtalálható Bandello novellái között a II. rész 35. novellájában. A Heptameron 30. elbeszélése is erről a témáról szól. Közölte a Spectator is (francia fordítása a Spectateur VI. kötetében jelent meg).

A Heptameron előadása jóval terjedelmesebb, mint Mikesé. Kevés a motívációs különbség köztük: Mikesnél a várakozó anya elalszik; és a leánykát egy gazdag paraszt neveli föl. De amíg Mikes levelében egy olaszországi történetről van szó, Navarrai Margit egy XII. Lajos korabeli languedoci dámáról beszél (Bandello szereplője viszont navarrai, a Spectateur pedig nem említi helyet).

Mikes több forrást ismerhetett s valószínűleg emlékezetből adta elő a történetet. Előadásának menete nagyjából egyezik a Spectateur elbeszélésével. A leány fölneveltetése pl. a Spectateur szövegéhez áll közelebb: „Dans un endroit reculé à la campagne elle accoucha d’une fille qu’elle y fit élever avec beaucoup de soin.” (Amsterdam 1741, VI, 440.) A bevezetése is rokonítható: „C’est un sujet si triste et si éfraiant . . .” Bandello és a francia írónd minden megjegyzés nélkül adja elő a históriát. A Spectateur elbeszéléséből viszont hiányzik az a motívum, hogy az ifjú idegenből visszatértében szeret bele saját leányába és hogy a leány ekkor éppen tizenhárom éves volt.

Mint alapszöveget, a Bandello által rövidített változatot közöljük.

„Un gentiluomo navarrese sposa una che era sua sorella e figliuola non lo sapendo.

Nel tempo de la felice memoria del re Giovanni di Alebret, mio padre o signore e re di Navarra, fu una vedova nobile la quale aveva un figliuolo, senza piú. Questo suo figliuolo essendo de l’età di quindecim anni s’innamorò

d'una donzella de la madre, e sí fieramente n'era innamorato che senza lei non sapeva vivere, di modo che giorno e notte l'era sempre a canto e per la costuma del paese nostro — è che tutti gli uomini sono molto familiari e domestici con le donne, — la basciava e scherzava con lei quanto voleva, non vi mettendo fantasia né la madre né altri. Ma egli dei basci punto non si contentava, ed averebbe voluto venire a l'ultimo fine che comunemente in amor si ricerca. La giovane, che altro aveva in capo e sapeva che costui per la disuguaglianza che ci era non l'averebbe presa per moglie, se gli mostrava molto ritrosa e non voleva oltra i basci di cosa alcuna meno che onesta compiacergli. Di che il giovine viveva in pessima contentezza e la sua innamorata molto piú che prima molestava, sforzandosi con ogni ingegno ed industria d'indurla a far i suoi voleri. Ma il tutto era indarno, perció che ella non era disposta a modo alcuno a fargli di sé copia. Onde veggendo ch'egli piú s'accendeva e si mostrava piú bramoso di pervenir a l'ultimo piacer de l'amore, non potendo né volendo sofferir piú cotanta seccaggine, si dispose di far a la madre di lui la cosa manifesta. E cosí un giorno, pigliata l'oportunitá, in questo modo le disse: — Padrona mia, se voi non rimediate a la importunitá del vostro figliuolo, che non mi lascia vivere e vorrebbe levarmi il mio onore, io sarò astretta a partirmi da voi, perció che egli non mi lascia mai star un'ora che non mi sia a torno e che non mi richieda del mio amore con atti che non mi piaceno. Comandategli che non mi dia fastidio e che mi lasci far i fatti miei e attendere come debbo a servirvi; altrimenti io me ne ritornerò a casa mia. — La vedova, udendo questo amor del figliuolo, disse a la giovane che se egli piú le diceva nulla, che gli desse buone parole e tenesse con speranza, e che ultimamente gli promettesse compiacergli e gli assegnasse la notte, ne la quale ella si metterebbe in vece di lei nel letto suo e farebbe tal scorno al figliuolo che lo farebbe distorre da questa impresa. La giovane piú oltra non pensando fece quanto la padrona l'aveva comandato. La vedova, o ch'ella fosse disonestamente del vietato amor del figliuolo accesa o che pure in effetto gli volesse far un gran romore in capo per fargliene una gran vergogna o che se ne fosse cagione, fece dar la posta al figliuolo da la donzella e in luogo suo andò e si corcò nel letto. Il giovine, avuta questa promessa, si trovò il piú allegro e contento uomo del mondo, e a l'ora deputata andò e appresso a la madre, dispogliatosi, in letto si mise. Era la vedova assai giovane ancora, di trentuno in trentadui anni, e sentendosi il figliuolo appresso e in lei destatosi il concupiscibile appetito, quello non come figliuolo ma come caro amante ne le braccia ricevendo, del suo corpo impiamente gli compiacque. Egli che mai piú non era con donna carnalmente giaciuto, non sapendo discernere l'esser d'una vergine da una corrotta, fece valentemente il poter suo ed impregnò la madre quella notte istessa. La quale per levar l'occasione di piú tornarvi, essendo pentita de la commessa sceleratezza, mandò il dí seguente la donzella a casa d'un suo vicino parente, trovando certe sue scuse; e poi si mise ad essortare il figliuolo che volesse andar a la corte del re Lodovico duodecimo e non perder piú tempo a casa, essendo già in età di poter travagliare. Fu cosa facile il persuadere al giovine l'andare in corte: il perché messo da la madre ad ordine di ciò che era bisogno, andò in corte e si mise a servir il re Lodovico. La vedova, come si sentí di certo esser gravida, si trovò la piú disperata donna del mondo, avendo prima innanzi agli occhi l'enor-

missimo peccato che commesso aveva, e poi non sapendo come far a partorire che non restasse svergognata. E pensando bene sovra i casi suoi, deliberò di scoprirsi ad un suo cugino che stava in un suo castello non molto lungi da lei. A costui dunque ella manifestò il tutto, pregandolo caramente che di lei a un tratto avendo pietá pigliasse cura de la vita e de l'onor di lei. Il parente, uomo da bene, considerando l'errore esser già fatto e che rimedio non ci era a fare che fatto non fosse, si dispose a salvezza de l'onor de la parente e le disse: — Cugina mia, qual sia l'errore in che sei cascata, tu stessa lo sai. Egli è fatto ed altro rimedio non ci è se non che tu l'acconci con Dio, confessandoti del tuo peccato e facendone la penitenza che data ti sarà. Al rimanente io metterò bene con l'aiuto di Dio tal rimedio che niente se ne saperá. Tu verrai a starti meco e lá partorirai. Io provvederò di nutrice per la creatura che nascerà e la farò nodrire come cosa mia, e la cosa anderá di modo che nessuno risaperá i casi nostri. — Andò la donna al castello del cugino, e cosí come egli detto aveva, con effetto fece, perché, appostata al tempo del partorire una nutrice, sí ben seppe fare che egli levò il parto de la cugina senza aita di persona; ed avendo ella partorito una bellissima figliuola, come sua e d'una donna che diceva aver ingravidata, la diede ad esser allattata e nodrita e la fece battezzare. E sí bene andò la bisogna che né uomo né donna del mondo di cosa alcuna s'accorse. La vedova poi, mostrando alquanto esser stata indisposta, se ne tornò al suo castello. Fu nodrita la figliuola nasciuta e diligentemente allevata, la quale diveniva ogni dí piú bella; ed avendo circa tre anni, la donna la prese in casa, dicendo che voleva allevarla per l'amor di Dio. Cresceva la fanciulla e mirabilmente ogni dí piú bella si faceva, di modo che essendo di nove o dieci anni era tanto formosa ed aggraziata che la reina di Navarra, udita la fama de la bellezza di quella, la volle vedere e trovatala molto piú bella che non credeva, la domandò in dono a la gentildonna ed ebbela. La fece la reina star con le sue damigelle ed insegnarle lavorar quei lavori che le damigelle fanno. La fanciulla il tutto benissimo apparlò e divenuta molto grande, avendo di già passati i quattordici anni, era tenuta la piú leggiadra e formosa damigella che in tutto il reame di Navarra fosse. Il giovine figliuolo de la vedova e padre di questa damigella era continuamente stato in corte del re Lodovico, ché mai non era venuto a casa; onde volendo venir a veder la madre e riconoscer le cose sue, con buona grazia del re se ne venne. Essendo stato otto o dieci dí con la madre, le disse una mattina: — Madre mia, egli mi pare che il debito mio sia d'andar a far riverenza a madama la reina di Navarra nostra padrona. — Tu farai bene, figliuol mio, ad andarvi — rispose la madre. — Raccomandami bene a la sua buona grazia. — Andò il gentiluomo, che già era vicino ai trent'anni, e fece riverenza a la reina, da la quale fu graziosamente accolto. Essendo tutto il dí in corte e praticando con le damigelle, s'innamorò molto fieramente di sua figliuola e cominciò assiduamente a farle la corte e servirla. La reina, che cordialmente amava la damigella, n'aveva piacere, parendole se il gentiluomo l'avesse pigliata per moglie, che sarebbe stata bene ed onoratamente maritata. Ora la cosa andò tanto innanzi che con buona grazia de la reina il giovine senza saper altro sposò la propria figliuola e consumò seco l'atto matrimoniale, e poi a la madre ne diede avviso, come per compiacer a la reina aveva sposata la tal damigella. La povera donna, sentendo questa orribil nuova, tutta stordí

e gravissimamente infermò. E conoscendosi vicina al morire, si confessò con il vescovo de la sua diocesi e a lui il fatto come stava del tutto aperse, e dolente e pentita del suo peccato se ne morì. Era già morto il suo cugino che era del fatto consapevole. Poi che ella fu morta, il vescovo secretamente il tutto manifestò a la reina, la quale, intendendo che nessuno ci era vivo che il fatto sapesse se non il vescovo che ne l'ultima confessione de la donna inteso l'aveva, non volle che altrimenti se ne parlasse, ma che il marito e moglie, padre e figliuola, fratello e sorella, in buona fede si lasciassero, i quali forse oggidì sono ancor vivi." (Bandello: i. m. Vol. terzo. Parte seconda Novella XXXV, 244—247.)

Maga az alaptéma — a nőcsere — igen elterjedt világirodalmi tárgy. A téma összefügg a híres Gregorius-legendával, ezzel a keresztény Oedipus-mondával. A Gesta Romanorum 81. darabja is erről a tárgyról szól. Vö. Bognár Teofil EPhK 1899, 321—22. — Király 1909, 342. — Zolnai 1916, 102, 105. Összehasonlításul közöljük a Heptameron bevezető sorait:

„Trentiesme nouvelle. Un jeune gentil homme, aagé de quatorze à quinze ans, pensant coucher avec l'une des damoiselles de sa mère, coucha avec elle-mesme, qui au bout de neuf mois accoucha, du fait de son filz, d'une fille, que douze ou treize ans après il espousa, ne sachant qu'elle fust sa fille et sa seur, ny elle, qu'il fust son pere et son frere." [A kiadó jegyzete:] L'étrange aventure qui fait le sujet de cette nouvelle n'est pas inventée. La tradition populaire la place même dans diverses localités. Voici ce que Millin dit au sujet d'une de ces traditions dans ses Antiquités nationales (tome III, art. XXVIII, p. 6): «On trouvait au milieu de la nef (il s'agit de l'église collégiale d'Écouis), dans la croisée, une plaque de marbre blanc sur laquelle on lisait cette épitaphe:

Ci-gît l'enfant, ci-gît le père,
Ci-gît la soeur, ci-gît le frère,
Ci-gît la femme et le mari,
Et ne sont que deux corps ici.

La tradition est qu'un fils de madame d'Écouis avait eu de sa mère, sans la connaître et sans être reconnu, une fille nommée Cécile. Il épousa ensuite, en Lorraine, cette même Cécile, qui était auprès de la duchesse de Bar. Ainsi-Cécile était fille et soeur de son mari. Ils furent enterrés dans le même tombeau, à Écouis.»

Au temps du Roy Loys douziesme, estant lors legat d'Avignon, ung de la maison d'Amboise, nepveu du legat de France nommé Georges, y avoit au país de Languedoc une dame de laquelle je tairay le nom pour l'amour de sa race, qui avoit mieulx de quatre mille ducatz de rente. Elle demeura vefve fort jeune, mere d'une seul filz; et, tant pour le regret qu'elle avoit de son mary que pour l'amour de son enfant, delibera de ne se jamais remarier . . ." (251.)

43 az *aszszony* azonban *fel* ébred. <és érzi hogy nem tréfa adolog.> de . . . — Mikes törlése figyelemre méltó. A kényes jelenet részletezését nem tartotta illendőnek. Vö. a lapalji szövegjegyzetet.

71 a *sophiai* érsek a *ki* hozánk *szaladot* volt. — Mikes a 69. levelében írta, hogy az érsek a fejedelemhez érkezett. Ld. ott a jegyz. 46.s.

73 *raguzában*. — Raguz a régi dalmát város az Adriai-tenger partvidékén.

1 sor szány édes néném, szány. — Ld. az 55. lev. jegyz. Szabolcsi 228: D) Jellemző mondat-ritmika.

1 *írní akarok. és nem tudom mit.* — Vö. a 72. lev. és jegyz. 1. s.

9 *kürdöknek... szerezsenek* — Ld. a 69. lev. *vad emberek*, 75. lev. *szaracénusok*... Egzotikus ismereteit olvasmányaiból, útleírásokból, történetgyűjteményből szedeegette össze. Egzotikus és keleti tárgyak Mikes előző tartózkodási helyén, Franciaországban voltak divatban. A rodostói könyvtárban is voltak ilyen egzotikus könyvek (*Relation historique de l'Éthiopie occidentale, contenant la description des royaumes de Congo, Angolla*... 5 vol. — *Memoires Nouveaux des missions de la compagnie de Jésus dans le Levant*, 6 vol.). A 17 kötetes *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique* című műben a jezsuiták adták ki jelentéseiket a keleti missziókról. Ez utóbbi gyűjtemény leírásaival és eszméivel nemcsak az olvasóközönségre, hanem a XVIII. század egzotikus és utópisztikus irodalmára is befolyással volt. Az egzotikus tartományokban, a vad népek életében a görögöknek, a régi rómaiaknak és az első keresztényeknek boldog erkölcsit vélték föltalálni. (Vö. *Lettres édifiantes nouv. éd.* VIII, 1781, 191—239; II, 1780, 268; VIII, 177.) „La simplicité et la candeur de ces bons Indiens.” (XI, 1781, 33, 244. stb.) Ilyenféle gondolatok Mikestől sem idegenek: *ha amerikában volnék. missiszipiából is írnék.* (30. lev.) Olvasható ezekben szomorú jelentéseket is kegyetlenkedő európaiakról, emberölő vadakról (i. m. IX, 327; VIII, 208, 328. stb.). — A kurd néphez hasonló foglalkozású keleti népekről tud az *Espion turc* is: „...des voleurs de grand chemin, qui dépouillent les passants de tout ce qu'ils ont.” (1715, III. k. 17.) Ld. Zolnai 1916, 96—97; 1926, 26—27. Vö: Pierre Martino, *Orient dans la littérature française au 17e et au 18e siècles.* Paris 1925.

14 *uton járat* — Szily: „A. m. a mai utazó.”

20 *pátriarchákat*,... — Ld. a 19. lev. jegyz. A pátriarkák sátoros életéről, foglalkozásáról, jószágiról, a zarándoki, pásztori életről stb. Fleury ír könyvében, amelyet Mikes lefordított (*Izraeliták* Szok 4 verso, 6—7 recto). A női ékszeréről vö. (24 verso). A szövegegybevetés nyilvánvalóvá teszi, hogy az idillikus pásztori életről, a pátriarkák koráról mondottakat főleg Fleury művéből merítette Mikes. Ennek adatait átszötte saját megjegyzéseivel, bíráló kijelentéseivel, bibliai reminiscenciákkal. Ld. Zsoldos 32—35. — Zolnai Béla más közvetítőket is sejt az utópisztikus boldog pásztorország rajzához (Montesquieu *Lettres persanes* 166. lev. — Fénelon *Télémaque* VII. könyve; — *Espion turc*, 1716, V, 206). Ld. Zolnai 1916, 93—94, 105. Király 1909, 345.

21 *az ember ezen a világon csak szarándok. idegen, és uton járo.* — Ld. a 85. lev. is. Vallásos közhely, a bibliában gyakori kitétel; (pl. Gen 23, 4; I. Par 29, 15; Heb 11, 13; Ps 38, 13; Ps 118, 19; I. Pet 2, 11 stb. Mohamedán vonásként említi Montesquieu a *Lettres persanes*-ban: „Nous nous regardons comme des voyageurs qui ne doivent penser qu'à une autre patrie.” (120. lettre.) Ehhez hasonló mondat vezet be a *Spectator* 289. darabjában a dervis példáját, melyet Mikes is fölhasznált a 204. levelében: „On peut se rappeler

les belles métaphores que l'Écriture emploie . . . que la Vie est un Pèlerinage, et que nous sommes des Étrangers et des Voyageurs sur la Terre." (Le Spectateur, Amsterdam 1746, III, 293.) Zolnai 1916, 92, 101. — RMKT XVII. szd. 3. 156: „Mint az úton jaro . . .” — Bethlen Miklósnál is „útonjáró” (II, 216). — Apornál is (MHH 11, 1863, 355).

25 *ha volna egy pásztorném.* — Mikes barokk-precieux, gáláns-rokokó világa. A levélíró a vallásos remeteélet világából átszap a világi pastoreale életbölcseletének hangulatába. Vallásos és világi gondolatok formálják Mikes pásztornéjának alakját.

31 *az írás* — Mikes gyakran mond írást szentírás (biblia) helyett. Ez rövidített változat, mint pl. „l'Écriture” a Spectateur szövegében.

32 *azzal nem volt bajok hogy palotakat építsenek, . . .* — Ezt a részletet érdemes összehasonlítani Fénelon soráival; amikor Adoam, Télémachos kérésére, leírja az afrikai Bétique nevű ország életét. A boldog pásztorélet és az egyszerűség szinte már konvencionális dicsőítését találjuk itt. „Tous les arts qui regardent l'architecture leur sont inutiles; car ils ne bâtissent jamais de maisons . . . La fraude, la violence, le parjure, les procès, les querres, ne font jamais entendre leur voix cruelle et empestée dans ce pays chéri des dieux.” (Avantures de Télémaque. Libr. VII. 1699. — Megvolt Rákóczi könyvtárában.) Vö. Zolnai 1916, EPhK 94.

33 *az uradalmas sok perlekedéstől mentek voltak a sok udvar bíró, számtartó, kolcsár, nekik nem alkalmatlankodtak.* — Mikes jól ismeri a feudális gazdálkodással járó gondokat. Ezeket vetíti vissza a bibliai időkre. Vö. a 165. lev. ott a magyarországi, erdélyi állapotokat jellemzi így, — Provissor: udvar író, intéző (egy-egy uradalom gazdasági vezetője. A birtok népei fölött a földesbírók illető bírói hatóságot is ő gyakorolta). Számtartó: az uradalom pénzbevételek és kiadásainak számadója; az ő feladata a számadáskönyvek vezetése serkulcsár (claviger): az urasági pincék számadója; ő veszi át és kezeli a földesúrborait, ő adja ki a bort az úr és udvari népe asztalára, a konvenciósnaknt s az urasági kocsmáknak stb. Gazdálkodásáról pontos elszámolást tartozik vezetni. Kisebb földesúri háztartásban a konyhasáfár szerepét a kulcsár látja el.

34 *kolcsár,* — Ld. a 182. levélben (*kolcs.*) Szily: székelyes. — Szalárdinál többször, Csereinéél is (407); Bethlen Katánál (255).

37 *a sok kies mezőben válogathattak;* — Vö. Simonyi Határozók I, 81: Partitívus ben ésből (valamiben válogat, valamiben tart). Ld. még a 7. és 26. lev. jegyz.

38 *helyhez . . . kötelesek* — A. m. helyhez . . . kötöttek (Szily).

41 *az aszszonyok akor is csak aszszonyok voltak. valamint mostanában.* — A levélíró bevonja gálantériájának körébe a bibliai idők asszonyait is. Ld. a 24. lev. és jegyz. Debora.

43 *küldötenek nekik jegyben. most meg nevetnök. hogy ha látnánk olyan pásztornéköt, akik arany fülben valot* — Császár Elemér Mikes-kiadásának szövegéből s az ezen alapuló 1958-as kiadásból is hiányzik ez a rész. Vö. ItK 1960, 100—101.

43 *most meg nevetnök.* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

50 *az olyan élet. igen vandorlo, és henyélnő élet . . . az olyan élet. csak tunyaság, és tudatlanság . . .* — A praktikus-józan Mikesnek nem tetszik a henyélő

élet: a sátoros életen nem kapok., — írja; az ilyen nemzet mi hasznára legyen a több emberi nemzetnek : — kérdi. A kulturált gazdálkodás, olvasás, művelődés, a hasznos időtöltés a nemzet hasznára való tevékeny munka az ő életideálja.

53 a több — a többi. Ld. a 179. levélben is: több embereknél (Szily).

60 de ezis unadalmas leszen. ha sokáig fog tartani. — Az unalomról vö. az előző lev. jegyz. 17.s.

62 az egész europa most békeségben legyen. — Az európai helyzetről ld. a következő lev. jegyz. 53.s.

72 koldus lábnak — Ld. a 62. lev. jegyz. 132.s.

74 nagy alázatosan el végezvén leveletem maradok a ki tegnap voltam. — Vö. a 60, 72. lev. végét és a 85. lev. jegyz.

[75.]

1—19 sor Mikes fiktív levelében hosszan dicséri nem létező nénje leveleit. A valódi levelezés látszatát fenntartó, elhitető céllal mondja, hogy szeretné azokat megmutatni a rossz levélíróknak. A levélírásról vallott fölfogása, ítélete, igénye (vö. az 56. lev. is) elárulja, hogy Mikes milyen tudatos levélíró és stilszta. A levéldicsérés motívumáról vö. az 5, 39, 56, 59. levelet is. A „néne” leveleit dicséri Mikes, de saját levelét érti rajta, a levélírásnak azt a közvetlen módját, ami annyira jellemző az ő leveleire. Meghatározó vonás: azért ilyen kedvesek és jóízűek, nyájasak ezek a levelek, mert — s itt Mikes elárulja stílusfantáziájának forrását — szereltyük egymást. — Az asszonyok levélírájáról lásd a 27. lev. is.

3 olyan leveleket veszek hogy azt akarnám. csak két szóból állana, mert unadalmas. — Az unadalmas levélről ld. a 183. lev. is. Vö. Mikes 1761. márc. 19-i misszilisét: Ugy tetszik hogy a' hosszu epistolának egyszer csak végének kell lenni, és arra vigyázní, hogy unadalmos ne legyen, . . . (másolatból). — Mikes eddigi levéltípusaira vö. a 16, 18, 21, 39, 40, 41, 48, 56, 70. lev. jegyz. Ld. alább is.

4 de akéd levelei, jó ízűek, — Alább akedves embernek alevelé kedves. — mint ha anyjás. — és trefás levélhez. nem kívántatnék az ész, — a nyájasággal. és észel írot levél, — Mikes levéltípusaira vö. fentebb és a 78. lev. jegyz. 56.s.

12 mikor látom némely aszszonyokot úgy írni — Ilyen gallicizmus több is van Mikes nyelvében (Zolnai 1916, 15). Ld. a 45, 200, 206. lev. is.

14 ítélő mesternek. — Az ítélőmesterek (protonotarius) jogi személyek; a nagybírák (nádor vagy királyi helytartó, országbíró, kir. személynök) kancelláriáinak vezetői, a királyi és hétszemélyes táblán a perek előadói; önálló hatáskörrel is ítélkező bírák.

23 adárius hadais — Dárius (521—485) Perzsia legendás hírű királya.

24 jaj édes néném, micsoda rut nyavalya azapestis. — A pestisről ld. az előző leveleket is, 30, 42—46. lev. és jegyz.

27 más sok nyavalyák vannak — Ld. a 201. levélben sok drága köves eszközök ; 202. lev. sok érvágások stb. A sok jelző után Mikes legtöbbször többes számba teszi a jelzett szót, de előfordul egyes számmal is, pl. 118, 127. lev. stb. (Kulesár Nyr 1899, 390.) — Ld. még a 16, 22. lev. jegyz.

30 a vad emberek., csak azollától fogvást üsmerik, a miolta az europaikak

hozájok járnak, a pedig nem régi dolog. — Vö. Simonyi Kötőszók III, 71: A mióta kötőszó. — Mikes Amerika fölfedezésére céloz (ezt 1492-től számítják), azóta járnak oda az európaiak.

35 az a nyavallya, — Király 1909, 345: a francia nyavalya.

39 akis özeveg susi csak készül, . . . mint ha annyi kést verne a szivemben . . . — A levél következő részében az író elpanaszolja szerelmi bánatát. Mikesnek líra a levélírás. Ezt a közvetlenséget és érzelmes hangot csak az impressziókkal egyidejűleg lehet elképzelni. Mikes korában csak Rákóczi volt ilyen őszinte Vallomásaiban és magánleveleiben. Az író önmagába merülése, érzelmeinek föltárása prózáját közvetlenné, művészivé, ma is modernné teszi. Ez a levél fontos érzelmi összetevőkön alapul: Mikes szerelmének reménytelensége; szegénységének tudata (Zsuzsi szereti őt, de szegényhez nem megy hozzá); a jövődől kilátástalansága (a hazamenetelre nincs reménysege). — Zsuzsi készülődésére ld. a 73. lev. is.

41 hanem — ha nem.

46 czirokál — „A NySz.-ből kimaradt.” (Szily) — Előfordul Bethlen Miklós-nál is (I, 166).

49 minden szerencsém, jóságom, jégre vagyon építve. — „Jég hátára építette a házát” — mondja egy háromszéki közmondás (Konsza HáromszékNépkölt 492). — Vö. Rákóczi marosvásárhelyi (1707) propozícióiban „Mind ezen fővenyen és jégen épített praetensioit elszélesztvén . . .” (Ráday II, 100.) — Wesselényi István naplójában: „. . . csak olyan lesz, mint a jégen épített ház” (TT 1891, 18). — Bethlen Miklós röpiratában is (TT 1891, 45. Noé galambja. 1704). — Mikes elkobzott jószágairól vö. a 96. lev. jegyz.

52 a sziv csak a jelen valot suhajtya. az okosság pedig az jövendőről is gondolkodik. — Vö. Simonyi Határozók I, 145: Az -n ról ra -ragos határozók. A gondolkodás és rokon ige fogalmak szerkezetei. — Vö. még Simonyi Nyr 1907, 51. Ld. a 23. lev. jegyz. 24.s., továbbá a 3. lev. jegyz. 37. s.

53 a mi mostani állapotunkban . . . A bujdosók körében uralkodó kilátástalanság hangja szólal meg itt. 1725-ben Péter cár halálával kialszik az orosz segítség reménye is. A fejedelem spanyolországi kerülővel szeretne visszatérni Franciaországba, hogy újra Grosbois-ba mehessen a kamalduli remetességbe. Elviselhetetlen állapotáról hosszú levélben önti ki szívét D'O márkinak, Toulouse gróf egykori nevelőjének (De Rodosto, 22 novembre 1726). Szomorú sorsát, elzártágát panaszoja el és kéri őt, segítse visszatérését, támogassa ügyét Fleury kardinálisnál. Rákóczi aggódik a magyar főurak, nemesemberek életéért, akik a maguk sorsát az övéhez kötötték. „Oly állapotban vagyok, mint mondtam, hogy magamra is alig ismerem . . . Nem a Gondviselésbe vetett bizalom hiánya rontja le nyugalmaomat, de hiszem, vétkes elszánás volna, ha úgy nyújtanám kezem kolduskenyér után, hogy mindent meg ne kísérelnék előbb, amivel ezt elkerülhetem . . . Isten sohase adja, hogy akár egy csöpp vére is ontassék bárkinek énmiattam, vagy trónusom visszaszerzése és a nép fölszabadítása miatt, amelynek kormányzására pedig hitem szerint Isten engem kiválasztott. De ha a Mindenható úgy akarja, és Európában lobogni fog a háború lángja, azt hiszem, kötelességem lesz fölládozni magam, hogy, Szent László királyunk példájára, nyilvánvaló prédálójától igazságos és az isteni rendelésnek megfelelő cselekedetekkel megszabadítsam a népet . . .” (Köpeczi 319—326). — A Grosbois-ba való visszatérés vágya

Rákóczinak a kamalduli atyákhoz írott levelében is megnyilvánul (le 23 juillet 1726. A Rodosto). Ld. Pillias 119—120. — Zolnai Széphalom 1927, 271—274 (Rákóczi levele az eredeti alapján franciául közölve). Ld. a 98. lev. jegyz. 23. s.

54 *bujdosoknak . . . másoknak.* — Vö. a lapalji szövegjegyzetet *bujdosokk* . . . *másokk*. A levélíró ettől kezdve gyakran alkalmaz szóróvidítést; utoljára a 42. levélben élt vele. Vö. a 35. és 79. lev. jegyz.

57 *kinek kinek kel tudni hogy mi fő a fazekában.* — Mikes francia közmondásként említi ezt a mondást. Az ő fazekában — mint mondja — semmi hazamenetelre való reménység nem fő. A hazatérés vágya még ott él Mikes szívében, és Zsuzsi útra készülődésével újra előtör belőle. — A levélíró többször él francia „példa beszéd”-del. Hallomásból és olvasmányából meríti ezeket a közmondásokat.

61 *végy el engem te szegény. ketten leszünk. szegények,* — (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások. Hasonló népi jellegű strófa az alábbi is:

„Végy el engem kincsem, kilenc üngöm készen;

Ujja, gallér hijja, egy csepp alja sincsen.” (PÁ 311 és Dugonics András: Magyar példabeszédek és jeles mondások. 1820, II, 246.)

[76.]

1—21 sor Mikes egész előadást sző arról, hogy miért nem írt levelet mintegy ötven nap óta. A restséggel és a járvánnyal mentegetőzik. (A pestisről a 75. levélben írt.) A levelezés látszatát fölszínen tartó levélkezdetnek ez a levél érdekes példája. Vö. a 11. lev. jegyz.

11 *mít nyertem benne.* — Szily: vele.

12 *irtoztato pirongato levelet* — Erről a levéltípusról vö. a 41. lev. jegyz.

18 *egy igen kövér pap . . .* — Mikes meglátja és kiemeli a papokkal kapcsolatos anekdotákban a komikumot. Vö. a 69, 65, 63. lev. és jegyz. — Zolnai 1916, 105.

26 *harmad napi hideg* — váltóláz, malária. PP. Febris tertiana.

27 *ugyan ezekre való nézve* — Alább *arra való nézve*; másutt *erre való nézve* (126. lev.); az *emberekért való nézve*. (117. lev.). Vö. Kertész Nyr 1905, 66: „Erdélyi íróknál, különösen Mikesnél sokszor előfordul ez a szerkezet: erre való nézve; első hallása is érezhető benne a pleonazmus. Két szerkezet kombinálásából magyarázzuk, és pedig az egyik: erre nézve, a másik ilyen forma lehetett: erre való nézéssel v. nézettel tekintettel . . .” — MMNyR I, 283; II, 241.

34 *ő keresztényeb modon gondolkodik mint mi, mert készületiből ki láttzik . . .* — Rákóczi keresztény készülődése a halálra: vö. a 67. lev. jegyz. Bacsényi halála A Mort chrétienne-ről volt könyv a rodostói könyvtárban (Mabillon). Zolnai 1926, 7.

36 *meg is csinálta a testámentumát,* — Ld. erről a 113. lev. jegyz. 2. s.

36 *nénékám* — *nénikém* — Ld. a 77. lev. is (Szily).

37 *egy erdélyi drága orvoságal.*, — Mikes gyógyszerét erdélyi orvosságnak nevezi, de tudja, hogy már a rómaiak is használták. A káposzta levének gyógyító hatását Franciaországban éppen olyan jól ismerték, mint Erdélyben: „Dans la médecine il n’y a que sa graine qui soit en usage; on se sert ordinairement de celle de choux communs pour faire mourir les vers etc. Les cendres

de choux, méléés avec le blanc d'oeufs quérissent les brulures etc. (Chomel Dictionnaire oeconomique I, 82.) Ld. Madácsy 40—41. — Zolnai 1926, 18. Vö. az 56. lev. jegyz. 14.s.

39 a káposzta leves., — Alább káposzta lév — NySz Lé, lév. A szótár csak innen idézi.

43 három vagy négy nap után susi lengyel ország felé indul, — Zsuzsi készülődéséről ld. a 73, 75. lev. és jegyz. is.

46 hát osztán ki írna neki? hát ő kinek ír azután? — Míg az 5. levélben a favágóból és a mészárosból lett nagyvezér párhuzama domborodott ki az itt említett történetből, most kizárólag személyes érzéseivel hozza kapcsolatba Mikes a nagyvezér svéd királynak adott naiv választát. Vö. Zolnai 1916, 105.

56 ha akarán itt maradhatna., vagy is inkább. az Isten nem akarja. hogy ő akarja, . . . — Mikes minden világius vonása mellett is erősen vallásos lélek. Nem rajongó; anekdotázik a papok rovására, unja a mindennapos misére járást, de elfordul a deistáktól (51. lev.) és bízik a nagy cselédes gazdában (67. lev.). Úgy hiszi, hogy sorsát az örök elvégzés irányítja (69. lev. Ludit in humanis). Az isteni rendelésben és providenciában való hit önmagában nem ismeretlen a korábbi irodalomban. Ez a hit katolikus és protestáns írónál egyaránt a bibliából táplálkozik. Kemény János (1856, kiad. 98, 234, 394), Szalárdi (5, 8, 10), Ottlyk (8, 34, 35) vagy Cserei (10, 21, 29, 200, 237, 267, 271, 360, 462) egyaránt használják az ilyen sztereotíp kifejezéseket, hogy „nem akará Isten”, „mivel Istentől úgy volt rendelve”, „de mivel nem vala elvégezve”, „de az Isten csudálatos gondviseléséből”, „nem vala Istentől elrendelve, azért füstbe méne minden” stb. Mikes azonban tovább jutott: a providencia-hit nála predestinációs megnyugvássá, vallásos fatalizmussá érlelődik, s ebben nagy része van a janzenizmus világnézetének (ld. 54. lev. is). Ez a hit fogadtatja el vele olyan könnyen a mohamedán fatalista legendát, az elhintett „rakás kenyerek” meséjéről (7, 16, 19, 32, 36, 157. lev., 1760, 1761-es misszilis), vagy azt a legendát, hogy oda kell menni meghalni, ahonnan az angyal a „sarat” hozta az ember teremtéséhez (1761-i misszilis). Ez a vallásos fatalizmus egész *Leveleskönyvét* behálózza (4, 7, 12, 14, 16, 19, 22, 28, 30, 32, 36 40, 50, 51, 54, 58, 61, 68, 69, 79, 84—88, 91, 106, 108, 110, 115, 119, 121, 123, 125, 127, 145, 153, 154, 156, 158, 160, 163—165, 172, 184, 207. lev.). Ld. még a gondviselésről az 51. lev. jegyz. 28. s.

Mikes egyes olvasmányai is ezt a hitet árasztották: *Tükör* 28 recto: *egészszen az Isten akarattya alá vessük a mi akaratunkot . . . a ki az én Atyámnak akarattját követi, az, az én bátyám. néném és Anyám . . .* 99 recto: *A valóságos keresztyén, tudván azt, hogy az Isten atyai gondviseléssel vagyon az övéihez, annál nagyobb bizodalomal. vagyon. olyankor, a midőn úgy tettzik hogy mindenek el hagyák . . . ő remél minden reménség ellen. valamint ábrahám. és az ő hűte meg nem tsalatozik.* 110 recto: *mindenben az Isten rendelése alá veti magát stb.* — *Gondolatok* 61 verso, 90 recto, 110 verso, 111 recto, 118 recto, 142 recto, 149 stb. — *Catechismus I*, 15 recto: *Mit értesz azon mikor azt mondod hogy az Isten. vezérel mindeneket. és azokal úgy bánik amint néki tettzik? Azt értem. hogy semmi evilágban nem történik az ő rendelésin. vagy engedelmin kívül.* 178 verso, 49 verso *Catech II* stb.

A providencia és isteni rendelés témakörből különösen hatásosak a fejedelem munkáiban előforduló motívumok; az Aspirationsban (411. stb.), a

Testamentban (101, 257, 264, 280, 281, 285, 295, 333, 354, 387, 416, 461), a *Meditationes anni 1723* (Troyes Mss. lat. 2145.) c. elmélkedésében. Erőteljesen megnyilvánul ez a hit a Vallomásokban, különösen Rákóczi házasságának (46), fogságából történt kiszabadulásának (146) és a fölkelés (165) kitörésének elmondásakor. Mindenben „hivatásának parancsát” követte (301, 308, 316). Az isteni rendelésre hagyta ott párizsi magányát; Törökországba való érkezése a gondviselés örök elvégzése volt. A predestináció Rákóczinál összefonódik a nemzeti gondolattal, ösztönzi népe szabadságának kivívására az osztrák elnyomókkal szemben. Rákóczi predestinációs szemlélete Mikesre is hatással volt, de ő inkább a tétlen belenyugvás híve volt. — Ld. Zolnai 1924—25. — 1927. — 1937. — Bibliai vonatkozásairól ld. Zsoldos 9—13.

57 *mindent a rendelés szerint kel végben menni*, — Szabolcsi 228: C) Példa arra, hogy a próza önkéntelenül verssé alakul.

60 *Colonelus* — ezredes.

61 *meg nem alkudhatot*, — Ld. a 162. lev. *meg nem alkudhatunk*, Szily: „A m. megférti, békén lenni.” — Mikes gr. Mikes Istvánnak írt misszilisében is: *velem meg nem alkudhatot*, (1759. jan. 5).

62 *ha huszat szol., a tizen kilencz szava hazugság*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Mikes beelát a franciába, aki Rákóczit becsapta.

63 *már itt némelyel el hitette. hogy ő tud aranyat csinálni*, — Rákóczi könyvtárában is voltak alkimista könyvek (a lengyel Sendivogius munkája Jean Béguin fordításában és Saint-Didier műve a bölesek kövéről). A középkori vallásosságnak párhuzamos jelensége a természet titkainak babonás kutatása, amelyet még a pogány alexandriai kultúra hagyott örökségül. Az alkimisták istenhittel merültek bele a természet rejtett erőinek világába. Az okkultizmus titkos társaságai és „tudósi” egész a XVIII. század végéig nyomozhatók Európában. A századeleji magánkönyvtárak tele vannak a mágia könyveivel. Az okkultistákról a fölvilágosult Montesquieu lenézőleg nyilatkozik (*Lettres persanes* 135. Lettre). A rodostói magyarokat Vigouroux akarta bevezetni az aranycsinálás titkaiba. Mikes nem hitt neki. Vö. Zolnai 1926, 10.

65 *sok beszédü sik nyelvü* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — NySz Nyel, nyelv : sik-nyelvü. A szótár csak innen idézi.

65 *a neve viguru*, — A kitanult ügynökök, idegen kalandorok 1726—27-től kezdenek komolyabb szerepet játszani Rákóczi udvarában. Mikes elégedettségének erős érzelmi hangsúlya van, s nemcsak saját gondolatait fejezi ki. (Ld. a 117. lev.) A legelső kalandor Ploutman nevű angol volt, aki Rákóczi egei-tengeri fejedelemségének megalapításáról folytatott tárgyalásokat. 1727 elején lépett a fejedelem szolgálatába a dán származású Bohn Pál Vilmos, fizetett osztrák kém, aki csaknem haláláig „szolgálta” személyes titkárként Rákóczit. Vigouroux lüttichi születésű francia ember volt; a fejedelem Rodostóban nemessé tette. Itt nősült meg másodszer Rákóczi költségén. Kalandos katonai pályafutása után 1726 augusztusában egy Baraillon nevű franciával érkezett Rodostóba. Áttért katolikus vallásra, hogy jobban beférközzön a jóindulatú fejedelem kegyeibe. Barátja és bizalmasa a magyarok közül Mikes egykori apródtársa, Ilosvai János volt. Ővele hitette el, hogy tud aranyat csinálni. Vigouroux ügyes, de sikertelen diplomáciai szereplése után befolyásra tett szert a rodostói telep vezetésében. A fejedelem egy tanácsot

alakított, amelynek tagjai a titkárok és a ház tisztjei voltak, elnöke pedig, président du conseil, maga Vigouroux. Különösen az anyagi ügyek tartoztak hatáskörébe. (Talán ezzel hozható összefüggésbe Mikes ismert elbeszélése, mikor úgy érezte, hogy a fejedelem jobban bízik az idegenekkel, mint benne, aki gyermekkorától szolgálja.) (121. lev.) Ez az idegenekkel szembeni ellenszenv akkor ébredt föl Mikesben újra, amikor Rákóczi József egy idegenre, Bonnevalra bízta az anyagi ügyek intézését (119. lev.) Rodostóba érkezése előtt.

Vigouroux a fejedelem teljes bizalmát élvezve Rákóczitól jó summa pénzt csalt ki. Alighogy Rodostóba érkezett, följánlotta szolgálatait Dirlingnek is, a konstantinápolyi osztrák nagykövetnek. Tájékoztatta őt Rákóczi és a francia követ, D'Andrezel márki (1726—1728) kapcsolatáról s diplomáciai elgondolásairól. Busás haszon kilátásba helyezésével igyekezett magának megnyerni Illovaít (akiről Thaly azt írta, hogy talán még Mikesnél is hűségesebb volt (vö. Emlékkiad. 1906, XXX). A fejedelem „szolgálatában” eltöltött tevékenysége teljes mértékben igazolta Mikes emberismeretre valló megjegyzését. Jean Vigouroux irományainak fölfedezése után Thaly igyekezett őt tisztára mosni, Mikes rossz véleményét cáfolni. (Turul 1908, 12—14; vö. még Saussure emlékiratainak bevezetésében 10—14.) — Ld. még Angyal Dávid Sz 1905, 220. — Szekfű bírálva Thaly megállapításait, Mikest igazolónak dióhéjban ismerteti Vigouroux pályafutását, dokumentumok kíséretében; lásd részletesen: Szekfű 278, 280, 284—291, 293, 298—301, 304—312, 374, 384—392. — Köpeczi—Várkonyi 366—67. — A török okmányok szerint 1744-ben és 1753-ban Vigouroux napi 60 akese járandóságot élvezett a kincstártól. (Kartácsón: CLX, CCXV. Szeráj lev.) — Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai K. Bp. 1961, 299.

66 *bona séra*. — Mikes olaszul köszön, de csak ebben az egyetlen esetben. (Rákóczinak volt egy fiatal olasz udvari papja: Damofili, a pestisben meghalt Mullo abbé utóda.) Később szó van még egy olasz példa beszédről (100. lev.) és egy olasz páterről (150. lev.).

[77.]

1 sor *polatéli* — Először a 35. levélben fordul elő, ld. ott a jegyz. 23.s.

5 *leg nagyobb gyönyörűségem a volt, hogy itt addig nem voltam*, — Előző leveleiben Mikes gyakran panaszkodott az unalmas rodostói életről. Kőszeghy Zsuzsi eltávozása után őszintén bevallja: örül, ha nincs Rodostón.

9 *nem úgy mint nálunk, hogy a sok szedőt szedőné láttya az ember, ...* — Mikes a hazai szüreti mulatság gáláns mozzanatát ragadja ki: az úri asszonyok és leányok *abort edesebbé teszik jelen való létekel*. — Vö. NySz Széd: szédő 2). — NySz 1. Nő, né: szédő-nő. A szótár csak Mikestől idézi. Ld. Lehr Vilmos: A „nő” és „né” használatához. Nyr 1892, 295—300. A szedőné: „vinde-miatrix, veinleserin”. „Az igaz, hogy alakilag -nő és -né közt se a régiségben, se a népnyelvben nincs különbség; de az a jelentési különbség tényleg megvan, ti. hogy -nő, -né-vel a régiség nem pusztán feleséget, de önálló, bizonyos foglalkozású vagy állású nőt is jelöl.” — Pais Dezső: A -né képzők. MŰNy 1951, 1—12. Vö. a 128. lev. jegyz. 15. s. — Ld. még Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963, 256.

16 *szöllő fát*. — NySz Fa : szőlő-fa. A szótár másoktól idézi, Mikestől nem.

16 *a szöllő szemek és rajta vannak olyan nagyok mint egy szőlva szem.*, — Vö. Klemm TörtMondt 55: „A létet kifejező van-ból fejlődött az a használat is, mikor névszói állítmány nyomósításául szolgál a van.” — A névszói állítmányú mondatra vonatkozólag ld. a 78, 184. lev. jegyz. is. — Simonyi MagySzórend 481: „Ritkább a régiségben s a népnyelvben az értelmező módjára hátravetett határozói jelző, de nagyon elterjedt ez a használat újabb irodalmunkban Kazinczy óta, nyilván német példa hatása alatt.” — MMNyR I, 122–23; II, 483–84.

20 *egy szöllő fám, ilyen három féle jövést láthatni*, — Vö. Klemm TörtMondt 49: A névszói állítmányú mondat (főnévi igenév). — NySz Jó : jövés 2). — MMNyR I, 128–29.

22 *erről talám már irtam volt kednek de nem jut eszemben*, — A 3. levélben írt Mikes a szőlőfáról. (A szőlőművelésről a 37. levélben, a szüretéről pedig a 65. levélben írt.) — Az elhallgatásra vö. a 43. lev. . . . *a neve nem jut eszemben*, az 51, 57, 78, 80. lev. és jegyz. Az irodalmi elhallgatás nem ismeretlen a novella- és anekdotairadalomban. György Lajos: Világjáró anekdoták. Bp. 1941, Egyet. ny. 74: 36. „Nitimur in vetitum. Egy bizonyos erdélyi fejedelem — neve nem jut eszembe — nagyon féltékeny volt a szép fiatal nejének a szerelmére . . .” — Apor Péter: „Hallottam régi emberektől, az nevit is megmondották, de az nevit elfelejtettem, hogy az elmúlt saeculumban . . .” (MHH XI. Scriptorum 1863, 403); „mert annak a falunak is az nevit szántszándékkal elhallgatom” (417). — Rettegi: „mert jól nem jut eszembe” . . . „melyet hol olvastam, nem jut most eszembe”. (Hazánk 1884, I, 133; II, 237.) — Brantôme néha diszkrécióból nem nevezte meg a Vies des dames galantes hírhedt szereplőit. — A reneszánsz másik botránykrónikása, Navarrai Margit a Heptameronban gyakran használ ilyen kitételeket: IX. „dont je ne dirai le nom pour l'amour de ses parents”; XV. „duquel je connais si bien le nom que je ne le veux point nommer”; hasonlóképpen XXII, XXX. Továbbá XXIV. „desquels les noms dits ne soront”; XXXVI. „dont je ne dirai le nom”; XXXVII. „dont je tairai le nom” s ehhez hasonlók XLIX, LI. stb. Vagy pl. A. Marcellinus: „a kinek a neve most nem jut eszembe”. (Történeti Könyvei. Franklin, Bp. 1916. I, 403. F. Pirchala I.) — Ez Mikes korában külföldön kedvelt írói gyakorlat. Pl. egy anonim (Père Castel, L.—B.) szerzőtől 1736-ban Párizsban megjelent Lettre de M*** à Madame la Princesse de *** au sujet des Essais historiques et critiques sur le goût c. röpiratban: „. . . l'auteur très clairvoyant néanmoins et très instruit, et dont vous me permettez, Madame, de vous taire le nom.” (Werner Krauss: Cartaud de la Villate. Ein Beitrag zur Entstehung des geschichtlichen Weltbildes in der französischen Aufklärung. Berlin 1960, Akademie-Verlag, II, 7. — Az irodalmi használatban természetes (valóban elfelejtett) és színlelt esetek keveredése Mikesnél is megfigyelhető.

24 *rosmarint fát*. — ÉrtSz rozmaringfa.

24 *mind ezek fel nem találhatnak zágonban*, — Mikesben az utazás alatt látottak szülőhazájának és szülőfalujának képét, gyermekkori emlékeit keltették föl. Erdélyről előbbi leveleiben is gyakran megemlékezik.

26 *egy néhány rendbéli leveleidet találtam út édes néném*, — Mikes nemcsak levélkezetben és a levél végén, hanem előadás közben is igyekszik fenntartani egy valódi levelezés látszatát.

26—36 Ezekben a sorokban Mikes szerelmi bánatát panaszolja el. Zsuzsi nevét nem említi, de a „megválás”, a „felejtés”, *egy kis kegyetlen bosszontások* Zsuzsi emlékéét idézik. Özv. Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsa Lengyelországba való utazásának előkészületeiről a levélíró a 73, 75. és 76. levelében szól. Ez utóbbiban 1726. szept. 17-én írja, hogy Zsuzsi három vagy négy nap múlva elindul. Mikes azzal kezdi 77. levelét, hogy két hónapig távol volt Rodostótól. Valószínűleg Zsuzsit kísérte el a hosszú út egy részén. Arról viszont nem ad hírt, hogy ugyanekkor többen is elmentek Rodostóból. „Bercsényi tábornok elhalálozván, Rákóczi mellől negyvenhárman, férfiak és asszonyok, családjaikkal és hozzátartozóikkal Lengyelországba távoznak s Rákóczi kapuketkhudája által kérte, hogy a határokig menve az állomáshelyeken lovak és podgyászaik elszállítására tíz kocsi adassanak nekik. Mivel ő beleegyezését adta, azért a magas fermán kibocsátatott . . .” stb. 1726. febr. 5. (Karácson: XCV. Szeráj lev.) Özvegy Bercsényiné Jaroslóban telepedett le, ahol egykori komornatársa, Kajdacsiné, mindvégig hűséggel szolgálta. Dirling följegyzése szerint a fiatal özvegy azért ment el Rodostóból, mivel Rákóczitól „schlecht beachtet” (Szekfü: i. m. 376). Ld. a 24. lev. jegyz. 19. s., itt beszélt Mikes először Zsuzsiról.

29 *nincsen kegyetleneb. dolog meg válásnál.* — Szabolcsi 228: B) Versek és versrészek. 233: D) Jellemző mondat-ritmika. — Szabolcsi Bence megfigyelései szerint, nehéz eldönteni, hogy Mikes prózájában vagy verseiben érvényesül-e erősebben az énekritmus emléke; mert prózája sokszor nem egyéb, mint oldott vers, és verse alig több rím és szótagszám keretébe foglalt prózánál. Van úgy, hogy a dallamemlék játszott közre abban, hogy a vers nem távolodott el egészen a prózától. Legjobb példa erre Mikesnek ez a verse, melyben leginkább megközelítette a népi költészet hangját. Ebben a négysoros gnómában a gondolattal együtt önkéntelenül átveszi a népi tizenkettes-ritmusok szabad lebegését, a parlando-ritmikát, mely akkor sem tűri a sor merev 6—6 tagolását, mikor a szavak végződése azt lehetővé tenné; (*nincsen kegyetleneb. dolog meg válásnál.*) e strofa közeli dalrokonai majdnem kivétel nélkül aszimmetrikusan (éles közép-cezúra nélkül) mintázott tizenkettes dallamokra mennek. Pl.

Kemény kősziklának könnyebb meghasadni,
Mint két édes szűnek egymástól megválni;
Mikor két édes szív egymástól megválík,
Még az édes méz es keserűvé válik.

(Dallama: Bartók, A magyar népdal. I.)

Talán nem véletlen, hogy Mikes épp ebben a versében eltér a kor uralkodó rímelmódjától: nem négyes, hanem kettes, páros rímet használ, akárcsak a székely népdal, pl. Bartók—Kodály: ErdNépd 61. sz. — Mikes hozzáidomul a galáns lírához, de csak akkor fog versjátékba, mikor szíve mélyebbre hangolódik (szerelem, búcsú, halál). De itt is megmarad erdélyi magyarnak, a „szív” emberének, a rutinos poéták világában. Ld. az 59. lev. jegyz. 64. s.

33 *azt szokták mondani.* — A levélíró itt hazai közmondásra emlékeztet. „Az idő jó orvosság” (Konsza HáromszNépkölt 488). — Vö. Bod Hilariusában is (384. sz.).